

иқлол қаҳрамонлари

Абдурауф ФИТРАТ

Шанланган асарлар

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Истиқлол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

IV жилд

ДАРСЛИК ВА УҚУВ ҚЎЛЛАНМАЛАРИ,
ИЛМИЙ МАҚОЛА ВА ТАДҚИҚОТЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2006

83.3(29)

Таҳрир ҳайъати:

*Тура Мирзаев, Наим Каримов, Дилором Алимова,
Нажмиддин Комилов, Суннат Аҳмедов*

Абдурауф Фитрат бадний ижод ва илмнинг жуда кўп соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борди. Сизга ҳавола қилинаётган 4-жилддан унинг «Адабиёт қондалари», «Энг эски турк адабиёти намуналари» каби адабиётшуносликка, «Тилимиз», «Сарф», «Наҳв» сингари тилшуносликка оид ҳамда ижтимоий-маърифий йуналишдаги «Оила» асари урин олган.

Китоб фитратшунос тадқиқотчилар ва меросимиз билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д. проф. Б. Қосимов

Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

10 25824
39.1.1

Ф 4702620204-19
М25(04)-06

© «Маънавият», 2006

2007 758	Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MKI
-------------	---

ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ

(Адабий мубоҳаса)

Шеър ва шоирлик деган сузлар бизда янгигина бир нарса эмас. Турк улуси уз борлигини очунга курсаткали шеър ва шоирликни билибгина келганлар. Ҳар ким ишонадирким, турк улусининг борлиги ва маданийлиги араб келгач бошланмаган. Турклар Олтой теграсинда маданият қуруб, ҳукумат ясаб, тинчгина яшаб турганда арабларнинг Арабистондаги ҳолларини, эҳтимолким, узлари ҳам билмас эдилар. Маданий бир улуснинг шеърсизлигин сўйламак эса, гапуруб турган бир кишининг жонсизлигина ишонмоқ каби кулинчдир. «Турклар муслмонликдан бурун ҳам буюк маданий донғли бир кун кечирганлар». Мана бу сузни қабул қилдикми, «Туркларнинг муслмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди» демакдан уз бошимизни қутқара олмаймиз. Узбек, тотор, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унутилмас бир йусунда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртақлар, улан ва лапарларнинг ҳар бирини эшитиб юрамиз. Туркман, қирғиз элариндаги наврас¹ кишилари, кичкина болалар, ўқув, ёзув билмаган халқнинг қизларининг суз усталиқлари борлигини билиб турамыз. Мана шунларнинг ҳар бири турк эски адабиёт мадрасасиндан тушуб қолган баҳоли тошлардан бошқа нарса эмасдир. Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яхшигина онглашилурким, турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва ошиқдан бошқа фалсафа, ҳикмат ва ахлоқдан ҳам куб нарсалар бор экан.

Эсиз, мингларча эсизким, араб келгани сабабли эски турк адабиётининг буюк ва баҳоли излари сулинди, йуқолди-кетди. Зийрак, тиришган, чидамли, онгли ҳар ишнинг кетини тушунган араблар қайси улкани босиб олганда энг кўп шул улканинг эски дини, эски тили, эски битиклари, эски асарларини битирурга тушар эдилар. Биз турклар араб босқини билан уз ҳарфларимиз ва уз ёзувимизни

йўқотгандан кейин уз адабиёт ва шеърларимиздан ҳам айрилишимиз табиий эди. Мана шул айрилиш сабабли куб керакли нарсаларимизни йўқотдик. Эски адибларимизнинг шеър ва шоирлиқ туғрисида қандай йуллари, қандай қарашлари бор эди, бунларни билмаймиз. Бунлар йўқолган, қулимиздан чиқгандир. Эски турк адабиёти туғрисида очик ва етарлик билгиларимиз йўқдир.

Адабиётимизнинг икинчи булими мусулмонлиқдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу булими учун керак булган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар. Биз мусулмонлиқдан сунг адабиёт йулларини ияручилиқдан² сира қутултира олмаганмиз, адабиёт йулларинда энг катта ҳунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак булган. Адабиёт йуллариндаги бу ияручилигимизнинг кузга куринур ерларини чизиб утайлик.

Сўнгги араб адиблари шеърни «каламу муваззанин мукафганин» дея таъриф қила(р) эдиларким, «ваззли, қофияли гап» демакдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино қабул этдилар. Шунинг учундирким, «вазн» ва «қофия»си булган турли маънисиз сўзларнинг шарафина ишонган сайин шеърнинг ҳақиқатиндан узоқлашиб қолдилар. Етти-саккиз сўзни билгили бир вазнда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия кўймоқ билан шеър орасинда ердан куккача айирма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини³ уйнатғучи, миясини титраткучи, сезгусини қузғатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи булмаган сўз вазн ва қофияси булсун шеър бўла олмайдир.

Юқорида дедикким, шеърни «ваззли, қофияли сўз» деб таъриф этканлар. Арабнинг сунг адиблари дейдирлар: бу сўз туғридир. Арабнинг ясама шоирлари булган мантиқ илмлиси шеърни янглиш йулда таъриф қилганлар. Арабларнинг чин ва табиий шоирлари булган жоҳилият шоирлари⁴ эсалар, шеърни бу маъно билан онгламаган эдилар. Тарихи исломни уқуған мактаб болалари ҳам биларким, араблар Куръон оятларина қарши «хува қовлу шоир» (ва шоир сузидир, шеърдир) деган эдилар. Куръон «Ва ма хува биқовли шоир» (бу шоир сузи эмас, шеър эмас) деб сўзларини қайтарған эди. Табиий шоир булган жоҳилият шоирлари шеърни «вазн» ва «қофия»ли сўз деб билған булса эдилар, «вазн» ва «қофия»си булмаған Куръон оятларини «шеър» демас эдилар. Биз ҳам шеърни «вазн» ва «қофия»дан иборат (деб) билиб

турганча чин шеърға яқинлаша олмаймиз. Талабимиз қилган каби «шароб, жом, хумор, ҳол, хат, қош, кўз, гул, булбул» сингари ўн-ўн беш сўзни билгили вазн тизиб, «ол, ҳол, хол» каби сўзларни «қофия» қилармиз-да, ўзларимизни шеър ёзган атаб ўтуб кетармиз. Ҳолбуким, шеър бошқа, «қофия» билан «вазн» бошқадир. Ўйла эса «шеър» надур?

Биласизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздаги нарсалар ва ҳодисалардан чорландуруб турғучи «беш сезгич» (ҳаввоси хамса) бордир. Жонимиз шул беш сезгич орқали дунёнинг уз теграмизга эришкан нарса ва ҳодисаларни билиб тура(р) ва ҳар бирисиндан қайги, севинч, қўрқув, қизиш, қайнаш каби сезги ва туйғилар оладир. Қишнинг қорли совуқ бир кунда йиртиқ чопонли, кук бетли, оқ соқолли бир тиланчи бобонинг урнида йиқилиб қолганини курганда юрагимиз сезгисиз қоларми? Шундаёқ ёп-ёлғуз бу йулда бир кишининг яраларига уралиб, қонларига беланган улукни қўйиб қочар; бири улукнинг бошига тутуб, унинг буялиб ётқон гавдасини курганда ҳар ким узига яраша бир нарса сезар: бири буюк бир қўрқув билан ҳолига йиғлар; бири чуқур қозиб кумар; бири эса ул ярали гавдани кургач, қони қайнаб кетар. Бу ишни қилган виждонсиз йиртқишларни топуб улдирмак учун ҳар ён чопар. «Шеър» юракимизда ҳосил булган ана шундай сезгиларни ҳунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига уткармақдир. Шоир теграсиндаги нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгиларни ҳунарлича (хидматкорона) сўзлар билан бошқаларга уткармақчи буладир. Кишининг юраги қанча «сезағон» (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирлиқ учун юракда бир сезги ва у сезгини ҳунарлича сўзлар билан бошқаларга уткарғучи бир куч керақдир. «Қофия» билан «вазн»нинг эса, шеърнинг ҳақиқатиға таъсири йўқдир. Бир неча кишилар шеър учун «ҳунарлича сўзлар»нинг ҳам тейишлигини инкор қилалар. «Шеър юракдаги сезги тулқунларини сўз орқали ташқариға тўкмақдир» дейдилар. Бу қараш бир оз ифротдир⁵. Шеърнинг бир санъат булганлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби «чин шеър ва санъат» очуниндан узоқлашқанлар эсимизга келган ҳар бир сўзни «юракимиздаги сезги тулқунлари» гумон қилиб ташқариға ота берсак, Тангри курсатмасун, укучиларимиз қочарға йул тополмай қоларлар..!

Шеър ики турлидир: *манзум шеърлар (тизим шеърлари)*,

мансур шеърлар (сочим шеърлар). Тизма сўзлар билан шеър сўйламак бўлгани каби сочиқ сўзлар билан ҳам шеър сўйламак бўлар. *Сочиқ шеърлар (мансур шеърлар)* учун «вазн» ва «қофия»нинг тейишлиги бўлмаса ҳам сўзларнинг хунарлича (санъаткорона) булиши тейишдир⁶.

II

Ўткан мақоламизда шеърнинг «нималиги»ни (моҳиятини) айткандан кейин ики турлилигини кўрсатдик. Ики турли шеърдан сочим шеър тўғрисида қисқагина гапуруб, тизим шеър тўғрисидаги сўзни икинчи мақолага қўйган эдик. Тизим шеърларининг ойдин ва очиқ бир сифати «вазн» билан «қофия»дир. Биринчи мақолада «вазн билан қофиянинг шеърни ўқитурға таъсирлари йўқдир» деган эдик. Бу ерда эса, тизим шеърда вазн ва қофиянинг кераклигини сўйлармиз. Вазн билан қофиянинг шеърға таъсири йўқдир, вазн ва қофияси бўлмаган кўп шеърлар бўлгани каби «шеър» бўла олмаган вазнли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгиларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг «безаги» (зийнати)дир. Юракимиздаги сезгиларни тўғри бермакчи бўлсоқ қофиясиз, вазнсиз бир шеър (сочим шеър) ёзиладир. Шеъримизни безамакчи эсак, вазнли, қофияли шеър (tizim шеър) ёзармиз. Вазн ва қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайдир; сезгиларимизни тасвир этучи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларға ўткармак учун айтилғуси сўзлар вазнли, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун қулоққа ёқимлироқ келадир.

Қоп-қоронғу бир кечада бошқа бирисининг пучмоғинда севгилисини кўзлаб турган бир киши шамолнинг эсиши билан япроқ ва бутоқ тебранишлариндан чиққан мунгли мусиқага ияриб бир шеър айтадир. Бу шеърнинг етти-саккиз сўзи бир вазнда тизилган, бир вазнда қуринган ҳар суз туркумининг оғир нидо — қулоқға бир гурлигина таъсир беручи сўзлар қўйилса, ул шеърнинг таъсири, албатта, яхшироқ бўлар. Мана шеърда вазн ва қофия безаги (зийнати) шудир.

Энди мусулмонликдан сўнгра гурк шоирларининг қабул этдиги вазнга боқайлик. Турк шоирларининг мусулмонликдан сўнгра қабул қилган вазнлари тубда араб вазнидир. Эрондилар бу вазни араблардан қабул этиб олгандан кейин ўз шеърларини ўйноқи ва назм руҳиға кура ўзгартканлар,

ислоҳ этканлар. Бу кун бизнинг орамиздаги «вазн» шул эронлилар томонидан ўзгартирилган вазндирким, араб вазниндан бир оз айирмаси бордир. Дунё саҳнасинда «иярув-тақлид»нинг рулини ҳеч бир миллат биз турклар каби адо эта олмағандир! Биз қайси бир миллатнинг қайси бир нарасига тақлид этмакчи бўлсак, ўзимизнинг миллий руҳимизга қарамасдан тақлид этамиз. Араблар қайси бир улусдан қайси бир сузни олганда уз шеваларига кура бузуб олганлар. Бир арабни ўлдирсангиз (ҳам) «Петроград-Петрасбург» демайдир. «Битроград-Битрасбург» дейдир. «Франсик» демайдир «афранж» дейдир ва, шундай қилиб, уз тилининг истиқлолини сақлаган бўладир. Арабларга иярмак билан махтаниб юрган бизлар эсак, арабнинг бу яхши қилигина бутун қарши кетамиз. Тилимизга куб қофияли араб сузини эмас, унинг имлосини ҳам уз сузимизнинг имлосига қараб ўзгартмакни «фарз» деб биламиз! Эронлилар араб сузини уз тилларига қараб ўзгарткан эканлар, биз эронлилардан шеър вазни остида уз руҳини эмас-да, тилимиздан чиқарган еринда шеър вазни-да бўлса; биз шеърнинг ўзини олганмиз (яшасун тақлид!). Ҳолбуки, эрон вазни билан туркча шеър ёзуб турк улусига ўқутмоқ мумкин эмасдир.

Форси(й)ча дунёнинг энг уйноқи ва нозли сузларидандир. «Вазн» чанбаринда театру саҳнасиндаги қизлар каби уйнаб турадир. Турк сўзи эса, оғир, виқорли, гавдалидир. «Мафозийлун, мафозийлун» чанбаринда уйнаб турмоқ нари турсин, вазнга кира олмайдир, сиғмайдир. Эрон вазнида туркча шеър ёзганлар ики турли ишка мажбур қолалар. Биринчиси, шеър орасинда кубрак арабча сузлар киргузалар. «Мафозийлун» вазнини туркча сузлардангина тўлдуролмайлар. Икинчиси, вазн раияси билан туркча сузларнинг гавдасини бузарлар, эрон вазнида шеър айтқон бутун турк шоирлари шул ики касалга тутилганлар, бирортаси ҳам қутула олмаган. Туркча шеърда арабча, форсча сузлар киргузган турк шоирларимизнинг ҳар ҳолда билгили бир йуллари бор эди. Ундан ҳам сўзнинг маънисини англаб уз еринда қўя(р) эдилар. Ҳозирги шоирларимиз эсалар, бусбутун йулсиз ва қоидасиз кета(р)лар. Нетайким, нурли шоирларимиздан бири «ёзувчилар уюшмаси»га бир шеър ёзмиш. Шеърнинг биринчи мисраъ(с)и шудир:

Куч билан босган йулингу миллата «рўзи алҳамду».

Шу шеърдаги «роҳи алҳамду» сузига кунмасак мумкин булмайдир, «роҳ» форси(й)ча бир сўз, «ҳамд» арабча суздир. «Ал» сузи арабча «изофа» қоидасига қарши бирлаштиришдир. Ўз тилларини «аслан англаш шарқияда матлабдир» деган бир қисм ислоҳ шоирлари ҳам бўйла бир ишка кулибгина қарайдир.

Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмоқга куб тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда гавдаси бузилган сўз оз кўринадир. Демак, Навойи ҳазратлари бу ишнинг совуқлигини онгламиш, бироқ узини бутун қутқара олмашидир. Мисол айтиб, Навойининг шул шеърини курсатамиз:

*Юзингни куриб, мени рамида
Ишқ утига булғали гирифтор.*

Шул байтдаги «юз» сўзини бузуб «юзз» қилмагунча вазн туғри келмайдир.

Энди шул ики ишка шеърларни, байтларни охтарайлик. Юқорида сўйлаган эдикким: зоҳиран ўз юракиндаги эзгу туйғуларини сўзлар воситаси билан бошқаларга бериб ўтқармакчи бўладир. Бошқа турли айтқанда: шоир сўз орқали бошқаларга таъсир этмакчи бўладир. Бунинг учун шоирга керакдирким: сузларининг яхши қабул бўлишига тиришсун, шеърни бузғучи сузлардан узоқлашиб турсун.

Биламизким, ҳар улус ўзининг миллий мусиқасини, миллий тилини кўбрак севар, бунлардан кўбрак таъсир оладир. Бир турк кўб йиллар Оврўпанинг музика мактабида ўқуған бўлсун. Оврўпанинг музикасини неча йиллар қулоқ солған, неча йиллар тинглаған бўлсун. Бир кун Туркистонга келиб эски турк мусиқасини эшитқанда бошқа ҳолга тушар. Оврўпа музикасида кўра олмадиғи таъмни-да келиб эски турк музикасида кўрадир.

Мана шу ҳол тил тўғрисида очиқроқ ва буюкракдир. Негаким, тил улуснинг эски бир нарсасидир. Усмонли ҳукуматининг аскарий хидматига кирган донғли немис жинероли «Фундурғруҳич» пошонинг усмонли чериклари (нафарлари) тўғрисида шуйла бир мутолааси бор. «Фундурғруҳич»⁸ пошо дерким: «Усмонли нафарлари асру урушған эрурлар, буни ҳар ким биладир. Бунларнинг бир урушга келишлари «дин» кўлкасиндандир, бунларда «дин» сезгиси кучлидир. Бироқ бунларга «вазн» сезгиси бермак

булмайдир. Негаким: «вазн» сўзининг туркчаси йуқдир. «Вазн» арабчадир, турк олдида ёт сўздир. Ёт сўз нима булса ҳам сафо истаган таъсирни бера олмайдир».

Яхшигина пиширилган паловдан бир оғиз олиб ҳордиқ билан чайнаб туришлик кишининг тишига тош текиб қолса кайфи қандай қочар? Ёт бу сўзга учраган туркнинг ҳам кайфи шуйла қочадир. «Туркники» деб уқуб турган шеърда ёт сўзга учраб, кайфини қочирган бояқиш турк туркча сўзлардан ҳам бир-икисининг гавдасини бузуқ кургач, у шеърдан безадир. Икинчи иула уни уқумоқчи булмас.

Мана шунинг учундирким: турк шоирлари уз шеърларини турк кўбчилигига маъқул қила олмаганлар. Узлари туркча айтғач, шеърларининг совуқлигини кургач, форсийча ёза бошлаганлар.

Форси(й)ча шеър суйларга берилган кўб турк шоирлари бор. Уларнинг бу ишлари учун кўб сабаблар курсатиладир. Бироқ менга ул сабабларнинг биринчиси, Эрон вазнидан туғилган шул қабоҳатлардир. Туркча шеърнинг узига кура бир узри бор. Эрон вазнида суйламак фикрий шул тонуқлар ила чурутилгач, турк вазнининг олий (суфати) қолиб кетадир. Уни бошқа бир мақолада суйлармиз⁹.

АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ

Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма

САНЪАТ

Адабиёт сузини тузукгина онгламоқ учун бошлаб санъат ҳам гузал санъатлар деган сузни таъриф қилиб утиш лозимдир. Санъат луғатда ҳунар демакдирким: бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни узига касб қилиб олиб шунга берилиб, яхши ишлаб чиқаратурган булса, шу иш унинг санъати буладир. Бир киши тобоқчиликда¹, бир киши тикгуччиликда яхши ишласа, шу иш унинг санъати буладир. Бу санъаткорлардаги яхшиликдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли булган бир кишининг танбур, дутори шунга яхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги «санъат»дан тилакда бошқача булган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиш булган бир кишини яхшилаб чалинган бир «Ироқ»² куйи бу кишининг санъатидир. Бироқ яхшилаб чалинган «Ироқ» куйининг тилаги билан яхшилаб ясалган бир танбур, бир

танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бош-қача айтганда, «Ироқ» куйининг яхшилиғи билан тобоқ, танбурнинг яхшилиғи бир эмасдир. Тобоқ, танбурнинг яхшилиқлари буларнинг ишқа ярағанликларидир. «Ироқ» куйининг яхшилиғи эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тулқинлантирмоқдир. Шунинг учун бунинг яхшилиғига, яхшилиқ эмас, гузаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса «гузал санъатлар» дейиладир.

ГУЗАЛ САНЪАТЛАР

Тирик бир кишининг бир куб тилаклари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари буладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайғурадир. Одам узининг теграсидаки турли воқеалардан, булуб турған ишлардан, турли куринишлардан, бошқа кишиларнинг бошларига тушкан бахтли-бахтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир ё қайғурадир.

Ҳар ким узининг шодлиқли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлиқ курган киши узининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлиғини орттирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса, уз дардини бошқаларга утқариб, узини овунтирган буладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқли-қайғули туйғуларини сакраб, уйнаб, кулуб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очикқа чиқариб бошқаларга онглатадилар-да, шу йул билан овунтирилған буладилар, санъат эгалари эса турли товар (материёл)лар ёрдами билан узларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йулда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тиришадир. Мана шундай юрак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товар (материёллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ ҳунарига гузал санъатлар дейиладир.

Гузал санъатларда товар (материёл) товуш, оҳанг бўлса, гузал санъат *мусиқий* бўладир; бўёвлар, чизиқлар бўлса, *расм* бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, *ҳайкалчилик* бўладир; тош, ёғоч, кирпич, ганж, турпоқ бўлса, *меъморлиқ* бўладир; тан, муға³ ҳаракатлари эса *уйун (танс)* бўладир; гап, сўз эса *адабиёт* бўладир.

1. Мусиқий.

2. Расм.

3. Хайкалчилик.
4. Меъморлиқ.
5. Уйун (танс).
6. Адабиёт.

Гузал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирларига яқинлашмоқ эътибори билан ики туркумга айриладир. Адабиёт, мусиқа, уйун (танс) бир туркум; расм, ҳайкалчилик, меъморлиқ бир туркум буладир.

АДАБИЁТ

Мана, юқоридаги маълумотдан сунг адабиётни шу йулда таъриф этишимизга йул очилган булди: *адабиёт* — фикр, туйғуларимиздаги тулқунларни сузлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тулқунларни яратмоқдир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шул билан ёзилган асарларга *адабий* асар дейиладир.

Адабиётнинг икинчи бир таърифи, бир турли тартибга солиниб ёзилган бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда, бир тилда ёзилган бутун асарлар шу тилнинг адабиёти буладир. Ҳам шундай ишлатадирлар: *Рус адабиёти бойдир. Узбек адабиёти камбағалдир* каби.

Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимизга бойланиши йуқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган «адабиёт» сузи биринчи таърифдаги «адабиёт»дир.

Биринчи таърифга кура адабиёт саналган асарлар ёзмоқ учун кузда тутилиши лозим бўлган тузуклар, қонунларга *адабиёт қоидалари* дейиладир.

Бизнинг бу дарсда курганимиз шу «адабиёт тузуклари»дир.

ШЕЪР

Бизда эски мадрасадан қолган янглиш бир фикр бор. Вазн, қофияси булган ҳар бир суз тудасига «шеър» деймиз. Чунки бурунги форс-араб адабиётчилари шеърни «қофияси, вазни булган гапдир» деб таъриф қилар эдилар. Вазн ва қофияси булган ҳар бир сузни шеър деганимизда Суфи Оллоёрнинг:

*Ёзилди форси(й) тил бирла мактуб,
Ақида ту, фуруғу қурби маҳбуб⁴,*

*Ониким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эранлар.*

*Битилса турки(й) тил бирла ақида,
Кунгуллар булса ондин орамида. —*

деб ёзган тизмаларига ҳам «шеър» дейиш керак бўладир, ҳолбуки, шу шеър эмас, бир назм парчасидир.

Шеърнинг шеър булишига вазн ва қофиянинг ҳеч даҳли йуқдир. Вазну қофияси булуб, шеър булмаган парчалар бу(л)ғани каби вазну қофиясиз (сочим) шеър парчаларида кубдир.

Чулпоннинг «Клеъупатра»си сочим йусунида ёзилган; вазн, қофия йуқ, бироқ бир шеърдир. Ҳолбуки, Суфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» деган вазнли, қофияли куб парчалари бордирким, шеър дейишқа ярамайдир.

Чулпоннинг «Клеъупатра»сидан:

*Ойдин кечаларда сирли Нилнинг буларида узун этакларингни
Майсалар, гуллар устидан судраб юруб, янги
Очилган, вафо ҳидли нилуфар чечаги узубсан.
Узингни елиб турғучи қулға чечакнинг фазилатларидан
Гапирганингни эшитдим...*

Суфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» деган асаридан:

*Битибдир жомеъи мушкот ичинда,
Набидин сурди бир сурғучи банда.*

*Ёмонларнинг ёмони қайси инсон,
Жавобин бермади онда ушал он.*

ЕЗИШ ҚОИДАЛАРИ

Таълиф: белгили бир нарса туғрисида булган фикрлар, муҳокамалар, сезгилар, туйғуларни тартибга солиб, суз билан ифода қилишга *таълиф ё тасниф* дейиладир.

Таълиф ё тасниф аталган адабий юмуш билан майдонга чиққан нарсага *асар* дейиладир. Бир асарни ёзганда зеҳнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга киради: ёзувчи-адиб бошда шул туғрида ёзилатурган бир нарсани топадир. Сунгра шу нарса туғрисидаги уйлар, туйғуларни охтариб, топиб йигадир. «Зеҳний юмуш»нинг шу булимига *ижод* (бор этиш — яротиш) дейиладир.

«Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг *мавзуъи*, икинчи натижаси асарнинг *мундарижаси* бўладир. Ондан кейин ёзғучи мавзуъ туғрисида йигилган маълумотни (асарнинг мундарижасини) уз зеҳнида белгили бир тартибга соладир. Бу эса асарнинг *тартиби* бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзгучи-адибнинг зеҳнида мавзу ҳам у тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сузлари, гаплари билан *ифода* этилиши керакдир. Шул ифода этиш билан асар майдонга келади. Ёзгучининг зеҳнида йиғилган мавзу ҳам у тўғрида тартибга солинган маълумот, сузлар, гаплар билан ифода этилмаганга асар саналмайди.

Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг ифодалари, албатта, ўзбекчадир. Бироқ, у адиб-шоирларимизнинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-биридан ўзгачарак бўлгани кўруниб туради. Демак, булардан ҳар бирининг ўзига махсус бир *ифода йўсуни* бор. Мана шул ифода йўсунига *услуб* дейиладир.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: мавзу, мундарижа, тартиб, ифода, услуб. Мана эмди буларни биттадан текширайлик.

МАВЗУЪ

Адабиётнинг мавзуи бутун табиат, борлиқ дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир.

Бир томчи сувдан тенгизгача, бир учқундан буюк бир ёнгингача, кичкина бир япроқдан улуг урмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адиб-ёзгучи учун мавзу бўларлик нарсалардир.

Бироқ адиб-ёзгучи ўз асарининг *тилаги*га (ғоясига) кура мавзу толлайди; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлиб асар ёзар эса, шунга кучлирак бойланган бир мавзуни олади.

Ёзгучи-адиб томонидан толлаб олинган мавзу асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзгучи мавзуни толлашга янглишган бўлади.

МУНДАРИЖА

Адиб асарнинг мавзуини, асарнинг тилагини бера оларлиқ қилиб толлагандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йиғади. Мавзу теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйғуларини тўплайди. Бироқ, уларнинг ҳаммасини ёзабормайди. Асарда мундарижанин тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотади.

а) мавзу теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеа-

ларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очик қилиб бера олурлик булганларини оладир:

б) мундарижадаги асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатсиз булмаганларини оладир;

ж)⁵ мундарижа қисмларининг бир-бирига қарши булмаслиқлари, яъни биртасининг берган таъсирига қарши булмаслиғини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кузда тутуб ёзилган асарда «бирлик» бордир дейиладир. Бир асарнинг мундарижаси мавзуъ билан муносабатсиз ё бир-биридан ҳеч турли бойланиш булмаса ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қарши, тескари булса, у асарда бирлик йўқдир дейиладир. Асарда мундарижанинг туғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри булса, ўзининг таъсирини йўқотадир. Эски шоирларимиз ўзларининг кеча қайғулари туғрисида шеър ёзганда «*Оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кузёшимдан ер юзини сув бости*» деб инграмакчи буладир. Мана бундай сузлар ғайритабиий, нотўғри булгани учун кулунч булуб чиқади.

Эски ёзғучиларимиз асарнинг бирлигини сақламоқчи булиб, жуда ифротга тушар эдилар: бир ҳикоя ёзганда «*аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор андоқ ривоят қилурларким⁶*» деб ҳикоя қаҳрамонларининг туғилиш кунидан бошлаб улишига қадар булиб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилган ҳикоялар, дostonлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун уқувчиларни бездирар, мияга оғирлик қиладир. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, румон, дostonларни турли куринишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чулпоннинг («Қор кўйнида лола») деган ҳикоясини олингиз. Буни эски шаклда ёзмоқчи булганда, «*Андоқ ривоят(т) қилурларким*» деб бошлаб, «*Самандар ака бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди...*» деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган булар эди. Бироқ, Чулпон бундай қилмаган. Мундарижани янги-янги турт фаслга, турт куринишга булган:

Туб уйуни, шайх, тўй, одамларнинг бу тўй туғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи туғрисида булганини сездирмасдан қизларнинг туб уйунларини жуда усталик билан тасвир этишга киришган...

ТАРТИБ

Мундарижа яхши тартиб этилган сайи(н) асарнинг қиммати ортадир, ёзғучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. Тартиб мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлиқ даражада йиғилиб толлангандан кейингина тартибга кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, суз суйлашда ҳам муҳимдир. Бир нотик айтмоқчи булгани сузларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чиқуб гапурса, ҳеч бир мақсадга ёқинлаша олмай(дир), сузинда қаёққа боришни билмай гапура берадир, ҳеч битира олмайдир.

Тартибсиз асар ёза бошлағанларнинг ҳам шу балога йулиқишлари андоқдир. Чулпоннинг юқоридаги ҳикоясидаги туртинчи кўриниш, яъни: ики йигитнинг кучада туй туғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга қушилиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учунчи фаслда битирилса эди, қоровул тилида онглашилмоқ истанилган эди. Сузлар очиқ онглашилган булар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортган була(р) эди. Мана бундай ортиқча фасллари булмаган асарлар «яхши тартиб этилган» саналадир.

УСЛУБ

Юқорида суйладик: бутун узбек ёзғучиларининг ифодалари узбекча булгани ҳолда ҳар бирининг узига махсус бир услуби бордир. Бироқ, услубдаги бу ҳол тубан, кучсиз адиб-ёзғучининг асарларида узини очиқ курсата олмайдир. Кучсиз ёзғучиларнинг услублари бир-бирига ухшаб қоладир. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзадир. Шоир-ёзғучи санъаткорликда кутарила борган сайи(н) узига махсус бир услуб ярата бошлайдир.

Шоирнинг хаёл, уй, тушуниш шакллари тугал, комил булғач, узига яраша бир услуб борлиққа чиққан буладир.

Услубнинг адабиётдаги урни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкиндир. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олган куч услубдадир.

Эски адабиётимизда «Лайли-Мажнун» достони бор. Буни форс шоирлари, турк шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир ва воқеа бир ту(р)лидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши уларнинг форси(й)ларидан Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хусравга⁷

келгач, Навойини албатта уларга таржиъ қиладир⁸. Фузулийни кўргач, Навойининг⁹ «Лайли-Мажнун»ини тоқчага қуйуб, Фузулийни уқишга мажбур каби буладир. Мана булар услубнинг ишидир.

Эски-янги шоирларимиз орасида ишқ, ҳижрон (севги, айрилиқ) йулида куп нарса ёзилган, олардағи фикрларнинг бир-бирига ухшаганлари очиқ куринадир. Бироқ бу йулда Чулпоннинг:

*Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайгуларим-ла?
Ҳижронинг куйини бошлаб,
Йиғловчи чолгуларим-ла!
Севгимдан сунгги малаклар
Туб-туғри кукками учди?
Кунглимдан тоза тилаклар
Ёвнингми бағрига тушди?
Ортиқ сен мenden узоқда
Кўзларни уинатасанми?
Ортиқ сен бошқа булоқда
Дилларни қайнатасанми?
Ортиқ сен ундаги боғда...
Ортиқ мен якками қолдим?
Фарёд йўқ... барча жаҳон жим
Ер ютса яхши шу чоқда!..
Кетдингми сен мени ташлаб,
Қолдимми қайғуни бошлаб? —*

деб йиғлагани бутунлай янги нарса каби севилиб ўқиладир. Бу-да услубнинг ҳунаридир. Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби булгани каби ҳар замоннинг ўзига махсус услуби бордир.

Шеърда форс услубига берилиб қолган Алишер Навоий ўзининг «Мажолис» деган¹⁰ китобида баъзи шоирларнинг таржимайи ҳолини ёзганда «туркона» ёзадир, «туркона шеърлари бор» деб кўрсатадирким, бу «турк услубида ёзадир» демакдан бошқа нарса эмас.

Оврупа санъаткорларининг-да баъзи бир асарларида руҳимизда яқинлик сезилганда «бу шарқ услубига яқинлашибдир» деб мақтаймиз.

Мана бунлар ҳар миллатнинг айрича бир услуби борлигини кўрсатадир. Узимизнинг ўзбек-чиғатой адабиётини олиб қараганда жуда очиқ кўринадирким: Навоий, Бобир, Бойқаролар замонидағи услуб билан Умархон, Фазлийлар замонидағи услуб бир эмасдир.

Умархон замонининг услуби билан Муқимий, Авлоний замонидаги услуб ҳам бу кунги янги адабиётимизнинг услуби бошқа-бошқа услублардир.

Навойи, Бобир, Бойқаронинг уч ғазалини бир ёнда, Боту, Чулпон, Элбекнинг уч шеърини бир ёнда қуюб қарасак, ораларидаги услуб бошқалиғи очиқ куринадир. Шунинг билан Навойи, Бойқаро, Бобирдан ҳар бирининг узиға махсус бир услуби булғани каби Боту, Чулпон, Элбекларнинг ҳам узларига махсус услублари бордир. Демак, услуб замон билан узгаргани каби шахс билан ҳам узгарадир. Ҳатто, яна бир оз чуқурроқ бориб, бир кишининг сочим-тизим¹¹ ёзғанида ҳам услубнинг узғариб қолганини кўрамиз. Навойининг услуби тизимда ҳашаматли бир оҳанг билан юрадир, сочимда эса оғирлашиб қоладир. Яна бир оз ингичкарак қараганда, бир шоир услубининг асарнинг мавзўйига кура узгарганини ҳам кўрамиз. Навойининг «Лайли-Мажнун»идаги уйнаб қайнаған услубини унинг «Лисон ут-тайр»ида куриб булмайдир. Бироқ, бу узғаришлар (яъни: асарнинг шакли ё мавзўйига кура булған узғаришлар) асосий эмасдир. Навойи ҳам Чулпоннинг услублари тизим-сочимда ё мавзўйига кура узгармак билан уларнинг «узлик»ларини (шахсиятларини) йўқотмайдир. Чулпоннинг Чулпонлиғи, Навойининг Навойилиғи бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзўу узғаришиға қармасдан кўруниб турадир.

Булардан бошқа услубнинг синфига кура узғариши бор: Бизнинг Урта Осиё ҳижрий туртинчи асрнинг¹² сунглиридан бошлаб ислом-эрон маданияти таъсириға қаттиғ берилған. Ислом маданияти билан озиқланувчи бир мадрасасарой гуруҳи пайдо була бошлаган. Бу синфнинг энг ҳашаматли кунлари, олтин даври машҳур жаҳонгир Темур ҳам унинг болалари замонида булған, ҳижрий тўққизинчи асрнинг¹³ бошларидағина «Юсуф-Зулайҳо»сини ёзған Дурбекдан Навойи, Бобир, Умархон, Фазлийларгача, о(н)лардан замондошимиз булған Муқимий, Камийларгача етишкан бир турли шоирлар бор. Булар ҳалиғи эрон-ислом таъсири остида қолиб, сиртдағина қурилған дабдабалар, ҳашаматларни севгучи сарой-мадраса синфига қаратиб, шуларға уқутғали ёзар эдилар. Булар узларини юқори синф атаған аристократ шоирларимиз эдилар. Шулар билан бирликда буларни сиртдағи дабдабаларига қарши узининг ёлғузғина

самиймийлиги билан узини сақлашга тиришқон бир адабиётимиз бор.

Булар халқ орасидан чиққан, халққа, кўпчиликка қаратиб ёзган, сўйлаган шоирларимиз, бахшиларимизнинг асарларидир.

Аҳмад Яссавий, Қул Сулаймон ҳикматлари, Машраб шеърлари, ким томонидан туқилгани онглашилмаган «Аҳмадбек», «Зуфунун» дostonлари, Хивада Андалиб исмли бир халқ шоири томонидан ёзилган «Юсуф-Зулайҳо» шу қаторга кирадир. Булар ҳамки синфга, сарой-мадраса синфлариға қаратиб ёзмаганлар. Кўпчиликка сиртдағи дабадабаға қўра самиймийликни севган элга қаратиб ёзганлар. Шунинг учун буларнинг услублари билан юқори даражада шоирларимизнинг услублари орасида ҳам тоғлар қадар айирма, бошқалиқ бордир.

Навойининг тизим асаридан:

*Саҳар ховар шаҳи чарх узра ким хайлу ҳашам чекти,
Шиоғи хат била кўҳсор уза олтун олам чекти.*

*Қазо фарроши чекти субҳи сиймин бир супургисин¹⁴,
Музаҳҳаб парларин андоқки товуси ҳарам чекти.*

*Муаззин каби токи кул узра бонг самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанг санам чекти.*

*Яқо чок этти гоҳи субҳ ул мотамгаким ошиқ,
Бу муҳлик шоми ҳижрон ичра юз ҳумони ғам чекти.*

*Замони кулди ул гофилгаким, даврон ситам тиғин
Анго урмоқни онглаб ўзгага тиғи ситам чекти.*

*Хушо улким, мунингдек чоғ, вафоси умрни онглаб,
Сабуҳи жомини аҳбоб бирла дамодам чекти.*

Навойининг сочим асарларидан¹⁵:

*Тоғ, тоғ ниёз рафъидан сунгра фоф, фоф ихлос юзидан
маъзур улким: бу фаслдаким наврўз насимининг мушкбезлиги
булут мизожин ҳавойи қилибтур; лоладек савдойиликдан тоғ
ҳавоси, булутдек ҳавойиликдан қиё савдоси бошға тушти.*

Бобирнинг тизим асарларидан¹⁶:

*Даҳрнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимۇ?
Хаста кунглим чекмаган дарду балоси қолдимۇ?*

*Мени хор эт(т)ию қилди муддаийни парвариш,
Даҳри дунпарварнинг узга муддаоиси қолдимۇ?*

*Мени ултурди жафоу жавр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмак учун меҳру вафоси қолдимۇ?*

*Ошиқ улғач курдим улумни узимга, эй рафиқ,
Узга кунглимнинг бу оламда ҳароси қолдимۇ?*

*Эй кунгил, гар Бобир ул оламни истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси қолдимۇ?*

Бобирнинг сочим асарларидан («Бобирнома»дан):

*Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ
нарсалар айтур эди. Уднинг торини ики қилиб бир чолибдур.
Айби бу эдики, бисёр ноз ила чолур эди. Шайбонийхон бир
навбат соз буюрур. Такаллуф қилиб ҳам ёмон-ёмон чолур:
ҳам созини келтурмай ярамас соз келтирур.*

*Шайбоний фаҳмлар. Буюрурким: суҳбатда уқ-ғалаба
«гардани» урар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким
бор, будур...*

Умархондан¹⁷:

*Эй кунгул, ҳолингни ёшурмоққа имкон қолдимۇ?
Фош булмай ишқ сирри ҳеч пинҳон қолдимۇ?*

*Фурқати шомида аҳволимни сурма, эй рафиқ,
Ким: «Сенга Лаълидан айру тушкани жон қолдимۇ?»*

*Дема сунбул: «Ман киби ҳолинг надан ошифтадир?»
Зулфиға нисбат топан булмай паришон қолдимۇ?*

*Чатр урмиш жисм оро кунглим қуши товусдек,
Кунглима, билмамки, асри доғи пинҳон қолдимۇ?*

*Кузгу изҳори таҳайюр айламиш мендек, Амир,
Бир боқиш бирла онинг юзига ҳайрон қолдимۇ?*

Чулпоннинг тизим асарларидан¹⁸:

Тола йулларидан...

*Тола йулларидан юриб борамен:
Ҳар япроқ бошимда битта елпиғич,
Юмшоқ ел...
Юзимни буриб юрамен,
Ҳисларим ел каби енгил уйнағич...*

Кичкина ариқнинг настак шовваси
 Майин товуш билан «шов»лаб турадир.
 «Ай, қупол шаҳарнинг жанжал-ғовғаси,
 Тола йулларида мен борамен!» дейдир.
 Тола йулларида телбалар каби
 Эртадан кечгача мен ҳам чопамен.
 Афсоналардаги дарбадар каби
 Кимсасиз ерларга қуюн очамен.
 Кимсасиз ерларда сирлар айтилди,
 Ғафлат уйқусидан уйғониб кетдим.
 Янги нашидалар дилга бетлади,
 Уларда туганмас маъни дарж этдим.
 Шовва товушлари эркин шеъримга
 Олтун қанот тоқти афсоналардан:
 Олқишлар қузғалди гул-лолалардан,
 Ўзлик ёт кўринди турган еримга...
 Ўзликдан ташқари бир дунё кўрдим...
 Иккимиз ушанда оқиб борамиз,
 Фоний қирғоқларни йиқиб борамиз,
 Ҳақиқий «бирлик»га шунда йул бўлдим!
 Шу он... «ўзлик»ларни уруб борамен,
 Тола йулларидан юруб борамен!..

Чулпоннинг сочим асарларидан¹⁹:

Самандар ака уйига келгунча кўнглидаги туйғу билан
 тортишиб келди. Узининг пири-устозига тузукгина, кат-
 тагина, иложи бўлса, бошқа муридлар бера олмаган бир нарса
 бермакчи эди. Бироқ, уйда арзигудек бир нарса йўқ. Арзий-
 турган нарсалари бўлса, барчаси қарзга кетган...

Куб уйлади. Бироқ, ҳеч бир нарсага кўнгли ҳарф топма-
 ди, агар илгариги вақт бўлса олақашқани тутар эдим...

Кўнгли оғриди: бир замонги бойликлари, давлатлари эсига
 тушди. Олақашқаси, туриқ йурғаси, буйи тевадек Масков-
 зовут оти... уч файтун, ер-суви... унча-мунча беришни ўзи-
 га эл билмади. Бошқа нарсаларни босиб кетгундек бир нарса
 беришга ўйлар эди.

Элбекнинг тизим асарларидан:

Бибихоним мадрасаси
 «Утмишдан эсталик» дедим буни мен,
 Чиндан-да эсталик учун яшар:
 Қув-қувлаб рақс урган бир куб кукарчин
 Менга утмишлардан эртак айтишар.
 Бир замон кукларга қанот ёзган бу
 Севикли, муҳташам, ҳайбатли бино

*Емирилиш соатини кутгандай булуб,
Курунур кузларга қайғилиғина.*

*Ер юзин титратган зур ботирларнинг
Улгач қолдирғучи суюкларидай,
Ер узра тўпланган кирпич йиғини
Юракка урадир алам тигини.
Нетайин билмаймен мен ҳеч йиғини!
Билсайдим бошлардим йиғи-сиғини!*

*Қузим ёш урнига олов сочадир,
Йимрик уринларга қуйним очадир.
Олтин-ла ёзилган таърих бетига
Қарайдир, узига боблар очадир.
Уқийдир: бул бобда бундайин маъни:
«Ҳар бир иш бир ҳолда қолмағай». яъни:
Ҳар бир камчилик қолмас мангулик,
Бир кун чиққуси яна янгилик...*

Эл шоири Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо»сидан:

*Қурмасам бир замон тоқатим йуқдир,
Мени зор инграгиб, қузим, айрилма.
Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Ҳижрон ути бирлан бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени суроғлаб,
Шунқорим, лочиним, қузим, айрилма.*

Мана шу ўрнаклар²⁰ Навойи замони, Умархон замони ҳам бу куннинг услублари орасидаги айирмани курсатгани каби бу шоирлардан ҳар бирининг узига махсус бир услубини ҳам курсатадир, ҳам оларнинг тизим-сочим асарларидаги узғариш кўриниб турадир.

СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузулган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, битта йусундан бирида тузуладир: сочим, тизим (назм, наср).

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланмасдан, белгили бир улчов билан улчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар сочим йусунида тузилган буладир. Мисол: *Кампирнинг қариған, қуруған кўзларидан йироқ-йироқ ерлардан ики томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у ики томчи ёшни энги билан артғандан сўнг отаси ҳам шундай қизим... дейди. (Чулпон)²¹.*

Бир асарда сузлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланиб, белгили бир улчов билан улчаниб тузилган бўлса, у асар *тизим* йусунида тузилган буладир.

*Юракда умидлар, амаллар
Тузумсиз қароғни босаркан,
Нега мен чақмоқдек югурмай?!
Эскиган, чуруган тамаллар
Йуқликка эгри йул босаркан,
Нега мен ундан юз ўгурмай?!*

(*Боту*)

Тизимнинг ҳар бир кесиги бир *мисраъ* бўлуб, ҳар ики мисраъи бир *байт* аталадир. Ботунинг юқоридаги тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир²².

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаган ҳоллари бордир. Рус тилида «босим» (ударение) бор²³. Бунинг сўз орасидаги ўрнини қоида билан билиб бўлмайди. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашади. Бутун турк тилларида эса «босим» сўзнинг охирида бўлади. Босими охирида бўлмаган сўзлар жуда оздир.

Форси(й)ча ё арабчада қай бир чўзғини «тўрт чўзғи» каби чўзиш мумкиндир. Ҳар тилнинг ўзига махсус бўлган бу ҳоллари бу тилнинг тизим (наср) усуллариغا кучли таъсир қилади. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳолларига уйғун бўлган тизим ўлчови *бармоқ вазни* аталган ўлчовдир.

Бармоқ вазни бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учун-да миллий вазндир, мусулмонликдан бурун бутун турк шоирлари шул бармоқ вазни билан тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

Мусулмонликдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теғраларида араб-форс маданиятига берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) туради (пайдо бўлади). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги «мадд»лик²⁴ оҳангига уйғун бўлган *аруз* вазнини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлуб, араб-форснинг *аруз* вазни биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни буларнинг орасидан чиқди. Миллий вазн, бармоқ вазни бу санъаткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йўқолмади,

улмади. Эл-улус аро ёйилиб қолди, эл-улусимиз ўзининг қушқларини, ашулаларини шул вазнда айттилар, дostonларини шул вазнда ўқудилар, тингладилар. Араб-форс маданияти таъсири остига киргандан замонамизгача (ун ики мулчар-аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига махсус шоирлар аруз вазнида ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк бахшилари бармоқ вазнини барк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови ики турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазни, икинчиси, араб-форс ўлчови бўлган аруз вазни.

БАРМОҚ ВАЗНИ

Миллий вазнимизда асос сўз бугумларининг саногидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бугум эса, икинчи мисраъи ҳам шунча бугум буладир.

Бугумларнинг ҳарф, чўзғи сонларига эса аҳамият берилмайдир. Бир ҳарфли бугум билан ики ҳарфли бугум баравар саналадир.

Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлганда, биринчи мисраъ бугумларини бармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнгра икинчи мисраъи бугумларини санаймиз, баравар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазни *бармоқ вазни* дейишимизга сабаб шудир:

*Кўнглимда бўлган севги тамуғи:
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг сўнар ёруғи.*

Ботунинг мана шул ики байтининг вазнини кўрмакчи бўлганда шундай қиламиз:

*Кўн-лум-да — бул-ған — сев-ги — та-му-ғи = 10
Дард-ли — кўн-лим-нинг — сев-ган — о-зу-ғи = 10
Бу — та-муғ-да-ги — о-лов-лар — сўн-са = 10
Ти-рик-ли-гим-нинг — сў-нар — ё-ру-ғи = 10*

Кўринадурким, Ботунинг юқоридаги шеърининг ҳар мисраъи унлар бугумидандир. Демак, бу шеър бармоқ вазнининг «ўнлик» қисмидандир. Масалага шу билангина тўхта-

маймиз. Ҳар мисраънинг урта ерида бир-ики туриш ўрни бўладирким, биз мунга *туроқ* деймиз.

Бир мисраънинг бўғумларини, «туроқ»ларини санаганда шул «туроқ»ларни кузда тутамиз. Туроқнинг ики ёғида бўлган бўғумларни айри-айри санаймиз:

Кунглимда бўлган – севги тамуғи 5+5

Дардли кунглимнинг – севги озуғи 5+5

Демак, Ботунинг бу унлик тизмаси (5+5=10) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу туроқ масъаласига аҳамият бермайдилар. «Вазнда бу қадар ингичкалик шоирнинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайдир», дейлар. Бу суз тўғридир. Бироқ, биз бундаги мисолларимизни туроқлари билан куруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда бармоқ вазни тўртликдан ун олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Тўртлик:

Улган келмас,

Ўчқон ёнмас.

(Эл сўзи)²⁵

Бешлик:

Ёш қиз юзини,

Қора кузини

Куролмадим мен.

(Боту)

Олтилик:

Яхши топиб сўйлар,

Ёмон қопиб сўйлар.

Еттилик:

а) Чархим таноб – ташлайдир, 4+3

Бир баюни – бошлайдир. 4+3

б) Сун келар – гулдир-гулдир, 3+4

Севганим – қизил гулдир. 3+4

Севганим – топилмаса, 3+4

Ўлганим – ушал кундир. 3+4

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг ики турининг оғир-роғини оралаштириб шеър ёзган:

Мен кучли – менда исён, 3+4

Мен тўлқун – менда тугён, 3+4

Кўпурарман – тошарман. 4+3

Саккизлик:

<i>Кел утирғил – сажда қилғил,</i>	4+4
<i>«Лот, монатка» – банда булғил,</i>	4+4
<i>Ё жонингдан – умид узғил,</i>	4+4
<i>Ёш уғлон – келганинг надир?</i>	3+5

(«Зайн ул-араб»)

Туққизлук:

<i>Юракда – умидлар – аламлар,</i>	3+3+3
<i>Тузимсиз – қароқни – босаркан,</i>	3+3+3
<i>Нега мен – чақмоқдай – югурмай.</i>	3+3+3

(Боту)

<i>Ёлғузликларда – чидагандим,</i>	5+ 4
<i>Чунки мен сени – уйлагандим.</i>	5+4

(7)²⁶

Унлик:

<i>Отимдир уғуз – билинлар аён,</i>	5+5
<i>Номимдир Хисрав – билинлар яқин.</i>	5+5
<i>Эрка малак – аччиғанмам сенга,</i>	4+6
<i>Учурсанг-да – кукка юрак кулин.</i>	4+6

(Ф.)²⁷

Ун бирлик:

<i>Утрук буйидаги – барча ту/р/кманлар,</i>	6+5
<i>Дустим, хабар бергил – омон-эсонми?</i>	6+5

Ун икилик:

<i>Сузим қаттиғ – тилим аччиғ – узим золим,</i>	4+4+4
<i>Ғариб жоним – сарф айлайсан – йуқдур молим.</i>	

(Яссавий)

<i>Узун, узун арғамчи – йулда ётарми?</i>	
<i>Эсизгина Маллахон – гурда ётарми?</i>	7+5

(Ашула)

<i>Кечаги қайнашлар – пасайган булса-да,</i>	
<i>Кечаги ҳужумлар – сусайган булса-да.</i>	6+6

(Боту)

Ун учлик:

<i>Салом сенга, малакларнинг – улуг раҳбари,</i>	
<i>Билим, ҳикмат кукларининг – нурли ҳулкари.</i>	8+5

Ўн тўртлик:

*Дунё, дунё, сан дунё — кимга вафо қилибсан?
Сендан вафо кутганга — сен кўп жафо қилибсан. 7+7*

Уқтириш: бир ўн тўртлик мисраъ ики (мисраълик) эттилик мисраъ була олгани учун бу вазнда оз ёзиладир.

Ўн бешлик:

*Гузал юлдуз — еримизнинг — энг қудратли—
тувгани,
Нега биздан — қочиб мунча — узоқларга —
тушубсан. 4+4+4+3*

(Ф.)²⁸

Ўн олтилик:

*Гаши этдим тоғу тузлари, — курдим ажойиб қизлари,
Бизнинг ернинг канизлари — ҳур ила гилмон мани зор. 8+8*

Уқтириш: ўн олтилик вазнининг мисраълари жуда узундир, ҳамда ҳар бир мисраъи икита саккизлик мисраъ бўларликдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзиладир.

Энди аруз вазнини кўрайлик.

АРУЗ

Юқоридағи фаслларда сўйлаганимиз каби тизимда вазн масъаласини миллат уз тилининг баъзи хусусиятларига кура ҳал қилган. Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз булган бармоқ вазнидир. Бироқ эрон-араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга кирган, муҳим урин олган, муваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган. Сунг кунларда ёш узбек адабиёти замонида ўз урнини яна бармоқ вазнига топшириб, орадан чекилмоқда.

Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзган. Ҳижрий (170 нчи) йилда улган имом Халил ибн Аҳмад бу вазнларни йиғиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олими томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форси(й) шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ, форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди узи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тулдирдилар. Ўзларининг миллий вазнларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргаздилар.

Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс арузидир. Бизнинг Ўрта Осиё халқлари қачон қабул этгани аниқ эмас. Бироқ хижрий 462 да Қашғарда ёзилган машҳур «Қутадғу билиг» китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўлади.

АРУЗ УСУЛИ

Юқорида айтилган эдиким: бизнинг бармоқ вазнимизда бармоқ асоси сўз бўғумларидир. Бизда тизим улчови сўз бўғумларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғумларини оладир. Бироқ у чўзғиларнинг узунлик, қисқалиғини ҳам кузда тутадир. Бир неча сўз бўғумлидир. Ҳар бўғумида неча ҳарф, неча бўғум бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўллари мунда чизиб курсатмак фойдасиз, кулунч бир иш бўлади. Шунинг учун биз уларнинг туб тилаklarини уз йўлимиз билан онглатарга тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғумларининг, асосан, шу қисмларга ажратганини кузда тутадилар:

- а) бир ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғум: *ма, ба* каби;
- б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғум: *ё, бу* каби;
- ж) ики ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғум: *гал, бул* каби;
- д) ики ҳарф, бир узун чўзғили бўғум: форсча *шоҳ, ҳуб* каби. Аруз билан ёзилган бир тизимнинг вазнини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғумида неча ҳарф, қандай чўзғи борлиғини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир.

Шоирни(нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қиладир. Арузчилар мана шу оғирликдан қутулмоқ учун юқоридаги чўзғи тақсимни кўзда тутуб, ф, ь, л, н, т, с ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзғилардан ўлчов сўзлар тузганлар:

Қа-ни-сен — фа-у-лун, *кел-дим* — фаълун, *кел-дим* — *бу-кун* — мус-таф-ъи-лун каби. Мана шу ўлчов сўзларига арузнинг усуллари дейиладир.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб кўпайтирганлар. Бу ўн усул ўзгартмалари билан жуда кўпаядир. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чи-

гатой тизимларида қабул этилганларинигина курсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чиғатой тизимларида араб-форс арузидан олинган улчов сузлари – аруз усуллари шулардир:

Мафъулун-мафоийлун²⁹ Муфтаъилун-муфтаъилун

Фаъулун	Фоилун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафоийлун	Фаул
Мафоийлу	Фаълу
Фаал	Фоилоту
Фоилотун	Фаъ-фоъ
Фаилун-фаълун-фаилун	Мустафъилун
	Мустафъийлун

Буларнинг маънолари йуқдир. Ёлғузгина «улчов» сузларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб қуюб улчайдирлар. Мисол учун Бобирнинг шу байтини улчаб курайлик:

Вазни: Мафоийлун, мафоийлун, фаъулун

*Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни³⁰.*

Ўлчаш йули: *Сени кўрмай* – мафоийлун: *йироқдин зо* – мафоийлун – *р бўлдум* – фаъулун.

Бир оз ёд эт – мафоийлун: *йироқдан зо* – мафоийлун: – *рларни* – фаъулун.

Арузчилар юқорида курганимиз улчов сузларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аруз «баҳр»лари тузганлар. Аруз истилоҳида *баҳр* вазн туркуми демақдир. Ҳар баҳрда бир-бирига яқин куб вазнлар бордир. Араб арузида ун олти баҳр бордир:

1. Мадид	9. Мужтасс
2. Тавил	10. Муқтазаб
3. Басит	11. Музорий
4. Вофир	12. Ҳафиф
5. Комил	13. Мунсариҳ
6. Рамал	14. Сарий
7. Ражаз	15. Мутақориб
8. Ҳажаз	16. Мутадорик

Форс шоирлари араб арузининг ун усулидан бештасинигина узгартмалари билан қабул қилганлар. Арабнинг 16 баҳридан бошдағи бештасида оз шеър ёзганлар. Ҳамда

Ўз миллий вазнларини *жадид*, *қариб*, *мушокил* исмли уч баҳр остида йиғиб, ҳалиги 16 баҳрга қўшганлар³¹. Шул йўл билан араб-форс арузидаги баҳрларнинг сони ун туққузга эришган.

Чигатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу баҳрларнинг ҳам-масидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Ўзларига қулай қурулган баҳрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.

Чигатой-ўзбек адабиётида ишлатилган аруз вазнлари шулардир.

I

Баҳри комилдан бир вазн

Вазни: мутафоилун мутафоилун мутафоилун (мутафоилун)

*Ҳами зулфи, орази даврида магар ул қамарки бу ҳоладур,
Юракимда фурқати зуридин ишим оҳу дард ила ноладур.*

Ўлчаш йули:

Ҳами зулфи о — мутафоилун, — *рази даврида* — мутафоилун, *магар ул қамар* — мутафоилун, *ки бу ҳоладур* — мутафоилун, *Юракимда фур* — мутафоилун, *қати зуридин* — мутафоилун, *ишим оҳу дар* — мутафоилун, — *д ила ноладур* — мутафоилун.

II

а) фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

*Булди гул вақтию мен дарду ғамида мубтало,
Ишқ утида лоладек бағримда юз доғи бало.*

(Бойқаро)³²

Ўлчаш йули:

Булди гул вақ — фоилотун, — *тию мен дар* — фоилотун, — *ду ғамида* — фоилотун, *мубтало* — фоилун: *Ишқ утида* — фоилотун, *лоладек бағ* — фоилотун, — *римда юз до* — фоилотун, — *ғи бало* — фоилун.

б) фоилотун фоилотун фоилун

*Нечаким қилдим вафо кўрдим жафо,
Нечаким кўрдим жафо қилдим вафо.*

(Бобир)

Нечаким қил – фоилотун, – *дим вафо кур* – фоилотун, – *дим жафо* – фоилун: *нечаким кур* – фоилотун, – *дим жафо қил* – фоилотун, – *дим вафо* – фоилун.

ж) фоилотун фоилотун фоилотун фаулун
*Ёр юзимни куруб дарду ғамим билса керак,
Юз кўруб дарду ғамим чорасини қилса керак*¹¹.

(Бундан бошлаб улчаш йули курсатилмайдир. Юқоридаги ўрнакларга қараб тилдагина улчаб бориш керак.)

д) фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун
*Гулинг ар қолмади гулзорда бўстонда нашиман,
Лекин ўлдинг чаманистони фасоҳатда саромад.*

(Комил)

х) фоилотун фоилотун фоилун
*Хон Самарқандни олдирганда,
Бояги қалъада ўлтурганда.*

III

Баҳри ражаздан ики вазн

а) мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун

*Даврон ғамин барбод қил, ишрат уйин обод қил,
Жону кунгилни шод қил овози чангу най бил*¹⁴.

б) муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун
*Боғи жаҳонки хуш эрур гулшани айшхонаси,
Роҳати жисму жон эрур базми адаб нишонаси.*

IV

Баҳри ҳазаждан етти вазн

а) вазни: мафоилун мафоилун фаулун

*Тукуб қоним тараҳҳум қилмадинг ҳеч,
Куруб ҳолим табассум қилмадинг ҳеч.*

(Бобир)

б) мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

*Кулар эдим бурун Фарҳоду Шир(ин) достониға,
Бу Шириндурки, онинг бирла уқ ҳамдостон ўлдум.*

(Бобир)

ж) мафъулу мафоййлу мафоййлу фаулун
*Эй гул, мени зор этмаки, ҳуснунг чаманида,
Бир куз юмуб очгунча бу гулзор топилмас.*
(Бобир)

д) мафъулу мафоййлун фаулун
*Девона булуб чиқиб жаҳонда,
Овора диёру хонумонда.*

х) мафъулу мафоййлун мафъулу мафоййлун
*Ҳар ёнғаки азм этсам ёнимда борур меҳнат,
Ҳар сорики юз тутсам ўтрумға келур қайғу³⁵.*

в) мафъувлу мафоилун мафоййлу фаол
*Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғариблиқда шод улмади ҳеч,
Ғурбатда севинмас эрмиш, албатта, киши³⁶.*
(Бобир)

з) мафъувлу мафоййлу фаъувлун
*Тонг отти, жаҳон зулмати битти,
Мунгли кеча минг дард ила ўтти.*

V

Баҳри мужтассдан ики вазн

а) мафоилун фоилотун мафоилун фаилун
*Кўнгулга бўлди ажиб бало, қаро сочинг,
Шикаста кўнглим бўлмиш қаро, бало, сочинг.*

б) мафоилун фоилотун мафоилун фоилотун
*Не тонг, агар сени кўрмай ғиғон қилай туну кун мен,
Ки умр бўйича менга рафиқи дарду бало сен.*

VI

Баҳри музореъдан ики вазн

а) мафъулу фоилотун мафоййлу фоилун
*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга ёри вафодор топмадим³⁷.*

б) мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун
*Зулминг аро дориқ сабза ичида лола,
Ул чашми пур хуморинг лоладаги ғазола.*

VII

Баҳри ҳафифдан бир вазн

Фоилотун мафоилун фаилун

*Санъатим онда соз чалмоқ иши,
Қилмайин мен каби ишимни киши.*

VIII

Баҳри мунсарихдан ики вазн

а) муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ

*Улки менга ёри дилнавоз кўрунди,
Жаврни кўрсатти кўбу оз кўрунди.*

б) муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

*Шоҳи гулу настарон ҳид берур буйидан,
Атрини мушки Хутан касб қилур буйидан.*

IX

Баҳри саръдан бир вазн

Муфтаилун муфтаилун фаилун

*Эски оммага булуб печ-печ,
Ҳечдин ўзга нима йўқ онда ҳеч.*

X

Баҳри мутақорибдан уч вазн

а) фаулун фаулун фаулун фаул

*Чу Дорони даҳр этти жондан сутуҳ,
Скандари жаҳондор Доро шукуҳ.*

б) фаъулу фаулун фаъулу фаулун

*Эй юзи насрин, қомати шамшод,
Неча қилурсан жонима бедод.*

ж) фаулу фаулун, фаулу фаулун, фаулу фаулун, фаулу фаулун

*Ҳамиша туби қадинга вола, ҳамиша ошиқ руҳинга лола,
Ҳамиша ҳайрон кўзинга абҳор, ҳамиша ошиқ лабинга кавсар.*

Араблар юқоридаги вазндан ёлғуз саккиз рукнлик ёзсалар-да, форс, турк шоирлари 16 рукнлик ёзганлар.

Мисолимиз шул 16 рукнликдир.

XI

Баҳри мутадорикдан бир вазн

Фоилун фоилун фоилун фоилун

*Сен каби курмадим бир вафосизни мен,
Мен каби курмадинг бир вафолиқни сен.*

Мана чигатой-ўзбек адабиётида қабул этилган аруз вазнлари шулардир. Бироқ бу узул-кесил бир гап эмас. Охтариб топқонимиз шулардир. Яна топилса, илова қилинадир, албатта.

АРУЗНИНГ БИЗНИНГ ТИЛГА ЯРАМАҒАНЛИГИ

Юқорида сўйладикким, араб-форс сузларида туркча сузлардаги босим урнида «мадд» бор, бу «мадд» ҳам туркчанинг босими каби вазннинг охирида келмайдир. Сузнинг ҳам чўзғисини «маддламак» — тортиб, чўзиб айтмак мумкиндир.

Сунгра араб-форс сузларидаги «мадд»нинг бизнинг тилдаги босим каби белгили бир улчови йўқдир. Уни бир узун чўзгидан тўрт узун чўзгигача тортмоқ мумкиндир.

Шунинг учун аруз усулларини «қисқа маддли», «узун маддли» деб ажратиб, тақтиъ қилишга мажбур буламиз. Бизнинг тилда эса «мадд» йўқдир. Аруз вазнида асар ёзғанда аруз усулидаги «узун маддли» улчовга туғри келтурмак учун туркча сузларни ҳам «узун мадд» билан айтиш лозим келадир, бу эса жуда кулунч буладир.

Арузнинг энг оҳангли, энг уйноқи бир вазнида ёзилган туркча бир шеърни қишлоқда яшаган, ўз тилининг оҳангини бузмаган бир туркка ўқутсангизу тинглагани шеърда туркча сўзларнинг чўзулуб, тузатиб бемаза этилиб айтилганини эшитгач, албатта, куладир-да, тинглагани шеърнинг бир турк оғзидан чиқмаганига ҳукм қиладир. Эмди шу даъвонинг қуруқ далилсиз булмаганини курсатмак учун мисоллар келтирайлик:

Дурбекдан:

(муфтаилун муфтаилун фоилун)

*Бор эди Миср элида бир бутпараст,
Юрур эди Мисрда пайваста маст.*

*Барча онинг ю...зина олдирди куз,
Борчасининг оғзида қолмай...ди суз.*

*Жумлайи номусингга айлар зиён,
Се...ни қилур айб бу халқи жаҳон.*

Бобирдан:

(фоилотун фоилотун фоилун)

*Ўзни, кунгил, айш ила тутмоқ керак,
Бизни у...нутқонни у...нутмоқ керак.*

(мафоилун 4 дафъа)

*Тиё олмон йиғи...ни кургач ул ёшни, вале ул ҳам,
Кузим ёши...ни кургач асрай олмас юзни кулгу...дин.*

Навоийдан:

(мафъулу мафоилун фаулун)

*Ё...рим кечаким насими гулбез,
Булди чаман аҳли узра гулрез.*

Комилдан:

(мафойилун 4 дафъа)

*Тули рухсорингу сарви қадингнинг о..рзу..си..да,
Қилур қумрию тўти тун-кун алхону нағма келгил.*

(фоилотун фоилотун фоилотун фаълун)

*Ўртониб фурқати ў..ти..га, баса, зор ўлдим,
Роҳатим кетти гаму ғусса била ёр ўлдим.*

Умархондан:

(фоилотун 4 дафъа)

*Ё Раб, ул ойнинг насими субҳи фаррошимидур?
Ё бу ғавғолар фироқ аҳлини ғавғосимидур³⁶.*

Мана шу мисолни етарлик кўруб, масъаланинг бошқа томонига қарайлик, аруз вазни билан шеър суйлашга давом эта берганда бора-бора тилимиз билан аруз вазнининг бири-бирига келишиб қолиши мумкинми?

Албатта мумкин, бироқ, форси(й), арабий сузлар билан, ҳам форси(й)чанинг васфи, изофий таркиблари билан тилимизни тулдирмоқ шарти билан мумкиндир. Бу ишдан на фойда кураимиз, уни билмайман. Аруз вазнини севгучи усмонли адабиётларидан баъзилари табиий ҳодисаларнинг ҳар бирида булган узига махсус оҳангини аруз вазнларидан топмоқ мумкиндир. Шунинг учун қайси мавзуъга муносиб бир вазни топиб олармиз. Нетайким: усмонли шоир Тавфиқ Фикрат «Ёғмур» отли тизмасида *фаулун, фаулун, фау-*

лун, фаул вазнида ёзадур. Бу вазнда эса ёғмурнинг оҳанги-га ухшаш сингарларни «ғавсатғучи, бушатғучи бир оҳанг бордир» деб айталар.

Менингча, бу даъвонинг ҳам асоси йуқдир. Чунки Тавфиқ Фикратнинг «ғавсатғучи» вазнида форс шоири Фирдавсий узининг «Шоҳнома»сини ёзган. Қилич, қалқон, олов, қон майдонларини жуда яхши тасвир этган «Шоҳнома»нинг уруш майдонларини уқуғанда ҳалиги «ёғмурнинг ғавсатғувчи оҳанги» сира эсингизга келмайдир.

Навойи ҳам шул вазнда узининг «Искандарнома»сини ёзган. Онда буюк уруш майдонларини бутун фожеълари билан курсаттандир. Туғридир: форс шеърларидағи вазнлар орасида жуда уйноқи, жуда шуҳ вазнлар бор. Бироқ, буларнинг гузалликлари шул форс тилидагина қоладир. Бизнинг тилимизни форсий-араб сузлари билан ишлатмак мумкин эмасдир.

ҚОФИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлар бир хил турли булган суз буғумлариға қофия дейиладир.

Ботунинг:

*Адам адамдир, саждалар ортиқ,
Адам сузлари адамға тортиқ.
Бордан тугар куч, бунга бор шоҳид,
Уйларинг тубсиз, самарсиз, зоҳид*

деган шеърда «тортиқ» билан «ортиқ» сузлари қофия булгани каби «шоҳид» билан «зоҳид» сузлари ҳам қофиядир. Бурунғи шеърларимизда қофиянинг жуда катта урни бор эди. Ҳатто, вазн, қофияси булмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шакллариға кура қофиянинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар «маснавий» (икилик) эса ҳар ики мисраънинг узига махсус қофияси буладир: ғазал эса, қофиянинг биринчи ики мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши куриладир.

Маснавийдан мисол:

*Тошкент эшиги очилгунча,
Ондаги мастлар ойилгунча,
Сизни бу банд ила асрарбиз,
Айламанг хавф бу ишлардан сиз.
Қалъани холи этуб чиқсунлар,
Буржу боруларини йиқсунлар.*

(«Шайбонийнома»дан)

Ғазалдан мисол:

*Ғунчадек кунглум менинг гулзор майли қилмағай,
Ғам билан буткан кунгил гулгашт ила очилмағай.*

*Ранго-ранг гулларингни, боғбон, арз этмағил,
Тағ-батағ қоғлиқ кунгул гул орзусин қилмағай.*

*Йуқтур улким гул юзингдин айри боқсам гул сари,
Ғунча янглиғ кунглима юз хори ғам санчилмағай.*

*Сендин айрилдим эса булди насибам хори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айрилмағай»³⁹.*

Баъзи ғазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина суз қай-тарилиб турур. У сузга *радиф* дейиладир. Бобирнинг:

*Жонима ут солди ул рухсорайи зебо яна,
Кунглума ул зулф булди мойи савдо яна*

деган байтида, «зебо», «савдо» сузлари радифдир⁴⁰. Эл адабиётимизда қофия бошқачароқ бир йусундадир: «Ё маснавий йусунла ҳар ики мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга булиниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраъларда бир қофия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1-, 2- мисраъга бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам дostonларида курганимиз каби. Ҳамда шу йусунларнинг ҳар бири, албатта, лозим деб топилмаган. Куб жойларда бу йусунлар бир-бирига аралаштирилган.

Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам булиб утган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йули билан бормоқдадир.

ФОРС-АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАКЛЛАРИ

Эски тизмаларимизда мавзуь доираси жуда тор булгани каби шакл доираси-да тордир. Адабиёт, шеър торлиқни истамайдир, торлиқда усмайдир. Бизнинг адабиётимиз тақлидчиликдан чиқолмай бугулиб қолганига сабаб мана шу мавзуьда, шаклда торлиқдир. Бизда форс, араб арузидаги тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

ҒАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар ики мисраъида, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли булган тизмалар 12

байтдан ортуқ булмаса *ғазал* булади. Юрак «лириزمи» шеърлари кубрак *ғазал* шаклида айтилади.

Мисол:

*Кимга қилдим бир вафоким, минг жафосин кўрмадим,
Кургузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

*Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға
Ҳар тарафдан юз туман тиғи жафосин кўрмадим.*

*Кимга кунглум айлади меҳру муҳаббат фошким,
Ҳар вафоға юз жафо онинг жазосин кўрмадим⁴¹.*

ҚАСИДА

Ғазал йусунида тузулиб, ун ики байтдан ортуқ бўлган тизмаларға *қасида* дейиладир. Қасида ғазалдан кенграқдир. Махташлар, махтанишлар, табиат тасвирлари, ахлоқий фикрлар қасида йусунли айтилади. Бизнинг ўзбек-чиғатой адабиётимизда қасида йули жудаям кенгаймаган, чиройлик урнаклари оздир.

ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байти булмаса, қолғани *қитъа* булади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида булуб, биринчи мисраъи қофиясиз булган тизмаларға *қитъа* дейиладир. Кубрак талабномалар, чақириш битиклари, насиҳатлар *қитъа* шаклида ёзилгандир.

МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг ики мисраъи ўзига махсус қофияси булган тизмаларға *маснавий* (икилик) дейиладир. Достонлар, мактублар (кубрак севги мактублари) *маснавий* йусунли ёзилади.

Мисол:

*Мен қарибман мени худ нетғусидир,
Мени бу ерда муқим этғусидир.*

*На қулум бор, на оёғим, на белим,
Бу қадар эвриладир сузга тилим.*

РУБОЙИ

Турт мисраълигина булуб, 1-, 2-, 4- мисраъи қофиядош, учинчи мисраъи қофиясиз булган тизмаларға *рубойи* дейиладир. Рубойи форси(й)га махсус бир тизим шакли-

дир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг махсус вазни бордир. Араб-форс арузини чиғатойчада ёзган Навойи рубойи учун «ҳазаж» баҳридан йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайдир. Бироқ бу йигирма тўрт вазн бир-бирига шунча ёқиндирким, Навойининг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир.

Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазни бир вазн санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турган рубойига мисол:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур⁴².*

Турк адабиётида рубойининг яна икинчи бир шакли бордир. Бунга туюқ дейиладир. Туюқ қофия эътибори билан форс рубойиси кабидир. Вазн бошқа, Навойи туюқни рамал баҳридан деб кўрсатадир. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатадир:

*Ё Раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур,
Жонима пайваста ўқин отғали,
Ғамза ўқин қошиға ёлабмидур.*

Куриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан тажнис⁴³ бордир. Шунга таяниб, «туюқ тўрт мисраъли, қофияси тажнисли тизмалардир», деб таъриф қиладилар. Ҳолбуки, Навойининг «Мезон ул-авзон»ида кўрсатилганига кура, туюқ учун тажнис албатта лозим эмас. Навойи бу ҳақида мана шундай дейдир: «Бириси туюқдурким, ики байтга муқаррардир. Ва саъй қилурларким, тажнис этилғай» («Мезон ул-авзон»).

Менинг фикримча, бармоқ вазнимиз билан ёзилган тўртлик тизмаларнинг оти булган, сўнгалари араб-форс арузи билан ёзиб бошлаган шоирларимиз унинг вазнига яқин бир аруз вазнига айлантириб, жинсли қилурға ҳам тиришкан бўлсалар керак.

МУСТАЗОД

Бир ғазал ёзиладир. Ҳар мисраъ ҳар байтидан кейин шул мисраънинг бир бўлаги вазнида сўз орттириладир. Бунга *мустазод* дейиладир.

Хусайнийнинг Навойига мухаммаси

*Лаъли жонбахшингдин¹ айру оби ҳайвонни² нетай,
Ҳар дам ар³ юз жон берур жононасиз жонни нетай,
Гар эмас манзур ҳуснунг, ҳуру ғилмонни нетай,
Гулшани куйингдан айру боғи ризвонни⁴ нетай,
Бошим гар гул сочар, сонсиз гулафшонни⁵ нетай.*

*Ҳажр⁶ андуҳида⁷ то гулшан аро қилдим гузар⁸,
Сарв буйи қоматингни наҳлидан⁹ берди хабар,
Лек¹⁰ онинг васлидин не баҳра топдим не самар¹¹,
Наҳл қаддинг чун эмас гирён кўзимда жилвагар,
Жуйбор¹² атрофида сарви хиромонни¹³ нетай, — деб¹⁴⁵ бошланган.*

Ҳа(р) бир бўлагида:

*Харобот¹⁴ оро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарға илгимда синган сафол*

мисраълари қайтарилган гузал бир таржиъбанди бор¹⁴⁶. Шунинг бир бандини ёзиб кўрсатамиз:

*Кетур, соқиё, муждаи жомдин
Ки, пажмурда¹⁵ булмишмен айёмдин.
Бу гулшан гулига чу йўқтур вафо,
Не парҳез этай жоми гулфомдин¹⁶.*

*Чу йўқ шоми ҳижрон хумориға¹⁷ субҳ,
Ичиб онгламай субҳни шомдин.
Халос айлай ўзни маю нуқлнини¹⁸
Суву донаси бирла бу домдин¹⁹.*

¹ Лаълбахш — жон бағишловчи лаб.

² Оби ҳайвон — ҳаёт суви.

³ Ар — (форсча) асар.

⁴ Боғи ризвон — жаннат.

⁵ Гулафшон — буюк байрамларда қилинатурган бир турли ўт ўйуни.

⁶ Ҳажр — айрилик.

⁷ Андуҳ — қайғу.

⁸ Гузар қилмоқ — утмоқ.

⁹ Наҳл — ниҳол.

¹⁰ Лек — лекин.

¹¹ Самар — мева.

¹² Жуйбор — ариқлар ораси.

¹³ Сарви хиромон — манғиб (хиром қилиб) юргучи сарв буйли гўзалларга берилган сифат.

¹⁴ Харобот — майхона.

¹⁵ Пажмурда — руҳсиз, сўлғин.

¹⁶ Гулфом — гул рангли.

¹⁷ Хумор — бош оғриғи.

¹⁸ Нуқл — газак.

¹⁹ Дом — тузоқ.

Булай дайр²⁰ пириға андоқ мурид,
 Ки ёд этмайин шайхулисломдин.
 Кирай дайр аро уйла мажнуну маст
 Ки, кетсун хирад²¹ хос ила омдин.
 Солай бир алоло²² хароботда,
 Ки чиқсун фиғон²³ аҳли айёмдин.
 Хароботий улмоқлигим, зоҳидо,
 Савол этма, мен зору бадномдин.
 Гарав қилғали майға чун қолмади
 Не тасбеҳу не хирқа²⁴, нокомдин.
 Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
 Май истарға шкимда синган сафол²⁵.

Бир дам, эй аҳбоб, ҳар сори қошиндин кетмангиз,
 Ҳарнаким дерман муважжаҳ²⁶ булмаса, эшитмангиз!

Бу, ки дерман чеҳрадин²⁷ қонли ёшни ортмангиз,
 Лаългун²⁸ ашким лаби ҳижрониди²⁹ айб этмангиз!

Куз йулидин тукмайин бағримдати қонни нетай,
 То айриди мендин ул маҳваши³⁰ чархи кажниҳол³¹.

Эй Ҳусайний, телба кунглум булмади бир лаҳза³² шод,
 Оқибат чун топмадим ул шўх васлидин мурод.

Ёрдин айру бузуқ кунглумга қилдим хайрбот³³,
 Эй Навойи, уйла ганж³⁴ улмай чу, вайронни нетай.

ТАРЖИЪБАНД, ТАРКИББАНД

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмнинг ўзига махсус қофияси буладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиргисини бутунлари бошқа қофияда ё бир

²⁰ Дайр — бутхона.

²¹ Хирад — онг.

²² Алоло — шовқин.

²³ Фиғон — қичқириш.

²⁴ Хирқа — шайхлар чопони.

²⁵ Муважжаҳ — мақбул.

²⁶ Чеҳра — юз.

²⁷ Лаългун — қизил.

²⁸ Ҳижрон — айрилиқ.

²⁹ Маҳваш — ой юзли.

³⁰ Чархи кажниҳол — эгри табнатли фалак.

³¹ Лаҳза — замон.

³² Хайрбот — видо.

³³ Ганж — ҳазина.

неча қисм билан бир қанча қофияда бўлади. Бунга *таркиббанд* дерлар. Биринчи қисмининг охириги икки мисраъси ҳар қисмнинг охирига қайтарилиб турса, *таржиъбанд* аталади.

Навойининг:

*Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт¹,
Онинг нашъасидин кунгум эди маст.*

УСЛУБНИНГ УМУМИЙ, ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

Юқорида услубнинг синфга, замонга, миллатга, шахсга, ҳатто, бир шахснинг сочим, тизимига кура узгариб тургани курулди. Шунча узгаришган, бир ҳолда турмағур бўлган услубнинг хусусий, умумий ҳолларини ажратиб, аниқлаб қоъида шаклида курсатмак мумкин булмаган бир ишдир, оғирдир. Шундай бўлса ҳам адабиёт сабоқларида давом этган талабага фикр бериш тилаги билан услублар орасида булган уртоқ сифатларни ажратиб олиб қоъида шаклида курсатмак фойдаси бўлмайдир.

Умуман, жуғрофиё, ҳисоб, ҳандаса каби илмий, фанний масъалалар туғрисида ёзилган асарларнинг услуби билан адабий, шеърий парчаларнинг услуби орасида кузга куринарлик айирма бор. Фанний, илмий асарлардан мақсад туйғуларимизни ўқувчиларга ўтқариб, уларда бир турли ҳаяжон (руҳий тулқун) қузғатмоқ эмас, илмий бир ҳақиқатни онглатишдир. Бу мақсад учун содда услуб етарли кўрилган ҳамда бундай асарлар туташ шу содда услуб билан ёзила келгандир.

Адабий, шеърий асарлардан эса мақсад ўқувчини қайнатмоқ, унда руҳий бир тулқун яратмоқдир. Бунинг учун хаёл ёрдами билан услубни безатиш лозим курилган, ҳамда адабий, шеърий асарлар ҳар вақт мана шундай безалган услубда ёзила келгандир. Мана шу айирмани кузда тутуб, адабиёт китобларида услубни *содда услуб, безалган ё тасвирий услуб* деб икига ажратадирлар.

Услубнинг ҳолларини ҳам шул асосга кура икига ажратиб курсатамиз, содда ҳам шеърий услубларнинг ҳаммасида топилиши матлуб⁴⁸ булган ҳолларга услубнинг *умумий ҳоллари* дейиладир.

¹ Субҳи аласт — азалдан.

Тасвирий услубларда топилиши матлуб булган ҳолларга услубнинг хусусий ҳоллари дейилади.

Энди услубнинг умумий ҳолларини, яъни ҳар услубда топилиши матлуб булган ҳолларни курамиз:

ТУЗУКЛИК

У асардаги сўзлар ҳам гаплари сарф, наҳв ҳам шевага кура тузук булса, шул асарнинг услубида *тузуклик* бор дейиладир.

Тузуклик ҳар услуб учун жуда зарур, жуда кераклик бир ҳолдир. Бир фикр қандай гузал, қандай фойдалиқ, қандай очиқ булса булсун, уни ифода қилганимизда сузларимизнинг, гапларимизнинг сарф, наҳв, шевага кура бузуклиги у фикрнинг таъсирини йўқотадир. Узбекчани яхши билмаган киши билан гапиришиб турганда қандай бир ҳолда қолсангиз, бузук бир услубни уқуғанда ҳам худди шу ҳолатда қолурмиз.

Ўзбек шоири Фанонинг:

Ушшоқларга булмаса шавқин чу раҳнамо

деган мисраъида сарф янглиши бор. Ошиқлар урнида «ушшоқлар» деган. Ҳолбуки, «ушшоқ» сузининг ўзи ошиқлар демақдир. Русчадан тилимизга таржима қилиниб, Элбекнинг «Гузал ёзғичлар»ида бостирилган «Қуш қушиги» ҳикоясида⁴⁹ шу: «*Бешикдаги боланг менга қараб ёруғ чиройдай катта кузларини очиб, менинг қушугимни ҳам тинглаб, «онам қани?» деди*», — иборасидан «*катта кузларини очиб*» парча(си) наҳвга кура янглишдир. Чунки бундаги «*катта*» сузи кузга эмас, «*очиб*»га байланадир. Боланинг кузи катта эмас, бола кузини катта очган. Бунинг наҳвга кура туғриси: «*кузларини катта очиб*» шаклидадир.

Яна шул «Гузал ёзғичлар»даги «Бинафша» ҳикоясининг шу: «*Гулзор ичидаги гуллар ҳеч бир бинафшанинг борлигини сезмайдирлар, билмайдир*» деган парчасида наҳвий янглишиқ бор. «*Ҳеч бир*» дегандан кейин «*сезмайдурлар*» «*билмайдурлар*» эмас, «*сезмайдур, билмайдур*» демақ керак эди.

Бурунги шоирларимиздан Фанонинг:

*Вой гул бир шавқида қон булди кунглум гам иши,
Булбули шуридадек юз ранг нолондур букун*

деган байтида наҳвий янглишиқ бор. Бу байтда «кунглум иши» эга, «нолондур» суз кесимдир. «Кунглум иши нолондур» деган гап наҳвга кура янглишдир. Кунгулни иши «нола»дир, «нолон» эмас. Навойининг «Лайли ва Мажнун»идан шу:

*Гулшан аро қайси хушдин фард,
«Ётиб» эди ерда уйлаким гард.*

*Ҳам мағзида хушдин хабар йуқ,
Ҳам жисмида руҳдин асар йуқ.*

*Ёрим неча ким насими гулбез,
Булди чаман аҳли узра гулрез*

деган парчада «ётиб», «ёрим» сўзларининг биринчи бугумлари жуда чузулуб, «мадд» билан айтиладир. Бу эса бизнинг шевамазда йуқдир.

СОФЛИК

Услубда софлик суз тузушда, гап тузушда ётчилик курсатмаслик, асарда ёт сузлар ё эски онглашилмас сузларни киргизмаслик, ёт тилларнинг наҳвий қоъидаларига қараб гап тузмасликдир.

Ўқиғучиларнинг қайсилариким, тиришмайлар уз билимларини ортдира олмаслар деганимизда гапнинг тузулиши урусчанинг гап тузулишига эргашган, унинг таъсири билан бўлгандир. Бунинг туғриси: *Тиришмайтурган ўқиғучилар уз билимларини орттира олмайдилар*, шаклида буладир.

Эски шоирларимиздан Балхий Дурбекнинг «Юсуф-Зулайҳо» китобидан шу:

*Бор эди бир боғ «бамисли Эрам»,
Миср азизи соб эрди ҳарам.*

*Қолди таажжубда «з-сунъи илоҳ»,
Юсуф ушал тевага айлаб нигоҳ.*

*«Оқибатул амр зироҳи талаб»,
«Ҳиттайи Канъонга» етишти араб*

парчасини «бамисли Эрам», «з-сунъи илоҳ», «оқибатул амр», «зироҳи талаб», «Ҳиттайи Канъон» деган суз уюшмалари ётчилик билан тузилгандир.

Муқимийнинг:

*То узингни маҳфиларо қилмадинг,
Ошиқларни зору шайдо қилмадинг,*

*Ғайр аз дилинг санги хоро қилмадинг,
Булди дедим, ҳаргиз парво қилмадинг*

деганида «маҳфиларо», «Ғайр аз дилинг», «санги хоро», «ҳаргиз» сузларида ётчилик бордир.

Асарда ёт сузларни киргизмак, янгидан сузлар ясамоқ ҳам услубнинг софлигига зарар берадир. Бироқ, бу масъалада куб ифротга бормаслик керак. Бизда адабиёт, илмий бир тил янгидан ясалмоқдадир. Дунё узғариб турадир. Ҳаёт кундан янгилашиб борадир. Юз йил бурунги ота-боболаримизнинг тушларига ҳам кирмаган бир куб ҳодисалар, нарсалар майдонга чиқиб турадир. Булар учун янги-янги отлар тақаш лозим буладир. Биз буларнинг отларини ё янгидан ясаймиз (*учғич, уюшма, бошқарма каби*), ё худ ётлардан олармиз (*электрик, телефон, пойизд каби*), ё унитилиб кетган эски сузларимизни янгидан тиргизамиз (*қурултой каби*). Шул уч йул билан тилимизга янги сузлар киргизишни (софликни сақлаш учун) қабул этмасак, тилимизни бойимоқдан тўхтатган буламиз.

Замонимизнинг илмий, адабий майдониға кирмак учун интилмакда булган тилимизни бойитмоқ учун ўз сарф, наҳвимизга қараб янги сўзлар ясамоқ, бурунги сўзларимизни охтариб топиб, ишга солмоқ лозимдир. Буларнинг услуб софлигига зарар беришлари вақтлигина бир ишдир. Бора-бора янги сузлар эл замонидан қабул этилиб, ҳаётга ошадир, узлашадир, услубга зарари ҳам йўқолган бўладир. Бироқ, буларнинг баъзилари борким: бизнинг шунча ишлаганимиз билан-да ҳаётга ошмайдир, кубчилик томонидан қабул этилмайдир.

Мана мундайлариға бизнинг ҳар қинғирлиқ қилиб угуришимиз ярамайдир. Дунё урнида *очун*, шаҳар урнида *болиқ*, аскар урнида *черик* мана шундай сузлардандир.

ОҲАНГ

Ёзувчи-адиб сузларининг мусиқийлигини кузда тутиб, эшитишимизда чиройлик ҳам мавзуюға муносибларини толлаб кулоққа оғир келмайтурган бир тартибда тизишдир.

Навойининг «Лайли-Мажнун»ида Лайлининг улим куни онасининг йиғлашини тасвир этмак учун айтилган шу:

*Куксини ёқодек этди пора,
Ким кунглидан урди ут шарора.*

*Тирноғларин чу юзига қўйди,
Тирноқ-тирноғча ерни уйди.*

*Деб навҳа билан чу тортибон вой,
Ким на оғир уйқудир, бутам, ҳой!*

парчаси чиндан мотам кунларидаги йиғлаш оҳангини бергани учун мавзуъга муносибдир.

Услубнинг оҳангини бузатурган сабаблар:

а) бир товушнинг бир гапда дафъатларча келишидир: Элбекнинг шу:

*Қор қаршусида қарға қағирлаб қувонишида,
Қоқар қанотин қайғули, қолмас қаро қишида.
Қот-қот қоринни қайғусида қолмаса қарға,
Қоқмасди қанотини қуруқ қурқули қарға.*

б) наҳвда қараш белгиси аталган⁵⁰ «нинг»дан уч-туртгасининг бир гапда кетма-кет келишидир: *Унинг отасининг боғчасининг ёғочларини кесганлар. У сенинг дафтارينинг қоғозларининг анчасини йиртқон.*

ж) бир сўзнинг бир гапда неча қатла келишидир:

Унинг сузига қулоқ солмай, сузини қайтарар эди. Бир қарға бир патирни тишлаб бир ёғочга қўнди.

ОЧИҚЛИҚ

Услубда *очиқлик*⁵¹ фикрлар, туйғуларни қулай онглашарлиқ этиб ифода қилмоқдир. Ёзмоқдан мақсад фикрлар, туйғуларимизни бошқаларга суз билан онглатмоқ булгач, онглашилмас бир ифоданинг мақсадга хилоф булгани, албатта, аниқдир.

Услубнинг *очиқлиғи* учун зарарлик булган ҳоллар шулар:

а) услубнинг софлигига зарар берган ҳоллар (юқорида ўтти) унинг *очиқлиғи* учунда зарарликдир.

б) неча маъноси булган бир сузни энг узоқ маъносига кура ишлатмак ҳам услубнинг *очиқлиғини* бузадир. Навойининг бир мактубидан шу: «*Дуойиким, шито қалбида шито қалбидин дилсузроқ, ва ниёзийким қиш айнида қиш айнидин дилсузроқ бўлғай...*» Парчада биринчи *шито қалби* «қиш уртаси» демакдир. Иккинчи *шито қалби* эса «шито» сузининг тескариси булган «оташ» демакдир.

Биринчи *қиш айни* «қишнинг юзи», икинчи *қиш айни*

«қуёш» демакдир. Демак, бу парчада софлик булмагани каби очиқлик-да йуқдир.

ж) тўлдиригичларни кўпайтириб, гапни жудаям узайтиб юборишда услубнинг очиқлиги учун очиқ эмасдир:

Буюк инқилобдан бурун элимизнинг билимсизлигини, таассубини, мактабга қаршилигини, беглар, бойлар, муллолар, хонлар, ҳокимларнинг зулмларини, гуноҳсиз уруш, сабабсиз улдиришларини, элга эркин бир йул қўймаганларини, инқилобдан кейин элда уйғониш, уқиш, билим ҳавасларини, очилган мактабларга кирмак учун навбат кутиб турганларини, зулм, ҳақсизлик, таассуб эгаларига нафрат эълон қилганини, ўз ишларини идора қилишга истейдод курсатишларини бири-бирига қаршилаштириб курганда, кунгул шодликларини қандай қилиб тасвир этишдан ожиз қоламиз.

УЙҒУНЛИК

Услубда уйғунлик ифода қилмоқчи булганимиз туйғулар, маъноларга эга уйғун булган сузларни толлаб олмоқ, гапни-да фикримизнинг ифода(с)идан ортиқча узайтиб юбормасликдир. Бобирнинг шу рубойи (тўртлик)сида уйғунлик бордир:

*Кунгли тилаган муродға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши,
Бу ики иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.*

Фикрнинг ифодаси учун кераклигидан ортуқ гаплар тизишга мисол:

*Бу асар шайх Сулаймоннингдир,
Бу китобу бу луғот онингдир.*

«Луғати Чигатой» эгаси бухороли Шайх Сулаймоннинг шу байтида биринчи мисраъдан кейин икинчи мисраънинг ҳеч кераклиги йуқдир.

Навойи «зиёфат мажлислари тартиб эт» демоқчи булганда:

*Унда такаллуф била аҳобни
Чорлар талаттуф била асҳобни*

дейдирким, икинчи мисраъи ортиқдир.

В. Маҳмудийнинг «Гўзал ёзгичлар»даги «Куклам куни» деган тизимининг шу:

*Қишнинг оппоқ уртукидан из йўқдир,
Ёзнинг қизгин қуруқ чоғи узоқдир,
Юртимизнинг севикли чоғи бу чоғдир,
Ёзнинг иссиқ, қишнинг совуғи узоқдир*

парчасида туртинчи мисраъ биринчи, икинчи мисраънинг айтганини қайтиб айтмак истагани учун ортуқчадир, кераксиздир. Севикли шоиримиз Чулпоннинг «Навруз куннда» унвонли шеърининг шу:

*Хира, учқон, кирли, кучсиз дилларга,
Ёруғ, ёғду турмиш сепган янги кун*

деган парчасида ёруғ сузидан кейин ёғду сузи ортуқчадир. Уйғун сузликнинг ортуқчалик қисмини ҳикоялар, румонларда ҳам учратмоқ мумкиндир. Негаким: севгили шоиримиз Чулпоннинг «Қор қуйнида лола» деган гузал бир ҳикояси бор. Бу ҳикояда уч кўриниш билан англлатмоғи керак булган нарсаларни онгллатган, тилак ҳосил булган, ҳар ким «Қор қуйнида лола»нинг нима эканини билиб олган экан, яна бир туртинчи кўриниш орттириб ики йигитни кучага чиқариб, қоровул тилидан уларга қаратиб «Қор қуйнида лола»нинг маъносини онгллатмоқ ортиқча бир иш булгандир.

УСЛУБНИНГ ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

Адабий-шеърый услубларда ишлатилган, услубни безатишга хизмат қилган ҳолларга *услубнинг хусусий ҳоллари* деймиз. Услубнинг хусусий ҳоллари шулардир:

СУФАТЛАШ

Тасвир этмак истаганингиз бир нарсанинг суратини куз олдига келтирмак учун у нарсанинг суфатларини, ҳолларини қаторлаб тизиш *суфатлаш* буладир.

Юмшоқ майсалар ичида кичгинагина, паканагина, юмшоққина булиб гул (бинафша) усган («Бинафша»нинг русчадан таржимаси).

*Кучсиз, титрак, оппоқ, кичик томчилар
Турмай, тинмай тупроқ узра ёғадир*⁵².

(Ф.)

УХШАТИШ

Бир суфатда, бир ҳолда уртоқ булган ики нарсани бирига чолиштириш адабиёт тилида ухшатиш бўладир: *Аҳмат арслон каби ботурдир, унинг сузи оловдек* деганимизда

Аҳматнинг ботирлик суфатида арслон билан уртоқлигини: унинг сузини уткирликда олов билан уртоқлигини билган буламиз. Ҳар ухшатиш айтимида турт нарса бор⁵¹: *ухшаган (Аҳмат), ухшатиш (арслон), ухшатиш қайди (каби, -дек...), ухшаш (ботурдир)*. Бизнинг тилимизда ухшатиш қайдлари шулардир: *каби, -дек, -дай, янглиғ, ухшаш, сингари*.

*Арслондай юракли,
Тоғ каби гавдаси,
Оловдек сузи,
Темир ухшаш қули,
Кузгу сингари кунгли бордир.*

Ухшатиш айтимининг турт турли айтилиши бор:

1. *Аҳмат арслон каби ботурдир* (турт нарсаси бордир).
2. *Аҳмат ботирликда арслондир* (ухшатиш қайди йуқ).
3. *Аҳмат арслон кабидир* (ухшаш йуқ).
4. *Аҳмат арслондир* (ухшаш ҳам, ухшатиш қайди ҳам йуқ).

Мана шул туртинчи йусуни ухшатиш айтимининг энг кучлисидир. Тубандаги тизмаларда турли ухшатишларнинг урнаклари бордир:

*Қул янглиғ уғуллигингни қилсам,
Уғул каби қуллуғингни қилсам.*

*Раста каби печу тобинг улғай,
Парвонадек изтиробинг улғай.*

*Мандики, ичим ғамингда қондур,
Сенгаки, ғаминг танамда жондур.*

(Навойи)

*Тошқарийи гарчи паланги эдилар,
Лек сув ичра наҳанги эдилар.*

*Дедиким, уби каби улғумдур,
Даҳринг шоҳидин кулғумдир.*

*Уқлари сузлари янглиғ бори рост,
Сузлари узлари янглиғ бори рост.*

(«Шайбонийнома»дан)

Ухшатишнинг чиройли чиқиши учун зураки, ясама ухшатишлардан қочинма қулланишдир.

Хоразмлик Комилнинг:

*Алифдек туз қаду нундек қошинг ҳижронидин ҳар дам
Тафаккур бирла гаҳ нундир қадим, гаҳ уйлаким ёдур.*

*Жонбахш лаълинг устида ул холи ҳиндулармидур,
Ё чашмаи ҳайвон уза зоғ сияҳ му(ғ)лармидур?*

деган байтларида севгилининг қадини алифға, қошини нунға, оғзини булоққа, холини қарғага ухшатиш одамнинг табиатини айнитғучи ухшатишлардандир.

Бизнинг бурунги шоирларимизнинг ҳаммалари бу ба-
лога йулиққонлар, ҳатто энг буюк санаган санъаткор шо-
ирларимиздан Навоий ҳам:

*Эрмас учуқ, шакарға ёпишмас чибин бири,
Ики лабим била они олсам дудоғингдан*

деб урунсиз бир ухшатиш натижасида кунгул айнитғучи
бир фикр беради.

Ўхшатишнинг ёлғуз бир нарса билан бир нарса орасида
булиши лозим эмас, бир ҳайъат билан бир ҳайъат орасида
ҳам була беради. Чулпоннинг Рабиндранат Тагурдан тар-
жима қилгани «Суба» отли ҳикоянинг шу булагига бир
ҳайъат, бир ҳайъатга ухшатилгандир: *Лекин отаси ўз буйнида
совуқ бир тош булсаю ўшандан қандай жирканса, ўзининг
шу қизидан ҳам шундай жирканар эди.*

Тагур мунда тилсиз бир қизидан отанинг жирканишини
унинг *зийнат учун ўз буйнига осилгани совуқ тошдек жир-
канишга* ухшатгандир.

ИСТИОРА

Бир сўзнинг ўз маъносидан бошқа бир маъно учун иш-
латилмакидир. Шул шарт биланким, у сўзнинг ўз маъноси
билан янги маъноси орасида бир турли ўхшашлик бўлсун:
Кучада жуда ботур бир йигит билан гаплашиб қайтган
киши *Букун мен бир арслон билан гаплашиб қайтдим*, деса
унинг шу айтганида *истиора* бордир. Чунки, арслон
сузидан ўз маъноси эмас, орада ухшатиш борлиғи учун
ботур йигит онглашиладир.

Истиорада ҳам асос ухшатишдир. Бироқ, истиорада ўх-
шаган ва ухшатилган айтилмайдир. Мана шунга кура истио-
рани икига тақсим қиладилар. Бири очиқ истиора. Икинчи-
си ёпиқ истиора. Очиқ истиора ўхшаган ўрнида ухшатилган
айтиладир. Олдовчи бир киши билан курушмак истагани-

мизда *У шайтон билан меним ҳеч ишим йўқ* десангиз, очиқ истиора қилган бўлурсиз, сунгра ўхшаган киши урнида «шайтон»нинг узини қолдирасиз.

*Кечаги «қайнашлар» пасайган бўлса-да,
Кечаги ҳужумлар сусайган бўлса-да.*

*Борлиқнинг чокини сукма,
Оғули кўз ёши тўкма,
«Ёш гул»ни ерга букма,
Кел, эмди яшнаб усайлик,
Кел, эмди бирга кулайлик.*

Ботунинг юқоридаги шеърларида қайнашлар, тебранишлар учун, «ёш гул» дўстининг буйи учун очиқ истиора йули билан ишлатилгандир.

«Ёпиқ истиора»да ухшатиш урнида ухшаган қолдириладир-да, ухшатишнинг баъзи ҳоллари бунга тақиладир: *Бундан ун-ун беш йил юртимиз, элимиз истибдоднинг қонли панжалари остида ингларди*, деганимизда истибдодни йиртғувчи ҳайвоннинг қонли тирноқларини истибдодга тақаб қўямиз. Мана бу ёпиқ истиорадир.

Ёқимли шамол мени севиб, юмшоққина «упадир».

*Борлиқнинг чокини сукма,
Кел, эмди «яшнаб» усайлик.*

Мана бу гапларда *шамол* бир кишига ўхшатиш, яна шамолнинг ўзи гапда қолдирилганда киши ишларидан бўлган *севиб* *упмоқ* ҳоли унга тақилган.

Борлиқ бир кийимга ўхшатиш, шоир ўзи билан уртоғини юлдузга ўхшатиш. Бироқ, ўхшаганларни ўзларини гапда қолдирганда ўхшатишларнинг ҳолларини уларга тақаб қўйган.

Истиора ҳам ўхшатиш каби бир суздагина эмас, бир ҳайъатда ҳам бўладир. Чўлпоннинг гўзал бир ҳикояси бошида ёзилган «Қор қўйнида лола» айтими мана шундай-дир. Мунда «эшон», «қиз» ҳам «нигоҳ» учун, «қор», «лола», «қўйин» сўзлари истиора этилгандир. Истиоранинг булардан бошқа яна бир турлиси бор. «ўхшаган» билан «ўхшатиш»ни ёндаштириб қўямиз. Гўё ўхшатиш қарашлик бир нарса экан каби икисидан бир қараш уюшмаси (изофий жумла) ясаймиз: *Инқилоб қуёши, умид юлдузи* каби айтишларнинг ҳаммаси наҳвга кўра қараш уюшмаси (изофий жумла)дир. *Инқилобни «қуёш»га, умидни «юлдуз»га* ухшат-

гандан сунг ухшаган билан ухшатилганни «қараш уюшмаси» шаклида бир-бирига бойлаб айтганимиз учун буларга «қараш истиораси» деймиз⁵⁴. Қараш истиорасида ухшатилганнинг ўзи эмас, унинг бир суфати, бир ҳоли қолдирилса бўладир: *Инқилоб нури, умид ёғдуси, зулм тирноғи, улум панжаси* каби тубандаги урнакларда қараш истиораси бордир:

*Қора ўтмиш чангалидан қутулиб,
«Эрк чечаги» тақа олган кучли қиз.*

*Тенгсизман деган «зулмат тирноғи»,
Буғуқ фарёдлар йиқа олганими?
«Турмуш денгизин» шамол қўзғатса,
Сен ҳам кузингга ёш тўлдирмағил.*

*Яна йиғи, улукларга сажда қилиши бошланди,
Яна «умид юраги»га ништар учи ташланди.*

*«Умид буйруғин» ижро этаман,
«Тилаг юртига» тездан этаман.
Биз «борлиқ бағри»да қарши куч, унутма.*

(Боту)

Истиоранинг турли урнакларини Сайдалининг «Табиатда баҳор»идан олинган шу парчада кўрмак мумкин: *Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қиладир. Турли чечаклар қўёшга қараб қувонч билан лабларини жимайтирадирлар. Бироқ, менинг устимга эса қўрқунч, қора булутлар ҳар нафасда гулдурлаб, олов чақнатадирлар. Бағримда ёққон ўтли ёғмурлар ики кўзимдан ики вулқон каби қайнаб чиқадир, мени ботирадир, эритадир. Борлигим қўрқунч буронлар орасида қолмиш изла(р)дир.*

КИНОЯ

Киноя шундай бир сўз ё бир гапдирким, ёзувдан яқин онглашилган маъно ё фикрдан бошқа яна бир маъно ва фикрни онглатадир-да, мақсад ҳам шул икинчи онглатгани маъно ва фикр бўладир.

Синалмаган отнинг сиртидан ўтма деганимиз гап бир киноядир. Чунки, бунинг узидан яқин онглашилган фикрдан бошқа «синалмаган кишилар билан ишлама» деган фикрни ҳам билдирадирким, мақсад ҳам шудир.

Эл гаплари (маталлари) орасидан:

Бўзчи белбоққа ёлчмас.

Эшак бир танга, туқум минг танга.

Чумчуқни ҳам қассоб суйсун

каби кублари кинояли гаплардир.

Сайдалининг «Қарғаларнинг зори» деган сочими киноянинг энг чиройлик бир урнакидир. Элбекнинг ҳам ҳикоялари орасида гузал киноялар бордир.

Арабча *тағриз*⁵⁵, ўзбекча *нисҳам-пичинг-учуруқ* аталган бир йўсун гаплашиш (тош отиб гапирмак каби) борким, адабиётда киноянинг бир бўлаги саналадир.

Ўзбек хони Шайбонийхоннинг Урта Осиёни чигатойлардан тортиб олгани туғрисида «Шайбонийнома» отли бир дoston ёзилган. Муҳаммад Солиҳ узининг достонида Султон Ҳусайн Бойқаронинг уз уғилларини Ҳирот шаҳрига чақириб, Шайбонийга қарши кенгаш мажлиси қилганини ёзганда куб уста пичинглар отиб утадир:

Бу кунларда чигатойларнинг энг улуғи булган Султон Ҳусайн Бойқаро ўзбек хонига қарши бирликда ҳаракат қилишни лозим куруб, уғулларига киши юборадир:

*Чун бу сузларни, деди ул Мирзо¹,
Солди уғлонлари ичра ғавғо.*

*Бордилар бегоналари бу суз ила,
Чоптилар от бори бу суз ила.*

*Дедилар сўзини уғлонлариға,
Еткуруб борчаларин жонлариға.*

*Борча сўзини қабул айладилар,
Отларининг сиртидан сийладилар⁵⁰.*

*Чопибон борча Ҳирий² бордилар,
Отанинг кунглини охтардилар.*

*Балхдан «Шоҳ Замон»и келди,
Муниси, руҳи равони келди...*

*Ҳам Абул Муҳсиний Марвий келди,
Марвнинг арару³ сарвари келди.*

*Борди Машҳаддан анга Шоҳ Купак,
Ким, булай, «Чин Суфи»га⁴ банда кумак...*

¹ Мирзо — Ҳусайн Бойқаро.

² Ҳирий — Ҳирот демакдир.

³ Арар — оқ тол, сарв, бир ёғоч.

⁴ Сўфи — шул замонларда Хива ҳокими бўлган бир киши.

*Йиғилиб келди, баса, яхши-ёмон,
Керагу арпою бугдою сомон..!*

МАЖОЗ

Бир сўзни уз маъносидан бошқа бир маъно учун ишлатмагидир. Шул шарт биланким, бу ики маъно орасида ўхшатишдан бошқа бир турли яқинлик, байланиш бўлсун. Бир кимсаки *Бошинг омон бўлғай* деганда тилагимиз унинг узининг омон бўлишидир. Боши унинг бир мучаси (аъзоси) бўлгани учун *бош* сўзидан унинг ўзини онглаймиз.

Ботунинг қалами яхши. Навойини куб уқийман. Мажлис сўнгида қарор берган. Инқилоб Иван билан Каримни уртоқлаштирди деганимиз гапларнинг ҳаммаси мажоз билан айтиладир.

Адабиёт муаллимларидан баъзилари мажознинг чин маъноси билан янги маъноси орасида бўлган яқинликнинг нима эканини кўзда тутиб, мажознинг турларини кўрсатмакчи бўладир. Бу ортиқча бир ишдир, масъаланинг муҳим жиҳати мана будир:

1. Ики сўзнинг ҳар бирини ўз маъносида қолдириб, бир-бирларига ўхшатилиб айтилса, ўхшатиш бўладир.

2. Бир сўз узининг чин маъносидан олиниб, шунга ўхшаган бошқа бир маънода ишлатилса, истиора бўладир.

3. Бир сўз ўзининг чин маъносидан олинмай шунга ўхшагон бир маънода ишлатилса, киноя бўладир.

4. Бир сўз ўзининг маъносидан олиниб, шунга ўхшатишдан бошқа нима бўлса майли, бироқ онглашиларлик бўлсун.

ЖОНЛАШТИРИШ

Инсондаги даражада тириклиги бўлмаган нарсаларга, жониворларга инсондаги тирикликнинг ҳолларини, суфатларини тақмоқдир. Жонсиз нарсаларни жонли кўрмак, қушлар, жониворларни кимсалар ўрнида тушуниб, о(н)лар билан гаплашмак, оғир қайғулар, кучли туйғулар, денгиз тўлқуни, қон қайнаши замонларида бўлатурган бир руҳий ҳолатдир. Мана шу руҳий ҳолатларни тасвир этмак истаган қаламлар, самимийликдан чиқмасалар ифодалариға кучли таъсир берган бўладилар.

Элбекнинг шу шеърида:

*Бир замон кукларга қанот қоққан бу
Севгили, муҳташам ҳайбатли бино,
Емрилиш соатин кутгандай бўлуб,
Курунур кузга қайғулиғина⁵⁷.*

Чулпоннинг шу шеърида:

*Кичкина ариқнинг пастак шовваси
Мана, товуш билан шовлаб турадир.
«Эй, қупол шаҳарнинг жанжал, ғовғаси,
Тола буйларида мен бормен» дейдир.*

Бибихоним мадрасасининг харобаларида кукларга қанот қоққан кучли бир қушнинг емирилиш, йиқилиш дақиқаларини кутуб турганидаги қайғуларини кўрмак...

Далада оқиб турган кичкина бир ориқчанинг товушидан шаҳарнинг қуполликлариға, жанжал, ғавғолариға қарши кутарилган маъсум бир руҳнинг майин товушларини эшитмак жонлаштириш санъатининг чиройлик ўрнакларидир.

Навойи «Лайли-Мажнун» достонида бир боғда Лайлининг оёғи остига эссиз йиқилган Мажнуннинг, Лайли кетгандан кейин эса узига келиб куз очқонин, боғдаги гул, булбул, ёғочларининг унга қайғудошлиқ қилгучилар каби кўрган тасвир қиладирким, бу жонлаштириш санъатининг жонли бир ўрнакидир:

*Гулшан аро Қайс¹ ҳушидан фард²,
Ётиб эди ерда уйлаким гард³.*

*Ҳам мағзида⁴ ҳушдин хабар йўқ,
Ҳам жисмида руҳидин асар йўқ.*

*Ёрим кеча ким насима гулбез⁵,
Булди чаман аҳли узра гулрез⁶.*

*Гул атри⁷ димоғига солиб хуш,
Очти кўзин ул ғариби мадҳуш⁸.*

*Курди узини чаман ичинда,
Сарву гулу ёсуман ичинда⁹.*

¹ (Қайс) — Мажнун исми.

² (Фард) — ҳушдан айрилган.

³ (Гард) — тўзон.

⁴ (Мағзи) — мия.

⁵ (Гулбез) — гул ҳидли шамол.

⁶ (Гулрез) — гул сочгучи.

⁷ (Атр) — ҳид.

⁸ (Мадҳуш) — эссиз.

⁹ (Сарв) — бир ёғоч.

*Булбул боши узра нағмапардоз¹⁰,
Аҳволиға навҳа¹¹ айлаб оғоз.*

*Гул ҳолиға чун назора¹² айлаб,
Гулгун ёқосини пора айлаб.*

*Чун куксида ҳажрдан куруб доғ,
Кукси узра лола куйдуруб доғ.*

*Топиб чу вуқуф¹³ бу азоға,
Ашжор¹⁴ алам¹⁵ чекиб ҳавоға.*

*Сунбул қилибон қаро узорин¹⁶,
Очиб қаро зулфи мушкборин¹⁷.*

*Дардиға оқан су(в) зор йиғлаб,
Ун тортибу сўғвор¹⁸ йиғлаб.*

СЎРАШ

Шоир-адиб умидсизлик, шошқинлик, қизғинлик, кучли бир қайғу каби ҳолларга тушганда узининг туйғуларини узил-кесил қилиб онглата олмайдур-да, «умидир?», «бумидир?», «нечун бундай?» каби суроғларни қаторлаб утадир. Бу усталик билан чинликни йўқотмасдан ишланса, кучли туйғуларни онглатиш учун чиройлик бир йўлдир:

*Боқмас менга жанона, ажаб ҳолат эмасму?
Бўлди яна бегона, ажаб ҳолат эмасму?*

(Лутфий)

Адабиёт муаллимлари услубнинг хусусий безаклари қаторида «билмасликка солиш» (тажохули ориф) деб айрича бир безатишдан гапурадирлар. «Бундай шоир билгани бир нарсани гуё ҳеч билмас эмиш каби у тўғрида суроғлаб қотарлаб кетадир», дейлар. Чўлпоннинг мана шу шеъри «билмасликка солиш» учун кучли бир ўрнақдир:

*Бир-ики яхши сўз айтдик,
Ҳолимни онглаганингми?*

¹⁰ (Нағмапардоз) — мусиқий чолғучи, ашулачи.

¹¹ (Навҳа) — йиғи-сиғи.

¹² (Назора) — қарамоқ.

¹³ (Вуқуф) — онгламоқ.

¹⁴ (Ашжор) — ёғочлар.

¹⁵ (Алам) — байроқ.

¹⁶ (Узор) — юз.

¹⁷ (Мушкборин) — мушк сочувчи.

¹⁸ (Сўғвор) — мотам тутмоқ.

Кузларни қайғули артдик,
 Ҳолимға йиғлаганингми?
 Ётликлар битдими энди?
 Ортуқ мен сенга яқинми?
 Қарғашлар кеттими энди,
 Олдимми эски ҳақимни?
 Туйдирғич қоп-қора тунлар
 Ёпқични олдимиз биздан.
 Юрғайми ёғдули кунлар,
 Сен босқон севгимиз издан?..
 Кукламнинг олдини тусқон
 Зулматлик қишми йиқилди?
 Буйниға лолалар осқон
 Кукламни ўрнига келди?
 Кунглимга сирли қоқилган
 Кунглимнинг шарпасидирми?
 Ё кукда янглиш отилган
 Бир юлдуз куррасидирми?

 Бир сузла, биргина сузла,
 Қолдирма шубҳа кунгулда!

(1922 йил 22 июл)

Бироқ, менинг фикримча, бу сурашдан бошқа нарса эмас. Буни услубнинг айри бир безағи деб курсатиш тўғри бўлмайди.

МУБОЛАҒА

Туйғуларимиздан бирининг жуда кучли эканини билдирмак, уни бўлганидан бир оз орттириб курсатмакка муболаға деймиз.

Муболаға чин (самимий) бўлса, жудаям оширилиб юборилмаса, зураки, ясама бўлмаса, туйғулардаги кучлиликти уткирликни онглатишга катта ёрдам қилади. Катта бир бахтсизликка учраган кишининг «Оҳ, ёндим, биттим!» дейиши мана шундай чиройли муболағалардандир.

Навойининг:

Тирноқларин чу юзга урди,
 Тирноқ-тирноқча ерлар уйди

байтида ҳам чиройли муболаға бор. Эски адабиётимизда «фалаклар ёнди оҳимдан... куз ёшим сел бўлуб дунёни босди...» руҳида ёзилган шеърлар зураки, ясама, совуқ муболағалардандир.

Кўз ёшим чу дарё, ҳар тараф оби равоним бор.

(Залилий)

*Ғам туни билмам шафақдир¹ ё фалак миръотида²
Акс кўргазган кўзимнинг лаългун³ ёшимидур.*

(Навоий)

Қайғули кечаларда, кўкда қизорган булутни кўрган,
бу менинг кўзимдан оққан ёшнинг аксидир, онда куринадир,
демак янглиш муболағалардандир.

УНДАШ

Туйгулардаги тўлқунларни кўрсатиб, уқувчини қай-
натмак учун бўлган қичқириб ундамакларга адабиётда
ундаш дейиладир.

Навоий «Лайли-Мажнун» достонида Мажнуннинг қай-
ғули бир ҳолини тасвир қилиб бўлгандан сўнг ўзи қайнаб
кетадир-да замонга қарши:

*Эй золи замона⁴, дод, фарёд,
Атфолингга⁵ неча зулми бедод.*

*Бу ҳайниким ҳалок этарсан,
Ўз бағринг эрурки, чок этарсан —*

деб қичқирадирким, бу ундашнинг гузал бир ўрнакидир.
Сайдалининг «Табиатда баҳор»ида ундаш, сураш безаклари
жуда яхши ишлатилган: *Эй, табиат, бу нечун?! Нега сен
куласан-да, мен йиғлайман?! Мен-да сенинг бир учқунинг, мен
ҳам сенинг бир бўлагинг эмасми?! Йўқ... Сен зolim! Сенинг
қийноғингга менинг борлиғим чидай олмайдир! Эй, меҳрсиз
она, болаларинг қайғу тенгизига ботган экан, сен байрамми
қиласан?! Онанинг ишимидир?! Болаларинг эзилсун, бир тизим
нон тополмасдан зор-зор йиғласун, турли балоларга учрасун-
да, сен кул! Она учун бу иш мумкинми?! Сен буларнинг ҳолини
билмайсанми? Ўз қучоғингдаги ҳоллардан хабарсизмисан?!*

ҚАРШИЛИК

Қарши бўлган фикрлар маъноларини усталик билан
бир-бирига бойлаб ёндаштиришга қаршилик дейиладир:

¹ Шафақ — қуёш ботарда қизориб кўрунган булут.

² Миръот — қузғу.

³ Лаългун — қизил.

⁴ Золи замона — кампирга ўхшаган замона.

⁵ Атфол — болалар.

*Ёруғликни севатурған бизнинг тинуқ кунглимиз
Қачонгача қоронғулар ичра қолар бугулуб.*

(*Боту*)

*Юз ёмонлиғ куриб ондин телба булдуңг, эй кунгул,
Яхшиликни күз тутарсан ул париваш⁶ дин яна.*

*Мен неча жафою жаврингга сабр этай,
Бир зарра вафою меҳр йуқ сенда, нетай.
Чун бошим оёғингга қўярга ярамас,
Бошимни олиб оёқ еткунча кетай.*

(*Бобир*)

Мана бу юқоридағи шеърлардағи ёруғли-қоронғу, ёмонлиғ-яхшилик, жафо-вафо, жавр-меҳр, бош-оёқ сузлари орасида қаршилик бор. Буларни ёндаштирмақ адабиётда қаршилик буладир. Бироқ, бу курганларимиз суздагина қаршиликдир. Ҳолбуки, қаршиликнинг энг яхшиси «фикр»лар-аро қаршилик ясашидир. Чулпоннинг «Мен ва бошқалар»ида (шундай) қаршиликлар бор:

Мен ва бошқалар

*Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Уйнаган бошқалар, инграган менман,
Эрк эртақларин эшитган бошқа,
Куллик қушугун тинглаган менман...
Бошқада қанот бор, кукка учадир,
Шохларга қўнадир, боғда яйрайдир.
Сузлари садафдек, товуши найдек –
Куйини ҳам ҳар ерда, элга сайрайдир.
Менда-да қанот бор, бироқ боғланган...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.
Сузлари садафдек, товуши найдек
Куйим бор... уни-да девор тинглайдир.
Эркин бошқалардир, қамалган менман,
Жонивор қаторида саналган менман.*

(*Чулпон*)

Бобир Мирзонинг:

*Эл борча пушаймон булар, тавба қилар,
Мен тавба қилибман, пушаймондирман*

деган байтида ҳам фикрий қаршилик бордир.

Қаршиликнинг уртоғи бўлган бошқа бир услуб безағи борким, *яқинлик (таносиб)* аталадир. Бу гапда бир-бирига

⁶ **Париваш** – парига ухшаган, чиройлик.

яқинлиги (муносабати) булган сузлар тузиладир. Сайдалининг «Табиатда баҳор»ида баҳор билан яқин булган *чечак, қуёш, булут, гулдирлаш, чақнатиш, ёғмур, бурон* каби сузларни тизгани адабиёт истилоҳича яқинлик (таносиб)дир.

ҚАЙТИШ (РУЖУЪ)

Шоир-адиб уз туйғуларини онгладиб турган чоғда, гуё бирдан ифодалашнинг етишсизлигини билган булуб, бурунги сүзидан қайтадир-да, ундан кучлирак бир ифода билан суйлайдир. Бунга *қайтиш* дейиладир:

Ииғлаб турдим, йиғлаб турдим эмас, унда тийрак ўлдим.

(Элбек)

Қиз узининг поёнсиз ёлғузлигининг энг охирли ҳадлариғача йитиб қолган, йуқ, балки у ҳаддан ошиб утиб кетган.

(«Суба», Чулпон таржимаси)

*Кунгил аро ҳушдин хабар йуқ,
Не ҳушки, кунгилдин асар йуқ.*

*Ҳар бир монгишида бир латофат,
Нук, йуқки, сочиб жаҳонга офат.*

(Навойи)

*Азм айла, сабо, ул гули хандонимға,
Не гулки, қуёшдек моҳи табонимға.*

(Навойи)

Күриларким, қайтишда сўнграғи фикрнинг бурунги фикрдан кучли булиши лозим. Шундай булмағач, қайтишнинг маъноси қолмайдир.

Навойининг:

*Булмаса ишқ, ики жаҳон булмасун,
Ики жаҳон демаки, жон булмасун*

деганидағи қайтиш мана шундай кераксиз қайтишлардандир.

Чунки, бу *ики жаҳон булмасун* деганига рози булмай, *йуқ, жон булмасун*, дейдир. Ҳолбуки, икинчи фикри биринчи фикрдан кучсиздир.

КЕСИШ

Инсонда баъзи фикрлар, туйғулар буладиким, уларни билдирмак учун сўзлаган сузлар ҳалигиларнинг таъсирини

йўқотмоқдан бошқа бир фойда бера олмайди. Одатда ҳам «мен бу фикримни онглата олмайман, буни онглатмоқ учун сўз етишмайди», деганимизда шундай фикрлар, туйғулардан хабар берамиз. Мана шундай фикрлар, туйғулар тугрисида ортуқча сузламакнинг фойдасиз булганини сезган шоир бирдан сўзини кесадир, ўзини суйлашдан ожиз қолганин онглатмоқ йўли билан туйғуларнинг кучини кўрсатмак истайдир. Бунга адабиёт тилида *кесиш* (*қатиъ*) дейиладир.

*Яна бир кун кук кукрагини очиб,
Кула-кула бунлар сори боққанда.
Яна бир кун қизлар каби табиат,
Қулоғига олтин ҳалқа тоққанда.*

*Булар бутун мучмоқлардан айрилиб,
Куклар сори қараб, учиб кеталар.
Яна учиш, яна уйун, яна эрк...
Оҳ, у кунлар...*

БУРИЛИШ

Бир нарсага ундаб ё уни тасвир қилиб, ўз туйғуларини ёзиб турган шоир бирдан сўзнинг боришини бошқа томонга буруб қўйса, мунга *бурилиш* дейиладир.

Сайдали узининг «Табиатда баҳор»ида: *Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қиладир. Турли чечаклар қуёшга қараб қувонч билан лабларини жилмайтирадирлар. Бироқ, менинг устимга эса қўрқунч, қора булутлар ҳар нафасда гулдурлаб олов чақнатадирлар. Бағримда ёққон утли ёғмурлар ики кўзимда ики вулқон каби қайнаб чиқади, мени ботиради, эритади. Борлиғим қўрқунч бурунлар орасида қолмиш изла(р)дир* дегандан сунг бирдан сўзини буриб: *Эй, табиат, бу нечун, нега сен куласан...* деб қичқирадир, ундайдир-да, бизга бурилишнинг гузал бир намунасини беради. Навойи «Лайли-Мажнун» достонида Мажнуннинг фожиёвали ҳолларидан бирини тасвир қилгандан кейин бирдан сўзини табиатга, замонга қараб буради-да:

*Эй золи замона, дод, фарёд,
Атфолинга неча зулми бедод!*

СУЗ ҲЙУНЛАРИ

Араб-эрон адабиётидан таъсирланиб майдонга чиққан бурунги адабиётимизнинг жуда аҳамият бергани *суз ҳйунлари* (*лафзий санъатлар*)дир. Буларга «санъат» демакдан «ҳйун»

демак тўғрироқдир. Форс шоирларининг буюк бир қисми адабиётдан, шеърдан мақсадлари туйғуларни, воқеаларни, руҳий ҳолларни тасвир этмак, чизиб курсатмак эмас эди. Ақлсиз муболағалар, табиатдан ташқари ухшатишлар, бир сўзни ики маънода, ики сўзни бир маънода ишлатишлар, сукушдан-да қабоҳатли булган махташлар билан овора булмоқ улар учун улуғ адиблик, буюк шоирлиқ саналар эди. Бир кишининг боласи улса, ё хотуни туқса, бир киши бир мансабга эришса, уй, мадраса, сарой, ҳавуз, ҳаммом ясаसा, замоннинг энг катта шоирлари шунга таърих ёзиб тақдим қиладилар эди. Буларнинг адабиёт билан, шеър билан муносабати булмаган сўз уйунлари эканини онгламоқ истамаганлар бор кучлари билан шуларга берилганлар. Бизнинг ўзбек-чиғатой шоирлари форс адабиётининг мана шу ясама санъат уйунларига берилган форс шоирларини тақлид этиб, куб асарлар ёзганлар. Бироқ, бу йўлда форс шоирлари даражасига эриша олмаганлар. Ўзларининг адабий кучларини, адабий истеъдодларини текингина совуруб қўйганлар! Бу сўз уйунларининг бу кунги адабий қарашга кўра ярим чақали аҳамияти йуқдир. Шундай бўлса ҳам бурунги адабиётимиз танишмоқ истаганларга, албатта, яраганини билганимиз учун китобхонимизга булардан ҳам бир оз гапуруб ўтмакчи бўлдум:

Тажнис

Маънода бошқа бўлуб, ёзилишда, айтилишда бир-бирига ўхшаган ики сўзнинг бир мисраъда ё бир байтда сиғдиришга *тажнис* дерлар.

Бобирнинг:

*Ёз булдию булди яна жаннат каби ёзи,
Хуш ул киши ким айш или ўтган қишу ёзи»⁸.*

*Дустлар, кунгумдағи қабрим тошига ёзғайсиз!
Токи бирдек бўлғай ул ой ишқида ичу тошим*

деган байтларида *ёзи*, *тош* сўзлари тажнис ўйуни билан ай-тилгандир. Навойининг шу туюғида ҳам тажнис ўйуни бор:

*Ё Раб, ул шаҳду шакар ё лабмидур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмидур?
Жонима пайваста ўқин отқали
Ғамза ўқин қошиға ёлабмидур?*

Лаффу нашр⁵⁹ (Йиғиб тарқатиш)

Бир гапта, бир байтда ики-уч нарсанинг исмларини қатор тизиб, андин кейин уларга боғли ҳолларни шу тартиб билан қаторламоққа *лаффу нашр (йиғиб тарқатиш)* дерлар: *Гуллар, булбулларнинг боғчани тўлдирган ҳид, товушлари мени қайғи дунёсидан узоқлаштирган эди*, деганимизда *гулларнинг ҳиди, булбулларнинг товуши* демасдан, «гуллар, булбуллар» дегандан сунг уларнинг «ҳид, товушлари»ни қаторлаймиз.

Амирнинг:

*Лаб уғур такаллумга, зулфингни паришон қил,
Қанд қийматин синдир, нархи анбар арзон қил⁶⁰*

деган байтида йиғиб тарқатиш бор.

Фазлийнинг:

*Оразинг била зулфинг боғ аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил*

байтида ики қабатлиқ йиғиб тарқатиш бор. Фазлий бошлаб *ораз* (юз) билан *зулфни* қаторлаб тизадир, сунгра *ораз* тўғрисида *лола, зулф* тўғрисида *сунбулни* тизадир, ондин кейин *доғ этиб паришон қилишни* *лола билан сунбулга* боғлайдир-да, *лолани доғ этиб гапини оразга, сунбулни паришон қил* гапини *зулфга* боғлайдир.

Сажъ

Тизимда қофия нима эса, сочимда *сажъ* шудир. Бир мақола, бир ҳикояда гапларнинг охирларидаги сўзларнинг бир турли оҳангли бўлишларидир. Араб адабиётида *сажъ*-нинг эътибори жуда каттадир. Куръонда оят охирларидаги *мубайян, муайян; карим, алим; ҳалак, фалаклар*. Мана шул *сажъ* деганимиз сўз ўйунидир. Арабча ёзилган бир кўп адабий сочим асарлар *сажъли* қилиб ёзилгандир.

Бизнинг адабиётимизда бунини киргизишга тиришганлар кўп бўлган. Улардан бир-ики намуна кўрсатайлик.

Навойининг «Маҳбуб ул-қулуб»идан:

*Аммо баъд, фуқаронинг гадоийи ва ғаройиб мастурлари
чеҳра кушойиши, ал-фақирини ҳақир Алишер Навоийи мундоғ
арз қилур ва адосин ўзига фарз билурким, бу хокисор, паришонрузгор...*

Амир Умархондан:

Таадди аҳлидин фуқаро ва масокин хотирлари жамъ ва

муҳофазатим таҳқиқидин, шомдин то субҳ раста ва дуконларда шамъ, ҳимматим саҳобининг рашаҳотидин муфлис-лар ғами ва кафи, кифоятим қаторотидан муҳтожлар мустағни бўлдилар⁶¹.

Куриларким, худди араб-форс сочмаларида бўлгани каби сажъли ёзишқа тиришмакни услубимизни бузушдан бошқа бир фойдаси йўқдир. Бир асарни бутунлай сажъли ёзмақ эмас, суз орасида бир-ики сажъли жумлалар айтиб кетишга бизнинг халқ шоирларимиз бўлган бахшилар(дан) муваффақ ёзилиб олинган «Алпомиш» достонида ора-сира мана шундай ўрунли сажъларга учрамоқ мумкиндир:

Ун олти уруғ Қунғирот элида бир чупон туй бўлди. Бийлар туйга келди, бийларни отини ушламади, кунглини хушламади...

Жортибой оқсоқол деган бир зот бор эди. Мажлисли кун бўлса, турдан жой тегмас, пиёладан чой ичмас. Бузоғининг олдинда кавиш билан оралашиб, ит чағиш булуб ётар эди...

Мурнас курсанг дерман новудай, калалари сайт отнинг товудай...

Мана бизда ҳам сажъ бор. Бироқ, араб сажъи каби зурлаб бир мақолани тулдируб юбормайдир. Мақоланинг, ҳикоятнинг жонли ўрунларида ифоданинг табиийлигини бузмасдан, бир-ики йула куруниб, яна йўқоладир. Бу йусунда сажъ эса, албатта, мақбулдир.

Таърих

Бурунги мадрасаларимизда ўқуған ҳисоб илмида «Абжад ҳисоби» бор эди. «Абжад ҳисоби»га кура, ҳарфларнинг ҳар бирига бир сон белгиланган бўладир. Мана шундай:

ي	ط	ح	ز	و	ه	ذ	ج	ب	ا
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ص	ف	ع	س	ن	م	ل	ك		
90	80	70	60	50	40	30	20		
ذ	خ	ث	ت	ش	ر	ق			
700	600	500	400	300	200	100			
غ	ظ	ض							
1000	900	800							

Туғулиш, улим, туй, тахтга чиқиш, бино солиш каби воқеалар туғрисида бир тизим ёзиб, охириги мисраъида шу воқеъа таъриhini абжад ҳисоби билан курсатишга таърих дерлар.

Қўқон хони Амир Умархоннинг «Зафар кук» деган оти улганда «Биҳжат» деган шоир мана шу таърихли марсияни ёзган:

*Қайси гулбун гулининг гунчалари тукулмас,
Қайси гулбаргим, ул боди хазондин сулмас.*

*Қайси хумдирки, қазо тоши они синдирмас,
Қайси жомеки, қадар шарбати анга турмас.*

*Не келур даври фалакдин бошингга, рози бул,
Ҳеч жондор ажалнинг шкидан қурқилмас.*

*Булди нобуд зафар кук тукулган су(в)дек,
Эл аро ушбу масалдирки, «тукилган тулмас»—*

*Деди таърихи учун ақл: «Зафар кук улди»,
То мирохур бошини олмаса ҳаргиз булмас.*

Бунда эски имло билан ёзилган «Зафар кук улди» айтимининг ҳарфлари юқоридаги абжад ҳисоби билан (1277) буладир. Бундан «мирохур»нинг боши булган (م) ҳарфи сони бўлган 40 ни чиқарганда 1237 қоладирким, онинг улган йили шудир.

Хоразмнинг машхур шоирларидан Полвонийез Комил Хоразм шаҳзодаларидан бирисининг туғилишига шу таърихни айтган:

*Деди таъриhini дуо бирла,
Комил хоксор бесомон.
Авж иззат уза муқим улсун
«تور عين سيد محمد خان»*

(Нури айни Саид Муҳаммадхон)

Эски имло билан ёзилганда гуртинчи мисраънинг абжад ҳисобига кўра сони 1203 булади. Мунга иззат (عز ز ه ت) сунининг юқориси (авжи) булган «ع» ҳарфининг сони 70 ни қушсак, 1273 буладир.

Муаммо

Бурунги шоирларимизни буш-бушига машғул қилиб чарчатган уйунларнинг биртаси муаммодир... Шоирларнинг бири бир байт ёзадир шул йусундаким, унда бир «исм»

махсус қoъидалар билан яширилган бўлсун. Сунгра муаммо қoъидаларини билганларга ҳалиги яшурун аслини билдирмай, шу байтни укуйдир. Улар тиришиб, жон чекишиб билган қoъидалари юзасидан ҳалиги исмни топиб айтадилар.

Бу уйуннинг шеър, адабиёт билан олиш-бериши бўлмагани маълум. Бироқ, бизнинг бурунги шоирларимиз шеърдан, адабиётдан санаганлар-да, унинг йулида мияларини чурутганлар. Ҳатто буни уз бошича бир «фан» (муаммо фани) атаганлар. Қoъидаларини курсатиб, китоблар ёзганлар, мадрасада дарс этиб уқуғанлар..!

«Муаммо» уйунининг энг кутарилган замони Навойи замонидир. Навойи замонида форси(й)ча, узбекча муаммо бирликда кутарилган, форсий муаммоға кубрак аҳамият берилган десак-да, Бобирнинг анча муаммолари бордир.

Навойи «муаммо фани»(!)да айрича бир рисола ҳам ёзган⁶². Биз Бобир ҳам Навойи муаммоларидан бир-ики урнак курсатамиз:

Навойидан (Боқир / باقر / исмиға):

*Жаннат гулу насринига¹ бўлсанг муштоқ,
Гоҳ «ёр» юзиға, гоҳ кафи поишға «боқ».*

Боқ сўзи ёр сўзининг юзи бўлган «и – ی»га қушулса, ёки исми чиқар, оёғи бўлган «ر» қушулса, ёқир бўладир. Ёқир ёзилишда Боқир кабидир.

(Жунайид исмиға).

*«Оҳ» уқин «жон»дин чекарсам ул париваш «ёд»идин,
Қолмас ул ёдимда ҳам фарёд онинг бедодидин.*

«Жон» сўзидан «оҳ»нинг уқи бўлган (|) ҳарфи Ёд сузида ҳам қолмаса, «й, д» ҳарфлари қоладир. «ж, н, й, д» ҳарфлари бирлашгач, эски имлода «Жунайид» (جنید) исми чиқади.

Форс-араб адабиётидаги сўз уйунларининг турлари кубдир. Бироқ, бизнинг адабиётимизда муҳим ўрин тутқонлари шуларгинадир.

Зотан, буларнинг-да, қолғанларининг адабиётга аҳамияти йўқдир. Шунинг учун бу тўғрида сўзни узайтиш лозим кўрилмади.

¹ Насрин – бир чечак исми.

ЭЛ АДАБИЁТИ

Ёзма адабиёт, эл адабиёти деб адабиётни икига аж- ратадилар. Бу ажратиш тўғрисида ёш адабиётчиларимиз- дан В. Маҳмуднинг шу аҳамиятли фикрини тинглаймиз: «... лекин ёзма, эл адабиётини айирмоқ ва буларни жомий, моний таъриф қилмоқ қийиндир, ҳатто мумкин эмасдир. Ёзма адабиётнинг бир хусусияти ёзмалиги, икинчиси, асар эгасининг маълум булишидир, эл адабиётининг хусусияти- да, шу суфатларнинг булмаслиги ва оғиздан-оғизга кучиб юришидир. Энди таҳлил қилайлик:

Биринчи: бир вақтлар ёзма улароқ тасбит этилган (май- донга чиққон) бир адабий асар йуқолди дейлик ва сунгра унинг парчалари оғиздан-оғизга кучуб юрди ва асар эгаси- нинг оти ҳам унутилди дейлик.

Икинчи: оғиздан-оғизга кучиб, асрларча юрган дос- тон, мақоллар ёзилиб бир мажмуа ҳолига келтирилди дей- лик (қандайки, бу кун ҳар ерда қилинадир).

Бу иковини қандай қилиб ажратиш керак ва қайсини қайсисига киргизиш керак?»⁶³.

В. Маҳмуд «Эл адабиётининг эгаси маълум бир киши эмас. Унинг эгаси халқдир» деган фикрни ҳам мана шундай юрутадир: «Ҳеч бир дoston, мақол, топишмоқ, ашула йуққи, йигирма киши уйлашиб туқуған ёки «баста»лаган (боғлаған) булсун.

Ҳар бир дoston, мақол, топишмоқ, ашула, асосан, бир киши томонидан чиқориладир-да, сунгра умумийлашиб кетадир. Туркистоннинг сунг шоирларидан Муқимий, Фур- қат, Ҳазиний парчаларидан шундайлари борки, агар алла- қайси тоқчаларда чуруб, қорайиб кетган баёзлардан куруб эгаларини билган булмасоқ, уларни эл адабиётидан ажра- та олмас эдик...».

В. Маҳмуднинг гапи жуда тўғри. Бу ики турли адабиёт орасидағи фарқни ёзмоқ, ёзилмағанликда ёки эгасининг белгили-белгисиз булғанида курмак янглишдир. Шундай булса ҳам бизнинг санъаткор адабиётимизга қарши узи- нинг самимийлиги, соддалиги билан уз борлиғини сақлаб келган бир адабиётнинг борлиғи-да маълумдир. Бироқ, бунинг айирмаси ёзма булмаслигида, ё эгасининг маълум эмаслигида эмас, узининг руҳиладир. Шаҳарларда, сарой, мадраса теграларида йиғилиб, маданиятча илгари босқон, иқтисобча кутарилган, туйғуча-завқча ингичкаланган бир

«кума» (зумра)⁶⁴дан кейинга қарасангиз, маданият, эътиқод, гуйғу, завқ ҳам тушунчада тубанда қолган буюк бир кубчиликни кўришингиз аниқдир. Мана шу кетда қолган кубчиликнинг тушунишига, завқига, туйғусига, руҳига қаратиб ёритилган кенг бир адабий майдон, жудаям кўп адабий асарлар бор. Мана шу асарларга биз эл адабиёти деймиз¹⁾. Бундаги ифода, услуб, ўхшатишлар, суфатлашлар, мажозлар, истиоралар, қайнашлар ҳаммаси элники, эл тушунишига мос келтирилгандир. Ҳалиги санъаткор «кума» (зумра) шоирларининг ҳеч-да ёқтирмаганлари таъбирлар, ўхшатишлар эл адабиётининг энг чиройлик қисмидир. Буни мисоллари билан кўрсатайлик:

*Лапар айтсанг туйда айтғил,
сулув қизлар қочаро,
Очилмаган гул ғунчани
булбул сайраб очаро.*

*Кузам олиб су(в)га чиқсам оҳ урадир бир йигит,
Кузам қўюб қулоқ солсам, ёрдан айрилган йигит,
Ёрдан айрилган йигитнинг ёри мен булсаммукин?
Қўлига қирғий бериб, кўксига жон берсаммукин?*

(Эл лапар)

*Кўрмасам бир замон тоқатим йўқтур,
Мени зор инградиб, қўзим, айрилма.*

*Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Ҳижрон ўти бирла бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроқлаб,
Шунқорим, лочиним, қўзим, айрилма.*

(Урганжлик Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо»сидан)

Мана бу шеърларда: *Очилмаган гул ғунчанинг булбул сайраши билан очилиши* каби чиройлик киноя, *кўза олиб су(в)га чиқмоқ, қўлга қирғий бериб, кўксига жон бермак, сезгига қўзи, шунқор, лочин деб* ундамак «кума» (зумра) шоирларимизга ёқатурган таъбирлар эмасдир. Мана эл адабиётини «адабиёт»дан (тор санъаткорона адабиётдан) айирган нарсанинг ёзилмаганлиги эмас, унинг руҳидир. У содладир, табиийдир, кубчиликнинг завқига ярарлиқдир! Қуруладир-ким, бу масъалани, туғриси, бу адабий ҳодисани ёзиш билан эмас, синф масъаласи билан изоҳ этмак тузукрак бўладир.

¹⁾ Мана шу мулоҳазага топиниб, А. Саъдиннинг «Эл адабиёти»ни омма адабиёти дейишига ҳақ бергум келадир (*Фитрат*).

Эл адабиётидан саналган асарларнинг эгалари кубчиликнинг «кума» (зумра) шоирлари томонидан ёзилган асарлар орасида кубчиликнинг туйғу, завқига ёқиб, эл адабиёти қаторига кирганлар ҳам бордир. Валуд Маҳмуднинг айтгани Фурқат, Муқимий, Ҳазиний «парча»лари шу қатордандир. Эл адабиётидан саналган асарлар кубчиликнинг туйғусига, завқига шундай мос келадирки, у буларнинг эгаларига аҳамият бермайдир-да, асарни узиники қилиб оладир.

Бизда эл адабиётининг турлари шулардир: *ашула, эртак, мақол, топшмоқ, лапар, достон*. Энди буларни биртадан куруб ўтайлик.

Куй, оҳанг билан уқилатурган шеърлар, тизмаларга *ашула* дейиладир. Ашулаларимиз кубрак миллий вазн (бармоқ вазни)да буладир.

Ашула, шеърларимиздан энг куби тўртликлардир. Бир ашулада уқилатурган шеърлар олти-етти тўртликдан иборатдир. Бироқ, бир-ики мисраъ «нақарот» ҳар тўртликда айланиб турадир.

Ҳар тўртликнинг ўзига махсус қофияси буладир. Ҳар тўртликда биринчи, икинчи, тўртинчи мисраъининг қофияланиши бир турли булуб, учунчи мисраъ қофиясиз, бошқа буладир:

*Бекижон укам –
Жухори экдим кечки,
Ёнидан қилдим бачки,
Ёргинам эсон келса,
Бекижон укам, ёрларам
Ҳар мозорга беҳ эчки.*

*(бу нақаротдир)
Сув келар гулдир-гулдир,
Севганим қизил гулдир.
Севганим топилмаса,
Улганим ўшал кундир.*

*Ариқ тўла сув оқар,
Сув тагида қум оқар,
Севганим ташлаб кетса,
Менга кулиб ким боқар?*

Шу ашуланинг тўртинчи бандига келган қофия йусуни бирдан ўзгариб қоладир. Юқоридаги бандларда 1-, 2-, 4- мисраъ қофиясиз экан, тўртинчи бандда 1-, 3- мисраълар қофиясиз, 1-, 4- мисраълар қофияли буладир.

*Боғ айланиб шафтоли,
Учган кимнинг каптари,
Айтсам адо булмайдир
Бевафонинг дафтари.*

Яна бешинчи бандда эса қофия бурунги йусунга қайтадир:

*Боғинг булса қўра қил,
Уғлунг булса мулла қил.
Муллаликка кунмаса,
Сатанларга жура қил.*

«Андижон борай» ашуласи:

*Қошингни қорасига,
Хол булай орасига,
Асло раҳминг келмайдир
Мусулмон боласига.*

(Нақарот)

*Андижон борай дедим, боролмадим
Роҳатлик қилай дедим, қилолмадим*

*От минсам ҳам уйнайман,
Минмасам ҳам уйнайман.
Севиб олган ёримга,
Минг боқсам ҳам туймайман.*

Бундан сунг яна юқоридаги нақарот айтиладир. Ондан кейин яна туртлик, яна нақарот давом этадир. Нақаротсиз туртликлар билангина юрган ашулалар ҳам бордир. Баъзи ашулалардаги туртликларда қофия биринчи, икинчи, учинчи мисраъларда бир турли булиб, туртинчи мисраънинг ўзи ҳар бандни туртинчи булиб такрор этадир:

*Энди сендек, жоно, жонон қайдадир,
Куруб гул юзингни боғда бандадир,
Сақлай ишқим токи жоним тандадир,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир.*

*Меҳринг ўти тушуб ногоҳ жонларга,
Парвойим йўқ зарра хонумонларга,
Лола янглиғ тўлуб бағрим қонларга,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир.*

Ҳосили шулким: эл ашулаларида шеър кубрак туртлик бўлади. Ҳар туртликда бир-ики мисраъ нақарот буладир: булмаганлари ҳам бор. Қофия бордир, бироқ урни белгили

эмасдир. Түрт мисраъда қофия булгани каби 1-, 2-, 3- да ҳам буладир. Бир-нки мисраъ қофиясиз ҳам ўтиб кета берадир.

Эл адабиётидаги ҳикояларга эртак дейиладир. Эртак эл шоирларининг хаёллари ёрдами билан тузиладир. Булардан бири Абубакр Диваев имзоси билан нашр этилган «Эркисиз фолчи» эртагидир. Улкамизнинг энг зарарлик қуртларидан булган фолчи-дуохонларга жуда чиройлик этиб кулгани учун муҳимдир¹⁾. Бу чиройлик эртакнинг қисқача мазмуни мана шундайдир: *Бир чолнинг хотуни ҳаммомга борадир. Ҳали узини ювуб булмаган экан, «подшоҳ фолчисининг хотуни келади» деб ҳаммомни бушатадилар.* Ярим ювунган ҳолда кампирни ҳам чиқарадилар.

Кампир уйига келгач, «сен нега подшоҳнинг фолчиси булмадинг», деб эри билан урушади.

Чол, ҳой ундай булса фолчи булайин, дейди-да, фолчилик асбоблари топиб, бозор бошида утуради. Подшоҳнинг одамлари узоқ бир вилоятнинг солугини йиғиб, хачирларига юклаб келаётганда йўлда бир хачир олтунни йўқотиб, подшоҳга хабар берадилар. Подшоҳ ҳалиги чолни чақиради. Бир хачир олтунни топиб беришини сурайдир. Умида ҳеч фолчилик қилмаган чол нима десун!

Хачирнинг йўқолган жойини сурайдир. Оғир юки булган ҳайвоннинг шу жойдан узоққа бора олмаганин ўйлаб, «шул йўқолган хачирингиз қўшиллардан булган бир боғда ётибди» (деб) жавоб беради. Подшоҳ одамлари от чопиб борадилар ва хачирни топиб келтирадилар.

Бир кун подшоҳнинг хазинасини ўғирлайдилар. Подшоҳнинг фолчилари тополмайлар. Бизнинг ёлғон фолчимизнинг билмай қилган бир иши натижасида бу ҳам топилади. Чол фолчи бутун фолчиларнинг бошлиғи буладир. Чол фолчи сирининг очилишидан қўрқадир. Бир кун ҳаммомда шу мисраъларни ўйлаб туради-да, энг сўнг узини девона қилиб қутилишга қарор беради. Ҳаммомдан яп-яланғоч чиқиб, подшоҳ саройига югуриб келади, тахтга утирган подшоҳни ёқасидан тортиб ерга йиқитади. Подшоҳ тахтдан узоқлашгач, тахт устидаги айвонча бирдан чўкади. Буни ҳийлакор чол дарров бошқа ёққа буради. «Тақсир, ҳаммомда эдим. Шу айвончанинг йиқилиши менга маълум бўлди. Сизни қутқариш учун мана шундай яп-яланғоч келишга мажбур бўлдим» деб яна

¹⁾ «Билим ўчоғи» журнали, 1-сон, 99-бет.

анчагина инъом оладир. Бир кун подшоҳ бир чигирткани тутмоқчи буладир, ики йула қочириб, учинчи йули тутадир. Чолни чақириб қулимда нима бор? деб сурайдир. Чол энди бу гал қулга тушганига аниқ ишонадир. Ҳеч бир ҳийла тополмайди. Узининг ики йула подшоҳни алдаб, энди қулга тушканига ҳасратланиб, «бир сакрадинг қутулдинг, ики сакрадинг қутулдинг, учинчисида тутилдинг», дейди. Подшоҳ эса «Бале, чол, тондинг» деб қулини очадир.

Мана шундай булбл узининг фолчи эмаслигини яхши билган чол аҳмоқ хонлар саройида улуг фолчи аталиб юради».

Достон — бу, асосан, эртақдир. Бироқ, узининг қаҳрамонларининг булуши, узун ҳам кенглиги, соф тизим ёки тизим-сочим аралашлиги, бахшилар томонидан чолғи билан айтилиши билан эртақлардан айриладир. Достон улуг воқеаларга аралашкан қаҳрамонларнинг қилган ишларини тасвир қиладир. Тартиб эткучилари, айтиб бергучилари «бахши» аталган эл шоирларидирлар. Достон нуқул тизим булгани каби тизим-сочим аралаш ҳам буладир.

Бу достонлардан бири — эл адабиёти йулида тиришгучиларимиздан уртоқ Ғози Олимнинг 1922 йилда Тошкент ва Самарқанд уездларида яшайтурган узбекларнинг машҳур оқинлари — Ҳамроқул бахши ва Ғозил жиров Йулдош углининг оғзидан ёзиб олгани «Алпомиш» достонидир.

Ун олти уруқ Қунғирот элида Довонбий деган утди. Довонбийдан Олтинбий деган пайдо бўлди... деб қисқа, жумласи очик, фасих бир сочим билан бошланган бу достон сочим, тизим аралаш достонлардандир. Достоннинг қаҳрамонлари Бойбурунинг угли Алпомиш, Олпон билан Бойсари қизи Барчинойдир. Алпомишнинг муслмонча оти Ҳакимбекдир. Узи мадрасада таҳсил куради. Бир кун отасига закотдан маълумот беради. Отаси Бойбури Бойсарининг молидан закот талаб қиладир. Бойсари акасига закот бермайдир. Қунғирот элидан кучади. Муслмон булмаган қалмоқ юртига бориб, қунади. Ондаги ботурлардан Қоражон билан Кукалдош унинг қизи Барчинойга ошиқ буладирлар, уни олмоқ истайдир: бу хабарни эшиткан Алпомиш узининг севгилисини қутқармоқ учун отланиб чиқади. Воқеа шунинг теграсида юради.

Достонда қаҳрамонларнинг узаро сузлари тизим билан боради. Бахши буларнинг қасққа борганларини, нималар қилганларини сочим билан айтади. Сочимлари енгил,

очик, қулай онглашиларлиқдир. Сузнинг табиий боришини бузмасдан, ора-сира сажълар ясайдир. Баъзи жойларда сочимлар ярим тизим шаклини оладир: *Тўқсон отни Йўқсон ботур минади. Жарашига жияк совут кияди. Эрта билан намоз вақти булғанда Бойсарининг овулина келади.*

Тизимлари бармоқ вазнидадир. Қофия тўғрисида эркли бир йўл тутилган. Қофияси булса ҳам белгили бир тартиб билан эмас. Қофиясиз мисраълари ҳам бор:

Кукалдош:

– *Бойсари ака, эшит меним сузимди,
Тўқсон полвон энг каттаси ўзимди.
Барчинойни тўқсон полвон талади,
Олиб чиққин Барчин деган қизингди,
Барчиной сайласин, булсун анга бош.*

Бойсари:

– *Айтканингга, эй Кукалдош, кунмайман.
Мол эмасман, ҳайвонингга юрмайман.
Барчинойнинг Алпомишдай эри бор,
Ул турганда сенга қизим бермайман.
Алпомишим бу чоғда ёшдир,
Ёш булса ҳам Кунғирот элига бошдир,
Бу сузнинг эшитса Олпон келади,
Қасд айласа Олпон элинг олади.
Тўқсонингга қирқ кун қирғин солади.
Бир Барчин деб солса бошингга балони,
Бир Барчин деб қир(қ) Барчининг олади.*

Бундан бурун ҳам ёзишга утқарилган эл достонлари бизда кубдир: «Санавбар», «Тоҳир-Зухра», «Баҳром-Гулан-дом». Хивалик Нурмуҳаммад Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо» ҳикояси шу йусинда ёзилган, ҳатто босилган эл достонларимиздандир¹¹.

Буларнинг энг муҳими «Аҳмадбек», «Юсуфбек» достонларидир. Шу достонларнинг-да ҳаммаси сочим-тизим аралашдир. Сочимларида «Алпомиш» достонида булган фасиҳлик йўқдир. Сабаби булар(ни) бахшилар айтқонча ёзилмай, у замонги ёзиш йулларига эргаштирилгани булса керак. Тизимлари юқорида ашула шаклида курганимиз тўртликлардан гузулган:

¹¹ Буларнинг ҳаммаси сариқ қоғозда, ёмон янглиш, уқулмас ёзий (ёзув) бирла тошбосмада босилган, текширишқа ярамайдир. Илмий марказимиз ҳиммат қилса-да, шуларнинг ҳаммасини йнғиб, тузатиб, ихдай бостирса...

*Язидлардин оғир лашкар келибдир,
Юсуфбекка йуқ савдалар солибдир,
«Валлоҳ аълам» Юсуфбек қул булбдур,
Туринг, беклар, айриб олай жонимни.*

*Бизни йуқлаб кўздин ёшни тукмасун,
Банди булуб, марднинг кўнгли чўкмасун,
Эй йигитлар, бизнинг¹¹ булмасун,
Туринг, беклар, айриб олай жонимни.*

*Амирбекнинг онгланг энди сўзини,
Ақлингизга келиб онгланг туғрини,
Худо ёр булса бир қирсоқ кофирни,
Туринг, беклар, айриб олай ёримни.*

Бу йусиндан бошқа, эски ғазал шаклида қатор қофия била ёзилган (эл) тизмалари ҳам бор.

Лапар

Эл адабиётининг энг муҳим турларидан бири *лапар*дир. Бу туғрида шоиримиз Элбек мана бундай дейди¹²: «Бурунларда боболаримиз томонидан туй-туйга кучурилиб, буюк ҳавас билан айтилиб келган бу «адабиёт» букун сунар ҳолга етмишдир. Лапар «опера»га ялтироқ (яқинроқ булиши керак – Х. Б.) бир руҳда айтилган асар булиб, буни қизнинг никоҳидан бир-ики кун бурун уйун кечасида «куй» билан айтиб ўқийдирлар. Мунда келин булгучи қиз узининг яқин уртоқларини чақириб, «базм кечаси» ясайдир. Бунинг бир кечасига қизлардан ташқари хотунлар, куёв томонидан йигитлар ҳам келадирлар. Бу кунгулли кечани бошқариш иши қари хотунларга топширилганликдан улар тартиб сақлаб, кечани жуда яхши ўтказадирлар. Бу ясалғуси базм кечасида қизлар ва йигитлар узларининг кўнглидаги нарсаларини лапар йули билан бир-бирларига онглатадирлар. Лапарни бошлаш олдида қизлар билан йигитлар орасида турғуси хотунлардан бири лапарнинг бошланғичи булган қуйидаги лапарни айтиб, уларни лапарга ундайдир.

Бошланғич лапар:

*Лапарнинг аввали боши — мармар тоши,
Чит рўмоли хул қилган кузимнинг ёши.
Чит рўмолим хосае,
Қулимда чинни косае,*

¹¹ Бир сўз тушиб қолган.

¹² «Билим ўчоғи» журнали, 1-сон, 97-бет, 1922 йил. Элбек мақоласи.

*Қызлар лапар айтганда
Йигитлар қулоқ солсае¹⁾.*

Бундан сунг йигитлар тартиб билан ушбу йулда лапарни бошлайдир ҳам бир гал қызлар ва бир гал йигитлар айтиб, гонг отдирадилар:

– *Лапар айтсанг туйда айтгил*
сулув қызлар қочаро,
Очылмаган гулгунчани
булбул сайраб очаро.
Эй булбул, мунча сайрайсан
тоғу тошни уйдуруб,
Иссиқ-совуқ суи ичарсан
мой юракни куйдуруб...

– *Кузам олиб сувга чиксам оҳ уродур бир йигит,*
Кузам куйиб қулоқ солсам, ёрдан айрилган йигит.
Ёрдан айрилган йигитнинг ёри мен булсаммукин,
Қулига қирғий бериб, куксида жон берсаммукин?

– *Дарёнинг нарёғида бир туб ғуза,*
Ул ғузанинг тағуда олтун куза.
Жон янга, жоним янга, арзим сизга,
Бир кеча қушуб куйинг қаро кузга.

– *Дарёнинг нарёғига куй берамиз,*
Тутиқуш боласиға туй берамиз,
Тутиқуш боласиға ипак керак,
Ёр билан уйнашмоққа юрак керак.

– *Қызларжон, қайнар булоққа бошламанг,*
«Моли куб» деб бой боласин хушламанг.
Мол дегани қулнинг кири, ювса кетар,
Тирик қулга мол етар, улган кетар.

– *Субҳидамнинг салқини сулдирди гуллар баргини,*
Кимга айтиб, кимга ийғлай бевафо ёр дардини?

Бевафо ҳаргиз вафодор улмади,
Тол ёғоч аста мевадор улмади.

Топишмоқ

Баъзи нарсаларнинг отини айтмасдан суфатларини, белгиларини айтиб, бошқаларга топтиришга *топишма* дейиладир. Эл орасида адабий уйунлардан саналадир:

¹⁾ Бу олти мисраъни уртоқ Элбек түрт мисраъ қилиб кўрсаткан. Мен унинг сунг ики мисраъини оҳангига қараб турт мисраъ қилдим. Ҳаммаси олти мисраъ бўлади.

Қишда келар,
Езда кетадир.

(Буги)

Эшик орқасида бели боғли қул ётадир.

(Супурги)

Пак-пакана буйи бор,
Етти қабат тўни бор.

(Сугон)

Олтита оёғи бор,
Икита туюғи бор.

(Тарози)

Мақол

Элнинг кун курган, иш утқарган синалишли қарилари томонидан айтилган ҳикматли, қисқа, маъноли гаплардир-ким, эл орасида «яшаш қонунлари» каби ҳукм суруб, тилдан тилга юруйдир: *Синамаған отнинг сиртидан утма. Отанг боласи булма, одам боласи бул. Чумчуқни (ҳам) қассоб суйсин. Чумчуқдан қурққан тариқ экмас. Оч қорним — тинч қулоғим. Уз уйим — ўлан тушагим. Бўзчи белбоққа ёлчимас. Мулла билганин уқур, товуқ курганин чуқур. Ётиб қолгунча отиб қол. Оғзи қийшиқ бўлса-да, бой боласи суйласун.*

АДАБИЙ АСАРЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Адабий асарларда шеърый ижодларни⁶⁵ учка ажрата-дирлар:

1. Юракчилик—лирика.
2. Ривоя—эпос.
3. Томоша¹¹.

Лирика: шоир узининг қайғи-армонларини, тилак-орзуларини, туйғу-сезгиларини тасвир этмак тилаги билан тулқунли, ҳаяжонли шаклларда яратилған асарларга *лирика* дейиладир. «Юракчилик—лирика» шеърларнинг ривоя, томоша асарларидан айирмаси каттадир.

Ривоя: томоша асарлари онглатиш йули билан юрадир.

¹¹ Адабиётчилар бундай «томоша» урнида «драма» дейдилар. Ондан кейин бу драмани фожиа, кулгу, драма деб учка буладирлар. бошдаги драмани кенг маъноси билан драма сунггисида эса тор маъноси билан драма деб ажратадирлар. Мен мана шу қийинчиликдан қочиб кенг маъно билан драмани *томоша* дедим-да, *драма* сузини тор маъносида қолдирдим.

«Юракчилик—лирика» эса сездириш, туйғулантириш, тулкунлаштириш тилаклари билан майдонга кирадирлар.

Ривоя, томоша асарлари воқеадаги хаёлдан⁶⁶ бир воқеани тасвир қилиш йули билан мақсадларига қараб борсалар, «юракчилик—лирика» шеърларида энг катта рулни оҳанглар, хаёллар, тулкунлар, туйғулар уйнайдирлар.

Бизда бурунгилардан Навоий, Бойқаро, Бобир, Лutfий, Машраб кабиларни «лиризм»нинг энг катта кишилари санайдирлар. Уларнинг газаллари «юракчилик—лирика» шеърларининг энг гузал намуналаридир.

Янгилардан эса «лирика»нинг энг яхши намуналарини бизга Чулпон билан Боту берадир. Чулпоннинг «Кел бери», «Виждон эрки», «Нима», «Кетганинда» деган шеърлари билан, Ботунинг «Тулқуним», «Умид сузлари», «Юрак тулкуним» деган шеърлари «юракчилик—лирика»нинг чиройлик меваларидир.

ТОМОША

Агар воқеадаги ё хаёлдаги бир ишни, бир воқеани тасвир этиш йули билан юрғанда тасвирлар шоирнинг, ёзувчининг тилидан эмас, шул воқеага аралашқон кишилар тилидан тасвир этилса, *томоша* ағалади.

Бир воқеани шунга аралашқон кишиларнинг сузлари, ҳаракатлари билан амалда тасвир этиб, тамсил, яъни саҳнада худди узи каби курсатиш тилаги билан ёзилган асарларга *томоша асарлари* дейиладир.

Томоша асарида саҳнада курсатиш (тамсил) тилаги борлиғи сабабли мунинг гузал чиқиши учун ёзувчининг-да аҳамияти каттадир. Адиб-ёзувчи чиройлик қилиб ёзса, уйновчилар чиройлик қилиб уйнасаларгина асар муваффақият билан чиқадир. Бироқ, энг муҳим рул адиб-ёзувчининг ўзидадир. Ёмон бир ёзувчи томонидан ёзилган, санъатга тубан бир асарни уста артистлар уйнамайлар, уйнасалар-да яхши чиқара олмайлар. Яхши ёзилган бир асар ёмон уйновчиларга учраса, шул биргина ўйундаги қийматини йўқотадир. Бироқ, ўзидаги адабий қийматини икинчи йули яхши уйновчилар томонидан муваффақиятли чиқмоқ ҳақини сақлайдир.

Томоша асари бир ёки бир неча булакдан иборат бўлиб, ҳар булагига *парда* дейиладир. Томоша асарининг мундарижаси уч асос булакка тартиб этиладир. 1) Боғланиш;

2) бориш; 3) битиш. *Боғланиш* воқеанинг бошланғичи ҳукмида буладир. Бундай воқеадаги кимсаларни бирлаштириб, воқеага тўғри сурмак учун йўллар изланадир, шул кимсаларнинг воқеага воқеани туғдириш учун узаро боғланишлари курсатиладир.

Бориш воқеанинг боришини, *битиш* воқеанинг натижасини курсатадир, бу уч асос булакни неча пардага ёзиш туғрисида қатъий бир суз деб булмайдир: уч пардада, беш пардада, биргина пардада курсатиш мумкиндир.

Томоша асарининг муҳим қисми воқеа кимсалари тилидан ёзилган сузлардир. Орада кимсаларнинг келиб кетишларини, сузлаш чоғидаги турмушларини, ҳаракатларини ёзғучи уз тилидан онглатиб утадир. Бу суз ёй ишорати аталган ишоратлар⁶⁷ орасида ёзиладир. Бу сузларнинг вазифаси саҳнада уйновчиларга раҳбарлик қилмоқдир. Томоша асарида воқеага аралашқон кимсаларнинг узаро гаплашмакларига *диулуг*, ёлғузча гаплашмакларига *мунулуг* дейиладир.

Томоша асарларидаги аралашқон кимсалар орасидан биртаси шул воқеада катта урун оладир, воқеа маркази буладир. Бунга воқеанинг ёки асарнинг қаҳрамони дейиладир. Томоша асарининг муваффақиятли булуб чиқиши учун кузда тутилмоғи лозим бўлган шартлар шулардир:

1. *Тулалиқ*: воқеага аралашқон кимсаларнинг характерлари, руҳий ҳолатлари бутунлай очилган булсун. Асар нима мақсад билан ёзилган эса, томошаларни шу мақсад сари тортиб, элтиб эриштурсун. Кимсаларнинг характерлари, руҳий ҳолатлари буткул очилмай қолса, уз томошачиларини туб тилагига эриштира олмаса, асар тўла очилмаган саналадир.

2. *Бирлик*⁶⁸: *туб тилакнинг*⁶⁹ очилишига керак булмаган кимсалар, курунишлар, диулуг, мунулуглар асарга киргүзилмасун. Туб тилакнинг очилишига хизмат қилмаган кимсалар, курунишлар, воқеага сира бойланмаган диулуг, мунулуглар асарнинг бирлигини бузадир. Бироқ, асарда бирлик булсун деб бир турлилик қилмоқ, яъни ондаги кимсаларни, курунишларни, воқеаларни, сузларни бир турлироқ олиб бормоқ ҳам тўғри эмасдир. Бунга бирлик эмас, *бир турлилик* дейилади. Умуман, адабий асарлар учун бирлик қанча фойдалиқ эса, бир турлилик шунча зарарлиқдир, ярамайдир. Томоша асарларида кимсаларнинг, курунушларнинг тез-тез узгариб туришлари яхшидир. Бироқ, бу узгаришлар асарнинг туб тилагидан узоқлашиб бирлигини бузмасун.

3. *Туғрилик*: асардаги кимсаларнинг характерлари туғри курсатулсун. Воқеалар, гаплар характерларига мос келсун. Диулуг, мунолуғлар табиийликдан, ҳаётийликдан айрилмасун. Диулуг, мунолуғлар ўз эгаларининг илмий, адабий кучларига мос келарлик булсун.

«Томоша асарларидаги воқеада аралашқон кишиларнинг биртаси воқеанинг маркази буладир, воқеада катта ўрин оладир. Бу киши воқеанинг қаҳрамонидир» деган эдим. Шул қаҳрамоннинг ҳаётда бир тилаги бўладир. У шул тилак йўлида тиришадир, тусуқларга қарши кураш очадир. Мана шу асар қаҳрамони томонидан очилган курашнинг шаклига кура томоша асарлари учка булинадир. Асар қаҳрамонининг кураши кичик, тубан, кулунч, масқара бўлса, томоша асари *комедия* аталадир. Уйғуннинг «Туркистон табиби» деган бир томоша асари бор. Онда «Туркистон табиби» бўлган кишининг тилаги ёлғондан табибликка от чиқариб, ўзининг тирикчилигини таъмин этишдир. Бу тубан тилак йўлида унинг кўрган ишлари, қилган курашлари кулунч, майда, масқарадир. Шунинг учун «Туркистон табиби»га биз *комедия* (кулгу) деймиз.

Асар қаҳрамонининг тилак йўлидаги курашлари драмадаги курашдан кучли бўлса, ҳалокатларга, қонли воқеаларга бориб тўхтаса, *трагедия* (*фожиа*) бўладир. Бехбудийнинг «Падаркуш»и ҳам «Абулфайзхон», «Абу Муслим» каби томоша асарлари трагедия (*фожиа*)лардир.

Бу уч турли томоша асарлари кўбрак сочим йўсунда ёзиладир. Тизим билан ёзилганлари ҳам бўладир. Тизим йўсунда ёзилиб, куйларга боғланиб, саҳнада мусиқа билан ижро этилса, унга *опера* дейиладир. Опера гўзал санъатлардан мусиқа билан адабиётни саҳнада бирлаштиргани учун томоша асарлари орасида муҳим урин тутадир. Оврўпа гўзал санъатлар дунёси операга жуда катта аҳамият берадир. Бизда операчилик йўлида отилган биринчи одим Фулом Зафарийнинг «Ҳалима»сидир.

РИВОЯ

Воқеада, ё ҳаёлда бўлган воқеаларни ёзғувчи-адиб тилидан тасвир этиб ёзилган асарларга *ривоя* дейиладир. Ривоя: масал, достон, ҳикоя, рўмон отлари билан турт асос қисмга ажраладир.

Масал: ҳайвонларга, баъзан жонсиз нарсаларга нисбат бериб ёзилган киноятли, ибратли ҳикоялардир.

Масаллардаги воқеалар кубрак ҳайвонлар орасида тас-
вир этиладир. Бироқ, бу жудаям лозим эмас; воқеани жон-
сиз нарсалар орасида тасвир этиш ҳам мумкинدير. Чунки,
у воқеага аралаштиргон ҳайвонларнинг-да, жонсиз нарсалар-
нинг узлари мақсад бўлуб олинмайлар. Улар одамлардан
киноя қилинуб, одамлар урнида олинадирлар. Масаллар
уқувчиларга қандай булса-да, бир ибрат бериш тилаги би-
лан ёзиладирлар. Масалнинг мақсади булган «ибрат» баъзан
масалнинг охирида унинг бир натижаси қилиб, очиб курсати-
ладир. Бизда бунга «қиссадан ҳисса» дейиладир. Баъзан-да
масалнинг ибрати очилиб курсатилмайди. Масалнинг бори-
шидан онглашилиб қолган буладир. Энг яхшиси ҳам шудир.

Бизнинг адабиётимизда Навойининг форсийдан кучир-
гани «Лисон ут-тайр» китоби каттакон бир масал булгани
каби Гулханий шоирнинг «Зарбулмасал»ида бир масал,
замонамизда эса масалчилик йулида шоиримиз Элбекнинг
онча хизматлари булиб турадир.

Биз унинг масалларидан биртасини тубанда ёзиб курса-
тамиз:

Ики тулки

*Бор эди бир урмонда ики тулки,
Уларнинг тириклиги эди турли.
Бири ҳар кун туқайлиққа томон кетиб,
Овқатини утказарди эмгакланиб.
Икинчиси овлар эди боғчаларни,
Ерди ундан ўғирлаб куб емишларни.
Бир кун булар йул устида курушдилар,
Бир-биридан ҳол-аҳвол сорушдилар.
Ҳар икиси уз турмушин сўзлаб ўтди,
Бу орада бир куб сўзлар бўлуб кетди.
Сўз ичида ўғри тулки уз турмушин,
Куб мақтади унда еган бор емишин.
Гуё унинг айтишича боғ емиши,
Ҳеч меҳнатсиз, бутун унинг қўлида эди.
Бу сўзларга у тулкининг икки шошди,
Тухтамади ул-да шундан оғиз очди.
Уз ишининг машаққатсиз бўлмаганин,
Меҳнат билан сира қорни тўймаганин
Айтди, қўймай, барчасини куюб-ёниб,
Ўғри тулки тинглаб турди қулоқ солиб,
Сўзлар битгач ики ёқдан, ўғри тулки
Деди, қараб ўртоғига: «Кел бунни е,*

Бундан сунгра менинг ила бирга булгил,
 Қорнинг туйиб, мендек сен ҳам уйнаб кулгил
 Деб, ул тулки узи билан олиб кетди,
 Узоқ бормай, булар битта боққа етти.
 Ҳар икови боғ ичига киришдилар,
 Боғда булган емишлардан ейишдилар.
 Шула чоқ боғбон булардан тез хабар топди.
 Ҳой-ҳой билан булар томон қараб чопди.
 Уғри тулки тез-тезгина курган йулдан,
 Яшириниб, билдирмасдан чиқиб қочди.
 Ҳалиги тулки йул билмайин тутулиб қолди,
 Қурқушидан титраб-қақшаб, вои-войлади,
 Бунинг товушин эшитгач ул уғри тулки
 Каттиғ товуш билан чақириб бунни деди:
 — Энди қачон кўрушамиз, ҳам қаерда?!
 Икинчиси жавоб берди йиглабгина:
 — Эрта билан кўрушамиз тери бозорда.

(Элбек)

ДОСТОН

Эл адабиёти фаслида айткан эдик: буюк воқеаларга аралашқон қаҳрамонларнинг бошидан утказганларини тасвир этиб ёзилган шоирона асарларга *достон* дейилади.

Достонларни тўртка ажратмоқ мумкин:

1) қаҳрамон достонлари; 2) классик достонлар; 3) тақлидий-классик достонлар; 4) янги замон достонлари.

Қаҳрамон достонлари: халқ қаҳрамонлари аралашқон буюк воқеаларни тасвир қилиб, халқ бахшилари томонидан халқ чолғулари билан уқилган достонлардир. Узбекча «Алпомиш» достони ва бошқалар каби. Китобимизнинг эл адабиёти фаслида бу туғрида анча сузланди.

Классик достонлар: халқ орасидаги қаҳрамон ашулалари, қаҳрамон достонлари ҳам шуларга оид эртақлар талантилистеъдодли санъаткор бир шоир томонидан тупланиб, бири-бирига бойланиб, безаниб, тула, улуғ бир достон шаклида тузулган бўлади. Форсларнинг «Шоҳнома» деган китоблари шундай бўлуб тузилган. Машҳур Эрон шоири Фирдавсий Эроннинг тарихи, афсонавий қаҳрамонлари туғрида булган халқ ашулалари, халқ достонлари, халқ эртақларини йигиб, утгуз йил тиришиб, шула «Шоҳнома»сини ёзган. Бундай достонларга *классик достонлар* дейилади. Юнонларнинг машҳур «Илиада» деган достонлари шундай

достонларнинг биринчиси ҳам атоқлиси ҳисобланадир. Бундай достонлар бизда йуқдир. Ёлғуз биз эмас, бутун турк адабиёти бундай классик достонлардан маҳрумдир.

Тақлидий-классик достонлар: отидан онглашилгандир: юқорида курулган классик достонларга эргашиб (тақлидий қилиб) ёзилган асарларга *тақлидий-классик достонлар* дейиладир.

Навойининг форс классик шоирлариға эргашиб ёзгани «Лайли-Мажнун», «Фарҳод-Ширин», «Ҳафт манзар»⁷⁰, «Искандарнома»⁷¹ отлари билан машҳур булган достонлари ҳамда балхлик Дурбекнинг «Юсуф-Зулайҳо»си шундай достонлардандир.

Янги замон достонлари: шоир-адиб эл адабиётига мурожаат қилмай, ўз маълумоти ё ўз ҳаёлининг ёрдами билан воқеий, ҳаёлий бир қаҳрамон тўғрисида достон ёзса, унинг асари «янги замон достони» аталадир. Машҳур чифатой-ўзбек шоири Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си билан букун ўзбек шоири Фулом Зафарийнинг «Чулпон темир», «Воннайча» деган достонлари шул янги замон достонларидир.

ҲИКОЯ

Бир кимсанинг ҳолларини, бир воқеани тасвир этиб, ривоя йўсуни ёзилган асарларга *ҳикоя* дейиладир. Ҳикоя ўз қаҳрамонининг руҳий ҳолларини очиб берадир: тиркичилигимизда булуб турган куб воқеаларнинг қоронғу пучмоқларини ойдинлатиб курсатадир. Ёмонлиги тузуқкина сезилмаган куб одатларимизни бутун фожеъ натижалари билан гавдалантириб, узимизга курсатадир. Шунинг учун ҳикоя ҳаётда муҳим урин тутадир. Чулпоннинг «Қор қуйнида лола», «Ойдин кечаларда»си ҳаётимизнинг фожеъ лавҳаларини тасвир қилгани учун муҳим ҳикоялардандир. Абдулла Қодирийнинг «Тинч иши»и, «Улоқда»си адабиётимиздаги гузал ҳикоя намуналаридир. Шоир Элбекнинг «Қушчи Турғун»и узун ҳикоядир.

РУМОН

Ҳаётнинг белгили бир даврини кенг суратда тасвир этиб ёзилган асарга *румон* дейиладир. Достонда қаҳрамоннинг қилган улуғ, фавқулудда ишлари тасвир этиладир.

Ҳикояда бир воқеа, бир-ики киши, ҳаётнинг биргина ҳодисаси бутун ингичкалиги билан очиладир. Румонларда

эса асарнинг қаҳрамони, ё қаҳрамонлари қайси замонда, қайси муҳитда, қайси жамиятда яшаган булсалар, шуларнинг урф-одат, қонун, тилак, ҳавас, орзу, камчилик, ахлоқ, эътиқодлари ингичка ҳам кенг суратда тасвир этилади.

Томоша асарларида кўрганамиз тулалик, бирлик, тўғрилиқ каби шартларнинг румон билан ҳикояда ҳам бўлишлари лозимдир.

Ривоя асарлари орасида энг муҳим урин румонларга берилгандир; бироқ адабиётнинг энг оғир, энг қийин *шўъба* бериши ҳам румон ёзмақдир. Бизнинг адабиётда Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»идан бошқа румон ҳали майдонга чиқмагандир.

АДАБИЁТДА ОҚИМ ИСТИЛОҲЛАРИ

Класситсизм. Тақлидий класситсизм. Сохта класситсизм. Ратсионализм. Сентиментализм. Румантизм. Симвулизм. Мудернизм. Реализм. Натурализм. Футуризм.

Класситсизм: Милоддан бурун машҳур бир юнон танқидчиси⁷² томонидан юнон шоирлари ҳам аларнинг асарлари текширилиб, танқид этилиб, даражаларга ажралган. Мана шул вақтда даражаларга ажралган шоирларга *классик шоирлар*, асарларига-да *классик асарлар* дейилганким, бошқаларга урناق буларлик *мумтоз асарлар* демақдир. Сунгралар бу атама бутун адабиёт дунёсига умумий бир атама шаклида қабул этилган, ҳар миллатнинг адабиётида булган мумтоз асарларга, мумтоз шоирларга классик дейишган. Форс адабиётида Саъдийнинг «Гулистон»и, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомийнинг «Ҳамса»си классик асарлардан. Узлари-да классик шоирлар саналадилар.

Тақлидий класситсизм: классик асарларни тақлид қилиб ёзилган асарларга *тақлидий классик асарлар* дейиладилар. Форс классикларидан Низомийнинг «Ҳамса»сини тақлид қилиб ёзилган Навойининг «Ҳамса»си, форс классик девонларини тақлид қилиб ёзилган шеър девонларимиз тақлидий классик асарлар саналадилар.

Сохта класситсизм: юноннинг класситсизм даври милоддан бурун эди. Онинг асарлари милоддан бурунгу Юнонистоннинг ҳаёт, табиат, ахлоқ, иқтисодий вазияти таъсири остида майдонга чиққан эди. Ондаги таъбирлар, сузлар атамалар, суфатлаш ҳам ухшатишларнинг ҳаммаси шул милоддан бурунгу юнон ҳаётининг юмушлари эдилар.

Милоддан 15 асрдан кейин Оврупанинг турли уринларида шул юнон классик асарларини тақлид қилиш ҳаваси уйғонадир. Улар уз ҳаётларидағи воқеаларни милоддан бурунғи шаклларда ифода қилмоққа гиришканлар. Ҳеч тушунмай, уйламай, орадағи 15–16 асрлик бир замон айирмасини ҳисобга олмай, юнон классикларини тақлид қила берганлар. Мана шуларнинг асарларига *сохта классисизм* асарлари дейилган. Бизда ҳам Эрон адабиётини уйламасдан тақлид қилиб майдонга чиқарилган сохта классик асарлари кубдир.

Рационализм: бу ҳар масъалада, ҳар хусусда ақлни устун курган, ақлга жуда юқори урун берган бир фалсафа (ақлийун фалсафаси)нинг атамасидир. Адабиётда ҳам шул фалсафага бойланиб, халқни оқартиш, одамларга фикрий тарбия беришни асос қилиб олган адиб-шоирларга шул атама берилгандир. Бу оқимдағи асарнинг энг очик намуналари бурунғи турк адабиётда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг»и, Аҳмад бинни Маҳмуднинг «Ҳибат ул-ҳақоийк»идир. Бизнинг чигатой-узбек адабиётда Навоий ҳам узининг «Маҳбуб ул-қулуб», «Ҳайрат ул-аброр» каби асарлари билан бу оқимга хизмат қилган. Суфи Оллоёр, Аҳмад Яссавий каби шоирларимизга келганда булар «диний оқартиш» шоирларидирлар. Буларга ҳар нарсадан юқори, устун булган ақл эмас, диндир! Оқартиш оқимининг очик урнаклари бизнинг жадидизм давримизнинг адиб-шоирлари булган Беҳбудий, Авлоний, Тавалло, Ҳожи Муинлардир.

Сентиментализм: бу ақлийун оқимиға қарши булган фалсафа (ҳиссийун фалсафаси) оқимининг атамасидир, мана шул фалсафа оқимиға ёндошқон адабий оқим *сентиментализм* оқимидир, бу оқимдағи шоир-адиблар бу жисмоний, моддий дунёмиздан бошқа маънавий, руҳоний бир дунёнинг борлиғига ишонадир. Кўзимиз олдида оп-очик, яп-яланғоч турган мана шул моддий ҳақиқатдан бошқа бир анъанавий ҳақиқат бор деб уйлайдир. Бироқ, «Қани бу ҳақиқат?», «Қани бу маънавий олам?» десаңгиз, унга ақл билан, фан билан, тажриба билан эришиб булмайдир. Унга бирдан бир йул – туйғудир, ҳисдир, дейиладир. «Улар гумон қиладирларким, доҳий шоирлар ва санъаткорларда бу маънавий оламга қараб курмак истеъдоди каттадир. Мана шу истеъдод кўмағида улар баъзи ҳақиқатларни ақлга, илмға қарағанда бурунроқ хабар берадирлар». Куриладирким, бу оқим асос эътибори билан румонтизм оқимининг

уртоғидир. Бизнинг адабиётда бу оқимнинг намояндалари тасаввуф маслакида бўлган шоирлардир. Энг буюк тасаввуфчи шоирларимиз Аҳмад Яссавийни шу оқимнинг кишиси деб курсатмак мумкиндир.

Румонтизм: санъат ҳар турли қайддан озоддир деган; кунгил, туйғуни онгдан, тажрибадан юқори тутқон, идеализм кетидан югурган адабий бир оқимдир. Бу оқимдаги шоир-адибларнинг фикрларига кура шеър фалсафа билан диннинг аралашмасидан иборатдир. Булар ҳам маънавий олам, ички дунёларга ишонадирлар, узларини севадирлар, уз туйғуларига энг катта аҳамият берадилар. Бизнинг инқилобгача адабиётимиз бошдан-оёқ бир румонтизм тенгизидир. Румонтик форс адабиётидан озуқланиб, шунга эргашиб борган чигатой-ўзбек шоирларимизнинг ҳамалари румонтизм оқимининг кишилари. Уларнинг бошқа адабий оқимларга асар беришлари ёлғуз шу оқимга бир-ики асар бермак учунгина бўлган. Асл санъатларини, туб ҳунарларини эса румонтизм майдонида курсатканлар. Янги шоирларимиздан румонтизмнинг улуғ намояндаси Чулпондир.

Реализм: турмушни, ҳаётни булғани каби, хаёл буёвлари билан буюган адабий оқимга реализм (ҳақиқийлик) дейилади. Бу оқим шоирларининг асос йуллари ҳаётни, турмушни бутун инкичкаликлари билан урганиб ургатишдир. Бизнинг янги адибимизда Боту ҳам унинг уртоқлари билан бирга румонтизмдан қутулиб, реализм майдонига кирмакдадир.

Символизм: рамзчилик демакдир. Бизнинг тасаввуфчи шоирларимиз орасида бу оқим жуда мақбул эди. Форсий тасаввуф адабиётдаги рамзчилик бизнинг суфий шоирларимиз томонидан айрим қабул этилган. Уларнинг айтганича, шароб, ишқ, муҳаббат ҳам маърифатнинг рамзи. Шароб бергучи (соқий) тасаввуфдаги пир-устоднинг рамзи буладир. Булардан бири «мен бу кеча соқий қулидан бир пиёла май ичдим» деса, унинг бу сузидан «мен пиримдан маслакимизга оид янги бир нарса ургандим» фикрини онглаш керак. *Символистар* асос-эътибори билан румонтизм оқимининг кишиларидирлар.

Мудернизм: бу оқим янги румонтизм оқимидир. Бу оқим ижтимоий ҳаракатларга, фанний тушунишга қарши бир оқимдир.

Натурализм: бу оқим реализмдан айрилган бир оқим

кабидир, реализм оқими ҳаётни, турмушни тасвир этишка берилса, бу оқим ёлгуз табиатнигина, онинг яхши ўрмонларини, юксак тоғларини, оқар сувларинигина тасвир этишка бериладир.

Футуризм: бу оқим йигирманчи асрнинг бошларида Италияда майдонга чиққан бир оқимдир, футуристларнинг асослари ҳаракат ҳам тезликдир. Булар янги гузаллик, машина гузалликларини мақтайлар. Вазнда озодлик тарафдори булган футуристлар жумла тузишни ҳам наҳв қоидаларидан «озод қилмоқ» истайлар. Суфатлар, тиниш белгилари, кумакчи сузларни ишлатмайлар. Феълларни ҳеч ишлатмайлар, феъл ўрнида «иш исмлари»дан «ёзиш», «уқуш», «келиш...» кабиларнигина ишлатадирлар. Шеърда рақам ишлатмакни мақбул курадирлар. Узларича янги сузлар ясайдирлар. Бизда бу оқимнинг намояндаси Олтойдир.

Ў Қ У В

(Биринчи булак. Ибтидоий мактабларнинг сунг синфлари учун)

ПИЛЛА УРУҒИ

Марғилон шаҳрида Севар биби денилган (деб танилган) бир хотун бор эди. Бир кун мени куруб дедиким:

— Бундан беш йил бурун ман куп қашшоқ эдим. Эрим улган, ундан ики кичкина қиз қолган эди. Унинг-бунинг уйини супириб, кийимини тикуб, кун утказардим. Бир кун иш тополмадим. Ёнимдағи чақаларға нон олиб едик. Эртаси кун яна иш тополмадим. Қопчиқимда¹ оқча ҳам йўқди. Тун яқинлашди, кичик қизларим очлиқдан йиғлая бошладилар. Куп гаранг булиб қолдум. Урамимизнинг² нари бошинда бир бой хотун бор эди. Шунинг ёнига келдим, ҳолимни айтдим. Хотун ожурғанди³ дедиким:

— Янгажон, сизга бир-ики оқча⁴ берсам, шу кун еб битирарсиз. Яна эртага яна шу ҳолга тушарсиз. Сизни шу ямон кундан қутқарурға керакдир. Бу ошни олиб болаларингизга элтиб беринг. Мана уч олтунни ҳам сизга бурж⁵ берайин. Бир олтунға пилла уруғи сотун олинг⁶. Иссиқ уйда сақланг, курт чиқарар. Куртларға тут япроғи бера буютинг (катта қилинг). Куртлар оз вақтда ғўза⁷ кўярлар. Ғўзаларини ипакчиларға сотарсиз. Қолган ики олтунини у кунгача озук қилинг. Ғўзаларни сотгач, маним уч олтунимни берарсиз.

— У яхши хотуннинг уч олтунини олуб чиқдим. Берган

оши билан шу кечани утказдик. Эртаси кун бозордан пилла уруғи олиб, бой хотуннинг айтганича боқдим. Ғузаларини ун олтуңга сотдим. Хотуннинг уч олтунини қуллуқлар билан бердим. Шундан бери ҳар йили пилла уруғи оламан. Оқчам купайди, Тангрига шуқур. Кунимиз яхши кечиб боротибдир.

ТАМРИН*:

Севар биби қандай кун утқара эди? Қаерға кетди? Нима олди? Нима қилди?

КЎРУЛМАГАН НАРСАГА ИШОНМА

Бир куни мактабимизнинг боғчасинда муаллим афандимизнинг курсатиши буйинча уйнаё эдик. Шогирдлардан Туйғунбек келиб муаллим афандига дедиким:

— Афандим! Ярашнинг уйида уч кумиш товушқон⁹ бор экан.

Муаллим: — Қандай товушқонлар экан онлар?

Туйғун: — Жонли ҳам кумушдан яратилган!

Муаллим: — Ким деди санга?

Туйғун: — Эргашбой деди.

Муаллим: — Эргашни кетур!

Туйғун Эргашни эргаштириб келди.

Муаллим: — Ярашнинг уч кумуш товушқони бор эканин санми кўрдинг?

Эргаш: — Уч эмас афандим, ики.

Муаллим: — Сен кўрдингми шунларни?

Эргаш: — Йўқ афандим, Туғонбой деди.

Муаллим: — Кетур Туғонни.

Туғонни кетурдилар.

Муаллим: — Ярашнинг ики товушқони бор?

Туғон: — Ҳа!

Муаллим: — Жони ҳам борми?

Туғон: — Бор, афандим.

Муаллим: — Сан кўрдингми?

Туғон: — Йўқ афандим, Ярашнинг ўзи айтди.

Муаллим: — Кетур Ярашни.

Яраш келди.

Муаллим: — Сенинг кумушдан товушқонларингми бор?

Яраш: — Йўқ!

Муаллим: — Узинг айтгансан-ку!

Яраш: — Кимга?

Муаллим: — Тугонга.

Яраш: — Йуқ, афандим! Ман уйимизда оппоқ товуш-қон бор. Туклари кумуш каби дегандим.

Муаллим: — Уртоғлар! Курмаганингиз нарсаларга сира ишона берманглар, сунграси уёт булур.

ТАМРИН:

Туйғун нима деди? Муаллим нега болаларни кетуриб сурди? Сузнинг туби нима экан?

ТУРСУН ҚАНДАЙ БОЙ БУЛҒАН

Уғлум иш сени излаб кетмас, сен ишни излаб кет.

Турсун ун беш яшар бир йигит эди. Мактабни битуриб чиқди. Уч-түрт кун уйига келиб утурди. Курдиким, отасининг қулиндан иш келмайдир. Синглиси касал булуб эткан. Ёлғиз онасининг уни(нг)-буни(нг) ишини қилиб топдиғи озгина оқча билан түрт кишининг кун уткармағи қийин.

Турсун ҳимматсиз ярамаслардан эмасди. Тоғдек бир йигит онасининг эмганиб кетурдиғи нонга куз тикиб турсунми? Мана шунга рози булолмазди. Бирор иш топилармикан, деб уйдан чиқди. Унинг-бунинг дуконларига бориб қаради. Кимса: «Кел уғлум, шу ишни қил, оқчани ол», демади. Турсун шошиб қолди, ўз ҳолига йиғлаб келди. Уйга кетайин деди, уёлиб оёғларини ердан кутаролмади. Бир деворга таяниб утурди. Бошини қулига олиб уйлади... уйлади. Бирдан севиниб тура қолди. Эсига Эргашбойнинг зовути келган эди. Зовутга қараб югурди. Тугри Эргашбойнинг ёнига бориб, салом берди. Эргашбой жавоб берди:

— Ҳа уғлум, нима ишинг бор? — деди.

Турсун: — Зовутингизда ишламоқ учун келдим, бой бобо, — деди.

Эргашбойга куп ишчи керакди:

— Яхши қилибсан, уғлим! Мана шу аробалардаги момуқ қанорларини кутариб омборга элтиб ташлайбер. Оқшом шу ишчиларга қанча оқча берсам, сенга ҳам берарман, — деди.

Турсун суйинди. Югуруб, аробалар сари кетди. Қанорларни тошиб, омборга бераберди. Бошқа ишчилардан купроқ тиришди. Оқшом булди. Эргашбой Турсунга ики танга ошиқроқ берди. Турсун севина-севина уйга келуб, оқчаларни онасига берди ва ишни онглатди. Бундан сунг ҳам ҳар куни эрта билан зовутга бориб, оқшом кунлигини олиб қайта(р)

эди. Оқча кўпайди. Касал булиб ётган синглиси учун дўқтур чақириб, даволатди. У дахи соғолди.

Бир кун Эргашбой Турсунни чақириб, дедиким:

— Уғлум! Куб тугри ва ишончли йигит экансан. Уқув билан ёзувинг дахи бор экан. Узингга яраша бир иш берайин санга. Ундан кейин юк ташимоқни қуй. Мана шу дафтарни ол, зовутдаги ишчиларнинг чўтини сақлагил.

Турсун қабул қилди. Бугун Турсун ушал зовутнинг мирзасидир.

ТАМРИИ:

Турсун қандай ҳолда эди? Нега иш арар (охтарар)га чиқди? Қай ишга кирди? Ишчиларнинг орасиндан чиқуб мирза бўлурга сабаб нима?

ТИРИШКАНЛАР ОЧУНИ

Яхшибой кентнинг¹⁰ оқсоқолидир. Уғуз денилган¹¹ бир кичик уғли бор. Бир куни намоздан чиқуб, боққа кирдилар. Яхшибой Уғузнинг қулини олди. Оғочлар¹² узра учушиб юрган болариларни кўрсатди. Дедиким:

— Уғлум мана буларни кўр. Бизга бол ясаб бермак учун керак булатурган нарсаларни охтариб юруб(ди)лар. Мана бу қушларни кўр. Бола-чақалари учун ем охтарарлар. Бир оз юқорироққа куз сол. Еллар булутларни ҳайдаб кетураларлар. Булутлар экинларимизни суғормоқ учун ёғмур¹³ ёғалар. Бу ёндан еримизни иситмоқ учун қуёш дахи¹⁴ чиқди. Шу йулга ҳам қарагил! Бу ҳукузлар ерларимизни суларга¹⁵ кеталар. Бу отлар юкларимизни ташийлар. Бу киши экинчидир¹⁶. Ерларимизни экарга кета(р). Бу кимса тегирмончидир. Буғдойимизни ун қилурга борадир. Оёқ остига ҳам озгина боқ! Шу қумурсқаларни кўр. Қиш озукларини туплаб турурлар. Ман дахи ярим соатдан кейин ўз ишимга кетарман. Уғлум! Очун тиришканлар очунидир. Шунча одамлар, ҳукузлар, отлар, еллар, булутлар, арилар, қумурсқалар тиришкандан кейин сан тиришмай утирсанг тузукми?!

Яхшибойнинг бу яхши сузларундан Уғузнинг уқтамлиги кўзғалди, дедиким:

— Йўқ, отажоним! Ман ҳам тиришурман. Буюринг, қандай тиришайин?! Йул курсатинг!

— Яхши уқурга тириш, уғлум! Уқурга!

Уғуз чопиб уйига кирди ва китобларини олиб кетди. Қаерга кетди, биласизми? Мактабга.

ТАМРИН:

*Бол нимадан булур? Булутларни ҳавода нима ҳайдаб юрар?
Яхшибой бошқа ишларни қуйуб нега Уғузни уқурга буюрди?*

ИМОМ ҲАЗЗОЛИЙ

Бурунги мусулмонларнинг улуғ хоқонлари билан, уқтам ботурлари бўлдиғи каби юзларча китоб ёзатурган катта муллалари дахи бор экан. Ушал муллаларнинг буюкроқларидан бири Имом Ҳаззолий¹⁷ Боғдод шаҳриндаги улуғ бир мадрасада уқуб, уз улқасига қайтмоқчи булди. Китобларини хуржунга солиб, отга юклади. Узи отга минуб, улқасига қараб жунади. Ики кундан сунг катта бир тоғнинг этагига бориб кунди. Кечани шу ерда утқариб, тонг отарда ериндан қалқди. Шу тоққа чиқмоқ учун отланди. Тоғнинг теппасига чиқғач, бир неча қароқчига йулуқди. Қароқчилар Имом Ҳаззолийнинг отини, оқчасини, китобларини олдилар. Узини яп-яланғоч қилиб кетдилар. Имом дахи уз йулини қуйуб шунларнинг кетидан кетаберди. Бош қароқчи орқага қараб, Имомни курғач қизуб кетди¹⁸. Қичқуриб дедиким:

— Ўй, мулла киши! Орқамиздан келма, йуқса, бошингни ҳам олақолурмиз.

Имом Ҳаззолий ёлбориб дедиким:

— Тоғоларим! Биргина арзим бор, шуни айтгани келотибман. Ёмон ишим йуқ.

Бош қароқчи: — Нима арзинг бор?

Имом: — Оқчалар билан кийимларим ва отим ҳалоллингиз булсун, ёлғиз шу хуржунимдаги нарсаларни қайтариб беринглар, уларнинг сизларга кераклиги йуқдир.

Бош қароқчи: — Нима бор хуржунда?

Имом: — Китоблар бордир. Боғдод шаҳринда ун йил тиришуб, эмганиб, уқуған ва ўрганган нарсаларим шу китоблардадир. Бунларни олиб кетсангиз, меним эмгакларим қуйуб кетар, бурунги каби кейин билгусиз булуб қолурман.

Бош қароқчи имомнинг бу сузларига кулди ва дедиким:

— Ун йил тиришиб уқуғанларингни нега кунглингга ерлашдирмадинг. Урганган нарсаларингни кунглонгда сақласайдинг, бу китобларинг йуқалмасиндан санга бир зарар келмас эди. Мана ол, китобларингни! Лекин йулдан яна бири чиқуб қулингдан олирса, сан яна билгусиз булуб қолурсан.

Имом Ғаззолий бош қароқчининг бу сузларидан ибрат олди. Китобларини олиб, йулидан қайтди. Яна Боғдодга келди, дарсларини қайта бошдан укуди. Бироқ бу дафъа укудиклари юракинда сақлади.

ТАМРИН:

Имом Ғаззолий кимдир? Боғдод шаҳри қаердадир? Имом нечун қароқчиларнинг орқасидан кетди? Қайта Боғдодга келуб нима қилди?

ХУРУС⁹НИНГ СУЗИ

Бир кун муаллим афанди дарс учун кирдилар. Ойбекдан бошқа бутун болалар келгандилар. Беш дақиқа сунгра Ойбек дахи кириб келди. Уйқудан янгиғина қалқиб келдиги қабоқлариндан билинуб тура эди. Муаллим афанди Ойбекка қараб дедиларким:

— Ойбек! Уйингизда хурус йуқми?

Ойбек: — Бор афандим. Бир қизил хурус бор.

Муаллим: — Тонготардан бурунроқ қичқирмайдирми?

Ойбек: — Қичкурадир, афандим.

Муаллим: — Нима дейдир?

Ойбек: — Қу... қу... қу... қу...! — дейдир, афандим.

Муаллим: — Офарин, уғлум! Маъносини онгладингизми, уғлум?

Ойбек: — Ман хурус тилини билмайман-ку!

Муаллим: — Ундай булса ман билдирайин сизга. Хурус дейдирким: қу... қу... қу... қу...! Яхши болалар! Тун кечди, қуёш чиқа бошлади, уйку чоғи туганди, иш соати келуб қолди, ётоқдан туринг энди. Қу... қу... қу... қу...! Кичик қузилар! Экинчилар ер-сувларға, мулло бобо азон ўқурға, темирчилар чўкич урарға, қушлар сайраб-учушурга чиқдилар. Сиз ётоқда қолманг, уётдир, туринглар энди.

Мана уғлум! Кичкина хуруснинг сузи шудир. Унинг у угратуларига қулоқ бермак, эрта билан ётоқдан қалқмоқ керакдир.

ТАМРИН:

Афанди, ерингиздан туруб, хуруснинг сузларини бизга онгладинг.

СЕВАРНИНГ ЯРАМАСЛИҒИ

Севар кичкина бир қиз эди. Акаси Темурнинг яхши сузларини тингламас эди. Бир куни икала қардош боққа

чиқдилар. Севар чечаклар учуб юрган бир капалак(ни) кўриб, олмоқчи булди. Темур кўймади. Дедиким:

– Шу бечорани олиб нима қилурсан? Шунинг дахи ота-онаси бордир. Сен буни тутсанг, унлар болаларидан айрилиб қолурлар. Сани қарғаб йиғларлар. Ёзиқдир²¹, олма шуни. Кўй, озгина уйнаб, уйига кетсун.

Севар акасининг бу яхши сўзларини тингламади. Капалакни олиб, қанотини узди. Бир оз утгандан кейин у бечорани қул-оёғи кесилган кишиларга ухшатиб, ерга ташлади.

Шу ердан учуб боратурган бир қизил ари капалакка ожирган каби булиб, устига келди ва бир-ики айландиқдан сўнг қўнди. Капалакнинг у ён, бу ёнини курарга бошлади. Севар бу арини дахи олмоқчи булиб югурди.

Темур дедиким:

– Энди бунга тегма, ҳо!

Севар кулиб сўрди:

– Тегсам нима булур?

Темур: – Тегсанг пармоғингдан чақиб, сени эртагача йиғлатар.

Севар Темурнинг бу сўзларини ҳам тингламади. Явошгина²¹ қўлини узатиб арини олғач «А.. а.. онажон» деб қўлини тортди. Ари бечора Севарнинг кичкина пармоғини чақиб қочмиш эди. Пармоғи қизариб, шиша бошлади. Темур бир ип топиб бечоранинг пармоғини бўғумидан боғлади. Севар йиглаб уйига келди. Онаси ётоғига ёниб берди. Севар узаниб ярим кечагача ингради. Ондан кейин уйқуси келди. Сўнгра ухлади. Эрта билан ётоқдан қалқиб, акасини кўргач уёлди:

– Акажоним! Сенинг сўзингни тингламай ёзиқ этдим, – деди.

Темур оғирлиқ билан шу жавобни берди:

– Яхши сўзни тингламасдан ярамаслар ёмон кўнга тушгандан сўнгра уёлиб қолурлар.

ТАМРИН:

Севар кимдир? Қаерга кетди? Нима қилмоқчи булди? Капалакни тутмаси яхшими булди? Қандай зарар курди? Акаси нима деди?

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ЕР

Муаллим афанди бир кўни дарсга киргач, болаларни кўздан кечирди ва Тўхтамиш афандини турғузуб сўради:

– Уғлум! Жугрофиё ўқудингизми?

Тухтамиш: — Уқудум, афандим.

М.: — Устинда яшадигимиз ва кездигимиз нарсага нима дейлар?

Т.: — Ер дейлар. Арз деятурганлар ҳам бор.

М.: — Офарин, уғлум! Ернинг шакли қалайдир?

Т.: — Тарбус каби лундадир²², афандим.

М.: — Куб яхши. Бутун ер юзи шу бизим улка каби қуруқмидир?

Т.: — Йўқ, афандим! Ернинг учдан бири қуруқлик бўлиб, учдан икиси сувдир.

М.: — Ердан учдан икисини қоплаб олган ушал сувларга нима дейлар?

Т.: — Баҳри муҳит²³ дейлар, афандим.

М.: — Офарин, уғлум! Сиз утуринг энди. Айноқ афанди сиз туринг. Айноқ афанди ериндан қалқар.

М.: — Ернинг қуруқлик булган учдан бирида ҳам сув борми?

Айноқ: — Бор, афандим.

М.: — Неча турли сув бор?

А.: — Ики турли сув бор: бири оқатурган сувлардирки, кичкинасига ариқ, каттасига наҳр²⁴ дерлар. Икинчиси, оқмайтурган сувдирки, кул дейлар.

М.: — Бошқа?

А.: — Бизим улкада ҳар шаҳарнинг ҳар маҳалласида бир сув кулмаги бордир. Бунлар ҳам кичкина қўлларга ухшайур. Бунларга ҳовуз деярлар.

М.: — Куб яхши! Бизим улкамиздаги наҳрларнинг отларини айтинг?

А.: — Аму, Зарафшон, Сирдарё наҳрлари.

М.: — Офарин, уғлум! Утуринг эмди.

ТАМРИН:

Ер нимадир? Баҳри муҳит нимадир? Наҳр нимадир? Кул нимадир?

ОЛГУН ЕР ОСТИДАДИР

Тўғонбек Эсонбой денилган бир экинчи бойнинг уғли эди. Уқув учун Петрограддаки улуғ бир мактабга кирганди. Таътил чоғида ота-онасини кургали Тошкентга келди. Эсонбойнинг уртоғларидан уч катта бой бир кеча Тўғонбекни курашга келдилар. Курушуб, гапирушуб утурдилар. Тўғонбекнинг мактабиндан ва мактабда уқутулатурган дарслар-

дан сўз очдилар. Тўғонбек мактабининг улуғлигини, муаллимларнинг яхшилигини ва дарсларнинг қай илмлардан эдуқини ҳурматли қўноқларга²⁵ айтиб берди. Бойларнинг каттаси бўлган Тухтамишбой дедиким:

– Ўғлум Тўғон! Бу мактабни битиргач, қай ишга кирмакчи буласан?

Тўғон: – Петрограддаки экинчилик мактабига²⁶ кирмакчман.

Тухтамишбой: – Офарин, ўғлим! Тирикликда иш эгаси бўлмоқдан яхшироқ йўл йўқдир. Шу уйда ўтурган биз тўрт кишини кўр: тўртовимиз ҳам иш эрларимиз. Отанг экинчидир, ердан бир-ики қарич қазиб сепдиғи уруғидан ботмонлаб бугдой, арпа, момуқ каби нарсалар олур ва бу ишдан неча минг олтунар топубдир. Мана бу ўртоғим Қутлуғбой ердан озгина чуқурроқ қозиб, темир ўчоқлари топган. Йилдан неча минг ботмон темир чиқариб, ҳар ёнга юбориб сотадир. Мана бу йўлдошим Бердибой ер ёғи²⁷ булоқлари очуб, устларига зовутлар қуруб, улуғ ўлкаларнинг бутун кишиларига ер ёғи бера(р) ва шу йулдан юз бингларча оқчага эга булудир. Мен ўзим дахи ер остидан тошқумир ўчоғи топдим. Бу кун Русиядаки фабрикалар, зовутлар ва темир йулларнинг кўпроқ оқчаларини тортиб олотибман. Мана шу тўртимизнинг неча бойлигимиз ер остидан чиқарилган нарсалардандир. Ўғлум, шунларни эсингда сақла. Унутмаким, олтун ёлғиз ер устинда эмас, кўброғи ер остиндадир.

ТАМРИН:

Тўғон қайси шаҳарда ўқий экан? Тошқумир қаердан чиқар(р)? Ер ёғи-чи?

ТИЛАЛЧИ БОБО

Қишнинг қорли бир куни эди. Муаллим афанди дарс учун кириб еринда ўтирди. Дедиким:

– Неча кундан бери сизларга гапуриб келотубман, сиз гапурмай ўтурасиз. Бу кун сизлар гапуринглар, мен тинглайман. Ҳайда Турғунбой, шу кун ўрамда нима курган бўлсанг бизларга онглат.

Турғунбой еридан қалқди ва муаллимга қараб йўқсук²⁸ товуш билан айта бошлади. Дедиким:

– Шу эрта билан уйдан мактаб сари неча одим отган, урамимизнинг бошида қорлар ичинда букулиб утурган

оқсоч, йиртиқ чопонли, учук тусли²⁹ қари бир тиланчини курдим. Совуқдан титрай эди. Ҳолига ожурғандим. Ёнига боруб дедим: «Бобожон! Бу ерда нечун ўтурубсиз? Эрта билан бу кичик ўрамдан ким утиб, сизга оқча берар? Совуққа чидаёлмай касал буласиз. Уйингизга кетиб исиниб утурсангиз, яхшироқ эмасми?». Бобо бошини қолдируб: «Оҳ, уғлум! — деди. — Мен болалигимда сен каби уқумадим. Туташ мактабдан қочтим. Отам ўлди, ундан куп оқча қолди. Бир дукон очиб утурмадим. Оқчаларни ёмон йулларга сепдим, совурдим. Оқчаларим битгандан сунг, бирон бой кишининг қуллиғига кирмасдан уйимни, еримни сотиб ея бошладим. Ер билан уй оқчалари дахи битди. Эгнимдаги шу кийимлардан бошқа нарсам қолмади. Ўзим дахи ишдан чиқиб, қариб қолдим. Тиланчиликдан бошқа бир иш тополмадим. Уч ойдан бери кундуз тиланчилик қилуб, кеча(си) туғри келган ўрамда ётиб турибман. Уйим йуқдир».

Бобонинг бу сузларидан юрагим уртаниб кетди. Қопчиқимда бир танга бор эди, чиқариб бердим. Кичиклигинда ўқумаганлар қариликда ўрамда қолар эканлар деб, чопиб мактабга келдим.

Муаллим афанди Турғунга бир «офарин»³⁰ берди.

ТАМРИН:

Афанди! Сиз ерингиздан туруб, Турғун айтган ҳикоятни айтиб беринг.

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ДАВЛАТЛАР

Бир кун муаллим афанди дарсга келди ва Ёвузбекни турғузиб, деди: — Уғлум! Утган ҳафта орқадешингиз Тухтамиш жуғрофиёдан сўрадиким сўроғларга жавоб берган эди. Бу кун сиз жавоб беринг.

Ёвуз: — Бош уза, афандим!

М.: — Ернинг қуруқлиғи неча булакдир?

Ё.: — Беш булакдир.

М.: — Отлари?

Ё.: — Оврупа, Осиё, Африқо, Амриқо, Австралиё.

М.: — Оврупадаки давлатлар пойтахтларини айтиб беринг, қани?

Ё.: — Оврупадаки давлатлар билан пойтахтлар шунлардир:

Русия	пойтахти	Петрўғрод
Англиз	—«»—	Лундун
Франса	—«»—	Порис
Олмониё	—«»—	Берлин
Австриё-Можаристон	—«»—	Вена
Италиё	—«»—	Румо
Туркиё	—«»—	Истанбул
Испаниё	—«»—	Мадрид
Пуртқиз ³¹	—«»—	Лизбун ³²
Белжиқо ³³	—«»—	Бруссел
Фламанк ³⁴	—«»—	Амстердам
Донимарқо ³⁵	—«»—	Купеҳоф ³⁶
Исвич ³⁷	—«»—	Стақҳолм
Нуруч	—«»—	Кристиёниё
Исвичра ³⁸	—«»—	Берн
Сербиё	—«»—	Белград
Булғориё	—«»—	Суфиё
Руминиё	—«»—	Бикраш ³⁹
Юнон	—«»—	Этна
Қаратоғ	—«»—	Четина

Муаллим: — Офарин, ўғлум! Утуринг эмди. Эгамқул афанди сиз туринг. Осиёдаги давлатлар билан пойтахтларини санаб беринг.

Эгамқул: — Осиёдаги давлатлар билан пойтахтлари шунлардир:

Эрон	пойтахти	Техрон
Афғон	—«»—	Кобул
Жапун	—«»—	Тукиё
Чин	—«»—	Пекин
Бухоро хонлиги	—«»—	Бухоро
Хива хонлиги	—«»—	Хива

Бухоро билан Хива хонлиги Русия давлатининг ҳимоясидадир.

М.: — Офарин, ўғлум! Утуринг эмди. Сиз туринг, Чингизбек.

Чингизбек: — Бош уза, афандим!

М.: — Миср хонлиги қаердадир?

Ч.: — Африқодадир.

М.: — Қушма Американинг пойтахти қайси шаҳардир?

Ч.: – Вашингтон шаҳридир.

М.: – Ҳиндистон улкаси кимнинг қулидадир?

Ч.: – Англиз қулидадир.

М.: – Офарин, углум!

ТАМРИН:

Бизим улкамиз ернинг қайси бўлагидадир? Ҳиндистон қайси бўлакдадир? Осиёда неча давлат бор? Оврўпада(-чи)?

ТИЛАВНИНГ ЁЗУСИ

Тилав бир кеча ёнимда мактабдан олдиғи дарсларни ёзиб утирганди. Бир гупалак⁴⁰ учуб келди ва чирог билан уйнаб айланиб турди. Тилав қулидаги ёзгуч⁴¹ билан уни қувмоқ истади. Гупалак кетмади. Бир оздан сунг бечора гупалак ўзини чироққа урди. Қул-қанотлари ёнди. Ерга тушуб бирики сакради ва улди. Тилав гупалакнинг бу ҳолига қараб тургандан сунг қоғозни олиб, шу сўзни ёзди: «Ут билан ўйнашган ёнар».

ЛАТИФА

Бир кеча қашшоқ бир кишининг уйига ики-уч угри кириб, куб охтарган, озгина булса ҳам оқча тополмаган. Уй эгаси ўйғониб, ўғриларнинг бу ҳолидан хабардор бўлгач:

– Ўртоғлар, кеча охтариб турганингиз нарсани мен кундуз охтариб шу уйдан тополмагандим. Куп эмганманглар, – деган.

ТАМРИН:

Тилав нима ёзди? Маъноси нима? Уй эгаси ўғриларга нима деди?

ИШ ЁШДА ЭМАС, БОШДАДИР

Хоқонлардан бири тахтга ўтургач, уни қутламоқ учун бир неча киши келдилар. Шунларнинг ун беш ёшли бир ўғлони олдинроқ бориб, хоқонга гапурмакчи булди. Хоқон дедиким:

– Ўғлум, сен кичиксан, нарироқ тур. Сендан катгалари гапурсинлар.

– Хоқоним! Инсон тили ва онги билан инсондир. Кимнинг уткир онги билан гутилмас тили бор эса, шул гапура берадир. Иш ёшда булса эди, улкадаки шунча ёшлиларни қуйуб, сизни тахтга чиқармас (эдилар), – деб жавоб берди бола.

ҲИРС ЁМОНДИР

Бир кўппак бир қассобнинг дуконидан бир тилим эт олиб қочди. Йул устидаги сувга кириб утмоқчи булди. Сувга боқиб курдиким, узига ухшаган бир кўппак уникидан каттароқ бир тилим этни олиб боротибдир. Уни олмоқ учун оғзидаги этни ташлагач, сувда курдиги дахи йуқолди. Тайладиги этни олмоқ учун қайтиб қараса, буни ҳам бир қарға ютибдир.

ТАМРИН:

Ун беш ёшли углон хоқон олдига нега кетган эди? Хоқон унга нима деди? У нима деди? Кўппак нима қилди? Ишиндан осиг^{А2} курдими?

УҚУВ ЙУЛИНДА

Тухтабой бир қассобнинг ўғли эди. Мактабга кетуб ўқумоқни чин кунгулдан тилар эди. Лекин отаси бунга кунмас эди. «Меним шунча ишимни қуйуб, мактабда нима қилурсен», дея эди. Тухта уз истаги билан юрарга йул тополмади. Мактабдан кунглуни узди. Лекин ўқумоқ армони унинг юракинда ерлашган эди. Шуни чиқаролмади. Уйлади, тушунди, ўқув учун бир йул топди. Отасидан олиб йиғидиги оқчаларини санади. Ики танга булдигини куриб суянди. Югуриб китоб бозорига кетди. Бир «Алифбо» китоби билан бир дафтар ва бир ёзғич олди. Келуб дуконга утурди. Келган олғучиларга «Алифбо» китобини курсатиб, ундан кунда бир-ики ҳарф ўрганиб қолди. Ҳар куни дуконига келатурган олғучилар Тухтанинг бу ишини ёқтуриб, чин кунгул билан унга «Алифбо»ни ургата(р) эдилар. «Алифбо»ни ургандикдан сунг ёзарга бошлади. Турт-беш ой орасинда ўқур-ёзар кимса булди. Ҳисобдан дахи озроқ онглади. Дуконнинг чутини^{А1} сақламоқ учун бир дафтар олди. Яхшигина ҳисоб билан иш курди. Бой бўлиб қолди. Бугун қассобларнинг бойроғи Тухтабойдир.

ТАМРИН:

Тухтабой нима қилар эди? Ким қуймади? Отасининг шу иши яхшими эди? Тухта тилакиндан қайтдимми? Қандай тиришди? Осигландими?

МУСУЛМОН СЕВГИСИ

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг қилган урушлариндан бири битгач, бир мусулмон хотун тушуб қолган яралиларни излаб топтомоқчи булди. Улуқлар орасига кир-

ди. У ён-бу ёнини излар чоғида «оҳ... сув!..» деган бир товуш эшитди. Бир ярали мусулмоннинг сувсадиғини онглади. Озроқ сув топуб, шу ярали олдиға келди. Бошини ювошгина кутариб, сувни ичирмакчи булди. Ярали мусулмон дудоғини сувға еткурар чоғда бошқа ёндан «оҳ... сув!..» деган ўзга бир товуш келди. Ярали сув кетурган хотунга дедиким:

— Бу сувни мендан бурун шу товуш эгасига элтиб бер. Бир йулдошим яраланиб, сувсаб ётар экан, мен ичолмайман.

Хотунгина сувни икинчи яралига олиб борди. У дахи сувни ичай деб турган чоғда «оҳ... сув!..» деган яна бир товуш эшитди, хотунга дедиким:

— Шу йулдошим сувсиз экан, мен ичолмайман. Бер сувингни шунга.

Хотун сувни учинчи яралига элтди. Учинчи ярали сувни ичаётганда биринчи яралининг «Оҳ... ўлдим, ...сувсизликдан» деган товуши келди. Бу дахи хотунга:

— Сувингни мендан бурун шу товуш эгасига бер, деди. Узи ичмади.

Хотун яна қайтиб биринчи яралининг олдиға келса, бечоранинг ўлиб қолдиғини курди. Икинчи яралига кетди. У дахи ўлиб қолган эди. Учинчи ярали сувсизликдан ўлиб қолмасин дебон югура кетди:

— Э воҳ! Бу дахи ўлиб қолибдир, деб сувни тукди. Мусулмонларнинг ўлим чоғинда дахи бир-бирларини қанча севдикларини уйлаб, куб йиғлади.

ТАМРИН:

Хотун неға уруш майдонига кирди? Нима товуш эшитди? Биринчи ярали неға сувни ичмади? Икинчи неға ичмади? Учинчиси неға ичмади? Мусулмонлар бир-бирларини нечук сева эканлар?

БИР ОТАНИНГ УГУТИ

Бугун Очилбойнинг уинда қизиқ бир севинч бор эди. Ойтурахоним «акам мактабдан келур», деб сакраб уйна(р) эди. Эргаш ва Улуғхонлар дахи мактабдан келатурган акалари учун чой қайнатиб, ер тузамакда эдилар. Барчаларининг дудоқларинда чучук бир кулиш ва кўзларинда ёруғ бир севинч бор эди. Мунча севинчларининг сабаби мана шу эди:

Очилбойнинг Тошхон денилган бир ўғли ун кунли бир

санчигдан қутулуб шу кун мактабига кетган эди. Ойгура-хоннинг «акам келур» деган севиндиги акаси мана шу Тошхон эди.

Бир соатдан кейин Тошхон мактабдан келди. Ота-она-сини упиб, қардошлари ёнига ўтурди. Лекин Тошхон куб қайғули эди. Отаси сурди:

– Қалай, ўғлум, соғлигинг ериндами? Бугун нечук кечди?

Тошхон: – Алҳамдулиллаҳ, яхши кечди, отажоним!

Очилбой: – Муаллим афандини курдингми? Нега мунча қайғули куринасан?

Тошхон: – Муаллим афандини курдим. Соғайдигимдан суюндилар. Лекин дарсларимиз ўн кун олдай⁴⁴ кетибдир. Бу ўн куннинг дарсларини тузатмак керакдир. Йўқса синоғ⁴⁵ кунинда кучлик чекарман⁴⁶.

– Ўғлум! Сенинг қайғунг шунданмидир?

Тошхон: – Албатта, шундандир. Мен беш йилдан бери синфимнинг биринчиси булиб келдим. Эмди шу ўн кунлик касаллик юзидан биринчиликдан айрилиб қолурман.

Очилбой: – Сен каби ботур бир ўғлон шунча иш учун қайғурурми? Ўғлум, буюк бир чидам билан тиришатурган ўғлонларга қийинлик йўқдир. Узинг дахи беш йилдан бери дарс йўлинда қанча тиришдинг ва неча «офарин»лар олдинг. Касаллик юзидан уқийлмадигинг ўн кунлик дарсларни ўн беш кунда булсун тиришиб, албатта тузата билурсан. Утган йили дахи ҳисоб дарсининг кучлик айладигини айтиб қайғурган эдинг. Сўнгра яхшилаб тиришув билан ҳисоб синоғингдан «офарин»лар олмадингми?

Ҳурматли отасининг бу сузлариндан Тошхоннинг кунгли очилди. Юзи кулди, қайғуси кетди. Тиришув билан бутун қийинлиқларининг қулай булурига ишонди.

Очилбой ўғлининг бу ҳолини кургач, яна гапура бошлади:

– Ўғлум, шу бир соатли қайғунгга сабаб нима булди?

Тошхон: – Ўн кун дарсдан қолмоқлигим.

Очилбой: – Ўн кун дарсдан қолдигингга сабаб нима?

Тошхон: – Касалигим.

Очилбой: – Дедимким, шу қайғунг учун туб сабаб касалликдир. Касал булмаса эдинг. дарсдан қолмас эдинг. Шундай эмасми?

Тошхон: – Шундайдир.

Очилбой: – Демак, касал ёмон нарса экан. Касал

кишини дарсдан қолдира(р) экан. Касал кишини қайғуга сола(р) экан. Касалликнинг ёмонлиги ёлғиз шу эмас, қубдир. Одам(н)инг кучини олар, орқадощлариндан айируб, уйда утқазар. Шундай ёмон нарсага учрамаслик керакдир. Ундан қочиб юрмак яхшидир.

Тошхон: — Санчиққа билмасдан тутилдим, йуқса, албатта қочардим.

Очилбой: — Санчиққа нечун тутилдинг менга билгулидир. Сен утқан ҳафта эрта билан ётоқдан қалқиб, ёлғуз бир куйлак билан ётоқдан ташқарига чиқдинг. Совуқ олди. Эртаси кун озроқ иситма чиқориб, санчиққа тутилдинг. Совуқларда юпқа кийимлар билан чиқмасанг, совуқ сув ичмасанг, албатта, санчиққа тутилмасан.

Тошхон: — Бош узра, отажоним! Сузларингизнинг барчасини ерига кетуларман. Иншооллоҳ, бундан сунг санчиққа тутилмаман. Лекин ёз иситмаси дахи ямондир. Ундан қутилиш йули булмаса керак.

Очилбой: — Ундан дахи қутилиш йули бордир, уғлим. Эрта-индин муаллим афандингиз яхшилаб айтса керак.

ТАМРИН:

Тошхон нега дарсиндан қолган экан? Шу учун қайғурмаги тузукми? Отаси нима деди? Тошхон нега санчиғ булган? Санчиғ булмамоқ⁴⁷ учун нима қилмоқ керак?

ЎРТОҚЛИҚ

Елдириим билан Ойдин уйларундан чиқуб, мактабга кета эдилар. Йўлда узлари каби бир боланинг валисапидга минуб уқ каби утуб кетдигини курдилар.

Елдириим: — Орқадощ!⁴⁸ Шу валисапид қуб яхши нарсамми?

Ойдин: — Қуй, жоним, юракдаги ярани очма.

Елдириим: — Нима булди сенга? Нечун валисапид сўзи ёқмайду. Уни ёмон кураманми?

Ойдин: — Валисапидни мендай яхши кўратурган кимса йуқдир. Ики йил бурунроқ валисапидга кўп ангал⁴⁹ булуб қолғандим. Отамга айтдим: «Менга бир валисапид олиб беринг». Отам дедиларким: «Мендан кунда олиб турдингиз оқчаларни буш ерларга чиқорма, бир қутига солабер, кўпайтур, сунгра шунлар билан бир валисапид сотуб ол». Отамнинг бу сўзларини тўғри топдим. Онамдан бир қути

олдим. Отам берган оқчаларни шу қутига солавердим. Орадан бир ой утди, қути кўб огирлашди. Эмди оқчам купайгандир дедим. Эски бир ғазитани олиб, уйнинг уртасинда ёйдим. Қутини очиб, ғазита узра қайтардим. Чақалар шалдираб тукилди. Қутидан чиқғач, қочиб кетмак истаган бир-ики чопқунини йулиндан қайтардум. Орқадощлари ёнинда қуйдим. Қарадим, бир йиғин чақа! Оҳ, қанча купайибдир, шунларни бир санаб қўяйин, эрта билан бир валисапид олурман, дедим. Санаи бошладим... Санадим-санадим, қўллар-да ҳорди. Курсам, барчаси тўрт сум булибди. Бир валисапиднинг тўқсон сум эдугин эшитган эдим. Суюнжум кетди. Э воҳ! Валисапид ололмас эканман, дедим. Эрта чиқуб тўрт сумга бир тупши олдим. Узимни шу билан соқул қилдим (овунтирдим). Энди сен валисапид дегач, шу эсимга келуб, юрагим ўртанди.

Елдириш: — Шу ишинга неча йил булди, қардошим?!

Ойдин: — Ики йил булиб утгандир.

Елдириш: — Э воҳ! Сабр қилиб эндиғача чақа тупласа эдинг, бугун яхши бир валисапид олур эдинг.

Ойдин: — Нима дейсан?! Ойда тўрт сум тупламоқ билан ики йилда бир валисапид олинурми?

Елдириш: — Албатта, олинур! Ишонмасанг, чутини курсатайин. Тингла мени. Бир йил ун ики ойдир. Ойда тўрт сумдан, ун ики ойда қирқ саккиз сум булур. Бир йиллик пулинг қирқ саккиз сум бўлганда, ики йилги тўқсон олти сум булур. Мана бир валисапиднинг пули.

Ойдин: — Туғри дейсан, қардошим! Ёзуқ қилганман. Не булса, утиб кетган ишни қўзгама энди.

Елдириш: — Нега утуб кетган булсун, янғидан бошлаймиз.

Ойдин: — Яна ики йил гузламоқ⁵⁰ керак-да?

Елдириш: — Ики йил эмас, олти ой керакдир.

Ойдин: — Нечун олти ой?

Елдириш: — Мен, сен мактабдан яна ики уртоқ топармиз. Тўрт киши бирлашиб оқча йиғамиз. Мана олти ойда тўрттамыз бир валисапид олурмиз дея.

Ойдин бу суздан кўп севинди.

— Яхши тушунтирдинг, қардошим, — деди.

Бу чоғда мактабга эришдилар. Дарс бошланмаган эди. Яна ики уртоқ топиб, тилақларини айтдилар. Уларга мақбул булди.

Елдиригимни хазиначи ясадилар. Ойдиннинг қўлига бир дафтар бердилар. Ҳафтада тўпладиқлари пулларни Елдиригимга топшириб, Ойдинга ёздир бердилар. Олти ойдан кейин бир яхши валисапид олиб, буш кунларда навбат билан миндилар, чопдирдилар. Ортиқ, туртовининг ҳам дахи оғзиндан шу сўз чиқар эди: Яшасун, уртоқлиқ.

ТАМРИН:

Афанди, сиз Ойдин ва Елдиригимбекларнинг ҳикояларини айтиб беринг.

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ИСИТМА МИҚРЎБИ

Бир кун муаллим афанди кетуб, уз урнинда утиргач, Тошхон ериндан туруб дедиким:

— Афандим, бир суроғим бордир?!

Муаллим: Буйур, уғлум, нима суроғинг бор?!

Тошхон: — Ёз иситмасининг сабаби нимадир? Ундан қутулиш иули йуқми?

Муаллим: — Тингланг мени, уғлум! Бутун касалликларнинг айри-айри уруғлари бордир. Улар жонли нарсалар эрурлар: туғалар, туғдиралар. Шуниси борки, кўпроқ кичкина булдиқлари учун биз унларни кўролмаимиз. Дўқтурлар «миқрускуф» денилган нарса билан унларни кўроғини кўра билганлар. Ҳар қандай касалликдан қутулиш йули, шу касалликнинг миқрубиндан қочмоқ билан булур.

Тошхон: — Яхши, эмди биз унларни кўрмагандан кейин қандай этиб қочармиз?

Муаллим: — Мана шуни билмак керак, уғлум. Биз иситма миқрубларини кўрмасак ҳам, дўқтирлар унларни яшадиклари ерларни бизга онглатганлар. Биз шу ерларни ўрганиб қўйсақ, унлардан қочмоғимиз, албатта, қулайлашар. Иситма миқрублари кўпроқ кўлларда, ботқоқларда, ҳовуларда, тупроқларда, иситмали кимсаларнинг ёнларида яшайдилар. Иситмадан қочмоқчилар учун керакдирким, кўллар ва ботқоқлар ёнинда уй кўрмасунлар. Кўллардан чиққан музларни сувларига солмасунлар. Ҳовуз сувини қайнатмасдан ичмасунлар. Тузонли кунларда уйдан чиқмасунлар. Иситмали кимсалар билан бир ерда еб-ичмасинлар.

Тошхон: — Бунларнинг барчаси қулай экан, афандим. Биз қилурмиз шу ишларни.

Муаллим: — Албатта қулайдир, уғлум!

ТАМРИН:

Миқруб нимадир? Иситмага учрамамоқ учун нима қилиш керак? Иситма миқруби қай ерларда яшар? Сувни нима қилиб ичмак керакдир?

ЯШАРНИНГ ҲАМРАҲИ

Яшар ун ики ёшинда бир ҳафтадир. Отаси уни мактабга қўймайдир. Шунинг учун Яшарнинг бутун куни ишсизлик билан борадир. Ишсизлик ямонлиқларнинг буюк онасидир. Инсон ишсиз қолдими бир ерда ўтуриб, пиньяб⁵¹ уйнамакдан бошқа не иш қилсун. Бизим Яшарбой дахи (ҳам) бир кун чойини ичиб, уйдан чиқди. Кучада ариқ ёниндаки бир оғочга таяниб ўтурди. Ўилади, тушунди, пиньяди, ухлади, куб тиришди шу кунни утказолмади. Утурмакдан ҳам усонди⁵². Еридан сакраб қалқди. Бирдан кузига қўшнинг олма оғочлари эришди. Бир оз уйлаб турди: «Ишим йўқ. Кеча узоқ-да. Бу қўғур кунни уткаролмадим. Уйга кетсам эшак, инакларни боқмоқ керак. Бир оз шу боққа кируб, оғочларга чиқайин-да ики-уч чорак⁵³ олма терайин. Яхши бўлмасми?» — деди. Ўзига шу тушунчаси яхши курилди. Ҳайда деворга. Янашди. Лекин девор куб юксак эди, Яшар чиқолмади. У ён-бу ённи қаради, одам ўта билтур бир тешук топди. Куч билан ўтуб боққа кирди. Олма оғочларининг бирига чиқуб, қўшилларини олмадан тулдирғач, «қўйма ўғрини!» деган бир товуш эшитди. Узини оғочдан ташлаб, тешук сари қочди. Бошини тешукдан ўткарди. Лекин белиндан бўёғини утқара олмади. Чунки қўйунлари тула эди. Шу чоғда боғ эгаси етишиб келди. Яшарни тешукдан тортиб олди ва олмаларни қўйнидан тўктирди.

Дедиким: — Ўғлум, сен Туркистон боласи, Чигатой ўғлони, турк йигити эурсан. Ўзингни билмайсанми? Сенга шундоқ ишлар ярашурми? Эшикдан қўноқ бўлиб келсанг, санга мундан куброқ олма бермайманми?

Яшар чин уёлди. Ер ёрилса, кирмакчи бўлиб турди. Боғ эгаси Яшарни қўлиндан олиб эшикдан чиқарди. Туғри отасининг ёнига кетуриб, дедиким:

— Тоға, болангиз мана шундай иш қилди. Лекин бунинг юракинда ўғрилик ўйлави йўқдир. Буни бу ямон йўлга келтурган нарса ишсизлиқдир. Сиз ишқилиб, бу болани мактабга қўйинг.

Отаси қабул этди. Эртаси кундан Яшарни мактабга қўйди. Яшар ҳам бундан сўнг яхши бир бола бўлди.

ТАМРИН:

Яшар қандай бола эди? Қушнисининг боғига нечук кирди? Яшарнинг угрилиғига сабаб нима эди?

ОҒОЧЛАРНИНГ ОСИҒИ

Жин ётоғи берилган кичгина бир кент бордир. У кентдаги одамлар туташ иситмага тутилиб юралар. Узлариндан «Нега мунча иситма буласизлар» деб суралганда, «кентимиздаги парилар шу кентни бушатиб олмоқ учун бизларни шу ҳолга солалар», деб жавоб бералар. Бир кун шу кентдан катта бир уйни ужуз⁵⁴ баҳо билан сотишга қўйдилар. Ташқаридан кимса келуб ололмади. Чунки париларнинг иситмасиндан қўрқулур эди. Москва шаҳринда боруб ун йил уқуб келган Бердибек шу уйни олмоқчи булди. Келиб теварагини яхшилаб қаради. Баъзи уртоқлари манъ қилмоқчи булдилар. «Парилари бор. Сени ҳам урарлар, иситма булурсан, олма» дедилар. Бердибой «париларни(нг) манга не ишлари бор экан», деб кулди. Уларнинг сузларини тингламади. Уйни уч юз сумга олди ва бозордан саккиз юз ниҳол кетуриб уйнинг теварагига утқузди. Бир йилдан кейин ниҳоллар кукариб, ҳар бири яхши бир оғоч булғач, Бердибой бола-чақаси билан келуб, янги уйда утурди. Уч-турт йил утди. Бердибойнинг уйидан кимсани иситма тутмади. Бердибойнинг қушнисидаги уйларда дахи иситма озайиб кета бошлади. Кент кишилари «Бердибойга парининг кучи етмади экан» деб шошиб қолдилар.

Бердибой бир кун кентнинг оқсоқоли, мулласи ва печа улуғларини чақирди. Ошдан кейин узи суз очуб дедики:

— Юртдошларим, қуриб турасизки, беш йилдан бери мани уйимда бирор киши иситма булмайдур. Шунинг сабабини сурмайсизми?

Оқсоқол жавоб бердики:

— Узимиз ҳам шуни сурамоқчи эдик. Сиз ажина дуоларини куброқ биласиз чоғи. Бизга ҳам шу дуоларни урғатинг. Шу қурғур иситмадан қутулиб қолайлук.

Бердибой кулуб дедики:

— Бу кентда ажина йўқдир. Иситмамининг сабабини ман сизга айтайин энди. Кентимизнинг мана шу ёниндаги ботқоқликни томга чиқсак барчамиз курармиз. Мана шу ботқоқликдан чиққан буғлар оғудирлар. Одамларни иситма қила(р)лар. Мана бу уйни олғач, теварагига оғочлар утқуз-

дим. Оғочлар шу иситма оғусини ютарлар. Ҳавони сузук ва тинуқ қилуб бизга бера(р)лар. Шунинг учун бизим уйдан ва қушниларимизнинг уйлариндан иситма йўқолиб кетди.

Оқсоқол ҳайрон булуб турди, деди:

— Эмди парилар йўқми? Бизим иситма шу ботқоқликданми? Ундай булса, шу қурғурни қурутайлук. Сиз буларни қаердан билиб олдингиз?

Бердибой: — Мактабдан.

ТАМРИН:

Жин ётоғи кентининг одамлари нега иситмага тутила(р) эдилар? Бердибойнинг уйинда нега иситма йўқ эди? Оғочларнинг осиги нима экан?

ОТА МУҲАББАТИ

Тошканд бойлариндан Улуғбой денилган бири синуб ишдан чиқди. Бола-чақаси куб эди. Унларга нарса топиб бермоғи керак эди. Тиланчилик қилолмасди, чунки ўз номусини жонидан ортиқроқ севар эди. Юкчиликка⁵⁵ кирди. Ҳар кун иш қила топдиги турт-беш танга билан бола-чақасининг қорунларини туйдира эди. «Нима булсам ҳам яна ўз кучим билан оқча топарни, қорин туйдирарни Эгам манга нисиб қилди. Тиланчилик, уғрилиқ каби номуснинг ёви булатурган ишларга киргизмади» деб Тангрига шукур қила(р) эди. Ёзнинг иссиқроқ чоғларинда Улуғбой ики кун иш тополмади. Уйдаги булак-сулак нонларни еб ҳам битирдилар. Болалари очлиғдан йиғлай бошладилар. Учунчи кун эрта билан иш (охтарар)га чиқмоқчи булди. Болалари «отажон, бир тишлам нон» деб куб йиғладилар. Катта давлат кўрган, яхши кунлар утқарган бечора Улуғбой бу қурнишга чидай олмади. Бошини деворга қуйди, йиғлади... йиғлади. Эсига Тошбой денилган эски бир уртоғи тушди. Тошбой Улуғбойнинг давлатли чоғларинда куб кела(р) эди. Ҳар оқшом Улуғбойникига келуб қорин туйдира эди десам булур. Мана Улуғбой эски уртоғига кетди. Ўз ҳолини англади: «Ўртоқ, очликдан кучим кетган, бола-чақаларим ўлим ётоғинда тушганлар, манга шу кун учун нон топиб бер. Эрта ишга чиқарман», — деди.

Тош юракли Тошбой:

— Меним унча ноним йўқдир! — деб жавоб берди.

Бу сузни эшитгач, Улуғбойнинг юраги эзилиб кетди. Боши айлана бошлади. Шу ерда йиқилмоқчи булди, (би-

роқ) узини сақлади. У кишиликсиз⁵⁶ уртоғининг эшигиндан қайтди. Бозорга келуб, бир дуконнинг деворига орқасини берди, ўтурди. Беш-ўн дақиқа ўтгач, бир кимса келиб Улуғбойга дедиким:

— Тағо! Ман қон олғучи усталарданман. Бир қазоқ келуб «Манга қон олмақни ургат, ун сўм бераман» дейдир. Бир киши охтариб юрурманким, шу қазоқга курсатмак учун қўлиндан озроқ қон олайин. Бир ярим сўм берарман (десам ҳам) ҳеч ким келмайдур. Сиз шу ишни қабул қилсангиз-чи, бир ярим сўм олурсиз.

Улуғбой бу сўзни эшитгач, тирилган улук каби ирғиб турди: — Ҳайданг кетайлук, қабул қилдим, — деди.

Уста билан дуконга келдилар. Қўлин очди, қазоқнинг кузи олдинда қон олдирди ва бир ярим сўмни олди.

Қазоқ устага қараб дедиким:

— Тузук урганолмадим. Яна бир киши топиб қон олсак, бутун урганурман. Унга ҳам бир ярим сўм берарман.

Улуғбой бу сўзни эшитуб, икинчи қўлини дахи очиб қон олдурди. Ва яна бир ярим сўм олиб, уйига кетди. Пулни хотунига берди.

— Маним кучим кетотибдир. Сен кетуб нон кетур. Хотуни нон кетурди. Емак учун Улуғбойни чақирдилар. «Кучим йуқ, бир оз ётайин», — деди.

Катта ўғил отасининг қўлинда қон куруб хуркди⁵⁷.

— Отажон, бу нимадир? — деди.

Улуғбой ишни онглатди. Хотун ва болалари оталарининг бу ишини эшитуб йиғлаб юбордилар.

ТАМРИН:

Улуғбой ким эди? Не ҳолда қолди? Кимга кетди? Тошбой нима деди? Тошбойнинг шу иши яхшими эди? Улуғбой сўнгра қаерга кетди? Нима қилди? Нималар бўлди?

ЮРТИМИЗ

Арслон билан Ботур тонг отардан ярим соат бурунроқ боғдаги катта хуруснинг «қу... қу... қу... қу...» дебон айтмасиндан уйғондилар. Бу ики қардош яхшигина ақлли ва эсли ўғлонлар булдиқлариндан, ярамас бола каби уйғондиқдан сунг ётоқ уза уйлаб утирмайуб чобук ерлариндан турдилар, қул-юзларини ювдилар. Мачитга бориб, намоз қилгандан кейин эшик ёниндаги ҳовузнинг олдинда бориб ўтурдилар. Ёй⁵⁸ елининг эмаси, қўшни боғиндан кела-

турган чечак ислари, оғочлар узра учушуб юрган булбул ва қумриларинг сайрамаси бу ики қардошнинг гавдаларига куч ва кунгилларига очиқлик берди. Ярим кечадан бери қуш ҳайдамак учун ёбонга кетган севгили оталари Ҳасан бобо эсларига келиб қолди.

Арслон: — Тур, Ботур!

Ботур: — Нега?

Арслон: — Кетамиз?

Ботур: — Қаерга?

Арслон: — Отамга салом беруб, қулини ўпиб келамиз.

Ботур: — Ҳайда!

Ики қардош бирдан туруб, ёбон сари югурдилар, чопдилар. Ҳасан бобо янгигина намозини уқиған ва қиблага қараб, уғуллари учун дуо қилиб утурған эди. Ики катта ҳукузи бобонинг дуосига «омин» деятурган каби ёнида бошларини индуриб турган эдилар. Шу чоғда Ҳасан бобонинг қулогига Арслоннинг «салом» товуши билан келди. Бошини кутарди.

Ҳасан бобо: — Ва алайқум ассалом! Боракаллоҳ уғлонларим, ана шундай эрга билан уйқудан турсангиз, сизларни дуо қилурман. Тангрим икалангизга ҳам узун умр билан катта давлат берсун.

Арслон билан Ботур севукли оталарининг қулларини олиб упдилар. Ҳасан бобо уғулларининг бунча одобли бўлдиқларини кўргач, кузлари севинч ёшидан тўлди. Ҳақларига кубдан-қуб дуо қилди. Ики қардош оталарининг дуосини олдиқдан сўнг уйга кетмакчи бўлдилар ва яна йўлга кирдилар...

Унг қулдан «вой...Тангрим» дебон бир товуш келди. Қарадилар, қуруған (бир) оғочнинг қулгасинда⁵⁹ йиртиқ бир чопонни умузларигача⁶⁰ торгиб узанган ва, эҳтимолки, қаттиғ иситма тутган бир хотунни кўрдилар. Йўл узра тушиб қолған кимсасиз бир хотунни кўриб, сурашмасдан, кумак этмасдан ўтиб кетмак ўзбек уғлининг юрагина сиғарми? Албатта сиғмас...! Ики қардош кетуб, хотуннинг боши узра турдилар.

Арслон: — Онажон, қаерли буласиз, нима бўлди сизга? — деб сурди.

Бечора хотун куч билан бошини озроқ кўтариб, «оҳ...» — деди. Бошини сақлаёлмай яна йиқилди.

Арслон: — Онажон! Нима булди сизга? — деб (яна) сўради.

Бечора хотун деди:

— Овв, болам, курмайсанми? Йулда тушиб қолган ким-сасиз бир хотун эрурман. Сураб нима қиласан?

Арслон: — Онажон! Бирор-бир ўғлингиз, қизингиз йўқмидирким, келуб қўлингизни тутиб ҳолингизни сурсун.

Хотун: — Бордир углум, бордир. Бир эмас, куб угул-қизларнинг онаси эрурман. Лекин шундоғ ёмон кунимда бири дахи қўлимни тутарға келмай турубдур.

Арслон: — Нечун келмайлар? Сиз(н)инг шу ҳолингизни онгламаган булсалар керак. Бизларга суроғларини берингиз, кетуб хабар берайлук, келсунлар.

Хотун: — Йўқ... керак эмас... Унлар маним шу ҳолимни куруб туриб(ди)лар. Менга ожирғанмайлар. Ўз тинчликларини кура(р)лар. Нега келсунлар?!

Ботур бечора хотуннинг бу сўзларига чидаёлмади. Юрагини олов босиб кетди. Қичқируб дедики:

— У инсофсизлар қаерда туралар, отлари нимадир? Одам ўз онасини шу ҳолда куруб келмазми? Қандай тош юракли экан улар?

Арслон: — Онажон, болаларингизнинг отларини айтинг, биз боруб келтурайлук.

Хотун: — Болаларимнинг отларини сурайсиз? Бутун Чигатой улуси маним угул-қизларимдирлар. Маним кучоғимда ётиб турдилар, маним кучоғимда улғайдилар, тириклик учун керак булган нарсаларнинг барчасини мандан олдилар. Оқибат мана шу ҳолда қўйдилар. Тириклигим билан соғлигимни сақламоқ учун тиришмадилар.

Арслон бу суздан шошиб қолиб, яна сўради:

— Нима! Бутун узбеклар сизнинг болаларингизми? — деди.

Ботур: — Онажон! Сиз ким буласиз? Отингизни манга айтолмайсиз?

Хотун: — Ман бутун узбекларнинг, чигатойларнинг оналари эрурман. Отим ТУРКИСТОНДИР!

Арслон билан Ботур Туркистон сузини эшитгач, сесканиб юбордилар.

Дедиларким:

— Оҳ... Онажон! Туркистонимиз сизми! Она юртимиз сизми? Биз дахи сизнинг болаларингиз эруرمىз. Бизларни

сукманг, қарғаманг. Нима истасангиз биз кетураамиз, нима буюрсангиз биз қиламиз. Бу ҳолингизга сабаб нима? Шу чоғда кунглингиз нима тилайдир? Айтинг, бизга онажоним!

Хотун: — Эсан булунг, уғлонларим! Маним бу ҳолимға сабаб болаларимнинг ишсизлиқлари, билмаслиқларидир. Билгудан, ишдан, санъатдан бошқа тилагим йуқдир.

Арслон билан Ботур ғайратга келдилар. Этакларини белларига боғлаб:

— Онажон! Ундай булса озроқ туринг, биз бутун тилакларингизни топиб кетураамиз, — дебон этакларини белларига боғладилар ва ики уқ каби чопиб кетдилар.

Қаерга кетдилар биласизми? — М а к т а б г а!

ТАМРИН:

Арслон билан Ботур қаерга кетдилар? Йўлда нимани кўрдилар? Нимага ўтуб кетмадилар? Хотун нима деди? Ким экан у хотун? Нима истади? Унинг тилагини кетурмак учун ики қардош қаерга кетдилар? Нега?

ФАННИЙ БИЛГУЛАРДАН: ЁҒМУР

Ёғмурли кунда муаллим афанди дарсга келуб утирди. Болаларга қараб:

— Бугун сизлардан бир нарса сўрарман. Курайн, қайсингиз жавоб берасиз, — дебон шу суроғни берди. — Ўғулларим! Ёғмур қасрдан келадур?

Эргаш: — Кўкдан келадир, афандим.

М.: — Куб яхши. Нимадан тукуладир?

Э.: — Булутдан.

М.: — Булут нимадир?

Эргаш муаллим афандининг бу сузига жавоб беролмади. Ортиқ туруб жавоб бермакчи булди.

М.: — Яхши, сиз айтинг Ортиқбой, булут нимадир?

Ортиқ: — Булут кўкда учуб юратурган қора нарсадир. Ерга энуб денгиздан мешларини гўлдуруб, яна юқорига чиқадир ва бизим бошимизга келуб шу сувларни сепадир.

М.: — Офарин, уғлум! Бошқа гапуратурган йуқми?

Қўлдош гапурмакчи буладир.

М.: — Гапур, уғлум, нима дейсан?

Қўлдош: — Булутлар ердаги денгиздан сув олмайлар. Кўкда катта бир денгиз бор эмиш, шундан сув ола эмишлар.

М.: — Офарин, уғлум. Утур уз ерингга. Яна борми га-
пиратурган киши?

Кимса товуш чиқармади. Муаллим афанди кулар юз
билан дедиларким:

— Бир қозонда озроқ сув қуйуб, қайнатуб, устини бо-
қир⁶¹ бир қопқоқ била ёпсак, беш дақиқадан сунг шу қоп-
қоқни кутариб қарасак, унга ёпишиб қолган сув томчи-
ларини кураимиз. Мана шу сув томчиларининг нечук булуб
қопқоқгача чиқдигини онгласак, ёғмурни ҳам англамиш
булурмиз. Қўлдош афанди, сиздан сўрайин, сувни қайна-
тарсак қозондан бир нарса чиқуб кетадир. Шу нимадир?

Қўлдош: — Бугдир, афандим.

М.: — Офарин, уғлим! Мана шу буг дедигимиз нарса
судан узга нарса эмасдир. Сув исинурса, буг булур, бу
буг совурса, сув булур. Сув бир оз қайнагач, буг булуб
юқори чиқар, совуқ қопқага эришгач, яна сув булуб қолур.
Ер юзида дахи кўб сув бор эдигини биласизлар. Куёшнинг
иситмоғи билан шу сувларнинг бир ози буг булуб, юқориға
чиқадур ва урадағи⁶² совуқ ҳавога эришгач, яна сув булуб
ерга тукиладир. Булут дедигимиз у қора нарсалар сув буғла-
ридир. Бошқа нарса йуқдир.

ТАМРИН:

*Булут нимадир? Қаердан чиқар? Нечук чиқар? Булут-
дан ёғмур қалай? Шунинг бир ўрнагини биласизми?*

ТАРИХ

Бугун муаллим афанди дарсга келдилар ва уз ерларин-
да утурдилар. Болаларга куз кездируб Тухтабойни турғуз-
дилар ва дедиларким:

— Сен тарих уқудингми, уғлум?

Тухта: — Уқудим.

Муаллим: — Тарих нимадир?

Тухта: — Инсонларнинг утган ҳоллар ва ишларини биз-
га билдиратурган бир билгудир⁶³.

Муаллим: — Тарих уқимоқнинг осиги нимадир?

Тухта: — Ибрат олмоқ, афандим.

Муаллим: — Нечук ибрат олинйор?

Тухта: — Бурунги улусларнинг тарихини уқуган киши
унларнинг ҳолларини, ишларини онглар. Ямон ишларининг
зарарини, яхши ишларининг осигини билур. Улар учраган
зарарға учрамамоқ учун унлар қилган ямон ишларни қил-

маз. Унлар курган осифини курмак учун, унлар тиришган йулда тиришур. Ибратнинг маъноси шудир.

Муаллим: — Офарин, углум! Тарих неча турлидир?

Тухта: — Тарих ики турлидир, афандим. Умумий тарих, хусусий тарих.

Муаллим: — Умумий тарих нимадир?

Тухта: — Умумий тарих ер юзинда уткан бутун эл-улусларнинг ҳолларини ёзатурган тарихдир. Хусусий тарих ёлғуз бир улуснинг ҳолларини ёзадир.

Муаллим: — Тарихи ислом умумий тарихми, хусусий тарихми?

Тухта: — Хусусий тарихдир, афандим.

Муаллим: — Нечук биласан, углум?

Тухта: — Чунки тарихи ислом ёлғуз араб улусининг бошқалар билан урушдигини ва уларни ўз динига киргиздугини ёзадир.

Муаллим: — Офарин, углум, утур ерингда. Сиз ту-ринг, Тулабой.

Тўлабой: — Бош узра, афандим!

Муаллим: — Тарихи исломдаки «ҳижрат» нимадир?

Тула: — Ҳижрат пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг Маккадан Мадинага кетганларидир.

Муаллим: — Маккадан Мадинага қачон кетдилар?

Тула: — Пайғамбарликлариндан ун ики йил утгач, кетдилар.

Муаллим: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) қачон очундан утдилар?

Тула: — Ҳижратдан ун бир йил сунгра утдилар.

Муаллим: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) неча ёшда улдилар?

Тула: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) олтмиш уч ёшда улдилар.

Муаллим: — Пайғамбар (с.а.в.)нинг ерларига ким утурди?

Тула: — Абу Бакр (р.а.) ҳазратлари утурдилар.

Муаллим: — Пайғамбаримиз (с.а.в.) урунларига утурган кимсага нима дейлар?

Тула: — Халифа дейлар.

Муаллим: — Абу Бакр (р.а.) ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Тула: — Ики йил, уч ой, ун кун халифалик қилдилар.

Муаллим: — Сунгра ким халифа булдилар?

Тула: — Умар (р.а.) ҳазратлари халифа булдилар.

Муаллим: — Умар (р.а.) ҳазратларининг халифалик чоғинда булган улуғроқ иш нимадир.

Тула: — Эрон улкасининг олинмоғидир.

Муаллим: — Офарин, уғлум! Утуринг энди. Сиз турунг, Узбекбей. Умар (р.а.) ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Узбек: — Ун ярим йил.

Муаллим: — Сунгра ким халифа булди?

Узбек: — Усмон (р.а.) ҳазратлари.

Муаллим: — Бу кишининг халифалик чоғларинда нима булди?

Узбек: — Фитна булди. Шу фитнада Усмон ҳазратлари шаҳид булдилар. Мусулмонлар ичра айрилиқ тушти.

Муаллим: — Офарин, уғлум! Сунгра ким халифа булди?

Узбек: — Али ҳазратлари халифа булдилар.

Муаллим: — Али ҳазратлари неча йил халифалик қилдилар?

Узбек: — Тўрт йилу етти ой халифалик қилдилар. Сунгра Куфада шаҳид булдилар.

Муаллим: — Офарин, уғлум!

ТАМРИН:

Тарихнинг осиги нимадир? Халифа кимга дейлар? Эрон кимнинг халифалигида олинди? Фитна қачон қўзғалди?

АМРИКАНИ КИМ ТОПГАН?

Италис улкасидаки Женева шаҳрида сотғучилиқ қилатурган бирининг Кристуф Кулумб⁶⁴ отли бир боласи бор эди. Отаси Кристуфни мактабга қуйган эди. Кристуф мактабдан жуғрофиё, ҳисоб, ҳайъат⁶⁵ денилган фойдали илмларни ўқуб чиқди. Ортиқ Кристуф Кулумб онгли, кучли, уқтам бир йигит булган эди. Кемачиликка кирди. Неча ойдан синоғли бир кемаси булди. Кемаларга минуб, денгизнинг ҳар ёнига борди. Куб улкаларга чиқуб, олиш-бериш қилди. Бир кун кемаси денгизга ботди. Узи куч билан Пўртқиз отли ўлкага чиқди. Пўртқиз ўлкасинда уйланиб, қолди. Яна кемалар ясаб, кемачилик билан кун утқара эди. Бир кун пўртқизли бир кемачи билан гапуришиб утирганда, пўртқизли дедиким:

— Йулдошим, қир(ғ)оқда ўлкамиздаги кемаларга туб

ухшамаган қирриқ кемалар билан боқир тусли одам гавдаларига учрайман.

Шу сўзни эшитгач, Қўлумб(н)нинг юрагинда бир тушунча келиб ерлашди. Уйлади, тушунди, дедиким: «Бизим улкадаки кишилар ичра боқир туслиси йўқдир. Бунларни кунботардан сув кетуруб ташлаган булса керакдир. Ундай булса, Оврўпа булагининг кунботар томонида эмдигача курулмадигимиз одамлар билан кетолмадигимиз улкалар, албатта бордир».

Мана шу тушунча Кристуфнинг юрагинда йигирма йил ерлашиб қолди. Кета-кета кучланди. Уктам Кристуф узоқ ерга кетуб, ушал... айниқса, одамларни курмакчи булди. Испаниё улкасинда хонлар ва беклар куруб, шу тушунчасини юрутмоқ учун кумак истади. Бутун у хонлар билан беклар Кристуф сузларига кулдилар, ишонмадилар, кумак этмадилар. Буюк Кристуф бу кулушлар ва ишонсизликлардан усонмади. Яна қай бир хонни курса, шу иш учун кумак истай эди. Оқибат Испаниё беклариндан Изабелла отли бир хотун Қўлумбнинг сузига ярим-юмалоқ ишонди. Кумак қилмоқчи булди. Уч эски кема билан юз йигирма киши беруб, Қўлумбни йулдади. Қўлумб кўнглиндаги ишонч билан гавдасиндаки кучга қувониб, Пуртқиз кунботар қир(ғ)оғинда кемаларни айируб, кунботарга йуналди. Тубсиз, четсиз денгизда ики ойдин ортуқроқ кема ютурдилар. Бир улка, бир шаҳар, бир тоғ қораси кузларига эришмади. Кемадаки ишчилар бу сунгсиз йулчиликдан усониб қайтмоқчи булдилар. Кристуф Қўлумб қилғирлик⁶⁶ этуб қайтмади. Ишчилар яна бир-ики кун сабр қилдилар. Ондан сунг Қўлумбнинг ёнига келуб дедиларким:

– Биз бутун усондик, жонимизга тегди. Сан билан шундайин кетаберсак, бир кун йулдан адашиб денгиз ичра очлиқдан улурмиз. Шу кун кемаларни уз юртимиз сари қайтармасанг, сани улдуруб, ўзимиз қайтармиз.

Кристуф уктам киши эди. Йулдан қайтмоқни узига эриштирмади. Ишчиларни яна уч кун юруга кундирди. Ики кун яна юрдилар. Учунчи кунда бир қора куруб, барчаси севинди. Кемани шул қора сари ҳайдаб, неча соатдан кейин эришдилар. Кемаларни қирғоқда бойлаб, ерга чиқдилар. Неча кун у ерда қолиб, сунгра Пуртқизга қайтдилар. Мана бугун Америка аталган улуг улка бир кишининг, яъни Кристуф Қўлумбнинг ғайрати билан топилмишдир. Очунда одамнинг ғайратиндан буюкроқ нарса йўқдир.

ТАМРИН:

Американи ким топган? Критуф Қўлумб кимдир? Ким унга кўмак айлади? Нечук кетди?

ОСИЁЛИ СЎЗЛАР

Отамиз Амир Темурдан сурабдирларким:

– Бир улкани обод қилатурган нарса нимадир?

Амир ҳазратлари дебдиларким:

– Тижоратдир.

Французларнинг катта хоқонларидан бўлган Наполйундан сурадиларким:

– Урушда ёвни енгмак учун нима керакдир?

Дедиким:

– Уч нарса керакдир: оқча, оқча, оқча.

Бир турк мулласиндан:

– Тилагимга эриша билмак учун нима қилай, – дея сўралғач: – Йулиндан қайтма! – деб жавоб берган.

Бир бой кимсадан уғул сурабдирким:

– Мунча оқчани нучук тобдингиз?

Бой демишким:

– Бир чироқ еринда ики чироқ ёқмамоқ билан топдим.

ТАМРИН:

Амир Темур нима деган? Наполйун нима деган? Турк мулласи нима деган? Бой нима деган?

ЭНГ ЭСКИ ТУРК АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИ

(Самарқанд, 1927)

БИР-ИКИ СЎЗ

Осиё қитъасининг жуда кенг бир қисмида ёйилган туркий қавмларнинг сиёсий-иқтисодий бир қанча марказлар теварагида тупланганлари учун турк тили бир қанча шўбаға ажралғандир. Туркиёт билан машғул бўлган Оврўпа олимлари турк тилининг бу қадар куб шўбаларга айрилганин кўргач, буларни бир-бирларига яқинликлари эътибори билан кўмаларга¹ ажратғали (тасниф қилғали) тиришадирлар. Турк тилининг таснифига тиришқон олимлардан бири машҳур туркшунос мусташриқлардан прүфес-

сур Радловдир. Бу киши турк тилини, асосан, тўрт кумага ажратадир: Шарқ (1), Ғарб (2), Урта Осиё (3), Жануб (4) кумалари. Булардан Шарқ кумасига Олтой, Баробин, Ўби, Янисой шевалари кирадир. Ғарб кумасига қирғиз, Ғарбий Сибирь, бошқурд, Волга тоторлари шеваси киради. Урта Осиё кумасига сарт, узбек, таранжи шевалари кирадир. Жануб кумасига эса туркман, қрим, озарий, усмонли шевалари кирадир.

Пруф. Самоёловичнинг таснифига кура, турк тили, асосан, беш кумага ажраладир. Булғор кумаси (1), Шимолий Шарқ ёки уйғур кумаси (2), Шимолий Ғарб ёки қипчоқ (3), Жанубий Шарқ ёки Чигатой кумаси (4), Урта ёки қипчоқ-гуркман кумаси (5). Бу беш куманинг ҳар бирига куб шевалар кирадирки, тафсили узундир. Ҳар ҳолда бу таснифларнинг кубда асосий нарсалар булмагани маълум. Булардан бошқа бирда тарихий тасниф Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғат»ида бордир. Маҳмуд Кошғарийга кура, ҳижрий 5 асрдан турк тили кичкина қабилавий айирмаларга қарамай, асосан, ики муҳим қулға айрилган¹.

Уғузча, туркча. Икинчисига ёлғиз туркча дейилгани каби хоқоний туркчаси дейилади. Маҳмуд Кошғарий «Девони луғат»да мана шу хоқоний туркчасини асосий қилиб олганда жойи келгач, уғузча сўзларни кўрсатиб изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи айнан қабул қил(ин)маса ҳам бошқача таснифларга асос қилиб олиниши албатта лозимдир. Бу тарихий таснифнинг бизча муҳимлиги бу кунча адабий ўзбекчанинг онаси булган чигатойчанинг мана шу хоқоний туркчасидан туғулгани учундир.

«Сарф»имнинг бошланғичида ёзганим каби хоқоний туркчаси аталган⁴ мана шул адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чигатойчадир. Шунинг учун биз ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар экан(миз), чигатойчага бориб тўхталмаймиз. Чигатойчанинг онаси булган ҳалиги адабий шевага (хоқоний туркчасига) боришга мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга «Девони луғатит-турк» китоби беради.

Сунг замонларда Туркияда топилиб, уч жилда байирилган бу муҳим китоб Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий томонидан ҳижрий 464 да ёзила бошлаб, 466 нчи йилда битирилганда аббосий халифаларидан ал-Муқтадий Биамириллоҳга⁵ тақдим этилган.

Маҳмуд Кошғарий асарининг бошланишида мана шундай деб таништиради: «Мен туркларнинг энг тўғри, энг очиқ гапиргани, жуда тўғри онглагани, тубчаклари, батурлари булатуриб шаҳарларини, толаларини айланиб куриб чиқдим. Туркнинг, туркман-ўғузнинг, чигил, яғмо, қирғизнинг сўзларини, қофияларини яхши ургандим*».

«Девони луғат»нинг уч жилдини ўқуб чиққан киши юқоридаги сўзларнинг ҳақиқат эканига шубҳа қилмағайдир. Маҳмуд Кошғарий туркларнинг таърифлари, анъаналари, халқ адабиётлари, тиллари, шевалари тўғрисида жуда кенг маълумотли булган. Машҳур тилшунослардан прופессур Самойлович унинг илмий хизматиға қиммат бериш учун «Маҳмуд уз замонининг Радловидир. Радлов-да уз замонининг Маҳмудидир» дейдир.

Маҳмуд Кошғарий узининг туркшунослиғи билан бирга улуғ арабий олимлардандир. Қашқарлиқ ҳадис олими Ҳусайн Хаслаф ўғлидан ҳадис урганган. Бухоро, Нишопур шаҳарларида ҳам таҳсил билан машҳур булган («Девони луғат», ж. 1, б. 3). Маҳмуд Кошғарий «Девони луғат»да мингдан ортуқ сўзларни олиб изоҳ қиладир. Куб ўринларда бу сўзларнинг қабилавий айирмаларини курсатадир. Китобнинг жой-жойида турк сарфи тўғрисида кенг ҳам тула маълумот бериб утадирким, ҳаммасини йиғиб текширганда тарихий сарфимиз учун жуда қимматли материаллар берали.

«Девони луғат»нинг куб сўзлари остида мақоллардан, шеърлардан далиллар, тонуқлар келтирилган. Булар туққузун аср бурунги турк адабиётининг энг қимматли намуналаридир. Туркиёт билан машҳур булганлар бу шеърларга, бу мақолларга шунинг учун катта аҳамият берадир. Усмонли туркшунослардан Нажиб Осим афанди «Девони луғат»даги мақолларни олиб изоҳ қилган эди⁶. Шеърларни ҳам йиғиб шарҳ ва изоҳ қилмоқ фикрида эканлиғи маълум эса-да, бу тўғруда қандай ишлар курилганидан хабаримиз йуқ. Машҳур туркшунос прופессур Куприлизода ҳам «Турк адабиётининг маншаъи» деган мақоласида бу шеърлардан сўз очиб, адабиёт тарихи учун муҳим эканларин ёзгандан кейин буларни вазн, қофия ҳам мавзуъ эътибори, балки бир-

* Бу турк, ўғуз таъбирига биз Урхун ёзувларида ҳам учраймиз. Байтнинг бошида «турк, ўғуз беклари будун ашидек» дейиладир. Буида турк сўзини ўғузнинг сифати қилиб «турк булган ўғуз беклари...» маъносиди онгламоқ янглишдир. Тўғриси «Турк ва уғуз беклари» маъносида(ғи) «турк ўғуз беклари...»дир.

бирларига боғлаб тўрт марсия чиқарганини сузлайдир. Мен ҳам «Девони луғат»ни(нг) босма нусхасини олган кунимдан бошлаб шуларга қизиқдим. Буларни вазн, қофия ҳам мавзуъларига кўра бир-бирларига боғладим. Сузлари, таркиблари устида анча ишладим. Уларни изоҳ қилиш учун «Қутадғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойиқ», «Муқаддимат ул-адаб» ҳам чиғатой адабиётига оид кўб китоблардан фойдалангандим. Анчагина узоққа чузилган меҳнат натижасида қўлингиздаги мана шу асар майдонга келди. Тездан ҳам айтиб утайким: менинг ишимни(нг) натижаси пруфессур Куприлизода:ти айтгани каби чиқмади. Пруфессур Куприлизода бу парчалардан тўрт марсия чиқарганини, буларнинг биринчиси Алп Эртунга марсияси, икинчиси «Ёнқу» қабиласи билан булган бир воқеага боғли марсия, учинчиси кимники экани билинмаган, тўртинчиси Тўнғут амирига оид бир марсия эканини сузлайдир (Миллий татабуўлар мажмуаси, ж.2, сон 4, б. 71).

Мен ҳам ёлғузгина ики марсияга учрадим. Қолганларининг марсия эканларига қарор бера олмадим. Фикримча, уларга марсиядан бошқа унвоңлар бериш керак. Сўнгра Алп Эртунга марсиясини Ф. Куприлизода ун ики парча деб курсатади. Менимча, ун парчадир. Девонни(нг) икинчи жилд, 105 нчи бетидаги бир парчани эса, Эртунга марсиясига кўшушга вазн, қофия, мавзуъ мусоада қилмайдир. Биринчи жилднинг 94 нчи бетидаги билан учунчи жилднинг 31 нчи бетидаги парчалар бошқа-бошқа эмас, икаласи бирдир.

Эмди бу «тизма»ларнинг қайси замонга оид булганлари туғрусида бир оз тухтаб утайлик: Шу китобнинг биринчи қисмидаги 8 нчи асар (уғузлар билан уруш)нинг мусулмон туркларнинг урушларин тасвир қилганини Маҳмуд Кошғарий хабар берадир. Яна шул биринчи қисмдаги 5 нчи асарда *эвриқ* сузи борким, арабча *ибриқ*⁷ демақдир. Яна шул биринчи қисмидаги биринчи асарда (Алп Эртунга марсиясида) *заъфарон* маъносида арабча *куркум* сузи бордир. Мана булар мазкур асарларнинг турк, арабларнинг биринчи учраш замонларига оид булганин курсатадир. Демак, у асарнинг ҳар ҳолда милодий 6–7 нчи мулчар (аср)нинг адабий емишлари эканига ҳукм этмак мумкиндир. Шундай булса ҳам *куркум*, *ибриқ* каби икита арабча сузни эътиборга олмаган бу асарларни шакл ҳам руҳ эътибори билан исломдан бурунги турк адабиёти намуналари каби қабул этишимизга ҳеч монёъ йўқдир.

«Девони луғат»дан тўплаб олганим шу тизмаларни мен

ики қисмга айирдим. Биринчи қисм билан икинчи қисм орасида тубандағича айирмалар бордир:

а) биринчи қисмдағи асарлар түртликлардан иборат булиб, ҳар түртликнинг 1-, 2-, 3 нчи қисмлари бир қофия, бутун асарнинг туртинчи мисраълари бир қофиядадир. Икинчи қисмидағилар эса, бутун мисраълари қофиядош бўлган икиликлардан иборатдир;

б) биринчи қисмидағи асарлар қисқа вазнда, икинчи қисмидағилар эса аксарият билан узун вазндадир:

ж) биринчи қисм бутунлай тасвирий асарлар, икинчи қисм эса аксарият билан таълимий-ахлоқий асарлардир.

Бу манзумаларнинг баъзи сузларини бир оз изоҳ қилиш, баъзи сузларидаги сарфий ҳам савтий аҳамиятли нуқталарини чизиб ўтиш керак бўлди, шунинг учун китобга учинчи қисм ортдирдим.

Эмди бу тизмаларнинг «Девони луғат»дағи имлолари тўғрисида бир оз тухташга тўғри келадир: «Девони луғат» арабча ёзилгани учун:

а) туркча сузлар арабча чузгилар, ҳаракатлар () билан ёзилган. Буларнинг энг чатоғроғи уст () чузгисидир. Бу чузғи бизнинг бу кунги (ب، ا، ه، ا) чузгиларимизнинг урнини тутади: тайақ (تاياق) = тойоқ (تايق), сан (سن) = (سەن), тар (تر) = (تير) каби;

б) «ا» чузғиси ҳам ора-сира ишлатилган. Бироқ эски имлода булғанидек товуш оҳангига қарамай қалин, ингичка сузларда бир турли ёзилган: бормоқ (بارماق), билмак (بيلماك) каби;

ж) бизнинг бу кунги нг (ك) ҳарфимиз жойида эски имломизда булғани каби «نك» нг ёзилган;

д) бирда «Девони луғат»да Ф «ف» ҳам Б «ب» товушлари орасида булган бир товуш учун уч нуқтали «ف» Ф ҳарфи бор. Бу кун бизнинг ов (او) севмак (سيو مەك), тева (تيو ه) деган сузларимиз шул уч нуқтали Ф (ف) билан ёзилган.

Мана шу имлони мен қулингиздағи китобда тубдағи шаклда кучирдим:

а) қалин сузда булган уст () чузғини «ا» га айлантирдим. Ингичка сузлардағиларнинг ҳаммасини ва «ب» урнида булганларини ҳам «ه»га айлантирдим;

б) ингичка сузларда ёзилган «ا» ларни «ه» қилдим;

ж) «ك» нг жойидағи «нг - ب» ларни уз ҳолига қуйиб, ёй⁸ орасида бугунги шаклларни курсатдим;

д) юқорида айтканим уч нуқталик «**ف**» Ф ҳарфи бизнинг матбааларда йуқ. Тайёрлаш ҳам мумкин эмас, шунинг учун уларни узимизнинг (**و**) билан курсатдим. Сунгра: (намуна)лардан ҳар бир парчасининг остига ўзбекчасини сочим (наسر) сузлар билан ёздим. Ундан кейин онглашилмаган луғатларнинг барчасини ёздим.

І қисм

- I. Алп Эртунга марсияси.
- II. Ёз, қиш мунозараси.
- III. Бир уруш майдони ҳақида (тўртликлар).
- IV. Ей (беш тўртликдир).
- V. Ёз уйинлари (ҳаммаси олти тўртликдир).
- VI. Овдан урушга (ун ики парчадан иборатдир).
- VII. Тоғуш бегининг уруши (саккиз парчадир).
- VIII. Уйғурлар билан уруш (беш парчадир).
- IX. Ики савдогар орасида (етти парчадан иборатдир).
- X. Айрилиқ (ҳижрон, тўрт парча).
- XI. Яна айрилиқ (тўрт парча).
- XII. Яна севги.
Яна севгига оид парчалар.
Яна севги.
Яна муҳаббатга оид.
Яна муҳаббатга оид.
Яна шу мавзуда.
- XIII. Уч уруш (беш парча).
- XIV. Бир уруш.
- XV. Тубандаги манзумага бир унвон бера олмадим, билдимки, дostonнинг бошланғичидир (олти парча).
- XVI. Бир марсиядан (уч парча).

II қисм

- I. Насиҳат.
- II. Яна шу мавзуда.
- III. Яна шу мавзуда.
- IV. Яна шу мавзуда.
- V. Меҳмон тутиш тўғрусиди.
- VI. Тарбия тўғрусиди.
- VII. Бир гузал ҳақида.
- VIII. Ётиқодий бир парча.
- IX. Уғлимга насихат.
- X. Дунёдан шикоят.

XI. «Аран қомуғ»⁹.

XII. Парча (шоирнинг қабиласи билан урушиб ингланган бу кишига, II).

XIII. Севган бир киши учун.

XIV. Бойликни мақтайдир.

XV. Ҳут (насихат).

XVI. Мақтаниш.

XVII. Бойлик тугрусиди.

XVIII. Алданган бир кишига.

XIX. «Илким ургут».

XX. Айрилиш.

XXI. Узин мақтаб...

XXII. Диний насихат.

XXIII. Меҳмон тугрусиди.

XXIV. Роҳат тугрусиди.

III қисм

(Биринчи ва иккинчи қисмда ишлатилган сузларнинг луғати алифбо тартибиди берилди — Ҳ. Б.)

ТИЛИМИЗ

I

Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қайси тилдир? Биласизми? Туркча. Шоирлик қилмоқчи эмасман, сўзнинг тугриси шудир. Дунёнинг энг бой тили туркчадир, энг бахтсиз тили худ¹ туркчадир. Тилларнинг бахтсизлиги совет ҳукумати чоғинда булган бир ишдир, бундан бурун бахтли эдилар деганлар тилимизни ҳолини билмасдан гапуралар².

Бир тилнинг бойлиғи у тилдағи сўзнинг кублиги (касрати калимат)³, ундирик кенглиги (вусъати иштиқоқ)⁴, юсуп тугаллиги (мукамаллияти қавойид)⁵ билан булур. Туркчада сўз кублиги борми, арабчиларимизча айтганда, касрати калимат мавжудми? Бу сўз букун эмас, неча юз йил бурун ораға чиқмиш дея Навойининг «Муҳокамат ул-лугатайн» китобиндан ўз жавобини олмиш. Навойининг китоби туркчанинг бойлигини очибгина билдира олмаса ҳам туркчада сўз кублигини у яхши биладир. Навойи ёлғиз «йиғламоқ»нинг турларини курсатурган туркча сўзларнинг шунчасини ёзадир: *инграмак, синграмак, ингичкирмак, йиғламоқ, йиғламсинмоқ, укурмак, сиқтамоқ*... Мана сизга бир ҳодисанинг етти тури учун отким, ораларинда ингичка айирмалар бордир. Туркчада бу ҳол оз эмас. Арабча *нуфуз, мурур, убур*; у туғрусинда *утмоқ, кечмоқ, ошмоқ, ортмоқ* бор. Арабча *канд, азм, амал* қаршусинда туркча *тилак, истов, урхан* бор. Арабча *зарф* ёнинда туркча *идиш* бор, *совут* бор. Арабча *нафъ, манфаат* урнинда туркча *тосих* бор, *унум* бор. Арабча *қалб* утрусинда туркча *юрак* билан *кунгул* бор. Арабча *садр* учун туркча *кўкс* ва *қўкрак* бор. Туркча лугат ёзмоқчи булганимда туркча сўз бойлиги туғрусинда бундан ортиқ ёзолмайман.

Сўзни туркчада ундирик кенглиги (яъни, вусъати иштиқоқ)ға кучираман. «Илм» ишининг — билимнинг туркчасидан ундирилган⁶ сўзлар шулардир: *бил, билар, билажак, билғуси, билгай, билса, билса-чи, билай, билди, билибдир, билган, била бошлади, билаёзди, била олди, била турди, била*

берди, билиб, билгач, билғали, билмак, билиш, билув, билмов, билим, билги, билгили, билгучи, билмакчи, билгур, билмагай, билмаган, билмай, билимсиз, билмас, билмаслик.

Мана сизга ёлғиз феъллардан 13 феъл, қўшма феъллардан 6 феъл. Қўшма феъллардан ҳар бирининг буйруғи, булиши⁷, ҳоли⁸, келажаги⁹, шарти¹⁰, қўзғави¹¹ бор. $13 \times 6 = 78$ булур. Бунларга уфт¹², вақт¹³ ва сабаб¹⁴ феъллари қўшилса, 81 та булур. Бунга исм¹⁵ ва сифат ёзилган¹⁶ 18 қўшилганда 99 суз булур. Бу 99 тасига-да суз толуги¹⁷ буйруқдир (яъни, бил сузи). Демак, туркчада бир томирдан 98 суз ундириинг эмиш.

Эмди юсуп тугаллигига (мукаммалияти қавойидга) боқайлик: араб, форс, рус, немис, франсуз тилларидан қай бирининг сарф¹⁸ китобларини олиб қарасоқ курамиз-ким, бир сўзни ясамоқ учун бир қанча ёзилган, ундан сунг шул қоидадан ташқари қолган (мустасно) сузлар деб турт-беш суз курсатилган¹⁹. Турк сузларинда эса бундай ҳол топилмайдир. Юсупсизлик деган ҳоллар (истиснолилик ҳоллари) туркча сарфда сира йуқдир. Тилимизнинг айна туғрисинда ҳам бойлиғи, тугаллиги билиндими?

Эмди сўзни туркчанинги бахтсизлиғина кучираман. Турк тили шунча бойлиғи, шунча тугаллиги билан бахтсизликдан қутула олмашидир. Турк тили дунёнинг энг бахтсиз тилидир. Туркчанинги бахтсизлиғи араб босқини билан боғланмишидир. Араблар босдиқлари улкага ёлғуз ҳукуматларини эмас, динларини, йусунларини-да танитган, олдиран эдилар. Мусулмонлиқларнинг туби, томири Қуръон билан Ҳадисдир. Шунинг учун янги мусулмонлар арабча урганишни узларига вожиб деб билдилар, уқидилар, ургандилар, севдилар. Бундан кейин форси(й)ча ва туркча арабча буғувига кириб қолдилар. Форс тилининг ҳоли бутунлай ёмонлашди. Форслар уз тилларини ташладилар: китобларини эмас, узаро ёзувларини ҳам арабча ёза бошладилар. Лекин, бу иш куб чузилмади. Форс тили бир силкиниш билан узини араб буғувидан қутқара олди. Форс тилининг бу силкиниши Эрон шоири Фирдавсийнинг чиқиши эди. Фирдавсий арабчиликқа қаршу қайнаган, қизиған бир миллатчи эди. Уттиз йил тиришди, донғли «Шоҳнома» китобини ёзиб чиқарди. «Шоҳнома»ни ёзиб чиқарудан Фирдавсийнинг икита тилаги бор эди: Эрон улусини арабдан совутиб, эронли туйғусини бермак ва араб тилини Эрон-

дан суриб чиқармак. Шунинг учун «Шоҳнома»нинг ҳар бир еринда эронлини мақтаган шоир араблиққа келганда:

*Захир шутур хурдан суси мор,
Арабро ба жойи расидаст кор.
Ки тахти Каёнро кунад орзу,
Тфу, бар ту, Чарх гардун тфу!*

деб қийқирмишдир. Бу сузларнинг туркчаси шудир: Туя сути билан илон эти емакдан бошқа иш билмаган арабнинг иши шу ерга чиқмишким, Эрон императорининг тахтини истайдир. О, шу ишга сабаб бўлган фалак, тфу сенга, тфу!

Яна шунинг учундирким, Эронда арабча ҳоким бўлган бир замонда²⁰ ёзилган «Шоҳнома»да арабча сузлар йуқ даражада оздир. Фирдавсий бу ики тилакни билиб, онглаб, ишга киришганини билдирмакчи булиб, ёзадирким:

*Бас, ранж бурдам соли си,
Ажам зинда кардам ба дини форсий*

демишдир. Туркчаси: «Бу уттиз йил ичида куп эмкайдим²¹, Эронни форси(й)ча ёздигим шу китоб ила турғиздим» демакдир. Форси(й) ишди шундай қилиб ёқасини қутқармиш. Лекин, бизнинг бахтсиз туркчамиз бир Фирдавсийни етиштира олмамиш.

Дунёнинг энг бой тили бўлган туркчамиз ёлғуз арабча кумруқлар²² билан эмас, форси(й)ча тепкилари билан дахи эзилмишдир. Кузларимизни тўрт очиб қарайлиқ, дунёнинг энг буюк ҳакими бўлган Ибн Сино туркдир. Икинчи Арасту аталган Форобий туркдир. Араб тилини мангулик тирғизиб келган Жавҳарий²³ туркдир. «Ваҳдати вужуд»²⁴ фалсафасининг имомларидан бўлган Жалолиддин Румий туркдир. Форсий адабиётининг пайгамбарларидан бўлган Низомий дахи туркдир. Шу ерларда отлари ёзилган кимсалар-да ёлғуз турк улусини эмас, бутун дунёнинг улуғ кишилариндан эрурлар. Ики турк улуси²⁵ бунларнинг асарларидан осигланолмай қолмиш, балки уларини ҳам яхшигина таниёлмай қолмишдир. Бунлар уз битикларини туркча ёзсалар эди, букун турк улусининг ҳоли эҳтимолки, бошқа турли булур эди. Бахтсизлиқ бундан-да ортиқ бўлурмикин?! Турк уғли турк бўлган Маҳмуд Ғазнавий Фирдавсийни чақириб, турк эзилишини курсатган «Шоҳнома»ни ёздирсун-да, ҳар йулига бир олтун берсун. Шул бахтсизлиқдирким, турк уғли бўлган усмонли хоқонлари уз туйғуларини форси(й)ча

шеър билан сўйлатмишдир²⁶. Яна шул бахтсизлиқдирким: Кафказия туркларининг ёқаларин тутмиш-да форсий тилининг ҳурмати учун саксон еринда ҳаштот дедирмишдир.

Туркча бахтсиздир. Минг йилдан бери эзила келмишдир, лекин битмамишдир. Битмас, яшамишдир – яшар. Негаким бойдир. Туркча яшамишдир. Яшар, лекин узини араб, форс тиллариндан қутқара олурми, йўқми? Сузни бу ерга етиргач, бармоғимни яранинг узагина босмиш булдим. Бу сурдигимга ики турли жавоб келар, билгилидир: ҳа, йўқ. Эмди шу «йўқ» деганлар билан юришайлик. Бунлар дейларким, туркча араб, форс тиллариндан қутулолмас! Нечун? Мана далиллари: Чунки араб, форс тиллари бойдир. Буни жавобини бердикким, туркча ҳам бойдир. Чунки букунги турк дунёсининг билимли улуғ ёзувчилари шу йўлга кирмишдир. Бунга жавоб берамизким: турк дунёсининг улуғ ҳақимлари булган Форобий билан Абу Али ўз асарларини арабча ёзарға қўл қўйган эдилар. Сиз нечун уларнинг ичидан чиқдингиз? Сиз Абу Алининг изидан чиққанда, биз-да сизнинг изингиздан чиқа олсақ керак. Чунки тилимизда кўб нарсанинг оти йўқдир. Жавобимиз: бу сўздан тилагингиз нимадир? Шул чоқда тилингиздағи араб, форс сўзларининг туркчаси топилмайдир, демакчи булсангиз сузингиз янглишдир. Туркчани билмас экансиз. Урганнинг. Ҳозирги сўзларимиздағи арабча, форси(й)чалардан бир нечаси учун туркча топилмайдир, десангиз тўғридир. Биз ҳам уларни чиқармоқчи эмасмиз. Унларни олурмиз, лекин узимизники қилурмиз. Туркчалаштирурмиз. Қоиданинг туркчаси йўқдур. Сарфнинг-да туркчасини тополмадик. Икисин дахи олурмиз. Лекин, сиз каби қавойиди сарфия демасдан сарф қоидалари дермиз. Чунки илмий истилоҳларнинг туркчаси йўқдир. Ким деди буни? Шамснинг туркчаси қуёшдир. Кавокибнинг туркчаси юлдузлардир. Манорнинг туркчаси олов, ўтдир. Саҳоби мунаввар – ёруғ булут; Ҳандаса – улчов хат, чизиқ, зовия – бурчак, пучмоқдир. Кавокиби собита – турғучи юлдуздир. Кавокиби зу занб – қуйруқли юлдуздир. Тузук, бир неча истилоҳларнинг туркчасини букунгача тополмаганмиз, уларни сақлармиз. Чунки, туркчамиз қабодир²⁷, даққидир²⁸, адабиёт тили эмасдир.

Сўз бу ерга келдими? Чидамоқ қўлдан келмас! Қаболик, даққилиқ курсатмакчи бўлиб деймизки: сиз улусингизни севмайсиз. Шунинг учун турк улуси ва турк тили-

нинг сиз билан иши йўқдур. Қаршингиздаги кишилар бу сузни эшитиб утирмаслар, қиларини қиларлар. Мен улусимни жонимдан ортиқ севаман дерлар. Бунларнинг мана шу сузлари қумучдир²⁹. Тушингизда сиз бир хотунни севгансиз, тиришиб, жон чекишиб, куч билан уйга кирибсиз, ёнига суқулгандан кейин юзига қараб: «Мен сизни куб севаман, сиз куб чиройликсиз, лекин шу кўзингиз куб даққидир, шуни чиқариб ташланг. Бурнинг ёмон ис берадир, шуни кесиб отинг», — десангиз севгилингиз бўлган хотун ики-уч таёқ уруб, сизни қувмасми? Албатта, қувар. Турк улусини севамиз, лекин тили қабодир, мусиқаси тотсиздир, тарихи қоронгудир деганларнинг ҳам бир-ики таёқ еб қувилмоқлари керакдир. Лекин турк тили бахтсиздир.

ТИЛИМИЗ

II

Тилимизнинг бойлиги туғрусида «Иштирокиюн»нинг билмам қайси сонид¹ бир мақола ёзган эдим. Бунда тилимизнинг бойлиги, тугаллиги, кенглиги туғрусиндаги тонуқ²ларимни кўрсаткандан кейин тилимизга кириб қолган арабча, форси(й)ча сузлар ва истилоҳ(лар)ни чиқармоқ тейишликни сўйлаган эдим. Бу тушунчага қаршу бўлган кишилар ҳам, албатта, бордирлар. Бироқ бунларнинг қаршулиқлари узига ғазаб-ла сингдирган тушунчаларининг бизга қаршулуғини шу ерда ёзиб қайтармоқдан бурун уз тушунчаларимизни очиқ қилиб қаторлаб ёзайин:

а) мен турк тилининг асир тушгани ва буйла тутқун ҳолини урганганимдан ...³ туркчанинг бойлиги, кенглиги, тулуғлиги учундир;

б) мен турк улусига уз бошли (мустақил) бир тил ва шу тилда ёзилган «илм» истайман. Туркчанинг бойлиги, кенглиги ва тулғунлигини билганим учун бу ишни қулай деб ишонаман;

ж) тилимизнинг ўз бойлиги (мустақил) бўлиб туруши учун гапларга ва ёзувларимиз аро кириб қолган ёт сузларнинг узбекчаларини илкимиздан келганча охтариб топиб ишлай(л)ик. Тилимиздаги ёзилган «билим»ни курмак учун «илмий истилоҳлар» дедигимиз «билим сузлари»нинг ҳам илкимиздан келганча туркчаларини топиб олмоқ йулинда тиришмакни ҳар бир турк ёзувчиси учун «вожиб» деб биламан;

д) туркчаси топилмаган сўзлар ва истилоҳлар бор эса, унларни чиқариб ташлаб, урунларини бўш кўяйлик демайман. Туркчаси топилмаган сўзлар ва истилоҳлар қолсун, бироқ туркчанинг буйруғи остинда кириб қолсун; бошқача турли айтканда, Франса⁴ да яшаган бир турк каби булундиғи⁵ туркчанинг қонунлариға буйунсуниб яшасун; туркчада турган бир француздек «капитулацион» асрори остида турмасун.

Мана меним уйларим... очик кўруладирким: мен ўз истақлари буйича эмас, мунтафий⁶ бир тушунчанинг қисуви билан бу йулға кирганман. Турк улусиға уз бошли (мустақил) бир тил керак. Туркчанинг уз бошли (мустақил) бўлуви учун ёт сўзлардан қутулиш тейиш. Ўз тушунчаларимизни шу йулда очиб кўрсаткандан кейин бунга қаршу бўлган ўйларни ҳам кўриб утмак керак. Бурунроқ шуни айтайким: бу кун газаб-ла тулдурғуси ишларимизни энг улуғ ва энг сойиллиғ⁷лардан бири ул тил истамаймиз.

Дейларким: бизга қаршу турган олимларимиз ўз қилагонларидан⁸ ўзға билурмадилар. Биз масъаланинг у тушунчаларини мутлақ бир йўсунда кўриб осуғланолмаймиз, унлардан бизға эришкан сўзлар кучада тил учун ўйланмаган ўтиришларда айтилиб уткан сўзлардир.

Бунларнинг сўзларини тинглаймиз:

1) биз туркчани одми бир тилда ёзарға тиришамиз, шунинг учун туркчадан одми сўзларни чиқармасға тейиш;

2) туркчага кириб қолган арабча, форси(й)чанинг туркчалари йўқдур;

3) илмий истилоҳларнинг туркчалари йўқдур;

4) илмий истилоҳларни турклашдирмак учун тиришмак вақтимизни бўшға ўткарган бўлармиз;

5) чиғатой тилида билим ўқумоқчи эсак, ики юз йил кутиб турайлиқ;

6) арабча илмий-адабий бир тилдир: арабча илмий истилоҳларни ўзгартмак тўғри эмас, биз билим битикларимиз (илмий китобларимиз)дан илмий сўзларни чиқариб, арабчилар сўзини киргуза олмаймиз (шул сўнг сўзни сабоқ бериб турдигим бир мактабнинг ўқутучилари ўртасидан бир киши айткан эди).

Мана бизга қаршу айтилган «гап»лар. Бунларга айри-айри жавобларимни бермақдан бурун шуни айтайким: шу сўзларнинг ҳаммасиндан кўрунатурган нарса — ўзимизни суймаслик, ўзимизға ишонмаслиқ, ўзимизнинг борлиғи-

мизни онглай олмаслиқдан бошқа нарса эмасдир. Сузларнинг узаги, ҳоли шудир: «қила олмаймиз», «бизники ярамайдир». Тутрисини айтканда, узига шундай хур боққан бир эл, узига шунча ишонмаган бир улуснинг кураш майдони булган тириклик очунинда тизланмакига, йиқилмай турурига мен ҳам ишона олмайман!

«Биз қила олмай эканмиз»... — Нечун?!

«Ўзлиги яралмай экан»... — Нечун?!

Юксалиш йулига кирган қайси бир эл шундай ишончсизлиқ билан ишга киришади?! Шундай ишончсизлиқ билан ишга киришган бир эл юксаладими? Шул суроғларга жавоб истармиз Эмди бизга қаршу юрганлар(нинг) сузлариға силай-ла⁹ жавоб берайлик.

Дейларким: туркчадан адабий сузларни чиқармасга тейиш. Буни биз ҳам қабул қиламиз. Адабий сузларни туркчадан чиқарингиз демаймиз. Бизнинг тилагимиз адабий сузларни эмас, арабий сузларни чиқармоқдир. Онглашиладирким, бизга қаршу турган оғалар «арабий» билан «адабий»ни айирмасдан гапуралар. Буларнинг айтганича, туркчамизда кириб қолган ёт сузлар адабий, уларни чиқарсоқ тилимиз адабийликдан чиқар. Мана шу сузлар узимизни севмаслик эмасми? Узимизга хур боқмоқ эмасми? Узимизга ишонмаслик эмасми?

Ер юзида биздан бошқа уруғ йуқми? Қайси бир уруғ уз тилини «адабий» қилмоқ учун ёт тиллардан тиламчилик қилади? «Адабий» деган суз, торроқ бир маънода айтканда, тилнинг қоидаларидан чиқмай ёзилган онглашурлиқ суздир. Арабча ва форси(й)чанинг бу уртадошлари йуқдир.

Дейларким: тилимиздаги ёт сузлар билан «илмий истилоҳ»ларнинг туркчалари йуқдир. Бунинг жавоби кубдан берилди. Ёт сузлар ва илмий истилоҳларнинг туркчаларини тиришсак топармиз, топа олмаганларимизни туркча буйругина ёздир олармиз. Сиз тилимиздаги ёт сузлар, илмий истилоҳларни узгартмак тейишлигини қабул этинг, унларнинг туркчалари сунгра топилар. Йуқ, сиз бу йулда тиришмасангиз, амрингиз бошқа йул экан. Буни мен бажараман! Меним тушунчам шудир: турк улусининг илмий, ижтимоий кўб дардлари, куб юксак уринлари бордир. Шул дардларни билмамак, шул юксак турумлар¹⁰ни тўлдирмоқ қамуғларимизга тейишдир. Бир йулга тушкан кимсанинг торроқдай амри бушга ўткан булмайдир.

Дейларким: чигатойча билим укумоқчи эсак, ики юз йил кутайлик. «Етти кунда бутун номларни чигатойчада ёзиб, «лаблундай»¹¹ қилиб қулингизга топшураман» деган ким?! Биз-да биламиз, бу иш қулай эмасдир, қўб вақт истар. Шунинг учундирким: ҳозирдан ишка киришкали ошуқуб турамыз. Биз аробачилар тили билан билим уқийёлмас экан-биз. Сузми бу?! Бу қора ишларнинг «хуён ху»¹²лариға ухшатиб, илмий, адабий тарихига қарамоқ яхши булмас эдими?!

Ҳикмат, ҳандаса билимлари арабларға кўкдан инмади¹³. Унлар бу илмларни юнонлилардан олдилар; арабларда бу билимлар йуқ чоғда илмий истилоҳлар ҳам йуқ эди. Бироқ шу «истилоҳи илмийя» деб олған сузларнинг узи бор эди.

Айтаним: ҳаёт билими йуқ экан, *ҳисоб*, «х» деган истилоҳ йуқ булса, *ҳисоб* билан «х» сузи бор эди. Арабнинг шоири, бойи, аробачиси, туячиси – бариси булутни *сахиб*, билдирғучи нарсани *мади* дер эди. Арабда ҳандаса илми йуқ экан, *зовитон*, *дохитон* деган истилоҳ булмаса, илми арабийнинг мулласиндан тортиб авлиёсигача ҳаммаси *пучмоқни зовия*, *ичкарини дохил* дер эди.

Насроний ҳаёт мадрасасинда *қуёшга шамс* деганлари каби туячилар уюшмасинда ҳам *шамс* дерлар. Араблар юнон билимларини уз тиллариға айлантирғач, шул туячилар сузларини олиб «илмий истилоҳ» қилдилар. Биз нечун шундай қилмай эканбиз?! Турк сўзини аробачилар сўзи деб ташлағандан сунг араб туячиларидан олған истилоҳларни қабул этайлик. – Сузми бу?!

ТИЛИМИЗНИНГ АДАБИЙЛИГИ...

(1921 йил *Тил ва имло қурултойида сузланган нутқ*)

Шарқ адабиётининг ҳашамагли, рангли бир тарихи бор. Бу дабдабали тарихнинг олдидан утканда бу кунги Оврупа адабиёти ҳам шапкасини олиб салом бериб ута-дир. Шунга узини мажбур каби курадир.

Шарқ тарихи адабияси бутун дунё адабиёти орасида сингирсиз, мисли йуқ бир боғчадир. Бу гузал боғчадағи гулларни саралаб курмакчи булсак, биринчи сирада, қаторда араб ҳам эрон гулларини, икинчи сирада эса, урду ҳам турк чечакларини курамыз. Шарқ тарихи адабиясида биринчилик араб-эрон адабиётиға, икинчилик эса урду ва турк адабиётиға берилгандир.

Шарқ тарихи адабиясида урин тутқон турк адабиёти-нинг энг муҳими, энг куби, энг қимматлиси чигатой шева-синдағи адабиётдир. Чигатой тарихи адабияси халқ адабиё-тигагина боғланиб қолмаган. Унда юксак, олий санъаткор адабиёт бор. Чигатой тарихи адабиясида Бойқаро, Навойи, Лутфий, Умархон, Фазлий¹ каби санъат дунёсида муъжиза курсатиб туфонлар қилган қаҳрамонларга куб учраймиз. Сузнинг қисқаси, чигатой адабиёти турли шевали турк ада-биёти орасида энг юксак, энг муҳим уринни тутғандир. Бошқа шевадаги турк адабиёти бунга ухшашлиқлар, бу-нинг шогирдликлари билан махтаниб юрадир.

Адабиёт безанган, зийнатланган бир шаклдир. Чигатой адабиёти турк адабиёти орасида юксак, юқори, олий бўл-гандан кейин чигатой тилининг ҳам турк тиллари орасида юксак, юқори, олий улғанлигини қабул этмак мутлақо ло-зимдир. Безаниб, зийнатланиб чиқгандан сунг юқори дара-жага чиройлиқ кўрунган бир қизнинг аслан чиройлиқ булу-ви лозимдир. Асли чиройлиқ булмаган бир қиз безанмак билан юқори даражада чиройлиқ курунмас. Меним бу даъ-вом ёлғузгина мантиқий бир даъво бўлса эди. Лекин меним бу даъвом мантиқий бир муҳокамадангина иборат бўлуб қолмайди. Бунинг бошқа тонуклари, шоҳидлари бордир.

Чигатойча сарф билан тотор сарфларини саралаб қара-ганда чигатойчанинг сарфда, яъни иштиқоқда бойлигини кўрамиз. Тилимизнинг сўзда бойлигини кўрсатмак учун эс-кидан бери вужудга чиқарилган «Муҳокама ул-луғатайн», «Луғати Чигатой»², «Луғати Навойи»¹, «Луғати Хоразм-шоҳий»⁴ каби миллий хазиналаримиз бор. Булардан бошқа турк тили, адабиёти тўғрисида ёзилган асарларнинг ҳар би-рини ўқуғанда «чигатой адабиёти – турк адабиётининг она-си, бобосидир» деган сўзларга учрамоқ мумкиндир.

Адабиётимизнинг турк адабиётлари орасида энг юқори ўринда турғанидан тилимизнинг турк тиллари орасида юқори бир мавқеъ тутганини чиқарган каби бўлдим. Бундан икинчи бир масъала туғуладир: адабиётимиз араб, форс адабиётига қараганда икинчи сирада экан, тилимиз араб, форс тиллариға қараганда икинчи сирадами қолур? Бун-га жавоб берамиз: «Йўқ! Тилимиздаги сўз бойлиғи, иш-тиқоқ кенглиғи, қоида тугаллиғи, сарф-наҳв ингичлари»⁵ бошқа шарқ тилларидан қолишмас, бу тўғруларида форс тилини бутунлай кейинга қолдирадир. Иш шундай экан,

адабиётимизнинг кейинга қолишига сабаб шоирлар ва ёзувчиларимизнинг онглашилмас ҳолати руҳияларидир. Ёзувчилар ўз асарларини бутунлай арабча ёзганлар. Туркистон туркларидан Абу Али Сино бутун асарларини арабча ёзган экан, умрида биргина шеър айткан, у ҳам булса эронча.

Форс адабиётида муъжизалар кўрсаткан бир шоир — Заҳририддин Форёбийдир⁶. Туркистонлидир.

Сизга яна бир шоир кўрсатайин: бу киши шарқнинг биринчи шоиридир ҳам биринчи олими, биринчи файласуфидир. Ўзи туркистонли. Ота-бобоси Ҳиндустонга бориб қолган бу шоир шунда туғулиб, шунда яшаган. Ҳиндустонда яшаган бир туркистонли булгани учун ўз асарларининг туркча ё урдуча ёзилиши мантиқий эмасми? Бу одам туркчада, урдучада ёзмаган, тутқунда эронча ёзган бу киши машҳур Мирзо Абдулқодир Бедилдир.

Тилимиз шарқ тилларининг биринчиси экан, адабиётимизнинг икинчиси булишига сабаб шу ҳоллардир. Тилнинг бу уртада гуноҳи йўқ. Бу ҳолнинг бир дард ҳамда битирғучи, ўлдурғучи бир дард булганини илгарирак онглаган Навойидир. Навойи турк шоирларининг форси(й)ча ёзишларига очиқдан-очиқ ёғиқди⁷, исён этди. Чигатойчанинг адабий ҳам бой эканини билдирмак учун ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» деган асарини ёзиб чиқарди. Навойи замони чигатой адабиётининг, чигатой тилининг энг куб юксалган, юқори босган замони булиб қолди. Эсиздирким, адабиётимизнинг тарихида икинчи бир Навойига учрамадик. Навойи асридан кейин адабиётимиз яна эски ҳолига қайта бошлади. Яна арабчилик, яна форси(й)чилик тил ва адабиётимизни бугди. Форси(й)чилик ва арабчилик юклари остида эзилган тил ва адабиётимиз Хуқанддаги Умархон даври адабиясиғача касал, оқсоқ бир сувратда давом этди. Ёниб битаёзган чироғ энг сунг давомида ялт этиб бирдан кутариладир—да, сунгра учиб қоладир. Бизнинг тил ва адабиётимиз ҳам Умархон замонида ялт этиб бир кутарилғач, учиб қолди. Ундан кейин майдонга келган шоирларимиз ҳам уларнинг асарлари адабиётга янги бир руҳ бергудек бир кучли була олмадилар.

Шуни-да айтиб ўтайин: тарихи адабиясида «халққа туғри» деган бир фикрни яна Навойи даври адабиясида курамыз. Бу пайтнинг энг биринчи шоири булган Лутфий бутунлай очиқ ва онглирлик бир тилда ёзган. Навойи ҳар

бир асарни турк халқини фойдалантирмак, турк халқиға руҳий озуқ бермак тилаги билан ёзганин суйлар. Умархон даври адабияси эса сарой адабиётидангина иборат булган, халқ билан тузукрак муносабат ясай олмагандир.

Яна бир оз вақт берсангиз, тилимизнинг бошиға келганларни ҳам арз этиб утайин: мана шундай булуб Умархон даври адабиясидан кейин адабиётимизнинг жанозаси уқулғач, тилимиз ғариб қолди, тил қоидаларини билганлар қўлга тушди...

Мана шу пайтларда эдиким, фикримиз уйғона бошлади. Бошқа турк эллари томонидан чиқарилган газетлар ва китобларни уқудик. Усули жаид мактаблари ҳам очдик. Илгарирак босуб газет ҳам чиқардик. Мактаб учун, газет учун тилимиз керак булуб қолди. Унга янгидан қайғура бошладиқ, тушуна бошладиқ. Бу ишларни қилганлар – бизнинг очиқ фикрлиларимиз, зиёлиларимиз эдилар. Бунларнинг сонлари оз, ишлари қуб эди. Муаллимимиз, муршидимиз, муҳарриримиз, алибимиз, шоиримиз, сиёсийимиз, файласуфимиз ҳаммамиз шунлар эдилар. Бунлар шунча ишлари билан бирга тил ва адабиётимизни чуқурроқ, теранроқ текшира олмадилар. Тилимизни тушунар экан, «кеп қопсиз» каби бузуқ сузлар, ёзувимизни охтарар экан, ҳалиги мадраса мактаблариға учрадилар. Бунлар албатта, ёвуқ эди, ярамас эди.

Ҳолбуки, бир ёқдан тили оз-қуб тузалган тотор газетлари ҳам ёзилган китоблари тура(р) эди. Мана шундай кулунч бир ҳолда қолган бурунги зиёлиларимиз: «тилимиз илмий, адабий бир тил эмас экан» деган кулунч бир қарашға ҳам келдилар. Мана шунинг билан мактабларимиз, ёзувларимиз усмонлича таъсири остида қолдилар. Матбуотимизға бир оз тоторча ҳам қатнашиб қолди. Тошкентда очилган курсларда она тили сабоқлари учун берилган соатларнинг кубраги усмонличаға берилди. Самарқандда очилган биринчи муаллимлар курсинда эса, она тили деган нарса киритилмади. 18 инчи йилдаги Маориф шүросининг бир мажлисида⁸ ҳам ўткан йилдаги муаллимларнинг қурултойида шундай бир қарор берилган эди: «Мактабларимизнинг ибтидойи уч йилида она тили – узбекча ўқитилсин, ондан сунг адабий умумий турк тили ўқитилсин!» Бунларнинг адабий умумий турк тили деганлари арабча қатнашган усмонлича эди.

Тилнинг адабийлиги учун «арабийлиги шарт» гапи қабул қилинди. Мен шундай кишиларни танийманки, «ёзуви-

мизни нега арабча билан тулдурасиз» деганимда, «арабий булғани яхши эмасми?» — деганлар. Курсларга ўзбекча сабоқлари учун кирган муаллимларимиз усмонли туркларидан Шайх Васфийнинг арабчадан кутарилган «Қавойиди лисони усмоний»синдан изофаи ламия, изофаи баёния, изофаи ташбеҳиядан баҳс қилар эдилар. Мана шу ишларнинг ҳаммаси тилимизни таҳқир этиш, тилимизга ҳурматсизлик кўрсатиш эди. Бунларнинг ҳаммаси тил, адабиётимизнинг яхшигина танимасликдан келган эди. Мана шунларнинг ҳаммасига ёғиқмоқ, исён этмак, шунларнинг ҳаммаси билан курашмак учун ёш ва йигит бир куч 18 инчи йилда майдонга келди.

Бу «Чигатой гурунги» эди. «Чигатой гурунги» атрофига тупланган кишиларнинг илгари сурган фикрлари шундай эди:

— тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзидадир. Шунини тиргизмак керак;

— адабиётимизни юксалтмак учун бурунги санъаткор шоирларимизнинг улмаган ва улмас нарсалариндан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилган улуслар томонидан орага солинган умумий асосларга эришмак керакдир;

— тилимизнинг қоидаларини тоторча ёхуд усмонлича қоида китобларидан эмас, тилимизнинг узидан олмоқ керак.

Шунинг учун халқ оғзида юрган сузларни, халқ адабиёти бўлган эртақлар, мақоллар, лапарларни йиғиб текширмак лозим;

— адабиёт ёзучилиқ булғани учун ёзу(в) қоидаларини, имлони ҳам тузатмак керак.

Мана шу беш асос, чизиқ имлодан шул мажлисда гапуришиб ўтдик. Тилимизнинг қоидаларини тузмак, эски адабиётимиздан фойдаланмоқ учун улуғ адибларимизни йиғмоқ, халқ адабиётимизни ҳам халқ сузларини тупламоқ керак. Бу моддий воситаларга муҳтож булган «Чигатой гурунги» эмас, тилимиздир. Мана қурултойимиз шу туғруларда бир қарорга келсун.

МУҚАДДИМАТ УЛ-АДАБ

«Муқаддимат ул-адаб» араб тил(и), адабиётининг энг машҳур олимларидан Замахшарий (Абул Қосим Маҳмуд бинни Умар аз-Замахшарий ҳижрий 538 да¹ ўлган) томо-

нидан ёзилган араб луғати бўлуб, (унинг муаллифи) араб олимлари орасида жуда катта эътибор топган бир кишидир. «Кашф уз-зунун» эгаси Котиб Чалабий² бу китоб туғрусида ёзганида бунинг Замахшарий томонидан ёзилиб, хоразмшоҳийлардан Султон Отсизга тортуқ қилинганини сўйлаб исмлар³, феъллар, ҳарфлар⁴, исм ўзгаришлари⁵, феъл ўзгаришлари⁶ унвонлари билан беш қисмга ажралганини билдирадир.

Бу китоб ҳар қайда «Муқаддимат ул-адаб» аталган; «Луғати Хоразмшоҳий» аталганига оид «Кашф уз-зунун»дада, бошқа манбаларда-да ҳеч бир қайд йўқдир. Бироқ Замахшарийнинг ўзи китобнинг бош томонида «Абул Музаффар Отсиз* ибни Хоразмшоҳнинг амри билан унинг бой кутубхонаси учун шу китобни унинг оти билан атадим» дейдир. Демак, бу китобнинг асл оти «Луғати Хоразмшоҳий» бўлса ҳам илм эгалари орасида «Муқаддимат ул-адаб» деб шуҳрат чиқарган. Бу китобни Олмониянинг қайси бир шаҳрида мусташириқлар томонидан босилганини бурунги «Шуро» журналида уқуған эдим⁷.

Замахшарий бу китобини арабчада ёзган, форси(й)ча ё туркчага таржима қилганини курсатмаган. «Кашф уз-зунун»дада, бошқа манбаларда-да бунинг Замахшарий томонидан форси(й)ча ё туркчага кучиргани курсатилмайдир. «Кашф уз-зунун»да бунинг ҳижрий 1120 нчи йилда усмонли туркчасига Хужа Исҳоқ афанди томонидан кучирилгани курсатилгандир⁸. Бухородаги Ибн Сино кутубхонасида бундан ики нусха бор. Бир нусхаси ҳижрий 705 нчи йилда⁹ Ҳамид Ҳофиз деган бир котиб томонидан ёзилган, китобнинг беш қисми ҳам тамом мавжуддир. Исмлар, феъллар қисмлари арабча остида форси(й)ча таржима этилган, қолган уч қисми эса таржимасиз давом этган. Икинчиси ҳижрий 898 да¹⁰ Дарвиш Муҳаммад деган бир котиб томонидан ёзилган, ҳошиясида вақфлигини курсаткучи тамғалар (муҳрлар) бор. Тамғаларда форси(й)ча:

*Вақфи ин нусха аз баҳри ризоя мустафон
Хаст Қулбобои Кўкалтоши Абдуллоҳхон¹¹*

байти ёзилиб, уст томонидан 977 рақамлари қуйилган. Бундан онглашиладирким, бу китоб машҳур ўзбек хони

* Абул Музаффар Отсиз бинни Қутбиддин хоразмшоҳийлардан бўлиб, ҳижрий 551 да ўлгандир.

Абдуллоҳхон (940–1006)нинг улуғ бекларидан Кулбобо Кукалтош томонидан 977 нчида қайси бир кутубхонасида булғани, оврупали мусташириқларға маълум бўлғани каби ўзбек илмий кишиларига ҳам маълумдир¹². 21 нчи йилларида Тошкентдан Бухорога келган илмий ҳайъат томонидан бу китобдан бир нусха ёздирилиб, Тошкентга юборилган эди. Бироқ бу кунгача шу китоб туғрусидида жиддий текшириш ясаб, илмий бир мақола ёзғучи киши бўлмади. Мен ўзимнинг кучсизлигимға қарамасдан мана шу мақолани ёзуб майдонға чиқармоқчи бўлдим. Менинг бу мақолам илмий кишиларнинг диққатларини бу китобға торттишға сабаб бўлур, деб умид этаман.

Китобнинг исмлар, феъллар, ҳарфлар, исм ўзгаришлари, феъл ўзгаришлари унвонлари билан беш қисмдан иборат бўлганини юқорида ёзган эдим. Бизнинг қўлимиздағи бу нусхада ёлғуз исмлар, феъллар қисмлари олинган, қолган уч қисми ташланган. Мазкур уч қисм китобдан тушиб қолган эмас; махсусан шу ики қисм олиниб, қолган уч қисм керак топилмаган-да, китобнинг исми билан китобат тарихи ёзилиб китоб битирилган.

Китобдағи арабча ҳар бир сўз форси(й)ча, чиғатойча, яна учинчи бир тилға таржима этилган. Ҳар сузнинг бошда арабчаси, унинг остидида форси(й)часи, унинг остидида чиғатойчаси, ондан тубан¹³ мана шу билмаганимиз тилда ёзилган. Мана шу тартибда:

<i>вақт</i>	<i>(арабча)</i>
<i>ҳангом</i>	<i>(форси(й)ча)</i>
<i>чоқ</i>	<i>(чиғатойча)</i>
<i>жоқ</i>	<i>(?)</i>

Бундан сунг *вақт*нинг жамъи булган *авқот* сўзи ёзилган; бунинг бирлиги бошқа тилларда(н) ўткани учун бунга айрича маъно бермаганда жамъ бўлганини билдиргали (ж) ишорати қуйулган. Мана шундай:

<i>вақт</i>	<i>авқот</i>	<i>(арабча)</i>
<i>ҳангом</i>	<i>ж</i>	<i>(форси(й)ча)</i>
<i>чоқ</i>	<i>ж</i>	<i>(чиғатойча)</i>
<i>жоқ</i>	<i>ж</i>	<i>(?)</i>

Ондан кейин *вақт* сузи билан бир маънода юрган *замон* сузи олинган. Бунга ҳам бошқа тилларда айрим-айрим маъно бермасдан *вақт* сузининг мисли демак учун (м)

ишорати ёзилган. Арабча хурж сўзининг остида форси(й)-часида хуржин ёзилганда, қолган ики тилда ҳам шул хуржин сўзининг маълум, танилмиш эканини курсатмак учун маъруф сузидан «ф» ҳарфи қуйилган. Демак, бу китобда ж – жамъ, м – мисл, ф – маъруф ишоратлари бордир.

Бу китобдаги чигатой луғатларининг навойилар замонидан ё ундан бурунги замонлардан қолган бир манба бўлгани учун бизга ярарлиқ эканига шубҳа йукдир. Бироқ масъала бунинг ҳалиги билмаганимиз луғатидадир, бу қайси тил? Қандай луғат?

Бошлаб бу китобни Бухорода куриб, менга ёзган (мен Тошкентда эдим) Булот Солиев бунинг муғулча бўлмоқ эҳти-молини сўйлаган эди. Тошкентдаги баъзи мусташириқларнинг бунинг муғулча эканига ишонмай юрганларини кимдандир эшитканим бор. Мен узим муғулча билмаганим учун бу тугруда қатъий бир нарса айта олмайман¹⁴. Шунинг учун ҳалиги билмаганимиз тилдан баъзи сўзларини чигатойча муқобиллари билан ёзиб, «Маориф ва уқитғучи» журнали воситасила илм эгаларига арз қилишдан бошқа чорам йукдир.

?	Зулқавда ойи
соро	ой
Оро-соро	чигатойча

бу ойнинг букун ҳам биздаги исми «оро»дир¹⁵.

Шилон чоқ *Қуёш чиққандан бир оз сунги замон бизнинг «нонушта» деганимиз чоқ. Бу сўз хонларнинг расмий зиёфати бўлган шилон-шулон сўзининг худди ўзидир.*

сунн	кеча
сунн ду	кечада
ки	ел. шамол
қуйун	гирдибод, бунинг чигатойча-узбекчаси ҳам қуйундир.
ғажар	ер
шива	тупроқ
ункур	ункур, мағора ¹⁶
авло	тоғ
авзун	сув
тувқон	қозон
қора тувқон	қора қозон
боён	бой

<i>ғол</i>	<i>олов</i>
<i>ғулумтон</i>	<i>учоқ.</i> Бундаги «-тон» форси(й)ча «оташдон» сузидаги «-дон» га ухшайдир.
<i>бир авван жуван</i>	<i>утк.</i> сул. Муғулча аскарий тақсимотда <i>унг, сул қулларга «бир анфар, жуванвар»</i> дейиладир.
<i>тубан</i>	<i>бек, амир.</i> Бунинг муғулча экани маълум.
<i>жосоқ</i>	<i>солуғ</i>
<i>сойинлиқ</i>	<i>яхшилиқ</i>
<i>мулк</i>	<i>ёмонлиқ</i>

Уткан замон феълларининг қушимчаси турк тилларида «-ди», «-ти» дир, бунда эса «ба»дир:

<i>уноба</i>	<i>тушти.</i> Бунинг «эмак» сузи билан муносабати бор экан.
<i>булба</i>	<i>булди</i>
<i>жадулба</i>	<i>тешти</i>

Эмди сонлари кўрайлик:

<i>тикон</i>	<i>бир</i>
<i>қурё</i>	<i>ики</i>
<i>қурбон</i>	<i>3</i>
<i>дурбон</i>	<i>4</i>
<i>тобун</i>	<i>5</i>
<i>жиргуон</i>	<i>6</i>
<i>дулон</i>	<i>7</i>
<i>наймон</i>	<i>8</i>
<i>йусун</i>	<i>9</i>
<i>ҳарбон</i>	<i>10</i>
<i>ҳарбон тикон</i>	<i>11</i>
<i>қурин</i>	<i>20</i>
<i>қурин тикон</i>	<i>21</i>
<i>ғубин</i>	<i>30</i>
<i>даружин</i>	<i>40</i>
<i>тобин</i>	<i>50</i>
<i>жирон</i>	<i>60</i>
<i>долон</i>	<i>70</i>
<i>нойон</i>	<i>80</i>
<i>йирон</i>	<i>90</i>

ховван
минқон

100
1000

Шунинг билан бирга китобимиздан бир бетнинг суратини ҳам ўқувчиларимизга тақдим қилиб, сузни битираман¹⁷.

ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Биринчи китоб: САРФ

Бир-ики сўз

Бизнинг тил, адабиётимизнинг энг сунг кунлари фарғонали Умархон замонида эди. Тил, адабиётимиз Умархон пайтида бирдан яшнаб кутарилди-да, ундан кейин секин-секин пасая бошлади. Бора, бора йиқилишнинг, йуқолишнинг энг оғир, энг қора дақиқаларини утказди. Озгина пайтдан сунг Туркистонда етишган ярим шоирлар, ярим ёзғучиларни эса эски адабиётимизнинг сунг сулишлари деб курсатмак янглиш бир иш бўлмайдир. Буларнинг қаламлари учидан тукулган жумлалар бузуқ, сузлар синиқ, феъллар қаранглиқ¹ булиб чиқа бошлади.

Милодий 19 нчи мулчарнинг (асрнинг) сунгларида бизда янгилашмоқ (тажаддуд) фикри уйғанди. Янги мактаблар очмоқ, янги китоблар ёзмоқ, газеталар, хатлар чиқармоқ истадик: очдиқ, ёздиқ, бироқ ҳануз — тил, имло масалаларига очиқ белгили бир йул бера олмаган эдик. Бутун турк дунёси учун «бир ялпи тил» қабул этмак хаёллари билан овора бўлдиқ. Тилимизни шунга тўғри йурғузмоқ учун унумсиз тиришдик. Бу хаёлларнинг ишка ошмаганин билгандан кейин ўз тилимизни, уз имломизни тушуна бошладиқ. Бу йулда биринчи одимни қўқонлиқ Ашурали Зоҳирий отди. Имло битик сузини ёзиб чиқарди². Ундан сўнгра Тошкентда «Чигатой гурунги» очилди. «Гурунг» тил, имло масалалари билан теранроқ машғул бўлди. Туркияли Шайх Васфий томонидан арабча, форси(й)чага эргашиб ёзилган эски усмонли Сарф, Наҳв китобини мактабларимиздан суриб чиқарди-да, ўз тилимизнинг қоидаларини киргизди. Туркистон ўқутучиларининг икинчи, учинчи қурултойларида³ эски имлога қарши кенг сувратда кураш очиб ўз фикрларини утказди. Эски имло ўрнига янги имлони етказмак билангина боғланиб қолмади. Бир ёқдан ўлкада лотин ҳарфларини қабул этмакни ёқловчилар тайёрлади.

Тил, имло фикрларининг теграсига йиғилишганлар, мана шундай қилиб, биринчи галдаги ишларни битирдилар. Бутун турк тилларини бирлаштирмак хаёли хаёлгина бўлиб қолди. Эски имлонинг излари кукка учирилди.

Бироқ юқорида айтканим каби бу ишлар биринчи галдаги ишлардир. Ҳали курилажак бир куб ишларимиз бордир ва у бизни кутиб турадир. Эски имлони енгдик, куб яхши. Янги имломизнинг-да вақтлигина бир нарса эканини билайик. Букун ҳар томонда лотинчилик оқими кучланиб борадир. Яқин, жуда яқин бир замонда араб ҳарфларини (эски, янги имлолари билан бирга) томиридан узиб ташласа керак. Бу кўзга кўриниб турадир, аниқдир; лотин ҳарфларини қабул этмак, қабул эттирмак учун букундан бошлаб тайёрлик куришимиз лозим. Тилимиздаги товушларнинг сонларини, чузғи урунларини⁴ илмий сувратда яхшигина билиб аниқлаб қўяйик. Тилимизнинг истеъдодли, бой бир тил булганини қичқириб сўйладиқ; «бу тил даққидир (қуполдир), бунинг урнига туркчанинг адабий бир шевасини олайик» деган тил билмаслар билан курашдик — унларни енгдик. Бироқ ҳануз тилимизнинг белгили қоидаларини майдонга қўя олмадиқ. Ёзувларимизнинг шаклига «бирлик» янги ёзғучиларимизга қулайлик бермак учун тилимизнинг қатъий қоидаларини билдириш керак. Ҳамадан бурун у қоидаларни ўзимизнинг-да билишимиз лозимдир. Илмий ахтаришлар булмагунча бунларнинг биртаси ҳам булажак эмасдир. Биламизки, бизнинг шаҳарларимиз юзлаб йиллардан бирин араб, форси(й) адабиётининг ҳукми остида яшайдир. Шунинг учун бизда шаҳар тили бузилгандир.

Тилимизнинг соф шаклини даладаги эл-аймоқларимизда кура оламиз. Далада яшаган эл-аймоқларимиз орасида унларнинг жон озуғи булиб турган дostonлар, эртақлар, маталлар, лапарлар, ашулалар, қушиқлар бор. Шунларнинг ҳамасини буюк бир диққат билан халқ оғзидан чиққани каби ёзиб олиш керак. эл-улус орасида ёзув доиирасига кирган Зуфунун, Сайқали(й), Юсуфбек каби дostonлар бор. Аҳмад Яссавий, Қул Сулаймон ҳикматлари, Рабғузий «Қисас ул-анбиё»си, Машраб, Ҳувайдо ғазаллари, Дурбек, Навойи, Бобур, Бойқаро, Лутфий, Мир Ҳайдар⁵, Мунис, Умархон, Фазлий, Қулхоний⁶ каби аристократ шоирларимизнинг асарлари бор. «Қуталғу билиг», «Ҳибат ул-ҳақойик», «Девони луғатит-турк», «Муқаддимат ул-адаб» каби эски васиқалар бор. Шун-

ларнинг ҳамасини қилни қирқ ёриб текширайик; бир-бирига солиштириб, келиштириб, текли⁷, тубли натижалар олайик. Мана шу йулда, шу шаклда ярақланиб майдонга чиқганимизда курилган ишлар, олинган натижалар – илмий булиб чиқади. Кимсанинг-да лом-мим дейишига йул қолмайдир.

Бу ишларнинг қулай булмагани белгили. Бунлар бир кишининг қулидан келмайдир. Бу йулда тиришмак янги чиққан йигит ёзгучиларимизнинг ҳамаларига тушади. Янги ўзбек адабиётига илмий бир асос бермак, унга замоний, маданый бир борлиқ бағишламак учун мана шу йулларга бот киришмак ҳамамизга лозимдир. Бу ишларнинг тугал натижасини кутиб туриш ҳам ярамайдир. Бу улуг бинонинг, бу адабиёт мадрасасининг биринчи тошини тезлик билан қуймоқ лозим, мана шу фикрларга берилдим-да, мен тил қоидалари туғрусида қулда булган нарсаларни тузиб, териб шу биликчани чиқардим. У бир сабоқ битиги эмас, мутолаа китобидир. Тилимиз туғрусида тугал бир нарса эмас, бошланғичдир; таълиф⁸ эмас, тажрибадир. Буни сараламоқ, тузатмак, кенгайтмак юмишлари йигит кучларимизнинг жонли тебранишларини кутади.

Унли ва унсиз товишлар

1. б, п, т, ч, ж, х, д, р, з, с, ш, ғ, ф, қ, к, г, п(г), л, м, н, в, ҳ, й.

2. о, а, у – у, у – у, э, и – й.

Юқорида биринчи рақам билан курсатилган 23 ҳарф унсиз товишлардир. Икинчи рақам билан курсатилган туққуз ҳарф эса унли товишлардир.

Юқорида йигирма уч унсиз товишлардан учтаси булган «ҳ, х, ф» товишларини туркчада куб учратиб булмайдир. Шунинг учун бунларнинг туб туркча товишлардан булмагани айтилади. Бунларнинг ёт тиллардан туркчага кириб қолгани даъво қилинади¹¹.

Йуғонлиқ, ингичкалиқ

Бизнинг тилимиз ялпи турк тилининг кенг бир тармоғидир. Турк тилида булган асосий ҳолларнинг бизнинг тилда булиши табиийдир.

¹¹ «Девони луғат»да ҳам «ҳ» товишининг туркчада булмагани, ётлардан кирганлиги ёзилиб «ф, х» товишларининг асли туркчада борлиги айтилган бўлса ҳам бутун китобда «ф, х»ли сузларга учраш менга оз насиб булди – Ф.

Турк тилининг бутун тармоқларида бўлгани каби бизнинг тилда ҳам сузлар оҳанг эътибори билан йўғон, ингичка бўлиб иккига айриладир.

Бу оҳанг масъаласини эски ёзма асарларда куб кура олганимиз каби далада яшаганлар орасида ҳам кубрак учратмак мумкундир. Форс адабиёти, мадраса тажвиди¹ таъсири билан бузилган шаҳар шеваларида бу ҳолни оз курганимиз билан бизнинг шевада йўғонлиқ, ингичкалик оҳанги йўқдир деб бўлмайди.

Йўғон сузлар билан ингичка сузларнинг айирмаси шундайдир:

Бу иш бахтимиз гуллаган иш экан .

Мана шу жумлада — *бахтимиз, иш, бу* сузлари йўғон бўлиб, — *гуллаган, экан* сузлари ингичка сузлардир.

«Син!» сузи йўғон бўлгани учун бундан ясалган «синмоқ, синган, синиқ» сузлари ҳам йўғондир. «Мин!» сузи ингичка бўлгани учун бундан ясалган «минмак, минган, миник» сузлари ингичкадир¹.

Товиш узаришлари

1. *Уқул, узун, кунгул, буюр* сузларидан ҳар бири ики бўғунли (иқи ҳижоли)дир. Ҳар қаю бўғуни утрули бўлиб, иқинчи бўғунлари уч товишлардир. Мана шунларнинг сўнг товишлариға яна бир олтинчи товуш қўшганда *у-қу-лим, у-ру-ним, ку-нгу-лим, бу-ю-руқ* шаклида, яъни уч бўғунли сузлар бўлиши керак экан, шундай бўлмайди; бунлар ораларидаги бир чўзғини йўқотиб *ўлим, кунгим, ўрним, буйруқ* шаклида, яъни яна иқи бўғунли сузлар бўлиб қоладир.

Бу, албатта, тилимизнинг енгиллик истаганидан чиқиб қолган бир ҳол. Бу ҳол ёзуларимизда бор. Юқоридагиларға ўхшаган куб сузларни ёзғучиларимиз ҳеч нарса сезмасдан шу йулда туғру келтириб ёзалар. Бироқ бу ҳол умумий қоида бўлиб қабул этилмаган. Шунинг учун ҳар сузда юргизилмайди.

¹ Бироқ -к, -к о(л)ган, -ак қўшимчалари томирнинг йўғонлиқ, ингичкаликға тобе бўлмайди — *тижжак, билатон, чопагон, ёйдим-ку, айтади-ку* каби.

Бурундан тилимизға кириб қолган ва узлашқан чет сузлар тилимизнинг хусусиятларидан булган йўғонлиқ, ингичкаликға тобе тутилади; *қалам, хабар, ҳақиқат* каби.

Китоб, ҳаким каби сузларда йўғонлиқ, ингичкалик сўнги бугунға қарайди.

2. п, т, ч, х, л, к, с, ш.

Бу саккиз товиш «тургун» (чузгисиз) булганда буларга япишгучи д-т га, ф-қ га, г-к га айланиб эшитиладир.

Олдим, қолдим, ёзди, уқудилар сузларидаги «д» тоштим, очтим, тақтим, бостилар, эктилар, топти сузларида «т» бўлиб эшитиладир, бироқ «д» ҳарфи ёзиладир.

Бозорға, олға, борған, ёзған, олгучи сузларидаги «ғ» товиши, *боққа, отқан, оқгучи, очгучи* сузларида «ғ-қ» га айланиб эшитиладир.

Билган, берган, уйга, элга сузларидаги «г» товиши *эшиткан, тешкан, ичкан, ишком* сузларида «к» бўлиб айтилгани каби. Бироқ буларда ҳам «ғ, г» ёзиладир.

3. Бир «қ» билан бир «ғ» ё ики «ғ» товиши бир сузда булса, икиси ҳам «қ» га айланиб эшитилади. Бироқ сарфий бирликни сақлаш учун бунда ҳам «ға» нинг узи ёзилади. *Боғ + ға = боққа, аяғ + ға = аяққа* каби.

4. Бир буғу(н)дан ортиқ булган сузнинг биринчи буғунидан сунгра келган тургун (сокин) «қ» билан «к» кетидан бошқа бир ҳарфга қушилганда «ғ», «г» буладир. *Тупроқ – тупроғим, аяқ – аяғим, тиллак – тилағим* каби.

5. *Нима* сузининг енгиллашкани булган *не* сўзи учун, *этмак* сузларига қушилганда орадаги «н» товиши кетадир. *Не – учун = нечун, не – этай = нетай* буладир.

Суз ва унинг турлари

Биз тушунамиз, уйлаймиз, миямизда бир-бир уй туғадир. Шу уйимизни бошқаларнинг ҳам мияларига уткармак, уларга уйимизни билдирмак истагач, унлар билан гапириска туғри келадир.

Демак: мияларимизда туққан «уй»ни бир-биримизга билдирмак учун энг буюк қуролимиз «гап»дир.

Узингизни уйласангиз, ҳайвонлардан бирини (отни) уйласангиз, бизда у ҳайвон устига ерлашмак учун булган, тебранишингизни уйласангиз, уч маъно уйлаған булурсиз. Бу уч маънони бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, узингизни отқа минганингизни уйлаганда миянгизда бир «уй» туққондир. Шу уйни бир кишига билдирмакчи булғач *мен от миндим* деб қуясизким, бу айтканингиз бир гапдир. Куринадирким, юқоридаги уйда уч маъно булғани каби у уйни билдиргучи гапда ҳам уч суз бор: *мен, от, миндим*.

Демак, суз маъно билдирган товишлар тўдасидир. Оҳанг

эса, бизнинг тилимизнинг хусусиятларидан булган товиш оҳанги, яъни йўғонлиқ, ингичкаликдир. Ҳақиқатан, асли узбекча сўзлар ё йўғон, ё ингичка буладир. Ва узига қушилган қушимчаларни ҳам йўғонлиқ-ингичкаликда узига эргаштирадир.

Босим сўзининг бир буғунини қаттиқроқ узуб айтилишидан иборатдир. Бу бизнинг тилда кубрак сўзнинг охирида воқеъ булса ҳам ҳали қатъий сувратда текширилгани йўқ.

Бизнинг тилда ҳар сўзда бир босим бор ва қушилган қушимчалар ё шу босимни узларига торталар ёки босимсиз қоладилар (*уюш, уюшмади*) каби¹¹.

Сўзнинг сўз булиши учун маъно билдириш(и), оҳанг ва босим эгаси булиши лозим, шундай булғач, қушимчалар сўз була олмайлар. Чунки уларда мустақил маъно ва оҳанг ва босим йўқ.

Сўз бир маънони билдирган, узига махсус оҳанги ва босими булган товушлар тудасидир. Сўз: **от, суфат, феъл, олмош, кумакчи сўзлари** каби қисимларга ажраладир.

«*Кўёш, булут, ёғоч, темир, Аҳмат*» деганда шу сўзларнинг ҳар бири бирга бир нарсани эслатади. Бошқача айтқанда, бу сўзларнинг ҳар бири, бирга эслаткани нарсанинг отидир. Билдиргани маънога от бўлиб тақалган сўз — «от»дир.

От маъносининг туташ кўзга куринарлик нарса булиши лозим эмас. *Жон, эс, тун, қайғи, зулм* каби. Маъноси кўзга кўринмас отлар ҳам бордир.

Қизил олма, қора тахта, узун ёғоч, йироқ кент деганда олма, тахта, ёғоч, кент сўзларининг бирор от эканини биламиз. Шу отларнинг «нучуклик»¹⁰ ларини онглатмоқ учун қизил, қора, узун, йироқ сўзлари унларга қушилгандир. Бир отнинг «нучуклик»ини онглатмоқ учун унинг бош томониға келтирилган сўзига «суфат» ва шу отнинг ўзига «суфатли» дейиладир.

* * *

Йоздим, уқудим, борармиз, келармиз.

Юқоридағи тўрт сўзнинг ҳар бирини олиб, бўлаклаб кўрайлик:

Йоз-д-им, уқу-д-им, бор-ар-миз, кел-ар-миз. Курамиким, ҳар бир сўзимиз учка бўлинди. Бунларнинг биринчи бўлаклари бирор ишни, учинчи бўлаклари шу ишни

¹¹ Кичкина аломатлари босим урнини курсатадир

ишлаганнинг суйлагучига нисбатини, икинчи булаклари эса шу ишнинг қайси замонда булганини билдирмак учун айтилгандир. Мана шундай сузлар «фезъл» деб аталадир.

Бир ишни, бир замонни, ишлагучининг суйлагучига нисбатини билдирган суз фезълдир. Ҳар фезълнинг биринчи булагги «узак», икинчи булагги «замон белгиси», учинчи булагги эса «ишловчи» белгисидир. «От, фезъл, суфат» булмаган сузлар «кумакчи суз» буладир. Кумакчи суз бир гапдан, бир жумладан онглашилган «уй»га бошқачароқ бир шакл бермак учун ишлатиладир: **нечун? чунки, жуда, сира, ҳеч, ҳам** каби.

Сузларнинг тублиги, ясамалиғи

Тилларнинг бойимокларини, кенгаймакларини қулайлаштирган «суз ясаш» йули (арабча айтканда, *иштиқоқ* йули)дир.

Бир маънони онглатғучи биргина «туб» сузни олиб, унга турли қушимчалар қушмоқ билан у маъно теграсидаги ун-ун беш маънони онглата олмоқ «суз ясаш» йули билан буладир. Биз тилимиздаги суз ясаш йулининг кенглигини кузда гутиб келажакда бу шеванинг илмий, адабий, энг бой, энг кенг бир тил бўлишига ишонамиз.

Ёзмоқ сузининг узаги *ёздир*. Шу узакка турли қушимчалар қушиб *ёзиш, ёзма, ёздим, ёзажақ, ёзғучи, ёзмоқчи, ёзган, ёзғич* каби сузлар ясамоқ «суз ясаш» (яъни, иштиқоқ)дир. Бунда *ёз* сузиға «туб суз», бошқалариға «ясама суз» деймиз. Демак, суз бир узакка қушимча қушиб ясалган бўлса, «ясама суз» буладир, ясалмаган, узининг туб ҳолида қолган эса «туб суз» буладир.

Юқорида сузнинг турларини билган эдик. Мана шу суз туридан:

Фезъллар бутунлай ясама.

Отларнинг ози ясама, куби туб.

Суфатларнинг куби ясама, ози туб суздир.

Кумакчи сузнинг ҳамаси туб суз саналадир. Ясама сузлар турли узакдан ясаладир; **биринчи узак буйруқ** сузидир.

Буйруқ бир кишиға бир ишни буюрғанда айтилтурган суздир: *ёз, бор, кел* каби.

Икинчи суз **узак от ё суфат** буладир: *қораланди, оқланди, кукарди, ишлади, кучайди* сузларида *қора, оқ, кук, иш, куч* каби.

Кубрак ясама сузлар биринчи узакдан ясашиб, икинчи узакдан ясалганлар унга қарағанда оздир.

1. Ясама отлар

Куй, сизир, Эргаш, Уктам. Бу отларнинг ҳар бири туб отдир. Негаким: бир узакка қўшимча қўшиб ясалмагани куриниб турадир.

Ясама отлар эса шунлардир:

Урун оти – бир нарсанинг урнини билдирмак учун шу нарсанинг отига «лоқ» қўшилади: *овлоқ, тошлоқ, қишлоқ, утлоқ* каби.

Хужанднинг овлоқ қишлоғи кубдир («Бобирнома»).

Бир ишнинг булатурган урнин билдирмак учун шу ишнинг узагига (буйруққа) «оқ» қўшимчаси қўшилади: *ётоқ, ялоқ, ботқоқ* каби.

Қурол оти – бир ишни қилмоқ учун қурол булғучи нарсани билдиргали узакка *ғич, қич, гич, кич* қўшилади: *очқич, учғич, саватчич, сузғич* каби.

Узакка «қи – ги» қўшилганда ҳам қурол оти булади: *сипирғи, узанғи, чолғи* каби.

Узакка «оқ – ак» қўшилганда ҳам қурол оти булади: *ничоқ, таёқ, ўроқ, қайроқ, қуршоқ, курак, элак, эмчак* каби.

Сўзга «чоқ – чак» қўшилганда ҳам қурол оти булади: *ёрғучоқ, уйунчоқ, қўғурчоқ, беланчак* каби.

Суфатга «лиқ – лик» қўшилганда исмга айланадир: *шодлиқ, яхшилиқ, қизиллиқ, катталиқ, билимсизлик* каби.

Иш оти – 1) *ёздим, келдим* каби сўзларнинг феъл эканликларини, ҳар феълда иш ишлағучи ҳамда замон маънолари борлигини юқорида курган эдик.

Ёздим феълда булган ишнинг оти *ёзмоқ, келдим* феълдаги ишнинг оти *келмакдир*. Куриладирким, бу турлий¹¹ иш оти ясамоқ учун «моқ – мак» қўшилади.

Буйруққа «маслик – маслиқ» қўшилса, юқоридаги иш отининг булишсизлари ҳосил булади: *ёзмаслиқ, келмаслик, ўқумаслиқ* каби.

2) Буйруққа «ш» қўшиб икинчи турлий иш оти ясалади: *билиш, ўқуш, ёзиш, чопиш* каби.

3) Буйруққа «им» қўшиб учунчи турлий «иш оти» ясалади: *билим, уним, чиқим, терим* каби.

4) Буйруққа «ув – ув» қўшилиб, тўртинчи турли иш оти ясалади: *ёзу, келу(в), кулгу, олу(в), беру(в)* каби. Буйруқнинг кетида чўзғи булса ёлғиз «в» қўшилади: *сайлов, онглов, тилав* каби. Охирида «и – и» булган сўзларда «ув – ув» қўшимчаси қўшилганда, «и – и» тушиб қолади: *таши – ташув* каби.

5) Буйруққа «нч» қушилиб, бешинчи турли иш оти ясаладир: *ишонч, қурқунч, қувонч, укунч* каби. Бу турлий иш отини ҳар сўздан ясаб булмайдир. Эшитилган сўзларга махсус булиб, янгидан ясалмайдир.

6) Буйруққа «қин – гин» қушиб, олтинчи турлий иш оти ясаладир: *тошқин, босқин, чопқин, шовқин, ёнгин, бузгин, қочқин* каби. Бу турлий иш отларини маъносини-да қурқунч (даҳшат) булган феъллардан ясамоқ мумкундир.

Олиқ, сотиқ, солиқ, ёзиқ, тониқ каби буйруққа «қ – г» қушилиб ясалганлар иш оти булиб эмас, «сода от» бўлиб ишлатиладир.

* * *

Кичикланган отлар бир нарсани, ё бир кишини сийламак, ё унинг кичиклигини кўрсатмак учун уни берилган отга «кичикланган от» дейиладир. Кичикланган отлар ясамоқ учун отга «чо – ча; гина – гина; гина – кина» қушилади: *оғачо, китобча, келича, қизгина, қушқина* каби.

«Чиқ, чоқ, чак, лоқ» билан ясалмиш кичрайган отлар булса ҳам оздир: *чақалоқ, қизалоқ, келинчак, қопчиқ* каби.

* * *

Қушма отлар – ики от ё бир суфат билан бир от қўшулиб бир нарсанинг оти булганда «қушма от» дейиладир. Қушма отдаги ики сўз ёзилганда бирлаштирилади: *Ойболта, оқсоқол* каби.

* * *

Яна бир турли(й) «қушма от» буладирким, ики-уч сўздан ясаладир. Бироқ бу ики-уч сўздан ҳар бири узининг бурунги маъносини йўқотмайди. Бундай қушма отлардаги сўзларни айрим-айрим ёзмоқ керакдир: *Маориф идораси, Марказ ижроия камитати* каби.

* * *

Бирлик-қушлик: юқорида кўрганимиз туб, ясама отларнинг ҳамаси бирлик отларидир. Бунларни куплик отлари қилмоқ учун сўзларни айрим-айрим ёзмоқ керакдир: *қолитлар, учқичлар, билимлар, келучилар, ёнгинлар* каби.

II. Суфатлар

Оқ, қора, яхши, ёмон, катта, қисқа.

Юқоридаги суфатлар «туб суфатлар»дир. Негаким, бир узакга қушимча қушиб ясалмагандир. Ики турли(й) узак-

нинг ҳар бирига қушимча қушиб ясалган суфатлар, яъни «ясама суфатлар» тубандагилардир:

1. *Билимли, отли, оқчали, энли* каби отға «ли» қушилиб ясалган суфатлар. бир кишида, бир нарсада бир ҳолнинг, бир нарсанинг «борлиқ»ини кўрсатадир.

2. *Оқчасиз, билимсиз, отсиз, бўёвсиз, адабсиз* каби отға «сиз» қушилиб ясалган суфатлар бир кишида, бир нарсада бир ҳолнинг, бир нарсанинг «йўқлиқ»ини кўрсатадир.

3. *Кечаги, шаҳардаги, кейинги, бурунги, ташқи, қишқи* каби отға «ги – қи – ги» қушилиб ясалган суфатлар бир вақтда ёки бир маҳалда «булганлиқ»ни билдиради: *кечаги* суз «кеча булган суз» демакдир.

4. *Сарғимтиш, оқимтиш, қизғимтиш, қуқимтиш, яшимтиш* каби суфатлар бўёвнинг кучсизча булганини билдиргучи суфатлардир.

5. *Сарғиш, қизғиш, кукиш, оқиш;* бунлар ҳам юқоридаги маънодаги суфатлардир.

6. *Оп-поқ, қоп-қора, кўм-кўк, қип-қизил, тип-тин(иқ), яп-ялангоч* каби бир нарсанинг суфатига куч бериб айтилган сузлар ҳам «ясама суфатлар»дан саналадир.

7. *Тарихий суз, адабий журнал, фанний мақола, иқтисодий шўрода* булган *тарихий, адабий, фанний, иқтисодий* сузлари каби арабча отларға «ий – ий» қушилган сузлар «нисбат суфати» буладир.

8. *Иулдош, қўлдош, мунғдош* каби отларға «дош – даш» қушилиб алоҳида ясалганлар «уртоқлиқ суфати» буладир.

9. *Кумиш пичоқ, темир совит, олтин йузук, қамиш қалам, тош тахта* каби ики отдан биринчиси икинчисининг нимадан ясалганини билдирса «жинс суфати» буладир.

10. Отға «чи – чи» қушилиб, бир кишининг шу отнинг маъноси билан машғул булганини, уни ишлаганини билдиради. *Темирчи, кўмирчи, ёзучи, ёручи, босучи, чопқунчи* каби.

11. *Ёзмоқчи, кетмакчи, уқумоқчи, утурмоқчи* каби буйруққа «моқчи – макчи» қушилиб ясалган сузлар бир кишининг бир иш қилмоқ истагини билдиради. Бу турли суфатдан «чи» қушимчаси туширилиб ҳам ишлатилгани бордир. *Мен сенга бу кун учрамак* булиб турган эдим каби.

12. *Ёзма, босма, қўшма, борма, терма* каби буйруқға «ма – ма» қушилиб бир нарсанинг бир турли ишлатилганлигини билдирарлик суфат ясалади: *ёзма китоб* (ёзилган

китоб), *босма китоб* (босилган китоб), *қушма от* (қушилган от¹⁾).

13. *Очиқ, ортиқ* каби буйруққа «қ – к» қушилиб-да юқоридағи маънода суфат буладир.

14. Бир нарсанинг бир суфатининг икинчи нарсадаги шу суфатдан ортиқ булмаганини билдирмак учун шу суфатка «роқ – рақ» қушилади: *Карим яхши, Жума яхшироқ; пичоқ кескин, қилич кескинроқ; онглироқ, билимсизрак* каби.

15. Бир кишида ё бир нарса ва суфатнинг ошиқ булганини билдирмак учун буйруқнинг кетига бир уст чузғидин сунг «ған» қушилиб «оширма суфат» ясалади: *учағон, чопағон, билағон* каби. Бу «ған» қушимчаси йугонлиқ, ингичкаликка тобеъ булмайди.

16. *Озгин, кескин, қизгин, олғур, йиғлағур, улмағур, туймағур, уткур* каби буйруққа «гин – гир», «гур – кур» қушилиб ясалган суфатлар ҳам «оширма суфат» буладир.

17. Суфатларнинг кетларига «қина – гина, кина – гина» қушилиб «кичикланган суфат» ясалади. Кичикланган суфат бир кишини сийламак, ё ундағи шу суфатнинг озлигини билдирмак истаган чоғларда ишлатилади: *яхшигина, каттагина*.

18. Буйруққа «р» ҳарфи қушилиб ясалган суфатлар шу суфатнинг «дойим»лигини билдиради: *учар қуш, оқар сув, кўрар кўз, чопар от* каби.

Эскартиш: бу суфат келажак замон феъли ҳам буладир. Учунчи турли олмош изларига (II инчи бетга қарангиз) қушилганда иш оти буладир.

Сарт қилсин «кетари»га мундан.

(«Шайбонийнома»)

*Такалум «айлари»да тил билан тиший лаби,
Бири ақийқу, бир инжуйу, бири маржон.*

(Бобир)

Барчин бу ердан «кучари»ни билди.

(«Алпомиш»)

19. Буйруққа «қон – ган, ган – кан» қушилганда ҳам суфат буладир: *уқуған йигит, ёзилган китоб, тошқин сув,*

¹⁾ «Китобни ёзма» деганда «ёзма» сўзи феълдир. «Ёзма китоб» деганда, ёзма сузи суфатдир. Бу икиси орасида айирма босим (ударенность)дади. Суфат булганда босим «ма – ма»нинг ўзида булади. Феъл булганда «ма – ма»дан бурунги бугунда булади.

кеткан киши, келган киши каби (Бу ҳам олишма изларига қушилғач иш оти буладир: *кетканим, борганинг* каби).

20. Дойимлиқ суфатига «лиқ – лик» қушилғач «ярарлиқ суфат»ка айланадир: *уқурлиқ китоб, ёзарлиқ суз, курарлик боғ, утурарлиқ ерда бўлган уқурлиқ, ёзарлиқ, курарлик, утурарлиқ* суфатлари каби.

Бу турли суфатнинг «булишсизиси» ҳам бўладир: *унутмаслиқ суз, уқумаслиқ хат* каби.

III. Сонлар

Бир киши, ики от, уч ёғоч.

Биринчи ой, икинчи ой, учунчи ой.

Бирор танга, икишар танга, учар танга.

Шунда ёзилган *бир, ики, уч; биринчи, икинчи, учунчи; бирор, икишар, учар* сўзларидан ҳар бири «сон» бўлиб: *киши, от, ёғоч, ой, танга* сузлари «саналмиш» бўладир.

Сонлар бир нарсанинг – бир кишининг (қандайлигини эмас) **нечалигини-қанчалигини** кўрсатсалар ҳам сузлар аро туришлари суфатдан айирмасиздир. Шунинг учун буларни ҳам суфатлардан санамоқ мумкиндир. Сонлар ҳам **туб сон, ясама сон** бўлиб икига ажраладир.

Бизда ишлаткан сонлар шунлардир.

Туб сон

Нарсаларни, кишиларни санамоқ учун айтилтурған сонлар *бир, ики, уч, тўрт, ўн, йигирма, қирқ беш...* каби. Бунларға «саноқ сон» деймиз.

Ясама сонлар

1. Саралаңган нарсалар – кишилардан ҳар бирининг сарада тутган ўрнини белгилатмак учун айтилтурған сонлар *биринчи, икинчи, учунчи, тўртинчи...* каби. Бунларға «сара сон» деймиз.

2. Кубрак нарсани баравар улашканда айтилтурған (сўзлар) *бирор тангадан, икишар қаламдан, учар дафтар, бешар китоб...* каби. Бунга «улуш сон» деймиз. Кўринадир-ким «улуш сон»нинг саналмишға «дан – дан» ҳам қушмоқ мумкин бўладир.

3. *Биртадан китоб, бештадан дафтар, йигирматадан олтин* деганимизда бўлган *биртадан, бештадан, йигирматадан* сонлари «улуш сон» бўладир.

4. Кўб нарса — кўб кишининг чин сонларин онглатмай чамалабгина айтмакчи бўлганда «чама сон» ишлатиладир: *унлаб китоб, юзлаб киши, йигирмалаб бола* каби.

5. Ики «саноқ»ни бирга қушиб айтганда ҳам «чама сон» буладир: *ики-уч талаба, ун-ун беш шаҳар, йигирма-уттиз уй* каби. Бу турли чама сондаги ики саноқнинг орасига чизик қуймоқ керакдир.

6. Саноқларнинг кетларига «ов — ав» қушилиб ясалган сонларга «саналмишсиз» сон деймиз. Чунки бу турли сонлардан кейин саналмишлари айtilмай қоладир: *биров келди, унлар учов бордилар, болаларнинг олтовини кўрдим* каби. *Ики, олти* каби охирида «и — и» бўлган сонларга «ов — ав» қушилганда «и — и» товишлари тушуб қоладир: *икав, олтов* каби. «Саналмишсиз сон»ларни суфатлар қаторида эмас, отлар қаторида санамоқ тузукроқ булар.

7. *Биз икаламиз келдик, унлар учаласи қолди* деганда кўрилган *икала, учала* сонлари бир ишни бирдан ортиқ кишиларнинг уртоқлашиб қилганларини билдирадир. Буларга «уртоқлик сон» деймиз. Уртоқлик сон бирдан ортиқ сонларда буладир. Ҳамда жуда оз ишлатиладир. Буни ҳам «саналмишсиз сон» каби исмлар қаторида санамоқ яхшидир.

8. Саналмишларни ошириброқ курсатмак учун ишлатилган *юзларча, мингларча, ун мингларча* деган сузларига «оширма сон» деймиз.

9. *Бир ютум сув, ун қоп арпа, бир чеким тамаки, ики қадақ узум* деганда саноқлардан сунгра келган *ютум, қоп, чеким, қадақ* сузлари «ўлчов отлари»дир. Саноқлар отларга қушилиб «ўлчов сони» буладир. Унлардан кейин келган *сув, арпа, тамаки, узум* каби отлар эса ўлчов сонларининг саналмишлари буладир.

* * *

Биринчидан етинчигача рақамлар билан курсатилган сонларнинг ўзларига-да саналмишларига-да кублик белгиси бўлган «лар — лар» қушилмайди. Етинчи, саккизинчи рақамлар билан курсатилган сонларга ҳам «лар — лар» қушилса ҳам буладир: *Болаларнинг учовини кўрдим* деганимиз каби, *Болаларнинг учовларини кўрдим* демак мумкундир. *Унларнинг учаласи келди* деганимиз каби, *Унларнинг учалалари келдилар* демак ҳам мумкундир.

Туқузинчи рақам билан курсатилган «оширма сон»нинг

саналмишига «лар — лар» қўшилса ҳам буладир: *юз мингларча одам, юз мингларча одамлар* деганда икиси бирдир.

Ўнинчи рақам билан курсатилган «ўлчов сони»нинг ўзига-да «саналмиш»га-да «лар — лар» қўшилмайди.

Ўхшаш суфатлари «каби, ухшаш, -дек, дай—дай, янғлиғ, сингари» каби ухшатғичлар узларидан бурун келган от билан бирга узларидан кейин келган отнинг суфати бўладирлар. Бу турли суфатларга «ўхшаш суфатлар» деймиз: *қуёш каби юзи, тонгга ўхшаш гавдаси, арслондай қичқириши, оловдай кўзи, уқ янғлиғ сўзи, тамуғ сингари азоби бордир* деганимизда кўрилгани каби.

Суфатлардан сўнг келган отнинг «суфатли» аталганини юқорида кўрган эдик. Суфат бўлган сўз ўзининг «суфатли»си билан бирга келганда кўблик белгиси бўлган «лар—лар» ёлғиз «суфатли»га қўшилади. *Қизил байроқлар, отли аскарлар, уқутучи кимсалар* каби.

Суфат бўлган сўз «суфатли»дан айрим келганда от урнига утган саналадир-да унга «лар—лар» қўшиладир: *отлилар келадилар, уқутучиларни кўрдим, биринчилар утдилар* каби.

Отдан бурун эмас, феълдан бурун келган суфатлар суфат эмас, «ҳол» деб аталадир. Феълдан бурун келган суфатларнинг шу феълга ҳол бўлиши учун «қандай?» сўроғига жавоб бўла олмоғи шартдир.

Қандай ёзди? Қандай ўқуди? Қандай чиқди?.. сўроғларига жавоб: *у яхши ёзди, у ёмон ўқуди, у биринчи чиқди, у ўлғудек қийналди, у шошқин гапирди, у кум-кук чиқди. қушун отли келди, у фарғонали кўринди...* каби.

Очар, чопар, тўкма, қийма каби тубда суфат бўлган, сўнгра ишлатила-ишлатила от бўлиб қолган сузларга «отлашқан суфат» дейиладир.

IV. Феъллар

<i>Келдим</i>	<i>Ўқудим</i>	<i>Ёздим</i>
<i>Келсанг</i>	<i>Ўқусанг</i>	<i>Ёзсанг</i>
<i>Келмади</i>	<i>Ўқумеди</i>	<i>Ёзмади</i>

Юқорида ёзилган сузларнинг ҳар бири бир феълдир. Ҳар бир феъл, бир иш билан унинг ишловчиси ҳамда бир замонни билдирадир деб юқорида кўрган эдик.

Бир феъл уз маъносида булган шу уч бутоқнинг ўзгаришига қараб узгаришларга учрайди. Феълнинг маъносида булган «иш» сўйловчи томонидан ишланса, *мен ёздим*

дейиладир. Эшитучи томонидан ишланса, *сен ёздинг* дейиладир. Икисидан бошқаси томонидан ишланса, *у ёзди* дейиладир. Сўйловчи кўблик эса *биз ёздиқ* дейиладир. Эшитучи кўблик эса *сиз ёздингиз* дейиладир. Бошқаси кўблик эса *улар ёздилар* дейиладир.

Демак, феълнинг ишловчи узгаришига қараб узгарганидан олти шакл ҳосил буладир. Бу феълнинг олти шаклини **сўйловчи, эшитучи** демай олти рақам билан курсатувни мувофиқ кўрамыз:

Бирлик

1. *Ёзди*
2. *Ёздим*
3. *Ёздинг*

Кўплик

4. *Ёздингиз*
5. *Ёздиқ*
6. *Ёздилар*

Феълнинг маъносида булган иш ё бўлучи бир ишдир. ё бўлмовчи бир ишдир. Феъл ҳам шунга қараб ики турли бўладир: *булишли феъл, булишсиз феъл*.

Булишли

1. *Келди*
2. *Келдим*
3. *Келдинг*
4. *Келдилар*
5. *Келдик*
6. *Келдингиз*

Булишсиз

- Келмади*
- Келмадим*
- Келмадинг*
- Келмадилар*
- Келмадик*
- Келмадингиз*

* * *

Феълнинг маъносида булган замон эса «уткан замон, ҳозирги замон, сунгги замон» булиб учка булинадир. Феълларни ҳам шу булишка қаратиб уч кўмага ажратамыз-да: «сунгги замон, ҳозирги замон, уткан замон феъллари» деймиз.

Биринчи кўма

Сунгги замон феъллари

Бу кўмада **буйруқ, келажак, шарт, утинч, қўзғатиш** феъллари бордир.

Буйруқ

Бир ишнинг булишли ё булмаслигини истаб айтилган сўз «буйруқ»дир. Буйруқ бир феъл булғач, ишловчининг узгаришига қараб олти шаклда буладир.

Туб шаклнинг булишлиги *ёз, кел, уқу, кет* каби сўзлардир.

Шунга «ма—ма» қушилганда булишсиз буйруқнинг туб шакли ясалган буладир: *ёзма, келма, уқума, кетма* каби.

Бутун булишлиқ феъллар булишлиқ буйруқнинг туб шаклидан ясалган каби, бутун булишсиз феъллар ҳам булишсиз буйруқнинг туб шаклидан ясаладир.

Буйруқнинг туб шаклига «-сак, ай—ай, -нгиз, -синлар-синлар, айиқ—айиқ» қушимчаларини қушиб, қолган шакллари ясаладир:

<i>Булишлиқ буйруқ</i>	<i>Ёз, ёзсин, ёзай, ёзингиз, ёзсинлар, ёзайиқ; кел, келсин, келай, келингиз, келсинлар, келайиқ.</i>
------------------------	--

<i>Булишсиз буйруқ</i>	<i>Ёзма, ёзмасин, ёзмай, ёзмангиз, ёзмасинлар, ёзмайиқ; келма, келмасин, келмай, келмангиз, келмасинлар, келмайиқ.</i>
------------------------	--

Буйруқнинг маъносида булган талабга куч бермак учун буйруқнинг туб шаклида «ғил—ғил» қушиладир: *ёзғил, уқуғил, борғил, курмағил, келмағил, кетмағил* каби. Яна шу тилак учун ёзай, ёзмай шаклларига «н» қушиладир: *ёзайин, ишлайин, келмайин, уқумайин, курайин* каби¹⁾.

Келажак феъллар

Бизда келажак феъллар ики турлидир;

Буйруққа²⁾ «ар—ар» қушилиб бу феълнинг биринчи шакли, ёлғиз «ас—ас» қушилиб бўлишсиз биринчи шакли ясаладир. Шундай қилиб, ясалган биринчи шаклга ишловчи белгилари булган олмош изларининг икинчи турлари қушилса, бу феълнинг қолган шакллари булар.

Буйруқ

1

<i>Ёз</i>	<i>Ёзма</i>	<i>Кел</i>	<i>Келма</i>
1. <i>Ёзар</i>	<i>Ёзмас</i>	<i>Келар</i>	<i>Келмас</i>
2. <i>Ёзарсан</i>	<i>Ёзмаскан</i>	<i>Келарман</i>	<i>Келмасман</i>

¹⁾ Буйруқнинг сўйловчи кублигининг бизнинг адабиётда турли шакллари бор. *Борайиқ, келайиқ, борали, келали, борайиқ, келайиқ.*

Булардан бизга букунгача *борайиқ, келайиқ* шакли ишлатилади. 1925 нчи йил май ойида Самарқандда чақирилган илмий конференция эса «йиг, йик» қушимчаларини «айиқ—айлик» урнига қабул қилди: *борайиқ, келайиқ.*

²⁾ Бундан кейин «буйруқ» деганда булишли, булишсиз буйруқларнинг туб шакллари, яъни «ўзақ»лар онглашилсин.

3. Ёзарман	Ёзмассан	Келарсан	Келмассан
4. Ёзарлар	Ёзмаслар	Келарлар	Келмаслар
5. Ёзармиз	Ёзмасмиз	Келармиз	Келмасмиз
6. Ёзарсиз	Ёзмассиз	Келарсиз	Келмассиз

2

Буйруққа «ажақ—ажак» қўшимчалари қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясаладир. Унга ишловчи белгиларидан биринчи турлилари қўшилғач, қолган беш шакли ясалган бўладир.

Йўған суздан

Ёз	Ёзма
1. Ёзажақ	Ёзмаяжақ
2. Ёзажақман	Ёзмаяжақман
3. Ёзажақсан	Ёзмаяжақсан
4. Ёзажақлар	Ёзмаяжақлар
5. Ёзажақмиз	Ёзмаяжақмиз
6. Ёзажақсиз	Ёзмаяжақсиз

Ингичка суздан

Кел	Келма
1. Келажак ¹⁾	Келмаяжак
2. Келажакман	Келмаяжакман
3. Келажаксан	Келмаяжаксан
4. Келажаклар	Келмаяжаклар
5. Келажакмиз	Келмаяжакмиз
6. Келажаклар	Келмаяжаксиз

Ўтинч феъл

Бу феълнинг ясалиши шундайдир: буйруққа «гай—гай» қўшимчаси қўшилиб биринчи шакли ясаладир.

Биринчи шаклга ишловчи белгиларнинг икинчи тури қўшилиб, қолган беш шакли тузиладир.

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзгай	Ёзмагай	Келгай	Келмагай
2. Ёзгайман	Ёзмагайман	Келгайман	Келмагайман
3. Ёзгайсан	Ёзмагайсан	Келгайсан	Келмагайсан

¹⁾ Бу феъл шу биринчи шакл суфат бўлиб ҳам ишлатиладир. Келажак замон каби.

4. Ёзгайлар	Ёзмагайлар	Келгайлар	Келмагайлар
5. Ёзгаймиз	Ёзмагаймиз	Келгаймиз	Келмагаймиз
6. Ёзгайсиз	Ёзмагайсиз	Келгайсиз	Келмагайсиз

Шарт феъл

Ишласанг, тишларсан.

Изласанг, топарсан.

Қор ёғмаса туй булар.

Юқорида ёзилган гапларда *тишламак (емак)*нинг *иш-лашка, топтоқнинг излашка, туйнинг-да қор ёғмаслиқга* боғли булғани куришиб турадир.

Уз маъносидағи ишка бошқа ишнинг боғланганлигини билдирган феъллар «шарт феъл» буладир. Шарт феъл шундай ясаладир: буйруқга «са—санг» қушимчаси қушиб шарт феълнинг биринчи шакли ясаладир.

Бу биринчи шаклга ишловчи белгилари қушилиб қолган шакллари тузиладир.

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзса	Ёзмаса	Келса	Келмаса
2. Ёзсам	Ёзмасам	Келсам	Келмасам
3. Ёзсанг	Ёзмасанг	Келсанг	Келмасанг
4. Ёзсалар	Ёзмасалар	Келсалар	Келмасалар
5. Ёзсоқ	Ёзмасоқ	Келсак	Келмасак
6. Ёзсангиз	Ёзмасангиз	Келсангиз	Келмасангиз

Шарт феълнинг 5 инчи «шакли» *ёзсоқ-ёзмасоқ* булса ҳам Тошкент узбеклари бунинг жойида *ёзсамиз, келмасамиз, ёзмасамиз, келсамиз* дейлар. Бу маҳаллий озчиликда бир ишлатиш булса ҳам тарихий, эски бир ишлатишдир. Сўнгроқда бундан суз очамиз.

Шарт феълнинг олтинчи шакли *ёзсангиз, ёзмасангиз* булса-да, бизда *ёзсанглар, келсанглар* шаклида ҳам ишлатиш бордир.

Шарт феъл бошқа бир ишнинг узига боғли эканини билдирмасдан, сода ўзи ишлатилса, «умид-армон» маъносини берадир.

*Кунгли тилаган муродға етса киши,
Ё борча муродларни тарк этса киши.
Бу ики муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.*

(Бобир)

Қузғатиш феъл

Шарт феълларга «чи—чи» қушилғанда «қузғатиш феъл» буладир:

1. Ёзсачи	Ёзмасачи
2. Ёзсамчи	Ёзмасамчи
3. Ёзсангчи	Ёзмасангчи
4. Ёзсаларчи	Ёзмасаларчи
5. Ёзсоқчи	Ёзмасоқчи
6. Ёзсанг(из)чи	Ёзмасанг(из)чи

Икинчи кума

Ҳозирги феъллар

Ҳозирги феълларнинг бизда уч шакли бордир.

1

Кетида чузғи ҳарфи булған буйруққа «йдир—йдир» кетида қушилиб, чузғи ҳарфи булмаған буйруққа «адир—адир» қушилиб бу феълнинг биринчи шакли тузиладир.

Бу биринчи шаклга ишловчи белгиларнинг турлари қушилиб, бу феълларнинг қолған беш шакли ясаладир. Бироқ бу феълнинг биринчи, туртинчи шаклидан бошқаларда «дир—дир» қушимчаси тушиб қоладир.

Кети чузғисиз буйруқдан

Ёз	Ёзма
1. Ёзадир	Ёздайдир
2. Ёзаман	Ёздайман
3. Ёзасан	Ёздайсан
4. Ёзадирлар	Ёздайдирлар — ёздайлар
5. Ёзамиз	Ёздаймиз
6. Ёзасиз	Ёздайсиз

Кети чузғили буйруқдан

Уқу	Уқума
1. Уқуйдир	Уқумайдир
2. Уқуйман	Уқумайман
3. Уқуйсан	Уқумайсан
4. Уқуйдирлар — уқуйлар	Уқумайдирлар — уқумайлар
5. Уқуймиз	Уқумаймиз
6. Уқуйсиз	Уқумайсиз

Яна умидга ошён қурадир.

(Чултон)

Азизбек осонлиқ билан жон берадирган куринмайдир.

(Жулқунбой)

Бу феълнинг биринчи, тўртинчи шаклларидаги «дир—дир» қўшимчасида булган «р» ҳарфи халқ тилида кубрак «и—и» ҳарфига айлангирилади:

Ёзадир урнида ёзади

Ёздайдир урнида ёздайди

Ёзадирлар урнида ёзадилар

Ёздайдирлар урнида ёздайдилар дейилади.

2

Буйруққа бир уст чўзғиси бергандан сунг «ётир» қўшилиб биринчи шакли ясалади. Қолган беш шаклини ясамоқ учун ишловчи белгиларининг иккинчи турларини шу биринчи шаклига қўшмоқ керак:

Ёз

Келма

1. Ёзаётир

Келмаётир

2. Ёзаётирман

Келмаётирман

3. Ёзаётирсан

Келмаётирсан

4. Ёзаётирлар

Келмаётирлар

5. Ёзаётирмиз

Келмаётирмиз

6. Ёзаётирсиз

Келмаётирсиз

3

Ёзмоқ — кетмак каби иш отлариға «да—да» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясалади. Қолган беш шаклини тузмак учун ишловчи белгиларининг иккинчи турларини шу биринчи шаклга қўшмоқ керакдир.

Ёзмоқ (йўғон суздан)

Келмак (ингичка суздан)

1. Ёзмоқда(дир)

Келмакда(дир)

2. Ёзмоқдаман

Келмакдаман

3. Ёзмоқдасан

Келмакдасан

4. Ёзмоқдалар

Келмакдалар

5. Ёзмоқдамиз

Келмакдамиз

6. Ёзмоқдасиз

Келмакдасиз

Бу феълнинг биринчи шаклига «дир — дир» ҳам қўшилади.

Тубдан бу феъл бизнинг шевада йўқдир. Бошқа шевадаги турк матбуотидан сунг замонда бизга ўтиб қолгандир. Бу феълнинг булишсизи бизда ишлатилмайдир.

Учинчи кума

Ўткан феъл

Ўткан феъллар кумасинда уч турли феъл бордир: курилган феъл, эшитилган феъл, ҳикоя феъли.

Курилган феъл

Бу феъл бир ишнинг уткан замонда булиб-булмаганини билдирадир. Буйруққа «ди—ди» қушилғач, «курилган феъл»нинг биринчи шакли тузиладир. Шу биринчи шаклига биринчи турли ишловчи белгиларини қушиб бу феълнинг қолган беш шакли ясаладир:

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзди	Ёзмади	Келди	Келмади
2. Ёздим	Ёзмадим	Келдим	Келмадим
3. Ёздинг	Ёзмадинг	Келдинг	Келмадинг
4. Ёздилар	Ёзмадилар	Келдилар	Келмадилар
5. Ёздиқ	Ёзмадиқ	Келдиқ	Келмадиқ
6. Ёздингиз	Ёзмадинглар	Келдингиз	Келмадингиз

Бу феълнинг олтинчи шакли *ёздинглар, келдинглар, ёзмадинглар, келмадинглар* деб ҳам ишлатиладир. Бу феълнинг бешинчи шакли Тошкент шеvasида (ёздиқ ўрнида) *ёздимиз, ёзмадимиз* деб...

Эшитилган феъл

Бу феъл бир ишнинг кўбдан бери булган ё булмаганини хабар беради. Эшитилган феълнинг бизда ики турлиси бордир:

1

Буйруқға «ған—ған» қушиладир.

Бу билан ҳосил булган биринчи шаклга ишловчи белгиларидан икинчи турлисини қушмоқ билан бу феълнинг қолган беш шакли ясаладир:

Ёз	Ёзма	Кел	Келма
1. Ёзған	Ёзмаған	Келған	Келмаған
2. Ёзғанман	Ёзмағанман	Келғанман	Келмағанман
3. Ёзғансан	Ёзмағансан	Келғансан	Келмағансан

4. Ёзғанлар	Ёзмағанлар	Келганлар	Келмаганлар
5. Ёзғанмиз	Ёзмағанмиз	Келганмиз	Келмаганмиз
6. Ёзғансиз	Ёзмағансиз	Келгансиз	Келмагансиз.

2

Буйруққа «миш—миш» қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли тузилгандан кейин ишловчи белгилари билан қолгон беш шакли ясаладир:

Ёз ¹⁾	Ёзма
1. Ёзмиш	Ёзмамиш
2. Ёзмишман	Ёзмамишман
3. Ёзмишсан	Ёзмамишсан
4. Ёзмишлар	Ёзмамишлар
5. Ёзмишимиз	Ёзмамишимиз
6. Ёзмишсиз	Ёзмамишсиз

Ҳикоя феъли

Бу феъл бир ишнинг яқиндағина бўлиб-бўлмаганидан хабар бермак учун ишлатиладир. Буйруққа «-пдир» қўшимчиси қўшилиб бу феълнинг биринчи шакли ясаладир.

Шу биринчи шаклига ишловчи белгилари қўшилиб қолган беш шакли тузиладир:

Ёз	Ёзма
1. Ёзипдир	Ёзмапдир
2. Ёзипман	Ёзмапман
3. Ёзипсан	Ёзмапсан
4. Ёзиплар — ёзипдирлар — ёзипдилар	Ёзмаплар — ёзмапдирлар — ёзмапдилар
5. Ёзипмиз	Ёзмапмиз
6. Ёзипсиз	Ёзмапсиз

Қўшма феъллар

Ёздим, бошладим.

Бизда юқоридағи ики феъл бир-бирига қўшилиб, икисининг маъноларидан аралаш «бир маъно» бературган бир феъл бўладир: *ёза бошладим, кела бошладим* каби.

Бунга бир «қўшма феъл» деймиз. Қўшма феълда маъ-

¹⁾ Энг бурунги турк тили намуналарида бу шаклни учратиш мумкун. «Девони дугати турк»да «кечтимиз» каби шаклларига учраш мумкун бўлгани каби Ўрхун ёзувларидан «Култакин битик тоши»да ҳам «соладимиз, қундуртимиз» шакллари бордир.

нонинг оғирлиғи биринчи феълда булиб, икинчи феълнинг маъноси унга «қайд» булиб қоладир.

Қўшма феъл ясамоқ учун биринчи феълнинг буйруғи, кети чўзғили булса «й», кети чўзғисиз булса «а-а» қўшила-дир-да, икинчи феъл ўз ҳолича қоладир: *ёза бошлади, уқий бердим, йиқила қол, ўлаёздинг, суйлайтурған* каби.

Қўшма феълнинг замон билан, ишловчи билан, булишлиқ-булишсизлиқ билан узғаришлари ҳамаси икинчи феълда буладир.

Биринчи феъл узгармай қоладир: *ёза бошладим, ёзмай бошладим* деганда бу ики феълнинг икаласи булишлиқ феълдир; негаким, икисида икинчи феъл булишлидир: *ёза бошламадим, кура олмадинг* деганда бу ики қўшма феълнинг икаласи ҳам булишсиз феълдир. Негаким, икисининг ҳам икинчи феъллари булишсиздир.

Айрим феълнинг замон билан, ишловчи билан, булиш-(сизлиқ)-булмаслиқ билан қанчалар узғариб турғанини кўрдик. Мана қўшма феълнинг ҳам худди шунча узғаришлари буладир. Қисқача айтқанда, айрим феълнинг турт кумаси булгани каби бунинг ҳам шундай турт кумаси бордир.

Қўшма феъллар билдирганлари маъноға кура неча турли буладир.

1. Бошлов феъли: ёза-бошла, ёза-бошлама, ёзмай-бошла, кура-бошламадим, туша-бошладинг, бора-бошла, кела-бошлаған...

2. Яқинлаш феъли: ўла-ёздилар, кира-ёзмадим, кира-ёздинг, йиқила-ёзғансан, курмай-ёздингиз...

3. Ошиқма феъли: ёза-қол, ёзмай-қол, айта-қолди, эшита-қолмас, бора-қолажақ, ура-қолди, айлана-қолай, бера-қолдилар...

4. Довом феъли: ёза-берди, гапура-берма, уқуй-берасан, айта-бер, кета-беринг, ура-берған, соча-бердим, тукила бердилар, ола-берма...

5. Булдириш феъли: бора-оларман, тура-олмайсан, кура-олажакман, олол-майман, кета-олармиз, келолмай-миз, беролмайсан, қўёлмайсиз...

6. Булмоқ, қилмоқ, этмак каби феъллар; арабча, туркча суфат ё отға қўшилиб бир феъл буладирлар. *Мумкун булди, яхши этдинг, мен уни кулги қилдим, мен сени дўст тутдим* каби.

Хат ёздим, шаҳар бордим, уғри тутдим, иш қилди деган-

да бу сүзларимиздан ҳеч бири қўшма феъл булмайдир. Негаким, бунлардағи от билан феъл орасида «ни—ни» ё «га—га» қўшимчаси келтириб айтканда маънолари бузилмайдир. *Хат ёздим — хатни ёздим, шаҳар бордим — шаҳарга бордим, уғри тутдим — уғрини тутдим, иш қилдим — ишни қилдим* каби. Юқоридаги қўшма феълларда эса феъл билан от орасида «ни—ни», «га—га»ни келтиргач маънолари бузиладир.

Мумкун булди урнида *мумкунни булди*,

Яхши этдинг урнида *яхшини этдинг*,

Дуст тутдим урнида *дустни тутдим* деб булмайдир.

Бир феъл ё бир от кумакчи феълга қўшилиб ҳам қўшма феъл буладир. Бу турли қўшма феълни билмак учун бошқа кўмакчи феълни билишимиз лозимдир.

Кўмакчи феълнинг узаги, буйруғи *эр* иш оти *эрмак*дир. Бироқ бунларнинг икиси ҳам ишлатилмайдир. Бу узакдан ясаган феълларнинг ишлатилган баъзилари шунлардир:

1. *Эди, эдим, эдинг, эдилар, эди, эдингиз.*

2. *Эрир, эрирман, эрирсан, эрирлар, эрирмиз, эрирсиз.*

3. *Экан (дир-дир), эканман, экансан, эканлар, эканмиз, экансиз.*

4. *Эмиш, эмишман, эмишсан, эмишлар, эмишимиз, эмишсиз.*

5. *Эса, эсам, эсанг, эсалар, эсак, эсангиз.*

6. *Эмас, эмасман, эмассан, эмаслар, эмасмиз, эмассиз* (бунлар аслида *эрди, эркан, эрмиш, эрса* булиб сунграларда «р» ҳарфи тушиб қолган). Юқорида олти рақам билан кўрсатилган кумакчи феъллардан бештасининг булишсизини ясамоқ учун унда бурун «эмас» феълини келтирмак керак:

1. *Эмас эди, эмас эдим...*

2. *Эмас эрир, эмас эрирман...*

3. *Эмас экан, эмас эканман...*

4. *Эмас эмиш, эмас эмишман...*

5. *Эмас эса, эмас эсам...*

Кумакчи феълнинг ишлатилиши

Бу кумакчи феъли ўткан феъллар кумасидан «кўрилган феълга» қўшилмайдир; сунгги замон феъллар кумасидан қўзғатиш феълга ҳам қўшилмайдир. Бошқа ҳамаларига қўшилиб улардағи «хабар» маъносини «ҳикоя» маъносига айландирадир:

1. *Мен келиб эдим, у келмаб эди, сен кўриб эдинг.*

2. *Мен келмиш эдим (келмишдим), у келмас эди (келмамишди)...*

3. Мен келган эдим (келгандим), у келмаган эди (келмаганди — келган эмасди)...

4. Сен ёзмоқда эдинг, унлар ёзмоқда эдилар...

5. Мен ёза эдим.

6. Сен ёза эдинг, сен ёзмай эдинг...

7. Ёзса эди, ёзсанг эди, ёзса эди, ёзсанг эдинг...

8. Уқутгай эдим, курмагай эдинг, уқутмагай эдингиз...

9. Ёзажақ эди, келмаяжак эди, ёзажақ эди(м), ёзмаяжақ эдим.

10. Ёзар эдим, ёзмас эдим (ёзмас-дим), уқур эдим.

11. Келаётир эди (келаётир-ди), келаётирман...

Кумакчи феъллардан эди, экан, эмиш шакллари «ди—ди, кан, миш» шаклларида қисқартирилганда томирдан чизик (-) билан ажратиладир: келмиш-дим, ёзар-кан.

Кумакчи феъллар суфатга, отга ҳам қушилиб қўшма феъл ясайдир: у кун келган киши Аҳмат эди; бизнинг байроқ қизил эди; мен ичкан сув экан; у бизда уқитғуч(и) эмиш каби.

Феълларнинг бобларга айрилиши

Аҳмат сабоғини уқуди; Муаллим талабани чақирган; Чулпон шеърини юбормайдир.

Юқоридаги гапларда уқуди, чақирган, юбормайдир сўзлари феъллар булиб Аҳмат, муаллим, Чулпон шу феълларнинг ишловчиларидир. Биз бу феълларни ишловчилари билангина:

Аҳмат уқуди;

Муаллим чақирган;

Чулпон юбормайдир

деганда сузимизни тинглаган киши «нимани? кимни?» деб, албатта, сурайдир. Биз шу суроқларга жавоб булсин деб сабоғини, талабани, шеърини деган бўламиз.

Демак: бу феъллар, уз ишловчиларидан содир булғач таъсирлари бошқа бир кимса ё бошқа бир нарсага тушадир; у ҳам сабоқ, талаба, шеърдан иборатдир.

Ишловчидан содир булғач таъсирлари бошқа бир нарса ё кимсага тушкан феълга биринчи боб «утиш феъл» деймиз — бу бир.

Ёғмур ётмайдир;

Булутлар кеткан;

Қуёш чиқди.

Бу гаплардаги *ёғмайди*, *кеткан*, *чиқди* сўзларидан кейин «нимани? кимни?» деган сурашлар бошлайди. Демак: бу феъллар уз ишловчиларидан содир булғач, таъсирлари бошқага тушмайди, бундай феълга икинчи боб «салт феъл» деймиз – бу ики.

* * *

Шариф Турсун билан сўзлашди.
Турсун билан Шариф сўзлашдилар.
Ики уртоқ сўзлашдилар.

Бу гапларда курганимиз *сўзлашди*, *сўзлашдилар* феъллари бир ишнинг ики ишловчи томонидан бир-бирларига қаратиб ишланганлигини билдиради. Бундай феълга учинчи боб «уртоқлик феъл» деймиз.

Уртоқлик феълни ясамоқ учун булишлиқ буйруқга «иш – иш» қушилади: *ёзишадир*; *ёзишармиз*; *келишканмиз* каби. Буларни булишсиз қилмоқ учун «иш – иш»дан сунг «ма – ма» қушилади: *ёзишмайди*, *ёзишмаймиз*, *келишмагансиз* каби – бу уч.

* * *

Бу бобларнинг ҳар бирдан бошқа боблар яш

Бу уч феълнинг (боблари) туб бобларидир. Бунларнинг ҳар бирдан бошқа боблар тузмак учун айрим қодалар бор.

1

Утим феълларининг булишлиқ буйруқларига «тир – дир» қушилиб икинчи даража «утим феъл» ясалади. Буни булишсиз қилмоқ учун «тир – дир»дан сунг «ма – ма» қушилади:

«-тир» қушилгани: *очтир*, *очтирма*, *чектирма*, *чектир*, *чектиради*. «-дир» қушилгани: *ёздир*, *ёздирма*, *билдир*, *билдирма*, *билдирган*. Бир хил феълларга «-тир» қушилмасидан ёлғиз «-т» бир хилда ёлғиз «-р»гина қолади:

«-р» қолгани: *учир*, *оширдилар*, *пиширганлар*.

«-т» қолгани: *йиқит*, *уқут*, *безат*, *ясатмадинг*, *уқутмадим*.

2

«Салт феъл»лардан ҳам юқоридаги қоидага қараб утим феъллар ясалади. Бироқ бунлар маъно эътибори билан биринчи даража утим феъл буладирлар¹⁾:

¹⁾ Чунки бунлар ўтим феълдан эмас, салт феълдан тузилгандир

«-тир» қушилғани: *келтир, келтирмайдир, келтирган, келтирмайжак.*

«-дир» қушилғани: *синдир, қондирма, миндирдинг, миндирдилар.*

«-т» қушилғани: *ясатғанлар, уйнатингиз, ултуртмадим, уйнат.*

«-р» қушилғани: *туширса, туширмаса, чиқарғил, ботирма.*

Юқоридағи қоидалардан ташқари ҳар ики бобдан ҳам баъзи утим феъллар ясалғандир. *Кўргач, кўрсат, туйғур, турғур, етकिनгиз* каби.

3

Уртоқлиқ феъллар ёлғиз «-тир» қушимчаси билангина утим феълга айланадир:

Келиштирдим, келиштирмадим, бузиштирдилар, ириштирганлар, айтиштирмадим, алиштирса, алиштирмаса кабилар.

Юқорида курганимиз утим феълларни янадан орттирмоқ учун «тир-т» қушимчаси қушиладир:

«Тир-дир-р» билан
тузилганига «т»
қушилгани

Билдирт, синдирт, ёздирт, билдирма, чектиртинг, оттиртиллар, келтиртмадилар, пиширт, ичиртма, чиқартиб, ботиртқан эдим.

«т» тузилганига
«тир» қушилгани

Уқуттир, яшаттир, уқуттирмадилар, ясаттирамик, безаттирмаган, кўрсаттирмаган эдим, тинглаттирма.

4

Сен китобни очдинг — китоб очилди.

Муаллим мени чақирди — мен чақирилдим.

Шогирд сабоғини ёзгандир — сабоқ ёзилгандир.

Биринчи қатордағи *очдинг, чақирди, ёзгандир* феъллари утим феъллардир. Бу феълларнинг ишловчилари *сен, муаллим, шогирддир*, шу ишловчиларни гапдан чиқарамиз-да жойларида *китоб, мен, сабоқ* сўзларини қушиб юқоридағи феълларини шуларга нисбат бериб айтамиз: *китоб очилди, мен чақирилдим, сабоқ ёзилди.*

Бундай қилганда *очдинг, чақирди, ёзган* феълларини бир

оз ўзгариб қолганини, буйруқларига «ил – ил» қўшимчаларининг қўшилганини кураимиз.

Бу феълларга «мажхул» (белгисиз) феъллар дейиладир, бу юқоридаги уч бобнинг туртинчисидир.

Уртоқлик, утим, салт бобларининг ҳамасидан, буйруқга «ил–ил» қўшмоқ билан мажхул (белгисиз) феъл ясаладир. Бу феълнинг бўлишсизидаги «ма–ма» қўшимчалари «ил–ил»дан сунг келадир: *ёзилди, ёзилмадим, ўқулган, ўқулмаган, бериладир.*

Утим феъллардан мажхул феъл

Ёздирилди, ўқитилмайдир, ўқуттирилса, ясаттирилган, келиштирилсин, йиғиштирилган, ириштирилмайдир, келиштирилмайдир.

Уртоқлик феълдан

Ёришилди, келишилган, сузлашилгай, йироқлашилгай, ёзилишмайдир, келиш(ил)магай, сузлашилмаган, йироқлашилмаган.

Салт феълдан

Борилди, чиқилди, юрилди, чарчалди, етилди, борилмади, чиқилмади, юрилмади, етилмаган.

Бил, қол, кел каби кети «-л» булган буйруқлардан «мажхул» феъл ясамоқ учун яна «ил–ил» қўшимчаси қўшилмайдир. Бунларнинг мажхуллари «ин–ин» қўшимчаси билан тузиладир.

Билинди, келинди, келинадир, шилингандир, қилинадир, олингандир, илинмиш каби.

5

Кети «-л» бўлмаган буйруқларга ҳам «ил–ил» қўшилиб тузилган бир турли феъл бор: *курунадир, уйғанди* каби. Бу турли феълни мажхул феъллар қаторида санай олмаймиз. Чунки бунларнинг мажхуллари *курунадир, йўқотилди* феълларидир. *Куринмак, уйғотмоқ, курилмак, уйғатилмоқ* орасидаги айирма буюқдир. Булар «узлик феъл» буладир, биз бу «узлик» феълларини мажхуллари билан бирга ёзиб кўрсатамиз:

Мажхуллар

Курилди

Ювилди

Севилди

Тортилди

Ўзликлар

Куринди

Ювинди

Севинди

Тортинди

*Безалди
Ясалди
Ургатилди
Овутилди*

*Безанди
Ясанди
Ўрганди
Овунди*

Билинмак, шилинмак, қолинмоқ каби ики «-л»ни бир ерда келтирмаслик учунгина «ин—ин» билан тузилган «мажхул» феъллар ҳам «мажхул» ҳам «узлик» феъли булиб ишлатиладир.

Икинчи уриндан ясалган феъллар

Буйруқға эмас, от-суфатка қушимчалар қушиб тузилган феълларга «икинчи узакдан ясалган феъллар» деймиз, бу турли феъллар от ё суфатка, кубрак «ла—ла» қушиб ёзиладир:

*Кучламак
Улуғламоқ
Оқламоқ
Қораламоқ
Тишламак
Қишламоқ
Таёқламоқ*

*Мажбур этмак
Таъзим, ҳурмат қилмоқ
Гуноҳсиз топмоқ
Гуноҳли топмоқ
Тиш билан олмоқ
Қишда турмоқ
Таёқ билан урмоқ*

«Лаш—лаш», «лан—лан», «ай—ай» билан ясаладир:

Суллашмоқ, қизиллашмоқ, уклашмак, қизармоқ, кучирмак, оқармоқ, отланмоқ, сарғайтмоқ, кунайтмак, озаймоқ каби.

6

1. Темирни кўрдим, Темир менга дафтар берди.

2. Уртоғимга бордим, уртоғимдан китоб олдим.

Юқоридаги гаплардан *Темир* билан *уртоқ* сўзлари ики-шар йўла айтилган. Бу қоидага кўра бузуқ эмас булмаса ҳам эшитилишда совуқдир. Бу гапларни енгиллатмак ҳамда бир сўзни ики йўла қайтариб айтишдан қутулмоқ учун икинчи йўла айтилган *Темир* ҳам *уртоқ* сўзларини «у» сўзи билан алмаштирамаиз-да *Темирни кўрдим, у менга дафтар берди. Уртоғимга бордим, ундан китоб олдим* деймиз.

Бир кишига *ёздинг!* демакчи бўлганда унинг отини айтиб *Аҳмат ёздинг* демаймиз-да, *сен ёздинг* деймиз. Кўбга қараб *ёздингиз* демакчи бўлганда ҳамасининг отини айтиб *турмаймиз-да сиз ёздингиз* деймиз. Бир киши ўз отини «мен» сўзи билан кўб кишилар ўз отларини «биз» сўзи билан

алмаштирадирлар. Бир ёки бир неча отларга олиштирилиб келтирилган шу қисқа сузларга «от олишмалари», яъни ёлғузча «олмош»лар деймиз. Олишмалар шулардир:

От олишмалари

Бирликда

1. У
2. Мен
3. Сен

Кўликда

4. Улар – унлар
5. Биз – бизлар
6. Сиз – сизлар

Кўрсаткич олмошлари

Яқин кўрсаткичлар

Бу – бул

Шу – шул

Ушбу

Мана

Мана бу

Мана у

У – ул

Уша – ушал

Ана

Ана у (ану)

Булар – булар

Шулар

Ушбулар

Манавлар

Мана булар

Мана улар

Улар – унлар

Ушалар

Анавлар

Ана улар

Сураш олишмалари

Нечун? нучук? нега? нендай? қандай? қалай? қачон? қайда? қаёқ? ким? нима? қанча? неча?

Булардан «ким» – кимсалардан, «нима» – нарсалардан, «қачон» – чоғдан, «қайда, қаёқ» – урундан, «қанча» – ўлчовдан, «неча» – сондан, «қандай, нучук» – ҳолдан, «нечун, нега» – сабабдан сурашқа ишлатиладир.

7

Кумакчи сузлар

Сузнинг етинчи тури «кумакчи сузлар»дир. Кумакчи сузларнинг беш турли суздан айирмаси шундайдир.

Булар от, феъл, суфатларга қўшилтурган қўшимчаларнинг ҳеч биртасини қабул қилмайди: *аслага, сираға, энгдан* дейилмайди.

1. Кучайтиш кумакчилари: *асру, жуда, ҳеч, албатта, асла, сира, энг, буткул, худди.*

Бунлар бир гапнинг ё бир сўзнинг маъносини кузатмак учун ишлатилади. Ишлатилишлари шундайдир:

Биз сени «асла» кўрмадик. Бу «асру» узундир.

Сен мени «ҳеч» кўрмадинг. У «жуда» қисқадир.

Бу китоб «сира» битмайдир. Эрта «албатта» борамиз.

«Энг» яхши бир китоб бер! «Чиндан» кўб гаплашдинг.

2. Урун кумакчилари: *ора, ичра, узаро, узра.*

Шаҳар «ора» кирдим.

Уй «ичра» утирдиқ. Бош «уза» қўйдим.

Тағин, дахи, билан, -ала, -ла, яна, ҳам, да — да сўзлари икки маънони йиғиб, қабатлов кумакчи бўлади.

Мана «тағин» келди; бу «дахи» келди. Шариф ила Карим келди. Яна ёз! Сен «ҳам» ёз! Аҳмат, Шариф «ҳам» Каримни кўрдим. Шариф келган эди, Аҳмат-да келди.

Йуқса, агар, агарча бунлар шарт кумакчиларидир. Бунлардан *агар* билан *агарча* сўзлари форси(й)чадир. Бизда ишлатилишлари сира лозим эмасдир. Чунки *Агарча сен келмадинг мен келдим* деган гапнинг туркча-узбекчаси *Сен келмасанг-да мен келдимдир. Агар келсанг* деганда ҳам *агар* ортиқчадир. *Келсангнинг* узидан *агар* онглашилади.

Балким, ё, ёки, ёхуд сўзлари аниқсизлиқни билдиради. *Кошки, шояд* орзу кумакчисидир.

Эссиз, афсус, аттанг, а, хай аттанг армон кумакчиларидир.

Сайин — сайи нисбат кумакчисидир. Икки феълнинг маънолари орасидаги боғланишларини кўрсатади: *У борган «сайин» биз қочдиқ, Қуёш кутарилган «сайин» ҳаво исина борди.*

«гина — гина, қина — кина, фақат» — бунлар чеклаш кумакчисидир. *Фақат биз келдик, биргина келмай қолдиқ.*

«Ким, ки» тафсир, изоҳ кумакчисидир. *Билдираманким, эълон қилинадирки...*

Бироқ, лекин сўзлари айтилган бир гапдан бир нарсани «чиқариш» кумакчисидир. *Ҳама олдилар, «бироқ» мен қилдим.*

Учун, чунки — сабаб кумакчисидир.

«Ча — ча» — чама кумакчиларидир: *йигирмача, юзча, мингларча.*

Нисбат кумакчиси ҳам бўлади: *Русча, туркча, арабча гапуради, инсонларча ишлайди.*

Замон кумакчиси ҳам бўлади: *мен келганча утир.*

Довур — бир ишнинг сунграсини курсатмак учун ишлатиладир: *Шаҳарга довур борамиз, юз йилга довур кутамиз. Довур урнида «ча — ча» ҳам ишлатиладир.*

Оҳ, уф, ах — бунлар қайғи, туйғи кумакчиларидир.

8

Белгилар

«-ми» суров белгисидир.

«-нинг» бир нарсанинг кимга, нимага қарашлигини курсатадир — қараш белгисидир: *Унинг боғчаси, боғчанинг эшиги, Шарифнинг китоби, Элбекнинг шеъри.* Қараш белгиси бир отқа қушилғач, ундан кейин келган бир отга учинчи турли «олмош излари» қушиладир. *Барчаси, қопчаси, менинг қаламим, сенинг қоғозинг, уларнинг шеърлари, сизнинг ишингиз, бизнинг туришимиз* каби.

«ниқи — ники» бу ҳам қараш белгисидир. *Бу китоб Аҳматники, бу шеър Ботуниқи.*

«га — га, дан — дан, да — да, ни» бунлар бир феълнинг ишловчидан бошқа кимга, нимага нисбат булғанини кўрсатадир.

«ни — ни» тушма белгисидир. *Мен китобни ёздим* деганда ёзмоқ иши таъсирининг китобга тушкани билинадир.

«га — қа, га — ка» бориш белгисидир: *Мактабқа бордим, шаҳарга қочдим, талабага китоб бердим* деганда бундағи феъллардан *мактаб, шаҳар, талабага* қаратган бир ҳаракат борлиғи онглашиладир.

«дан — дан» чиқиш белгисидир. *Уйдан келдим, китобдан онгладим* дегандай феъллардан онглашилган ҳаракатнинг *уйдан, китобдан* бошлангани онглашиладир.

«да — да» ўрун белгисидир. *Уйда ўтурдим, мактабда ёздим* деганда феълларнинг ўрунлари билинадир.

ИМЛО — ИСТИЛОҲ КОМИСИЯСИДАН

Имлода, истилоҳда булган чатоқликларнинг томирига болта уруш мақсади билан Ўзбекистон маориф комисарлиғи ёнидағи илмий шуро томонидан махсус «Имло ва истилоҳ» комиссияси ташкил қилиниб ишка бошлади. Комисия имло масаласида лотин алифбоси учун қабул қилинган асосни ҳозирдан бошлаб араб ҳарфлари билан ёзилган китобларда ҳам амалга қўя бошлашқа қарор берди. Лекин катта ўзгаришлар ясалмасин учун лотин алифбосига кирмай қолган

баъзи бир ҳарфларни (ح, ع кабиларни) араб алифбоси билан ёзилган китобларда сақлашқа қарор берди. Баъзи сўзларнинг ёзилиши туғрисида ҳам махсус қарорлар чиқарди. Бу қарорларнинг ҳаммаси «Маориф ва ўқитғучи» журналида эълон этилгусидир. Шу қарорга кўра Фитратнинг «Сарф»и ҳали янгидан қаралиб чиқиб, имлоси тузатилди. Баъзи истилоҳлари ҳам ўзгартирилиб бошқа истилоҳлар қабул қилинди. Комисия томонидан қабул қилинган истилоҳлар қатъий бўлиб, бошқа мактаб китобларида ҳам истилоҳлар амалга қўйилгусидир. Комисияда баъзи бир истилоҳлар устида бошқалиқлар булди. Шунинг учун бунинг каби вақтларда ҳар ики томоннинг илгари сурган истилоҳини ёзишқа (биттасини пастка, бет охирига) қарор берилди; Суфат – туриқ, феъл – қилиқ кабилар. Тажриба натижасида униси ё буниси қабул қилиниб, вақти билан биттаси йўқолур. Бу йўлда муаллимларимизнинг фикр ва ёрдамларини кутиб қоламиз.

Комисия номидан: **Амир Нажиб** («Сарф»нинг бешинчи нашрига киришсўз, 1927).

ТИЛИМИЗНИНГ ТАРИХИЙ ОҚИМИ

Уруслар Туркистонга келмасдан бир-ики мулчар (аср) бурунроқдан олиб сунг кунларгача бизнинг ялпи (умумий) бир отимиз йўқ эди.

Ўзбеклар Туркистонга келиб Чигатой ҳукумати саналган темурийларни қувғандан сунг унсиз ҳам халқ орасига тузук кенгашмаган *чигатойлик* унвони орадан чиқарила бошлади. Бунинг жойига қабила унвонлари – хонлиқ, беклик унвонлари бирлашди. Уруслар келгандан сунг *сарт* унвони умумийлаша бошлади. Бироқ «сарт» сўзи (арабларнинг ажам сузига ухшаб) турк булмаганларга тақила келган эди. Миллий уйғонишимизнинг бошида турганлар бу унвонни қабул этмадилар. «Сарт» сузи йўқдир, деб қичқира бошладилар. *Турк, мусулмон, туркистонли* каби унвонларни сақламоқчи булдилар.

Буюк инқилобдан кейин бу унвонсизликдан қутулмоқ эҳтиёжи бутун кучи билан узини курсатди. Ҳар ким «Биз ким буламиз?» деб уз-узидан сурай бошлади, *ўзбек* унвони ярарлиқ кўрилди, қабул этилди, турли эътирозларга қарамасдан бу кун бу унвон ҳаётга аралашиб қолди.

Биз мана шундай унвондан унвонга оғдирила турғанда бурунги унвонимиз бўлган «чигатой» сузи адабиётимиздагина

Ўз кучини сақлаб келди, узимиз туркистонли, мовароуннахрли, мусулмон, сарт булатурган пайтларда тилимиз «Чигатой тили», адабиётимиз «Чигатой адабиёти» булибгина қолди. Бу «Чигатой тили» қандай тилдир? Туркчанинг қайси шеvasига киради? Тарихи нучукдир? Шунни куриб утишимиз керак.

Ҳижрий 466 (йил)да қашқарли Маҳмуд ибни Хусайн томонидан ёзилган «Девони луғатит турк»¹⁾нинг кўрсатишига қараганда, ҳижрий 5 мулчарда (асрда) турк тили ики буюк тармоққа айрилган. Ораларида сарфчада, луғатчада алчагина айирма булган. Бу ики тармоқнинг бир «Девони луғат»нинг айтганига кура, «Ўғуз туркчаси», бири эса «хоқоний туркчаси» ё содача «туркчадир». Умумий турк тилини *шарқ туркчаси*; *ғарб туркчаси* деб айирмоқнингда асоси «Девони луғат»нинг шу сузларига бориб тираладир. Бу кун *шарқ туркчаси* деганимиз туркча «Ўғуз туркчаси»га муқобил, унга «ёндош» булган шу хоқоний туркчасидир.

«Девони луғат»нинг сузига кура бу хоқоний туркчаси туркларнинг расмий, адабий тиллари эмиш, турк тилларининг энг «фасиҳ»и ҳам шу эмиш. Хоқоний туркчаси «Жикил—чегил», «Тахси—тухси» (яъни, қорлуқ) туркларнинг шеvasи эмиш. Боласоғун, Тароз, Мадина ул-баизада яшағучилар суғдча гапирсалар ҳам, хоқоний туркчасини билар эмишлар.

«Азнийоб»²⁾дан Боласоғунгача ёйилиб «Оргу» улкаси саналган жойларда ҳам, хоқоний туркчасининг бир оз бузилган шакли ишлатилар эмиш, Қашқарнинг шаҳар тили ҳам, шу хоқоний туркчаси эмиш. Уйгурлар ҳам хоқоний туркчаси билан сўйлашар эканлар, бироқ унларнинг узларига махсус шевалари ҳам бор эмиш.

Ҳижрий 426 (йил)да, яъни «Девони луғат»дан турт йилгина бурун Қашқарда ёзилган «Кутадғу билиг» билан, қашқар тилида ёзилгани маълум булган «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг шу хоқоний туркчасининг бу юқорида ёзилган сузларидан очиқ англашилади. «Девони луғат»да Оргу улкасидан саналган Сайрамдан чиққан Аҳмат Яссавий ҳикматларини ҳам шу доиранинг бир оз бузуқ шеvasига киргизишка туғри келади.

¹⁾ 1333 Истанбулда Маориф назораги томонидан босилган бу муҳим китобнинг босма бир нусхаси Тошкентда «Турон» кутубхонасида бордир.

²⁾ Тароз (Тироз), бу кунги Авлиёта шаҳаридир. «Азнийоб» билан «Мадина ул-баиза» бу кунги «Сайрам»дир. «Боласоғун» Авлиётанинг шарқий шимолида эски бир шаҳар экан, бу кун изи қолмагандир.

Шарқ туркчасининг бутун қабила шевалари устида умумий адабий, расмий бир шеваси борлиғи ҳам у шевада анчагина шевалар ёзилгани юқоридаги изоҳдан маълум булади. Бу шевани *хоқоний туркчаси* деб атамоққа эски бир замонда Қашқарда чиққан тил олими Маҳмуднинг сузларига таяниб узимизни ҳақли топамиз.

Ёлғиз турк дунёсигина эмас, Осиёни қурқунч бир суръатда қайнағиб, титратиб юборган чингиз истилосидан сунг Урта Осиёда хон булган Чигатойга нисбат берилиб, Урта Осиё адабий тилига чигатой тили ва у шевада ёзилган нарсаларга, умуман, чигатой адабиётининг бир-бирига чоғиштириб қарасоқ хоқоний туркчасининг Чингиз чиқиши билан бошқа шеваларга аралашиб ислом-эрон таъсири остига ҳам анчагина кира қолиб *чигатой* унвонини олганини кўрмак мумкундир.

Хоқоний туркчасида қабила шеваларининг устига турган адабиётлик ҳоли бор. «Девони луғат»ни ёзган қашқарли Маҳмуд бу шевани хоқоний туркчаси дегани каби орасира ёлғиз «туркча» деб ҳам кўядир. Бу ҳолларни биз Чигатой туркчасида ҳам курамиз. *Чигатойча* Урта Осиёда яшаган туркий қабила шеваларининг ҳаммасидан юқори турган адабий, расмий, байнал қабилавий бир тилдир. Навойи каби Чигатой шоирлари уларининг бу адабий шеваларига содача «туркча» отини берганлар.

Чигатой адабиётининг энг биринчи асари саналган Рабғузий «Қисас ул-анбиё»сининг шеваси «Қутадғу билик», «Ҳибат ул-ҳақойиқ» каби хоқоний туркчасида ёзилган китобларнинг шевасини эслатадир. Зотан, чигатой туркчаси узидан юзлаб йил бурун ҳуқум сурган бир адабий шевани оз вақтда тубдан йўқотиб, унинг жойини узи ололмас эди.

Мана шу далилларга таяниб айта оламизким: чигатой туркчаси, чигатой адабиёти; хоқоний адабиётнинг (Қашқардан Ҳиротгача булган) йули узун йили кўп бир сафар натижасида узғариб, ислом-эрон таъсири остида қолган икинчи бир шаклдир.

Мана шундай булиб майдонга чиққан чигатой тили кун сайин эрон, араб таъсирларига берилиб мусулмонлаша борди. Навойи замонларида эса эмди араб, форс сузларига тўлиб қолган эди. Шундай булса ҳам эски нуфузини, эски кучини йўқотмади. Араб-форс адабиётидан қолишмоқ ис-

тамай юраберди. Ёлғиз Урта Осиёда эмас, бутун турк дунё-сиға ёйилди. Тотор тилига бир куп йиллар жон озуғи бўла келди¹⁾.

Усмонли ва Озарбойжон турклари ҳам бу адабиёт билан машғул булдилар. Бу шевада шеърлар ёздилар, чига-той дугатлари ясадилар²⁾.

Чигатой адабиётининг «Олтун даври» саналган Навойи-лар пайтининг сунги кунларида узбек хони Шайбоний Туркистонга юриш этди, чигатой хонларини, шунлар қаторида машхур Бобир Мирзони енгиб, Туркистондан қувди. Туркистонда узбек идораси қурди. Узбек хонлиқлари замонида ҳам Урта Осиё адабиёти чигатой адабиёти булиб қолди. Шайбонийхоннинг уруш достони атоғлиқ чигатой шоири Муҳаммад Солиҳ томонидан ёзилди, Қўқон хони Умархон теграсида йиғилган шоирларнинг ҳамалари Навойининг содиқ шо-гирдлари булиб қолдилар. Бу ҳол замонамизғача давом этди.

Сунги кунларда ҳар томондан узбек адабиёти аталган, ишқилиб, ўзини борлиқ дунёсиға чиқармоқ истаган биз-нинг ёш янги адабиётимизга келганида бу ҳам ўзининг асосларини, керакли моддаларини яна чигатой адабиёти-дан олди ҳамда оладир. Шунинг учун биз бу кунги узбек адабиётини; чигатойчанинг маданийлашиб бу куннинг суроглариға жавоб бермак истаган, араб, форс сузлари-дан узоқлашиб элга яқинлашмоқ истаган бошқа бир шак-лидир, демак ҳақиқатдан айтилган булмаймиз³⁾.

УЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТУҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Икинчи китоб: НАҲВ

Уқуғучиларга

Қулинғиздағи бу китобча узбекча «Наҳв», туғруси, узбек наҳви туғрусида менинг бир тажрибамдир. «Узбек тили қоидалари туғрусида бир тажриба» менинг икинчи китобимдир. Биз тил қоидалари ҳам унинг атамалари (ис-тилоҳлар) туғрусида ишлашнинг ҳам биринчи пайтида-миз. Шунинг учун тилимизнинг қоидаларини бу майдон-га қуйиб, атамаларини собит бир ҳолға келтириб олгани-

¹⁾ А. Азиз, А. Азимийлар томонидан ёзилган «Тотор адабиёти тарихи»нинг биринчи жилд, бурунги давр, икинчи бўлагини уқиймиз.

²⁾ «Абушқа», «Шайх Сулаймон» дугатлари усмонли тилида ёзилгандир.

³⁾ Ушбу мақола «Сарф»нинг 1927 йилги 4-нашридагина эълон қилинган.

миз йуқ. Бу туғруда тил муаллимларимиз ора бирлашкан бир йул ҳануз йуқдир. Ёки бошланган ишларнинг ҳамасида ҳам шу ҳолни курмай чора йуқдир. Тилимизнинг бутун қоидаларини аниқлаб, атамаларини майдонга қуймоқ учун яна бир оз тиришмагимиз, бир-биримизга кумак қилишимиз лозим.

Мен бу тажрибамни ёзганда ҳам Тошкент тил муаллиминлиги билан машхур бўлган ўртоқларим билан англашмоққа, келишмакка тиришдим. Шундай булса ҳам, шу тажрибамда «уларнинг фикрларига туғри келмаган урунлар» йуқдир деб даъво қила олмайман, эҳтимол бордир, эҳтимол купдир-да, биз яна тажрибамизни давом этдирармиз, яна ишлаймиз. Бутун ўзбек муаллимларига тил текшириш учун раҳбар буларлиқ китобларимиз энди борлиққа чиққан. Ҳайъат томонидан ёзилган «Тил сабоқлиқлари», Шорасулнинг «Тил қоидалари»¹, яқиндаги кичик тажрибаларим². Ишонаманки, бутун ўзбек муаллим, муҳаррирлари³ бундан кейин тилимизни текширарлар. Бизнинг китобларимизни муҳокама қилиб ўқурлар. Бунларда қоидалар, атамалар, усуллар туғрусида фикр юргизилар; фикрларини бизларга ҳам ёзарлар. Бизлар уларнинг фикрлари узра яна ишлармиз; яна тиришамиз. Мана шундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари туғрусида фойдали бир «иш» куринилган буладир. Мана ундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари собит бир ҳолга қуйилган буладир.

(Фитрат)

Гап

Сўзнинг нима экани, неча турли бўлгани, қандай қушимчалар олиб, қандай ўзгаришларга учраганини сарфда курдик. Бир фикрни бир кишига билдирмак учун сўзларни йиғиб бир-бирига боғлаб айтамыз. Бу айтканимиз «гап» буладир. *Мен китоб олдим* деганда гапимиз уч сўздан ясалган. *Сен бу кун тез келдинг* деганда беш сўздан ясалгандир.

Демак: бир фикр, бир ўй англатғучи сўз қушими бир гап бўладир. Бир тилда бўлган гапнинг турлари, ясалиши, ҳам гапдаги сўзлар туғрусида маълумот шу тилнинг наҳвида куриладир.

Қимирлаган қир ошар.

Бўзчи белбоққа ёлчимас.

Мулла билганин ўқур.

*Ики қўчқор калласи бир қозонда қайнамас.
Ўлган келмас.
Учган ёнмас*

деганимиздаги олти сўз қўшимининг ҳар бири бир гапдир.

Туриш белгилари⁴

Сузларни туплаб бир-бирига байлаб гап тузишда «ўй» қулай англашилсин деб турли белгилар ишлатиладир. Бунларнинг ҳамасиға бирдан «туриш белгилари» ё содача «туришлар» дейиладир. Туриш белгиларидан қайси биртасини гапнинг қайси булагидан сунг қўйилиши туғрисида ҳар бирининг ўз урнида маълумот берилгусидир. Бунда ҳамасини бир қатордан кўриб ўтишимиз керак:

1- «Нуқта» (.)дир. Бунга келгач ўқуғучининг тухташи лозим.

2- «Бир тиниш» белгиси (;)дир. Бунга келгач ўқуғучи тухтамайдир; бироқ гапдаги сузларнинг муносабатлари узилмасин учун бир нафас толиш (бир тиниш) вақти туриб утадир.

3- «Ярим тиниш» белгиси (,)дир. Бунга келгач ўқуғучи ярим тиниш вақти туриб утадир.

4- Сураш белгиси (?)дир.

5- Ундаш белгиси (!)дир.

6- Қўш нуқта (:)дир.

7- Тирноқлар (« »)дир.

8- Ёйлар ()дир.

9- Турткул⁵ ёйлари |]дир.

10- Улкан ёйлар { }дир.

11- Чизик (—)дир.

12- Нуқталар (...)дир.

Бош сузлар

Кесим, эга

1. Қушга боғчада эрталаб...

2. Чулпон яқинда яхши бир шеър...

Юқоридаги ики сўз қўшимидан ҳеч биртаси гап була олмайди, булардан тугал «ўй» англашилмайди. Бу тубандаки сўз қўшимидан қай бирини эшитгач сўз кесилди, гап битди деб ўйламаймиз. Гапнинг сунгини кутаимиз. Бу-

ларни тугатмак, гап қилмоқ учун биринчисига *сайрайдир*, икинчисига *ёзди* сузларини қўшиб:

1. *Қушлар боғчада эрталаб сайрайдир.*

2. *Чулпон яқинда яхши бир шеър ёзди*

деймиз, англамоқчи булганимиз ўйни тугаллатамиз. Гап тугаладир, сўз кесиладир. Гапнинг тамомланиб сузнинг кесилгани шу *сайрайдир* ҳам *ёзди* сузлари билан булди. Шунинг учун юқоридаги ики гапнинг охиридаги *ёзди*, *сайрайдир* сузларига «гапнинг кесим сузлари» ё содача «кесим» деймиз.

Гапдаги сузларнинг охирига келган, уз келиши билан суз қушимини гапка айлантирган суз — «кесим» суздир.

Болали уй бозор;

Боласиз уй мозор.

Олдамаган олданмайдир.

Айрилганни айиқ ер.

(Эл сузлари)

Шу чоғда, шу боғда ҳар нарса юмшоқдир.

Ҳар нарса кукарган, ҳар нарса яшнайдир.

(Чулпон)

Тонг отди, жадун зулмати битди,

Мунгли кеча минг дард ила утди.

(Боту)

Юқоридаги гапларнинг охирларида булган *бозор*, *мозор*, *олданмайдир*, *ер*, *кукарган*, *юмшоқ*, *оппоқдир*, *отди*, *битди*, *утди* сузлари шу гапларнинг кесим сузларидир.

Кесим сузларига «дир» қушимчаси қушиладир; «дир» қўшилмагани ҳам буладир. Юқоридаги гапларда иковига ҳам мисол бор.

Кесим суздан сунг, гапнинг битганини кўрсатмак учун «нуқта» қўйиладир.

Аҳмат менга хат юборди.

Бу китобни Карим ёзган.

Бугун бизга оқча берилди.

Бу уч гапнинг кесимлари *юборди*, *ёзган* ҳам *берилди* сўзларидир. Шу кесим сузлардан ҳар биртасини «ким? — нима?» сузлари билан айтканда гапдаги қайси суз билан жавоб берилса шу суз гапнинг «эга сузи» ёки содача «эга»си буладир.

— *Ким юборди?* — *Аҳмат.*

— *Ким ёзди?* — *Карим.*

— *Нима берилди?* — *Оқча.*

Мана шу *Аҳмат, Карим, оқча* сўзлари юқоридаги гапларга «эга сузи» бўлиб киргандир.

Демак, бир гапдаги кесим сузи «ким-нима» туғрисида айтилган булса эга сузи шудир. Кесим сузининг-да, эга сузининг-да бир гапда бирдан ортиқ бўлишлари мумкиндир.

Кесим ёки эга сузи бирдан ортиқ булганда ораларида (.) шакли қўйиладир; энг сунггида (,) шакли урнида «ҳам, ва» қайди кетирмак-да буладир:

*Уйлар,
Қуноқлар,
Саройлар
Айрилди бутун дабдабасиндан.*

(Фитрат)

Уйнади, кулди, қаргади, тинди.

(Боту)

Бу турмиш, бу ҳокимият, чеки куринмаган бу қоронғулик унинг учун сира қизиқарлиқ эмас.

(А.Қодирий)

Аму купурмишидир, тошмишидир.

(Чулпон)

Бизнинг мактабда талабаларга қалам, дафтар, китоб, кийим, томоқ ҳам оқча бериладир.

Бизнинг шаҳарга ўзбек шоирларидан Чулпон, Боту, Элбек ва Ойбеклар келдилар.

Ишчилар ҳаракати қонуний ҳаракат, мажбурий ҳаракат, маъноли ҳаракат.

(Ҳаниф Бурнаш)

Бу ҳаракатнинг узига махсус шароити, ўзгаликлари, назарияси, хатту ҳаракати, сиёсати ва пираграммаси бордир.

(Ҳ. Б.)⁶

Гапдан англашилган уй мантиқ(чи)ларча⁷ айтқанда, «ҳукм» ёки «тасдиқ»дир. Уй ёки ҳукм зеҳни(й) бир гапдир. Унинг-да булаклари буладир. Унинг биринчи булагига эски мантиқчиларимиз **мавзуъ**; икинчи булагига **маҳмул**⁸ дер эдилар. Бунинг биринчи булаги булган «мавзуъ» гапнинг эга сузига, «маҳмул» эса кесим булагига купрак туғри келади. Лекин туташ туғри келмайдир. Гап

«ким-нима» тугрисида айтилса, шу «ким-нима» ҳар вақт зеҳни(й) гапимизнинг (айни фикримизнинг) мавзуи буладир, бироқ ҳар вақт тилдаги гапнинг «эга» сўзи булмайдир.

Бола кетадир деган уйни суйлаганимизда уй бола тугрисидадир. *Қуш учмасин* деган уйни уйлаганимизда уй қуш тугрисидадир. Шунинг учун юқоридаги ики «уй»нинг мавзуълари *бола* билан *қуш*нинг маъноларидир. *Кетадир* билан *учмасин* маънолари эса шу ики уйларнинг «маҳмул»лари буладир. Энди шу ики уйни тил билан ифода қилганда унинг булаклари билан гапнинг булаклари бир-бирларига мос келадирлар-да *бола*, *қуш* сўзлари гапнинг «эга» сўзи, *кетадир* билан *учмасин* эса, гапларнинг «кесим» сўзлари буладир. Бизга бир китоб бериладир, шуни ким ёзган? деб сўрадилар. *Биз охтара-охтара унинг Мир Али номидан ёзилганини англадик*. Шу чоғда бизнинг мияда ҳосил булган уй бу китоб *Мир Али номидан ёзилган* шаклидадир. Мана шу уйдаги бу китоб маъноси мавзуьдир. Чунки уй унинг тугрисидадир. *Мир Али номидан ёзилган* маъноси эса маҳмулдир. Бироқ биз шу уйни тил билан билдирганда *Бу китобни Мир Али ёзган* десак, курамизким, уйимизнинг булаклари билан гапимизнинг булаклари бир-бирларига мос келмаган: уйимизда мавзуь булган нарса гапимизда эга булган. Уйимизда мавзуь *бу китоб* эди. Гапимизда эса эга *Мир Али*дир. Шу мисолда уй *китоб* тугрисида, гап ҳам *китоб* тугрисидадир. Бироқ *китоб* сўзи гапда эга булмагандир.

Демак: наҳв китобларида курганимиз «гап (жумла) «ким, нима» тугрисида айтилса шу «эга» бўладир» деган таърифлар уйловга (яъни зеҳни(й) гапларга) кура тугри булса ҳам, тилдаги гапларга кура янглишдир. Чунки гап кимнинг, ниманинг тугрисида айтилса, шу «ким-нима» уйнинг (мантиқча айтканда, ҳукмнинг) мавзуи буладир. Бироқ ҳар вақт тилдаги гапнинг эга сўзи булмайдир.

Биз мана шунга таяниб эга, кесим сўзларини таъриф қилганда янгилик ясадиқ. Бошда эгани эмас, кесимни таъриф этдик. Сунгра «кесим ким-нима тугрисида айтилса шу эгадир» дедик. Юқоридаги мисолда *Бу китобни Мир Али ёзган* деганимизда, гап *китоб* тугрисида айтилган булса ҳам, кесим сўзи булган *ёзган* сўзи *Мир Али* тугрисида айтиладир. Шунинг учун бу гапнинг эга сўзи *Мир Али*дир.

Тулдирғич сўзлар

Гапнинг бош сўзлари эга билан кесимдир. Эга билан кесим сўзлари айтилгач эшитучи бир уй англаган бўладир: *Кўёш чиқди. Ой ботди. Баҳор келди. Ерлар кўкарди* каби.

Эга билан кесимдангина тузилган гапдан англашилган ўйнинг-да чиқмай қолгани ҳам бўладир.

Аҳмат олди деганда англаймизки, *Аҳмат* бир нарсани олган. Бу бир уйдир. Бироқ у нарсанинг нима эканин билмаймиз. Шунинг учун ўй тўла эмас деймиз. *Карим топширган* деганда ҳам англаймизким, *Карим* бир нарсани бир кимсага топширган. Бу-да бир уйдир. Бироқ у нарсанинг ва у кимсанинг ўзини билмаймиз.

Эга билан кесимдангина англашилган ўйнинг камчиликларини тўлдирмоқ учун гапка турли сўзлар қўшиладир. Бу қўшилган сўзлар ҳам эга билан кесимга ўхшаб гапнинг бўлаклари бўладир.

Аҳмат китобни олди. Шариф қоғозни Каримга топширди. Мана шу гапларда кўрганemiz *китоб, қоғоз, Карим* сўзларидан ҳар бири гапнинг бир бўлагидир. Эга билан кесимдан англашилган ўйнинг камчиликларини тўлдирмоқ учун келтирилган тўлдирғичларидир. «Ни, га» эса уларнинг белгиларидир. Гапка киргучи тўлдирғичлар шулардир:

1) тушим, 2) бориш, 3) чиқиш, 4) ўрун, 5) бир-галик, 6) чоғ, 7) нечунлик, 8) нечуклик тўлдирғичлари.

Энди шуларни биртадан кўриб чиқамиз.

I. Тушим тўлдирғичи

Аҳмат олди. Карим кўрди. Кўёш иситди деганимизда англашилган ўйлар тўла эмас. Бу гапларни эшиткан киши тўла бир ўй англамоқ учун «кимни? нимани?» деб сўрайдир. Мана шу сўрашларга жавоб бериш учун *китобни, Эргашни, ерни* деган сўзларни юқоридаги гапларга қўшамиз-да:

Аҳмат китобни олди.

Карим Эргашни кўрди.

Кўёш ерни иситди деймиз.

Бу гаплардаги *олмоқ, кўрмак, иситмоқ* ишларининг *Аҳматдан, Каримдан, кўёшдан* содир бўлиб, *китобка, Эргашга, ерга* тушгани билинадир. Шунинг учун бу гаплар-

даги китоб, *Эргаш* ҳам *ер* сузларига «тушим тулдирғичи» деймиз. Тушим тулдирғичининг белгиси «ни»дир.

Дунёни ел бузар, одамни суз бузар. Айрилганни айиқ ер. Чумчуқни қассоб сүйсин каби. Тушим тулдирғичига «ни» белгисининг қушилмай қолгани ҳам буладир. Бироқ «ни» қушмаганда тушим тулдирғичларининг маъноларида аниқлик қолмайди: *Аҳмат китобни олди* дегандаги *китоб* аниқ билганимиз бир китобдир. *Аҳмат китоб олди* деганда *Аҳмат*нинг бизга маълум булмаган қандай булса-да бир ё бирдан ортиқ *китоб олгани* англашиладир.

*Қош қуяман деб куз чиқарар.
Ёш йулар, ёш гулар излаиман.*

(*Боту*)

*Йиқилган уйларда сирли тун курдим,
Бузилган ерлардан куп нарса туйдим.*

(*Боту*)

Каса ушлаб қулим толди.

(«*Алтомиш*» *достони*)

II. Бориш тулдирғичи

*Аҳмат китобни берди.
Карим сувни тукди.
Темир кетди*

деганимизда бу гапларнинг ҳар биттасида кесим, эга ҳам тушим сузлари бордир. Бироқ булардан англашилган уйлар яна тула булмаган. Эшиткучи киши буларни эшиткач «кимга? нимага? қаяққа?» деб сурайди. Мана шу суроқларга жавоб учун юқоридаги гапларга *Шарифка*, *ерга*, *мактабка* сузларини қушамиз-да:

*Аҳмат китобни Шарифка берди.
Карим сувни ерга тукди.
Темир мактабка кетди* деймиз.

Бу гаплардан *китоб*, *сув* ҳам *Темир*нинг *Шариф*, *ер* ҳам *мактаб* сари жунаганлари билинадир. Шунинг учун *Шариф*, *ер* ҳам *мактаб* сузларига «бориш тулдирғичи» деймиз.

Бориш тулдирғичи гапнинг шундай бир булагидирким, гапнинг бошқа бир булагидан узига томон бир ҳаракат, бир узаниш борлигини билдирадир. Бунинг белгиси «га —

қа — га — ка»дир. Бориш тулдирғичидан белгисининг тушириб қолғани ҳам буладир: *Бозор бордим — бозорға бордим.* Бориш тулдирғичига «га — га, давур — довур» қушилғанда ҳаракат ва узанишнинг сўнг узи буладир. *Бузоқнинг югургани оғилғача. Бозорғача бордим. Бу йил қишқача далада қолдим. Бу иш қиёматқа довур булмайдир. Шаҳарга давур айланиб келдим.*

Бориш тулдирғичига «га — га» қушилғанда бориш белгиси булған «га — қа — га — ка»нинг тушиб қолғани ҳам буладир:

Улганча урдим — улгангача урдим.

Тонг отғанча уқудим.

Усбанга йулдошдирким, улганча ташламас.

(Элбек)

Үйчи уйлағанча таваккалчи ишини битирар.

(Эл сүзи)

III. Чиқиш тулдирғичи

Шариф чиқди.

Карим бизга келди.

Мен китобни олдим.

Юқоридағи гаплардан биринчисида эга билан кесим; икинчисида кесим ҳам бориш тулдирғичи бор; учинчисида эса эга, кесим ҳам тушим тулдирғичи бор. Бироқ булардан англашилган уй яна тула эмас. Буларни эшиткан киши «кимдан? нимадан?» деб сурайдир. Мана шунга жавоб учун юқоридағи гапларга *мактабдан, бозордан, Аҳматдан* сузларини қушамиз-да:

Шариф мактабдан чиқди.

Карим бозордан бизга келди.

Мен китобни Аҳматдан олдим деймиз.

Бу гапларда *Аҳматдан, бозордан, мактабдан* бир ҳаракат, бир узаниш бошланғани англашиладир. Шунинг учун бу гаплардағи *мактаб, бозор, Аҳмат* сузларига чиқиш тулдирғичи дейиладир: Чиқиш тулдирғичи гапнинг шундай бир булагидирким, узидан бир ҳаракат, бир узанишнинг бошланғанини билдирадир, бунинг белгиси «дан—дин»дир. Чиқиш тулдирғичи узининг белгисидан сира айрилмайди:

*Узи билмайдир, кишидан сурамайдир.
Бир от орқасидан минг от сув ичадир.
Яхши суз билан илон инидан чиқади; ёмон суз билан
қилич қинидан чиқади.
Ёмондан ҳар ким безадир.*

(Эл сузлари)

Чиқиш тулдирғичиға «бери – буён» сузлари қушилған-
да ҳаракат, узанишнинг бош учи англашиладир.

*Бир йилдан бери тинишлигимиз бор.
Мактабдан буён чопиб келамиз.
Уч ойдан буён касалман.
Жаннат, у гузал жозибали ер,
Кундан бери ер устида хоқон.*

(Боту)

Уч кундан бери тўхтамасдан ёғиб турған ёғмур...

(М. Шермухаммад)

*Эскартма: юқоридағи гаплардан «бери» сўзидан қолғани ҳам
буладир: Қушинлар кубдан турдилар. – Кубдан бери турдилар.*

(Боту)

«Дан – дин» белгилари 1) сабаб, восита маъноларида
ҳам келади: *Томға шотудан чиқдим. Отам тифдан улди
каби; 2) арабча «баъз» бир қисм маъносида ҳам келади:
Китобдан уч бет ўқудум. Олмадан юзта олдим. Пулдан биз-
га ҳам бердилар. Кук чойдан беринг каби; 3) сарфда суфат-
лар қаторида, 15-рақам остида «ортиқлиқ суфати» деб
курсатилган яхшироқ, кескинрак каби суфатлар бор, шул
суфатларга байланиб келган отларға ҳам «дан – дин» қуши-
ладир.*

*Бунинг сузи қиличдан кескинракдир.
Шариф Аҳматдан билимлиракдир.
Дунёда тошдан қаттиқроқ юраклар бор.*

*Кескинрак, яқинроқ каби ортиқлиқ суфатларининг маъ-
ноларидағи «ортиқлиқ»ни яна бир даража орттирмоқ учун
шуларга бойланған сузларға «дан – дин» белгисидан сўнг
«ҳам, -да» қайди қўшиладир:*

*Шариф Каримдан тузукрак.
Йулдош Шарифдан ҳам тузукрак.
Темир тошдан қаттиғроқ,
Пулат темирдан-да қаттиғроқ.*

*Унинг сузи қиличдан ҳам кескинракдир.
Дунёда тошдан-да қаттигроқ юраклар бор каби.*

Ортиқлиқ суфати гапка киргач унинг белгиси бўлган «роқ — рақ»нинг тушиб қолгани ҳам буладир:

*Унинг сузи қиличдан ҳам кескиндир.
Шариф Аҳматдан билимлидир.
Дунёда тошдан қаттиқ юраклар бор.
Унинг сузи қиличдан ҳам кескин.
Дунёда тошдан қаттиқ юраклар бор каби.*

Юқорида курсатилган, турли маънолардаги «дан — дин» белгиларининг ҳаммасини «чиқиш» белгиси деб шуларга қушилган сузларнинг ҳаммасини «чиқиш тўлдирғичи» санамоқ муносибдир.

Бунгача куриб келганимиз уч тўлдирғич (тушим, бориш, чиқиш тўлдирғичлари)нинг гапка кириб-кирмаслигига оид кесим сузи булган феълнинг маъносига боғлиқдир. Шул феълнинг маъноси истасагина тўлдирғичларнинг бирта-икитаси гапка кирадилар; йўқса кирмайдир. *Қуш учди* деганимизда *учиш* феъли чиқиш ҳам бориш тўлдирғичлари билан келишади: *Қуш ёғочдан учди, кукка учди* дея оламиз. Бироқ *учиш* феъли «тушим тўлдирғичи» билан сира келишмагани учун *Қуш томни учди, кукни учди* демаймиз. *Мен палов едим* деганимиздек *емак* феъли тушим ҳам чиқиш тўлдирғичлари билан келишади. Шунинг учун *Мен паловни едим, мен паловни товоқдан едим* деймиз. Бироқ бу феъл бориш тўлдирғичи билан келишмайдир. Шунинг учун юқоридаги гапларга бориш тўлдирғичи киргиза олмаймиз.

Бундан кейин курилатурган тўлдирғичларда бу ҳол йўқдир. Буларни ҳар қандай гапка киргизмак мумкиндир.

IV. Урун тўлдирғичи

*Карим сабоғини уйда ёзадир.
Биз ишимизни қишлоқда кўрамиз.*

Юқоридаги гапларда *Карим сабоғини ёзадир, биз ишимизни кўрамиз* деган ўйларнинг урунларини курсаткан *уйда, қишлоқда* сузлари гапнинг «урун тўлдирғичи» буладир.

Ўрун тўлдирғичи гапнинг шундай бир булагидирким, гапдан англашилган ўйнинг урнини билдиради. Бунинг белгиси «да — да»дир. Урун тўлдирғичи ўз белгисидан сира айрилмайдир.

Олдингда оққан сувнинг қадри йўқ.

(Эл сўзи)

Ун олти Қунғирот элида Довонбий деган утди.

(«Алпомиш»)

*Қум-кўк гузал утлоқларинг босилган,
Устларида на пода бор, на йилқи.*

(Чулпон)

V. Чоғ тўлдирғичи

Карим сабоғини кечаси ёзадир.

Эрта бизнинг мактабда сабоқ бошланадир.

Мен тунақун сизни излаган эдим.

Юқоридаги гаплардан англашилган уйларнинг замонларини билдирган кеча, эрта, тунақун сўзлари «чоғ тўлдирғичи» буладир.

Уйнинг замонини билдирган гап булакларига «чоғ тўлдирғичи» деймиз. Бунинг ҳам белгиси «да — да»дир. Чоғ тўлдирғичи энди, эрта, кеча, кун, оқшом... сўзларига ухшаган чоғ отлари бўлганда унга «да — да» белгилари қўшилса-да, қўшилмаса-да буладир:

Ўзбек қизи эркли «кунда» бушалмай.

(Чулпон)

*Ҳайбатли «майдонда» биз жавлон «қилганда»,
Қиличлар уйнатиб ҳар ён «сурганда»,
Қаршидан майдонга қаҳрамон «сурганда»,
Сичқондан жой сўрган эски куч унутма!*

(Боту)

*Яна «бир кун» қизлар каби табиат
Қулоғига олтин ҳалқа «тоққанда».*

(Фитрат)

*«Куб кунлар» бошдаги кучни
Сезгиннинг олдига тўқдинг.*

(Боту)

*«Эрта-индин» эркинг қулдан кетадир,
Эркаланиб «бир ики кун» қувнаб қол.*

(Боту)

«Уроқда» йўқ, «мошоқда» йўқ, «хирмонда» ҳозир.

(Эл сўзи)

Сарфда замон феъли деб кўрсатилган *чиққач, ёзгач, кўргач* каби феъллар ҳам гапка чоғ тулдирғичи булиб кирадир: *Карим қуёш чиққач ўрнидан турди. Боласининг кўз ёшларини кўргач чидаёлмади* каби.

VI. Биргалик тулдирғичи

*Мен сенга қалам билан қоғоз кетирдим.
Аҳмат билан Карим бизга қундилар.
Сиз бу ишни уз кўзингиз билан кўрдингиз.
Биз уйдан эрта билан чиқдик.*

Юқоридаги гапларда «билан» қўшилган отларнинг гапнинг бир булагига (уртоқлик шаклида, ё қуролик шаклида, ё замондошлиқ шаклида) йўлдош булганлари билинадир. Бунга «биргалик тулдирғичи» деймиз. Биргалик тулдирғичи гапнинг шундай бир булагидирким: унинг гапнинг бошқа бир булагига билан йўлдошлиғи, биргалиги англашиладир. Бунинг белгиси «билан, била»дир. Орасида «ила» ҳам ишлатиладир. «Ила»дан «и»ни тушириб ёлғизгина «ла»нинг узини ҳам ишлатадилар:

*Уйлаган уйларга кўнгила юпанмас,
Кўнгиланинг истаги уй билан қонмас.*

(Чулпон)

*Суз ила қатъ⁹ булур кишварлар,
Суз билан жамъ булур лашкарлар.*

(«Шайбонийнома»)

Мунгли кеча минг дард ила ўтди.

(Боту)

«Билан — ила»нинг билдиргани «биргалик» маъноси жуда кенгдир: а) Уртоқлик шаклида бир биргаликни билдирадир:

Азизбек сипоҳи(й)лар билан Самарқанд қонқасига томон ҳаракат қилди.

Ҳамиднинг Отабек билан тинишлиги бўлмаса ҳам...

Азиза хотин билан Рустам аканинг хотини...

(«Ўткан кунлар», А. Қ.)

б) Қуролик шаклида биргаликни билдирадир:

Табиат чечаклар билан безанадир.

(«Табиатда баҳор», Саид Али)

Тепалар, тоғлар усимлик-ла уртилган.

(В. Махмудий)

Тойимнинг ёлини қамчи сопи билан тозалаб тура бердим.

(«Улоқда», А. Қ.)

ж) Сабаблик шаклида биргаликни билдирадир:

Бугиқ, қисиқ бу кунгил кучли ут билан ёнадир.

(Чулпон)

Дард бирла кучлар йиғлар зор.

(«Шайбонийнома»)

Турли чечаклар қуёшқа қараб қувонч билан лабларини жил-майтирадирлар.

(«Табиатда баҳор», Саид Али)

Машқ бошланиши билан бутун борлигимизга иссиқлик югирди.

(«Жинлар базми», А. Қ.)

д) Замондошлиқ шаклида биргаликни билдирадир:

Эрта билан сенга учрадим.

Сени кўриш билан йўлдан қайтдим.

Қизлар қий-чув билан тўпни ушлаб олдилар.

(Чулпон)

Эскартма: Эски ёзувчиларимиз «билан – била»ни «бирлан – бирла» шаклида ишлатар эканлар, бу кун бу шакл ишлатилмайди.

VII. Нечунлик тулдирғичи

Мен бу китобни ўқумоқ учун олдим.

Ёлғон ботур қочмоқ учун отқа минадир.

Бир оз ҳаво олмоқ учун далага чиқдик.

Юқоридаги гапларда *китоб олмоқ*нинг сабаби *ўқумоқ*, *отқа минмак*нинг сабаби *қочмоқ*, *далага чиқмоқ*нинг сабаби *ҳаво олмоқ*дир. Мана шул *ўқумоқ*, *ёзмақ*, *қочмоқ*, *ҳаво олмоқ* сўзларидан ҳар бири гапнинг нечунлик тулдирғичидир. Нечунлик тулдирғичи гапнинг шундай бир булагидирким, ундан англашилган ишнинг сабаби (нечуклигини) курсатадир. Унинг белгиси «учун»дир. Сарфда (биринчи босма, 32-бет) биринчи кума феъллар қаторида кўрсатилган ики турли келгуси феъл бор. Шунинг бирини

турлиси булган *ёзар*, *уқур* каби феълларга ҳам «га — га» қушилганда нечунлик тулдирғичи буладир.

Хат ёзарга қоғоз олдим. Сени кўрарга келдим каби. Яна сарфда туртинчи кўмада кўрсатилган замонсиз феълларнинг биринчиси булган *ёзғали*, *уқуғали*, *кўргали* каби феъллар ҳам гапда нечунлик тулдирғичи буладир.

*Хат ёзғали қоғоз олдим.
Сени кўргали келган эдим.
Катта-кичик барча бирдан қирларга
Кетадирмиз экинларни экарга.*

(Элбек)

Жанг майдонида жавлон эткали.

(Боту)

VIII. Нучуклик (ҳол) тулдирғичи

*Шогирд қичқириб уқуди.
Муаллим кулиб тинглади.*

Шул гаплардаги қичқириб, кулиб сўзлари уйдан англашилган «иш»нинг нучук булганини билдирадир. Нучуклик тулдирғичи уч шаклда буладир: 1) сарфда туртинчи кўма феъллари қаторида кўрсатилган *қичқириб*, *чопиб* каби феъллар гап орасида нучуклик тулдирғичи буладир (юқоридаги мисолларда кўрсатилгани каби); 2) суфатнинг бир от билан келишини, шул отнинг шул суфатка «суфатли» булганини сарфда кўрган эдик. Суфат отқа эмас, феълга байланиб келганда нучуклик тулдирғичи буладир (сонлар ҳам шул қатордадир):

*Мен хатни яхши ёздим.
Сен бу кун узоқ сўйладинг.
Ботир арслон каби қичқирди.
Шариф мактабдан биринчи чиқди.*

3) *Русча*, *татарча*, *инсонча* каби нисбат кумакчиси қушилган отлар ҳам гапда нучуклик тулдирғичи буладир:

*Русча гапирдим.
Инсонча ишладинг* каби.

Бу саккиз тулдирғичдан ҳар бирининг ҳам гапда бирдан ортиқ булишлари мумкин. Гапда тулдирғичларнинг биртаси бирдан ортиқ булганда ораларида « , » шакли

қуйиладир; икидан ортиқ булганда энг сунггиси учун « , » шакли ўрнида «ҳам — ҳамда — ва» қайди кетирмакда буладир.

Бу кун мактабдан менга қалам, қоғоз, дафтар ҳам китоб бердилар.

Қуёш, сен ҳар кун жилмайибгина кўтариласан. Тоғни, тош-ни, шаҳарни, далани ёритасан!

Тунакун шаҳарда Каримни, Шарифни, Аҳматни ва Сулаймонни кўрдим. (Ёки) Тунакун шаҳарда Карим, Шариф ва Сулаймонни кўрдим.

Қонунга, тартибга буйунсунмасдан бу кун жамият ора яшаймиз.

Ой ўзининг жилмайиш нуруни тоғларга, тошларга, оғочларга, япроқларга сочиб турар эди.

Мен бу кун акамдан, уртоғимдан хатлар олдим.

Шаҳарда, далада, чулда, тоғда ўқумаган бир кишимиз қолмасин.

Душманларимизнинг жазоларини қиличлар билан, милтиқлар билан, тўплар билан, қамоқлар билан берарга тиришармиз.

Бу кун, эрта, индин ишлайман; ундан сунг буш буламан.

Болалар, кучинглар бор экан, ўқумоқ учун, билмак учун, ўрганмак учун, яшамоқ учун тиришингиз!

Йулдош билан Али қизиқиб, қайнашиб, сўкишиб гапиришдилар.

Эскартма: Бундай урунларда тулдирғич белгилари булган «-ни, -га, -да, -дан, билан, учун»ни энг сунггисидагина айтиб, бошқаларга айтмаслик ҳам мумкиндир: *Душманларимизнинг жазоларини қиличлар, милтиқлар, тўплар, қамоқлар билан берарга тиришамиз. Мен бу кун акам, уртоғимдан хат олдим каби.*

Тулдирғич белгиларининг кумакчи сузлари билан олишмаси

Ўзбекчада тулдирғич белгиларидан баъзиларининг кумакчи сузлар билан олмаштирилгани буладир:

а) Бориш тулдирғичининг белгиси «га — га»дир. Бироқ унинг ўрнига «сари» кумакчиси ҳам келадир.

Бозорга бордим — Бозор сари бордим.

Мактабга жунадим — Мактаб сари жунадим.

Бозор сари бордим билан Бозорға бордимнинг айрилмаси шул: Бозор сари бормоқ бозорнинг ўзига эмас, у булган томонға бормоқдир.

Тушди андин гузари Марв сари.

(«Шайбонийнома»)

Тун оқшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб.

(Амирий)¹⁰

б) Бориш тўлдирғичи билан урун тўлдирғичининг белгилари баъзан «аро» сузи билан олмаштирилади:

Мактабга кирдим — Мактаб аро кирдим.

Китобга куз солдим — Китоб аро куз солдим.

Шаҳарда кўрдим — Шаҳар аро кўрдим.

Китобда ўқудим — Китоб аро ўқудим.

Яна жон келди Самарқандаро (Самаркентка.)

Барча олам аро (оламда) андин ғовға.

(«Шайбонийнома»)

Жисмим аро печу тоб¹¹ дирмен, не қилди?

Жонимда кўп изтиробдирмен, не қилди?

(Бобир)

ж) Бориш ҳам туриш тўлдирғичларининг белгилари «уза» билан олиштирилади:

Карим томға чиқди — том уза чиқди.

Қуш ёғочқа қўнди — ёғоч уза қўнди.

Туппи бошда турадир — бош уза турадир.

Қўшлар ёғочларда ухлайлар — ёғочлар уза ухлайлар.

Бориш ҳам урун белгиларини «уза» билан олиштирмақ устдалиқ маъносини ифода қилмоқ учунгина буладир. «Уза»нинг икинчи шакли «узра»дир.

д) Урун тўлдирғичининг белгиси булган «да — да» «ичра» сузи билан олмаштирилади:

Биз букун тўй ичра ётқон эдик.

Олам эли ичра орсиз қилди мени.

(Бобир)

Халқ ичра ёмонлиқ била мен афсона.

(Бобир)

Қандай сўзлар гапнинг қайси бўлаги булишига ярайдир?

Сарфда сузни тўрт турли (от, феъл, суфат, кумакчи) деб эдик. Энди шул тўрт турли сўздан қай бирининг гапнинг қайси бўлаги булишига ярарлигини курамиз:

Феъл. Сарфда феълларни тўрт кумага ажратган эдик: сунгғи, ҳозирғи, уткан ҳам замонсиз феъллар; шулардан уч кумаси (сунгғи, ҳозирғи, уткан феъллар) гапда кесим буладир.

Энди сен менинг қизим булдинг. Энди сенга сира озор бермайман. Йиғи уйдан эшитилар эди.

(«Ойдин кечаларда», Чулпон)

*Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шохларга қунадир, боғда сайрайдир.*

(Чулпон)

*Ики қучқор боши бир қозонда қайнамас.
Оғзи қийшиқ булса-да бой боласи сўйласин.*

(Эл сузлари)

Туртинчи кума феъллар (замонсиз феъллар)да сабаб феъли нечунлик тулдирғичи, вақт феъли чоқ тулдирғичи буладир:

*Биз инқилобни «яшатқали» уқуймиз.
Инқилобни яшатмоқ «истагач» мактабка юзландик.
Биз инқилобни яшатибқина тараққий қиламиз.*

От. Отларнинг ҳаммаси (зот, олмош, иш отлари) гапнинг кесим, эга ҳам бутун тўлдирғичлари була оладир:

*Ики тарвиз бир қўлтиққа сиғмас.
Мулла билганин уқур, товуқ курганин чўқур.
Оналиқ етим – гул етим, оталиқ етим – шум етим.
Кунгул ёш, руҳим ёш, кучим ёш.
Ортқа тортқанга ҳадям тош.*

(Боту)

*Ул уқуған эди турли билимларни.
Муни билгач улар тушундилар.*

(Элбек)

Суфат. Суфат ҳам суфат қаторида саналған сонлар, курсаткичлар кўбрак бирор отқа бойланиб келадир (суфат

суфатлига, сон саналмишға, күрсаткич курсатилмишка бойланадир).

Қора булит, йигирма китоб, бу киши каби. Булар бир отға бойланиб келганда уз бошларида гапнинг бир булаги саналмайдирлар. Бойланганлари отқа эргашибгина қоладилар. Бироқ суфат суфатлидан, саналмишдан, курсаткич курсатилмишдан айрим келганда нахвда от ҳолини оладир. Гапнинг кесим, эга ҳам бутун тулдирғичлари булишқа ярайдир:

Қимирлаган қир ошар.

Яхшилар топиб суйлар, ёмонлар қопиб суйлар.

Қурққан олдин мушт кутарар.

Ҳунарли қул булмас.

Ишликка кун йуқ, ишсизга улим йуқ.

(Эл сузлари)

Асли қошинг қорадир: усма қуйганинг ёлғон.

Кумакчи сузлар. Кумакчи сузлар уз отларидан англашилғани каби гапнинг асосли булақларидан була олмайдир. Булар гапдан англашилган уйнинг шаклини узгартиш учун кумаклашмак учунгина гапка кирадирлар. Шундай булса ҳам ораларидан баъзилари гапнинг асосли булақлари булишқа ярайдирлар.

Ҳамма: Ҳамма келди. Ҳаммага пул берилди. Ҳаммадан пул олинадир.

Энди: Энди уқушқа вақт. Эндигача келмадилар. Эндидан ишка киришдим.

Ҳали: Ҳалигача ёзмадим.

Ким, нима: Ким келадир? Кимга топширдингиз? Нима буладир? Нима олинади?

Гап булақларининг тушиб қолиши

Бир гапда ики бош суз билан саккиз тулдирғич сўз бўлмоқ мумкиндыр. Буни юқорида курдик. Гапнинг мана шул ун асосли булагидан — яримтасининг маъноси қулоғ, күз каби воситаларнинг ёрдами билан англашилиб қолса, гапнинг шул булаги айтилмай қоладир.

1. Кесим сузи ора-сира гапдан тушиб қоладир: *Ким келди?* деб сураганда — *Карим* деймиз. *Нима тушди?* деб суралса — *Тош* деб жавоб қайтарамиз. Мана шул жавоблар аслида *Карим кетди, тош тушди* буладир. Бироқ сураганда

келмак билан тушмакдан суз булгани учун жавобда булар айтилмай қолар. Шунинг билан гапдан кесим сузлари ай-тилмаган булар.

Яхши отқа бир қамчи, ёмон отқа минг қамчи дегани-мизда *Яхши отқа, ёмон отқа* сузлари бориш тулдирғичи-дир. *Бир қамчи, минг қамчи* сузлари «эга сузи»дир. Кесим сузи айтилмай қолғандир.

Аҳмат бу кун уйда, эрта қишлоқда. Китоб менда. Шариф мактабда деганимиздаги гапларда ҳам кесим сузи айтилмай қолган. Унинг жойига урун тулдирғичи уткан. *Иш сендан, пул мендан. Сендан ҳаракат, мендан баракат* каби гапларда ҳам кесим сузи айтилмай унинг жойига чиқиш тулдирғичи утқариладир. Мана шундай урун-ларда «кесим сузи» турадир, буладир, керак, бор, йуқ каби маъноси умумий ҳам маълум сузлар булса айтил-май қоладир.

2. Эга сузи ҳам ора-сира гапдан тушиб қоладир:

а) *Аҳмат келдими?* деб сураганда — *Келадир* деймиз. *Ёғмур ёғдими?* деб сураганда — *Ёғади* деймиз. Бу жавоб-ларнинг асли *Аҳмат келадир, Ёғмур ёғади*. Бироқ *Аҳмат* билан *ёғмур* сузлари суроқ томонида айтилгани учун жавоб томонида айтилмайдир. Гапнинг «эга» булаги тушиб қол-ган буладир.

б) Бир боланинг югуриб борганини куриб унинг нима булурини уйлаб турган ики-уч кишидан биргаси шул бо-ланинг йиқилганини кургач *йиқилди* дейдир. Бунинг асли *Бола йиқилдидир*.

Бироқ бола маъноси ҳалиги кишиларга куз воситаси билан маълумдир. Шунинг учун бу гапда эга булаги айтилмай қоладир. *Ке(л)ма, қоч, келдим* фсълларидан ҳар бири эгаси айтилмаган бирор гапдир. *Ке(л)ма, қоч* деган-да буйирилган кишига қараб айтқанимиз учун: «кимлар» деганда «м» ҳарфидан англашилгани учун эгани айтишга урин қолмайдир.

ж) *Букун Каримни келтирдилар. Шарифни қамоқдан қочирганлар. Бизда чойни кун ичадилар* деганимизда мақсад *Каримнинг келтирилгани, Шарифнинг қочирилгани, чойнинг кун ичилганидир*. «Кимлар қочирган? Кимлар ичкан? Ким-лар кетирган?» буни билмак керак эмасдир. Шунинг учун эга сузи айтилмай қоладир;

д) *Бу китобни уқуб булмайдир. Каримни куриб буладир.*

Бу уйда утириб булмайдир. Гапириб булмайдир деган гапларда эга сузи ҳеч йуқдир: айтиб-да булмайдир.

Бундаги *уқуб булмайдир, куриб булмайдир, утириб булмайдир* деган феъллар: *қочиб чиқди, югуриб борди* деганимиз каби айрим-айрим феъллар эмас: эгаси бирлашкан биргина феъл қўшма феълдир. Очиброқ айтилганда: *Қочиб чиқдим* деганимизда *чиқдим* сузи «курулган феъл», *қочиб сузи* замонсиз феъллардан бири. *Уқуб булмади* деганимизда *булмади* айрим феъл, *уқуб айрим феъл* эмасдир: эгаси бир «қўшма феъл»дир. Чунки:

1) *Мен уйдан қочиб чиқдим* деган гаптаги *қочиб* феълни курилган феълига айлантрииб *Мен уйдан қочдим* десак уй, асосан, бузилмайдир. *Бу китобни уқуб булмайди* деган гапта эса *уқуб* сузини курилган феълга айлантрииб *бу китобни уқуди, булди* десак уй бутунлай бошқа шаклга кирган буладир:

2) *Қочиб чиқдимда чиқдим* иши ким томонидан ишланган эса, қочиш иши ҳам шунинг томонидан ишлангандир. *Уқуб булмади* сузида эса бундай эмасдир:

3) *Қочиб чиқди, югуриб келдида* булган *чиқди, келди* феъллари ишловчилар узгаришга кура узгариб олти шаклга кирадир:

1. *Ул қочиб чиқди.*
2. *Мен қочиб чиқдим.*
3. *Сен қочиб чиқдинг.*
4. *Улар қочиб чиқдилар.*
5. *Биз қочиб чиқдик.*
6. *Сиз қочиб чиқдингиз.*

Бироқ *уқуб булди, куриб булмайдир* дегандаги *булмай-дир, булди* феъллари ҳеч ўзгармайди. Туташ биринчи шаклда қоладир.

1. *Китобни куриб булмади.*
2. *Мени куриб булмади.*
3. *Сени куриб булмади.*
4. *Китобларни куриб булмади.*
5. *Бизни куриб булмади.*
6. *Сизни куриб булмади.*

Мен сарфни ёзганда бундай қизиқ бир феълга учрамаган эдим. Наҳви текширганда буни куриб қолдим. *Уқуй олдим; уқуёлмадим* феълларининг қўшма феъллардан «булдириш феъли» булганини сарфда курган эдик (Сарф, би-

ринчи босма, 42-бет). *Уқулди, ёзилди, уқулмади* феълларининг «мажхул феъл» эканини ҳам биламиз (Сарф, биринчи босма, 48-бет). Бизнинг *уқуб булди; кўриб бўлмади* деган феълларимиз қўшма феъллардан «булдириш феъли»нинг «мажхули»дир. «*Мен – эга, китобни – тушим тулдирғичи, уқудим – кесим сузидир.* Энди шул гаптаги *уқудим* феълини «мажхул» шаклига айлантириб *китоб уқулди* десак курамамиз-ким, биринчи гапта «тушим тулдирғичи» булган *китобни* сузи узининг «ни» белгисини ташлаб икинчи гапта эга сузи булибдир. Шу ишни булдириш феълига ҳам қилиб куриладир: *Мен китобни уқулмадим* деганимиз гапта: *Мен – эга, китобни – тушим тулдирғичи, уқулмадим – кесим сузларидир.* Энди шул гаптаги *уқулмадим* феълини мажхулга айлантирганда тушим тулдирғичи булган *китобни* суздан «ни» белгисини ташлаб, узини гапнинг эга сузи қилишимиз баъзан *китоб уқуб бўлмади* дейишимиз лозим булган. Бироқ бундай қилмаймиз, *китобни* сузини «ни» белгисидан ажратмай *китобни уқуб бўлмади* деймиз. Демак, бу гапнинг мантиққа кура эга сузи *китобдир.* Лекин *китоб* сузи «ни» белгиси билан келгани учун наҳв қондасига кура эга була олмайдир. Бу гап ҳам наҳвга кура эгасиз бир гап булиб қоладир.

Келишканлик¹²

Эга билан кесим сўзлари орасида бирлик, купликда келишканлик, баробарлик керакми, йўқми? Бу суроққа жавоб бермак учун шундай дейиш мумкин: Гапта эга сузи бирлик булганда «кесим» сузининг ҳам бирлик булиши, албатта, лозимдир.

Кун суйилди.

Кўёш чиқди.

Бу тош оғирдир каби.

Бироқ эга сузи ҳурматли бир кишининг оти булса, ҳурматлаб, тубан бир кишининг оти булса, учирик қилиб кесим сузи кублик шаклида айтиладир: *Мудир келдилар. Муаллим айтдилар. Эргашбой ҳам гапирдилар* каби.

Эга кублик булганда кесим сузи от ё суфат булса ора-ларида келишканлик жуда зарур эмас: *Булар ёғоч; булар ёғочдир. Бизлар яхши; бизлар яхшилар. Болалар уқуған; болалар уқуғанлар* каби.

Кесим сўзи феъл булса: олти шакл феълдан биринчи шакли (узга-гойиб сўзи) билан эга орасида келишканлик яна жуда зарур эмас. *Болалар мактабдан чиқдилар* деганимиз каби. *Болалар мактабдан чиқди* ҳам дея олармиз. Кесим сўзи феълнинг қолган беш шаклидан бири булганда эга билан кесим орасида келишканлик, албатта, лозимдир: *Мен келдим* урнида *Мен келдинг*; *Сиз келдингиз* урнида *Сиз келдинг* дея олмаймиз.

Гапнинг уюшган булаклари

Бир гапда икита бош сўз билан саккизгача тулдургич борлигини қурдик. Мана шул ун булак гапнинг асосий булаклари саналадир. Шул асосий булаклар гапда ёлғиз-ёлғиз келгани каби купрак бошқа сўзлар билан уюшиб ҳам келадир. Биз мана шундай уюшиб келган булакларга гапнинг «уюшган булаклари» ё соддача «уюшмалар» деймиз. Гапнинг уюшган булаклари, соддача айтканда, «уюшмалар»и турли буладир: 1) Ҳар вақт эмас; белгили шартлар остида хусусий урунлардағина булғучи уюшмалар, биз бунга «хусусий уюшма» деймиз. 2) Ҳар вақт булғучи уюшмалар, биз бунга «умумий уюшма» деймиз. Умумий уюшмалар шулардан:

Аниқлов уюшмаси. *Боғ сотилди* деган гап икита бош сўздан (эга билан кесимдан) иборатдир. Сизга белгили бир ўй берадир, бироқ биз шул сотилган боғнинг кимники, кимга қарашлиқ булганини билдирмаймиз. Шунини сизга билдирмак, аниқламоқ учун боғ кимга қарашлиқ эса шунинг отини боғ сўзидан бурун келтираман (Сарф: Биринчи босма, 53-бет). «Аниқлов белгиси» аталган «нинг» белгисини шул отқа қўшаман. Боғ сўзига эса учинчи турли олмош изларида (Сарф: Биринчи босма, 21-бетдан) биртасини қўшаман. Боғ Рустамники бўлса *Рустамнинг боғи сотилди* дейман, сизники булса *Сизнинг боғингиз сотилди* дейман. Мана шу гаплардаки *Рустамнинг боғи*, *Сизнинг боғингиз* деган булаклар «аниқлов уюшмаси» буладир. Аниқлов уюшмаси уюшма ҳолида туриб гапнинг бир булагини буладир:

Сен мактабнинг боғига чиқ.

Кеча келган сенинг онанг.

Мен бу хатни уртоғимнинг қалами билан ездим.

Бу китобнинг боши йиртилган.

*Унинг уйи сотилди.
Унинг отаси улди.
Сенинг боланг уқутган каби.*

Ҳар аниқлов уюшмасида ики от ё суфат буладир. Биринчисига «аниқловчи», иккинчисига «аниқланган»¹³ деймиз. Аниқлов белгиси «аниқловчи»га, олмош изи¹⁴ эса «аниқланган»га қушиладир. «Аниқланган» булган сузнинг охирида чузғи булса, унга олмош изларидан «и» ҳарфини қушганда «и»дан бурун «с» ҳарфи қушиладир: *Аҳматнинг отаси, Каримнинг боласи, мактабнинг боғчаси каби.*

Аниқловчи уюшмасидан «нинг» белгисининг тушиб қолгани ҳам буладир. «Нинг» белгисининг тушиб қолиши аниқлов уюшмасининг маъносига бир турли аниқсизлик, қоронғилиқ берадир: *Инсоннинг боласи, боғчанинг қопқаси* деганда маъно аниқдир. Белгини *бир инсоннинг боласи, белгилари бир боғчанинг қопқаси* демакдир. Бироқ *инсон боласи, боғча қопқаси* деганда бунча аниқлик йуқдир. Шунинг учун форс адабиётида «мажоз» йули билан ясалган *дасти адолат, панжайи зулум, дунёйи бешариат, олами адабиёт* каби аниқлов уюшмаларини туркчага айлантирганда «нинг»-сиз айлантириш керакдир. Чунки «мажоз» аниқлиқни кубда истамайдир.

*Қайғилар олдиға чукдинг.
Умид буйруғин ижро этаман,
Тилак юртиға тездан етаман,
Куз қорасидан мадад топаман.*

(Боту)

Душман сузига кирма, эшит дуст сузин.

(Бобир)

Аниқлов уюшмаси гапнинг қайси булаги булса, шул булакнинг белгисини ҳеч узгартмай уз охирига оладир:

*Биз унинг боғини кўрдик.
Улар менинг боғимга бордилар.
Сенинг боғингда нималар бор? каби.*

Бироқ тушим тулдирғичи булганда «ни» белгисидан «и» ҳарфининг тушиб қолгани ҳам буладир:

Мулла билганини (билганини) уқур, товуқ курганини (курганини) чуқур.

*Кур тутганин қуймас, қар эшитганин қуймас.
Қари билганин пари билмас.
Кур ҳассасин бир йўқотар.
Бировнинг яхшилигин унутма.*

(Эл сузлари)

*Душман сўзига кирма, эшит дуст сўзин.
Бу янглиғ билсам эрди ҳажрнинг муҳлик қора шомин,
Берарму эрдим улғунча илиқдан васл айёмин.*

(Бобир)

Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.

(Навоий)

*Оҳи эли туфроғи учирса,
Ашки сўйин утин учурма.*

(Навоий)

Аниқлов уюшмасидан аниқловчининг-да, аниқланганнинг-да булиши мумкиндир. Бирдан ортиқ булганларининг ораларида «,» шакли қўйилади. Иккидан ортиқ булганда энг сунгғисидан бурун «,» шакли урнида «ҳам – ҳамда – ва» қўйилса-да булади. Бу китобнинг боблари, қисмлари, хусусий отлари олтин суви билан ёзилгандир. Тоғ этагидаги уйларнинг, боғларнинг, гулларнинг бирига аралашқан туслари кунгилни шу томонга тортар эди. Бунинг жойида боблари, қисмлари ҳам хусусий отлари каби ва хусусий отлари ё ҳамда хусусий дейиш ҳам мумкиндир.

Аниқловчи уюшмасидан «аниқловчи» бирдан ортиқ булганда аниқловчи белгисини(нг) ҳаммаси эмас, энг охиригисига бориш ҳам мумкиндир. Юқоридаги мисолни тоғ этагидаги ўтлар, ёғочлар, гулларнинг деганда ҳам булади.

«Аниқланган» ҳам бирдан ортиқ булганда олмош изини энг сунгғисига бериш булади; юқоридаги мисолда боблар, феъллар, ҳам хусусий отлари дейилса мумкиндир.

Суфат уюшмаси. Суфат (ҳам суфат қаторида саналган сузлар, курсаткичлар) наҳвда бир отқа байланиб келса, шул от у суфатнинг суфатлиси булади. Суфат билан суфатли биргалашиб «суфат уюшмаси» булади. Уюшма ҳолида туруб гапнинг ун булагидан биртаси булади.

Ёшли кўзлар ориқ бўйиға тушкан, нозик оёқлар ориқ бўйи томонға ҳаракатлана бошлаган эди.

(«Ўткан кунлар», А.Қ.)

Ҳайбатли майдонға биз жавоб этканда.

(Боту)

Мунгли кечанинг мунгли чоғинда.

(Фитрат)

Оздирадир туйғу йулидан.

(Боту)

Йиқилган уйларда сирли ут кўрдим,
Бузулган ерлардан куб нарса туйдим.

(Боту)

Йўқса унга мангуликми қора тун.

(Чулпон)

Ўтли нафас билан ўқуйтурган ҳофизлар келдилар. Эшони муборак бошларини қуйи солиб «сукут»ка кетканлар.

(Чулпон)

Чол титроқ қўлларини аравага узатиб...

(Чулпон)

Нега юз йил кишанлар-да энтиккан.

(Чулпон)

Титраб, титраб қора ер узра тушар.

(Фитрат)

Суфат узининг суфатлисидан бурун келадир. Бироқ суфатли кимса оти булса, суфат унинг лақаби, амали булса суфатли суфатдан бурун келадир: *Ҳасан тоға, Тура минг-боши, Эшмат қурбоши, Зиё шоҳичи каби.*

Суфат уюшмасида суфатнинг бирдан ортиқ булиши мумкиндр. Суфат бирдан ортиқ булганда ораларида «,» шакли қуйиладир. Икидан ортиқ булганда энг сунгисидан бурун «,» шакли урнида «ҳам — ҳамда — ва» қуйиш ҳам буладир:

Сулгин, қора, турғун дема, кур,

Мунгли кечанинг мунгли чоғинда...

Кичкина, чиройлик, нозли ҳамда уйноқ қушчалар инларидан уччишиб сайраша бошладилар.

Хусусий уюшмалар: а) Иш отларидан биринчи турлари (*ёзмоқ, билмак, бормоқ*) ҳам икинчи турлари (*ёзиш, билиш, бориш, келиш*) гапнинг бир булаги булганда узларига тегишли тулдирғичлари билан уюшадилар, ҳам шул уюшма ҳолида гапнинг бир бўлаги саналадир.

Мен китоб уқумоқни севаман.

Сен хат ёзишдан қочасан.

Сабоқга кирмаслик ёмондир.

Мен сени танимоқдан мамнун бўлдим.

Мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлдимми?

(Чулпон)

Бу сўзни эшитиш билан Самандар аканинг кўзлари чохчайиб кетди.

(Чулпон)

Мен шундай машқни эшитишдан безган эдим.

б) Сарфда 11, 12, 16, 20, 21, 22 рақамлар билан кўрсатган *борғучи, бормоқчи, борар, борған, борарлиқ, борғулиқ* шаклида бўлган суфатлар ҳам гапнинг бир бўлаги бўлганда узларига тегишли тулдирғичлар билан уюшадирлар ҳам шул уюшма ҳолида гапнинг бир булаги саналадирлар.

Журналга мақола берғучилар йиғилдилар.

Газетага мақола ёзмоқчи йигит идорага чақирилди.

Биз сен каби ишбузар одамлар билан ҳисоблашамиз.

Бизга кулганларга биз ҳам кулашимиз.

Аҳмат букун уқушқа ярарлиқ бир китоб ололмади.

Сен кеча тарихда ёзғулиқ бир сўз сўйладинг.

Зикрга бошқа шаҳарлардан ҳам утли нафас билан уқуйтурған ҳофизлар келадирлар.

(Чулпон)

Ҳасратли кўнгил бузатурған бир йиғи эшитилар эди.

(Чулпон)

Бошқа муридлар бера олмаған бир нарса бермакчи эди.

(Чулпон)

Барчин бу ердан кўчарини билди.

(«Алпомиш» достони)

ж) Сарфда (биринчи босма 40–41нчи бетларда) замонсиз феъллардан деб курсатилган *ёзғали, ёзғач, ёзиб* шак-

лидаги феъллар ҳам гапка киргач ўзларига тегишли тулдир-гичлар билан уюшадирлар.

Бу кеча китобимни ёзиб битиргали утирған эдим, китобимни битира олмағач, кайфим қочди.

Домламининг эси ўзига келгач указни бука бошлади.

(А. Қ.)

Дарчани очиб у ҳовлига кирди.

(Чулпон)

Гапнинг турлари

Гап узининг тугаллик-тугалсизлиги билдиргани унинг шакли эътибори билан бир неча турли буладир:

1. Уйнинг бутун булаклари гапдаги сузлардан англашилса, яъни гапдаги сузлар уйдаги маъноларнинг ҳаммасини ифода қила олса, шул гап «тугал гап» буладир.

Мунгли кеча минг дард ила утди.

Ҳар ён югуриш фурсати етди.

Унг, сулни ҳаёт тулқуни тутди.

Ботунинг мана шу юқоридаги уч мисраъидан ҳар бири тугал бир гапдир.

2. Уйнинг булаклари бўлган маъноларнинг бир-икитаси; гапдаги сузлардан эмас, бошқа воситалар билан англашилса, шунинг учун шу маъноларни ифода қилғучи сузлар гапда айтилмай қолса, шундай гап «эксик гап»¹⁵ буладир.

Кел, кетма, утир, бордим каби сузлар ёлғизгина айтканда эксик гап буладирлар. *Аҳмат келдими?* деганда — *Келди; Келган ким?* деганда — *Аҳмат* сузлари ҳам эксик гаплардандирлар (Бу туғрида 29-бетка қарангиз).

3. Гапдан мақсад бир уйни билдирмак эмас, бир уйни сураб англамоқ эса шул гап «сураш гапи» буладир:

«Ким? нима? -ми?» сузлари сураш гапининг бир булаги буладир:

Ким келди? Нима бўлди? Шариф кимга борди?

Йулдош нима қурди? каби.

«Қайда? қандай? қаер? нендай? нучук? қалай? нечун? нега? недан? қанча? қайси? қаён? қаёқ?» сузлари сураш гапининг бир булаги, ёки булакларидан биртасининг суфати буладир. «Қайда? қаер? қаён? қаёқ?» сузлари урундан, «қандай? нендай? нучук? қалай?» сузлари ҳолдан, суфат-

дан; «нимадан? недан? (ёки нима сабабдан?) не сабабдан, нечун? нега?» сузлари сабабдан; «қанча?» улчовдан; «неча?» сондан; «қачон?» замондан; «қайси?» зотдан сурашқа ишлатиладир.

Юқоридаги сузлардан бошқа, сураш белгиси аталган «-ми?» бор. Сураш гапининг қайси булагига йуналган эса «-ми?» белгиси шул булакка ёпишиб келадир:

Карим букун уз чопонини бозорга юбордими?

Карим букун уз чопонини бозоргами юборди?

Карим букун уз чопониними бозорга юборди?

Карим букунми уз чопонини бозорга юборди?

Каримми букун уз чопонини бозорга юборди?

Мана шул мисолларнинг ҳар бирида сураш қайси булакка йуналган эса «-ми?»нинг ҳам шунга қушилгани куришиб турадир. Бироқ бу жуда лозим бир қоида эмас: сураш гапининг қайси булакига йуналган булса-да, «-ми?» белгисини гапнинг охирига кетирмак мумкиндыр. Юқоридаги мисолларнинг ҳаммаси урнида биринчисинигина айтиб қуйиш бўлади. Бироқ бундай булган сураш: гапнинг қайси булакига йуналса, шул булагининг охирига товишнинг қаттиқроқ урилиб чиқиши лозимдыр.

Сураш гапи ики турли булади: 1) чиндан-да бир нарса туғрисида сураб айтилади: *Карим келдими? Шариф нечун келмайди?* каби. Юқорида курсатилган мисолларнинг ҳаммаси шу турли сураш гапларидандир; 2) бир нарса туғрисида сурамоғдан мақсад шул нарсани билмак эмас, шу нарсадан тониб (мункир билан) унинг тескарисини аниқламоқ булади:

Сизнинг шаҳарда мактабми бор?

Бир нарсани кўрмасдан қандай айтасиз? десак бунинг маъноси *Сизнинг шаҳарда, албатта мактаб йўқ. Бир нарсани кўрмасдан, албатта айтиб берманг* демакдыр. Бу ики турли сураш гапдан биринчисига со(д)ада «сураш гапи», икинчисига эса «суровли тониш» гапи дейиладир.

4. Гапдан мақсад бизга бир уйни билдирмак, бир нарсадан хабар бермак эса унга «хабар гапи» дейиладир:

Навойи йигирмадан ортиқ китоб ёзган.

Мен Навойи китобларини ўқумаган каби. Хабар гапи ҳам ики турли булади: аниқ хабар, аниқсиз хабар. Юқорида-

ғи мисоллар аниқ хабардир. Аниқсиз хабарда гапка «балким, эҳтимол, эҳтимолки» қайдларидан биртаси қушиладир:

Балким. Навойи йигирма бир китоб ёзган.

Эҳтимол, мен Навойи китобларини ўқумаган каби.

Аниқсиз хабар гапларни аниқсизлиқ қайдларидан ёрдамчи айтмак мумкинدير. Бироқ бундай вақтларда кесим сузининг сунг буғинида товиш жуда пасайиб қоладир. (аниқ) *Аҳмат келгандир.* (балким) *Аҳмат келгандир.*

5¹⁶. Гапдан мақсад бир уйни билдирмакгина эмас, бир ишнинг булиб булмаслиғини истамак эса унга «тилак гапи» дейиладир. Кесим сузлари буйруқ, утинч, қузғаниш феъллари булган гаплар «тилак гапи» буладирлар.

Синамаган отнинг сиртидан утма.

Отанг боласи булма, одам боласи бул!

Шу хатни ўқуб берсангиз-чи! каби.

Шарт феълининг «умид-армон» учун ишлатилган шакли ҳам (Сарф, биринчи босма, 35 инчи бет) гапнинг кесим сузи булганда гап «тилак гапи» бўладир.

Кунгли тилаган муродға етса киши!

(Бобир)

Форсийча «кошки, шояд» сузлари билан бошланган гаплар ҳам «тилак гапи» буладир:

Кошки меним сўзимни тингласа.

Шоятким қолсангиз каби.

6. «Эсиз, афсус, оҳ, уқ, уҳ, аттанг, ҳай аттанг» каби ҳасрат-армон кумакчилари билан бошланган гапларга «қайғуришли гап» дейиладир:

Эсизким, сиздан айрилдиқ!

Афсуским, бу ишнинг чораси қолмаган!

Аттанг, нега келмай қолдим!

Оҳким, харх жафо қилди менга! каби.

Ҳасрат-армон кумакчилари гапнинг бош томониға келганда булардан «оҳ, эсиз, афсус»дан кейин «ким» сузи келтириладир. Келтирилмаса ҳам буладир. Ҳасрат-армон кумакчилари гапнинг бош томониға «ким»сиз келганда улардан кейин «,» шакли қуйиладир.

Ҳасрат-армон кумакчилари гапнинг охириға ҳам кела-

дир. Унда «ким» сузининг кераклиси қолмайди. Бироқ бу кумақчилар гапнинг охирига келгач, узларидан бурунги сузлардан «,» шакли билан ажраладилар: *Китоб ёзилмай қалди, афсус!* қайғуришли гапларнинг охирида «!» шакли ёзилади.

7. **Киноя гап:** «Гуё, эмиш» билан бошланган гапларга «киноя гап» дейиладир:

Гуё биз англамаган!

Эмиш, унинг айтгани тугри чиққан!

Киноя гаплардаги «гуё, эмиш»дан кейин «,» шакли қуйилади. ҳам гапдан кейин «!» шакли булади.

8. **Кучайтма гап.** Гапдаги сузларнинг биртасидан англашилган маънога куч бермак учун шул сузнинг ўзини, ё шунинг ўрнида бир олмош изини қайтариб айтканда шул гап «кучайтма гап» булади. Бизда неча турли кучайтма гап бордир.

а) асил суз билан унинг қайтармаси ён-ёнига келади:

Кел, кел карам айла дустларга.

Кет, кет сира мен билан гапирма.

б) қайтарма сузи гапнинг қайси булагига байланса ҳам, узи гапнинг охирига келади:

Сени бу кун зиндонда курармиз, зиндонда.

Бизни тунакун Карим билан кўрдилар, Карим билан.

ж) гапда бир сузнинг қайтармаси узи билан эмас, олмош билан ҳам булади. Бу ҳам гапнинг охирида айтилади:

Шариф жуда яхши бола, ул.

Сен ким билан уйнайсан, сен.

Мен Масковда ўқудим, мен.

Кучайтма гапдаги қайтармалар узларидан бурунги суздан «,» шакли билан ажраладилар;

д) кучайтма этилатурган сузнинг ёнида «уқ», «ук» сузини кетирмак билан ҳам кучайтма гап ясалади.

Кўргач уқ кўзимга суртиб ундим,

Упкач уқ бошимга қўйиб қўндим.

(Бобир)

9. **Ундашли гап.** Гап кимгадир қаратиб айтилган бўлса, шунинг оти гапнинг бош томонида ё орасида, ё охирида айтилса, ана шундай гапка «ундашли гап» дейилади.

Шул отнинг ўзи «ундаш оти» бўладир:

*Йигитлар, қўлингиздан келганча билимингизни ортдирингиз!
– Ҳа бой ака, Назирдан дарак борми?!
– Булиб қолар, Суфи!*

(Чултон)

Биз борлиқ бағрида, қарши куч, унутма!

(Боту)

Мана шул гаплардаги *йигитлар*, *бой ака*, *суфи*, *қарши куч* сузлари ундаш отлари бўлиб, шул гаплар эса ундашли гаплардир.

Ундаш оти гапнинг бош томонида булса ундан кейин, охирида булса ундан бурун, гапнинг орасида булса ики томонида «.» шакли ёзиладир (юқоридаги мисолларга қарангиз). Ундашли гапнинг охирида ундаш белгиси «!» қўйиладир. Ундашка куч бермак, қайнаб қичқириб ундамакни курсатмак учун ундаш отидан бурун «эй» сузи, ундаш отидан кейин ҳам ундаш белгиси «!» қўйиладир.

*Болалик чоғимда
Қиблани менга янглиш курсатган
Эй азаматлар!*

Ундаш оти, ёлғиз узигина эмас, узун-узун суфатлари билан биргалашиб ҳам келади:

*Кечаси ойсиз, кундизи кунсиз,
Ёвузликларга чидаган унсиз,
Улкадан келган азамат йигит,
Тусуқ учратмай тилагингга ет!*

(Боту)

10. Шартли гап. Бир гап икига булинса, бир булагига шарт феъли қушилса, шарт феъли қушилган булак иккинчи булакни узининг натижаси эмиш каби курсатса, шундай гапка «шартли гап» дейиладир.

*Тиришсанг – топарсан.
Ишласанг – тишларсан.
Юрсан – борарман каби.*

Шаргли гап ики булак бўладир. Бир булакка шарт феъли қушиладир. Шартли гапдаки ики булагига орасига «ярим тиниш» белгиси «.» қўйиладир.

Шартли гапнинг шарт феъли қушилган булагига одатда биринчи булак бўладир. Юқоридаги мисолларда курилгани

каби. Шарт феъли қушилган булакнинг икинчи булак булиши ҳам мумкиндир. Юқоридаги мисолларнинг тескариси айтилса ҳам буладир. «Шартли гап»да шарт феъли қушилмаган булакнинг шарт феъли қушилган булакка чиндан-да натижа булиши лозим эмас. Натижа бўлганида бор, бўлмагани-да бордир:

Уюмда(н) унга яхши донлар берсам, балки ул яхшигина фойда бергай.

(Элбек)

Йиғласа, жуда қизик булар эмиш!

(Чулпон)

Кун силлиқ қилсангиз куёв олиб кетиб қоладир.

(Чулпон)

Мияни ишлатсангиз, сира бир кимсага зулм қилмаган булурсиз.

(Саид Али)

Булар келса улоқ қизимай қолмас.

(А. Қ.)

Умри боқий бўлса, ҳеч гап эмас.

(А. Қ.)

Мана бу курганимиз гапларда шарт феъли қушилган булакка бу биртаси натижа булиб чиққан.

Қузимни очиб қарасам, орада на кишилар, на чолгулар, на бошқилар!

(А. Қ.)

Юлдузлар эса кетиб мулдирашиб боқар турар.

(Саид Али)

Бўлмаса, бошқа нарсадан хафа булдингизми?

Ҳар қанча иш қилинса майдон очиқ.

(Жулқунбой)

Бўлмаса онанг бизга айтиб берар.

(Чулпон)

Мана бу кўрганимиз гапларда эса маъноча шартлик, натижалик шартлик йуқдир. Шартли гапда баъзан биринчи булак; баъзан икинчи булак айтилмай-да қоладир:

Юраберинг, эришарсиз, яшай беринг, туярсиз деганимизда биринчи булак тушиб қолгандир. Асилда:

Юраберинг, юрсангиз эришарсиз.

Яшайберинг, яшасангиз туярсиз демакдир.

Нима қилди? Сенга гапириб булмаса... бунда нима ёзиқ? Бунинг жони булмаса...

(Чулпон)

*Динни билмаса, бой ва уламони ер билан тенг қилмоқ истаса,
мол ва мулкни муштарак деб билса...*

(Жулқунбой)

Мана бу юқоридағи гапларда икинчи бўлак айтилмай қоладир. Бундай вақтларда айтилмай қолган икинчи булакнинг жойига куб нуқталар қўйиладир.

II. Тескари шартли гап. Шартли гапнинг шарт феълидан кейин «да — да — ҳам» қўшилса «тескари шартли гап» буладир.

Айтмасанг ҳам биламан.

Қувсангиз-да бораман деганимиздан англашилган уй *Айтмасанг билмайман*, *Қувсанг бормайман* деган гаплардан англашилган уйнинг тескарисидир. Бунинг учун у гапларга «тескари шартли гап» дедик. Бу гапда ҳам ики бўлак орасида «ярим тиниш» белгиси «,» қўйиладир.

Домулламиз бу хабарларга кўп-да ишонмаса ҳам, кейинрак уйлай бошлади.

(Жулқунбой)

Қанча бағритош булсанг-да, шу ҳолда кулмагинг ярашмайдир.

(Саид Али)

Қанча сиқиб қуритмоқчи булсоқ-да ҳул туб чиқмайдир.

(Чулпон)

Узим узоқлашган булсам-да кунглим шунда.

(В. М.)

«Тескари шартли гап»да «ҳам — да — да»дан кейин «бирок, лекин» сузлари келтирмак мумкиндир. Юқоридағи мисолларнинг ҳар биртасини «бирок, лекин» билан айтмак буладир.

Кириш суз

Гап орасида шул гапнинг булаклари билан «наҳви(й)» бир муносабати булмаган бир суз ё бир гап киргизиладир. Мана шул ёт булиб кирган суз ё гапка «кириш суз» дейила-

дир. «Кириш сүз» арабларнинг «муътариза»¹⁷, русларнинг «вводное слово» деган сүзларига тўғри келади:

Бизнинг мактабда, Каримнинг айтганига кўра, бу кун дарс бўлмайдир, дарс бўлмағач, табиий, бизнинг боришимиз ҳам керак эмас деганимизда Каримнинг айтганига кўра ҳам табиий сүзлари кириш сүз буладир. Буларнинг «кириш сүз» эканликларини шундан биламизким: буларни гапдан чиқариб қўйганда гапдан англашилғувчи уйға сира зарар бўлмайдир.

Кириш сүзлар, юқоридаги мисолларда курганимиз каби гапнинг боришига зарар бермайтурган булсалар ики томонларида ики «,» шакли қўйиладир. Гапнинг боришига зарар бературган булсалар ики томонларидан ики ёй ё ики чизиқ қўйиладир:

Қузғол, ортиқ етар, эй қайғули оҳлар чекан.

(Элбек)

Йигирма беш – уттиз йилни мадраса тууроғи ялаб утказган бир кишини, табиий, уламо қаториға киргизмай ҳол йўқ.

(Жулқунбой)

Узимизнинг яқин қиронлардан, масалан Хитой, Туркия туғри-сида етти бошлиқ чоғидан бери маълумоти бор.

(Жулқунбой)

Мана шул юқоридаги гапларда *ортиқ етар, табиий, масалан* сүзлари кириш сүзларидир.

Бошланғич тарбиясининг бузуқлиги, маълумотининг чекланганлиги (туғриси, жуда озлиги) ота-онадан уксуз булиб билимсиз бир оғасининг қулида қолгани...

(Мирмулла)

Самаркентни олмаққа қушун тортқанда йул уртасида – Нил дарёсим, Жайхунми деган бир дарёга туғри келар экан.

(Жулқунбой)

Мана бу гапларда ёйлар, чизиқлар орасида ёзилган сүзлар кириш сүзларидир.

Уюшқон гаплар

Бир неча гап маъно жиҳатидан бир-бирига байланган буладир:

Ота кунгли болада; бола кунгли далада.

Мулла билганин уқур; товуқ курганин чуқур.

Уларга ёрдам керак; Аламлар билан тулган юракларга тасалли керак каби.

Ё бир неча гапнинг эгалари бир буладир:

Чол демадилар; кампир демадилар; чақалоқ бола демадилар; бутун бир қишлоқни текис қилиб ташладилар каби.

Ё икинчи гап биринчи гапнинг сабаби, далили буладир:

Бу кун ёғмур бор; мен кучага чиқолмадим.

Бу китобнинг ёзилари кеткан; ҳеч ўқуёлмадим каби.

Ё бир гапдан англашилган уйнинг остидан баъзи нарсаларни чиқармоқ керак буладир:

Ҳаммалари келдилар; бироқ Карим келмади.

Мен ҳар кун келардим; лекин шу кун келмадим каби.

Мана шул гапларнинг ҳаммасига уюшқон гаплар дейладир. Буларнинг орасида «бир тиниш» белгиси (;) қўйиладир. Бу гаплар орасида «бир тиниш» белгиси қўймоқ ёзғувчининг ихтиёридадир. Истаса «бир тиниш» белгиси жойига нуқта ҳам қўя оладир.

Туриш белгилари

Китобнинг бошида туриш белгилари курсатилган эди. Китоб орасида урни келганда ҳар бирининг қўйилиш жойлари ҳам билдирилди. Энди яна бир йули ёзиб мисоллари билан курсатайлик:

1. (.) **нуқта** – туқташ белгисидир. Гапларнинг охирлариға қўйиладир. Туқташ белгиси қайси гапнинг охириға келса шул гапда уйнинг тамом булганини, узидан кейинги гап билан ҳеч байланиши қолмаганини билдирадир. Шунинг учун бунга келгач ўқувчининг туқташи, ундан кейинги гапни янгидан бошлаши лозимдир.

Уиқуси учиб кетканлигидан энди кузига уйқу келмай уз бошиға, уз диврига муносиб булган хаёллар ичига кумилди.

(Чултон)

Тонг чоғи; ҳали қуёш чиқмаған; ой ерга қараб ҳануз туймаған, қушлар ва қуртлар ҳамда одамлар кундуз ҳаётин кутиб ёталар.

(Элбек)

2. (;) **бир тиниш белгисидир.** Бир-бирларига байланишли бўлганлари учун нуқта билан ажралишлари истанилмаган гаплар орасига қўйиладир:

*Ота кўнгли болада; бола кўнгли далада.
Мўлла билганин уқур; товуқ кўрганин чуқур.
Яхши отға бир қамчи; ёмон отға минг қамчи.*

(Эл сўзлари)

*Чол демадилар; кампир демадилар; чақалоқ бола демадилар;
бутун бир қишлоқни текис кесиб ташладилар. Уларга ёрдам керак;
аламлар билан тўлган юракларга тасалли керак.*

(«Қизил Ўзбекистон»дан)

3. (,) **ярим тиниш белгисидир.** Гапнинг қайси бўлаги бирдан ортиқ бўлса, гапнинг уюшқон булақларидан биртаси жуда узун бўлса, гап орасида «кириш суз» бўлса, гапда ундаш сўзи бўлса, мана шуларни бошқаларидан ажратмоқ учун «,» белгиси қўйиладир, бунга келгач уқучининг ярим нафас олганча туриб утиши лозим:

*Қоп-қора тубан тим-тин ерларни
Қўйди-да, олдин кўкларга ошди.*

(Элбек)

Отажон, мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлиб келдимми?

(Чулпон)

*Унг, сул уни тепкан, уни урган,
Инсон-да ётиб уйқуға толди.
Сўлгун, қора, турғун дема кўрдим,
Мўнгли кечанинг мўнгли чоғинда...*

(Фитрат)

4. (?) **сураш белгисидир.** Сураш гапларидан кейин қўйиладир:

*Она учун бу иш мумкинми? Сен буларнинг ҳолини билмайсанми?
Ўз қучоғингдаги ҳоллардан хабарсизмисан?*

(Саид Али)

5. (!) **ундаш белгисидир.** Ундашли гаплардан кейин қўйиладир:

Шариф, сен кел! Карим, сен кет!

Қайғули гаплардан кейин қўйиладир:

Эсиз, сени кўрмадим!

*Хотин кўзини очқач боласининг улим билан тортишиб ётқо-
нини кўрди!*

Ҳайронлик билдирган гаплардан кейин ҳам қуйиладир:

Вой, Шарифжон келибдир!

Бу жуда қизиқ бир иш!

*Карим ота, отасини кўрмак учун қувониб уйга келди; эшикни
очиб қараса, уйда ҳеч ким йўқ!*

«Сурашли гап» қизғинлик ё ҳайронлик билан айтил-
са сураш белгисидан кейин яна ундаш белгиси қуйила-
дир:

Нечун мени ўлдиралар?! Меним гуноҳим нима?!

6¹⁸. (:) **қуш нуқта.** Бу шарҳ, изоҳ белгисидир. Ундан ке-
йин келатурган гап бундан бурунги гапнинг изоҳ ҳам шарҳи
буладир:

Бу кун уч киши билан кўришдим: Шариф, Карим, Аҳмат.

7. («») **гирноқлар.** Бир ёзғучи томонидан муҳим саналса,
ёзғучи ўз-ўзлари орасида бошқа бир кишининг сузлари-
ни ҳикоя қилса, англашилиши энгил булмаган отлар, ата-
малар булса, шулар тирноқлар ичра олинадир:

*«Самаркент»ни олмоққа қушин тортқонда йул уртасида **Нил**
дарёсим, Жайхунми деган бир дарёга туғри келар экан.*

*Мударрисликка «указ» берилгач **оқ** подшоҳнинг яшамоғига қул
кутариб...*

*Подшоҳлик «нисф»¹⁹ нубувват» деганлар; кофир булса ҳам «ну-
бувват», яъни пайғамбарликнинг ярим кучи бор...*

*Орада уруш бошланиб Туркистонда «рабучи» масъаласи қузғал-
ганда «подшоҳнинг амри вожиб; маъноий вожиб фарзлигида озғи-
на шубҳа бор; маъноий фарз амри илоҳий»²⁰ деб элни шов-шувлик-
дан тўқтатмоққа тиришар эди.*

(А. Қ.)

8. () **ёйлар.** «Кириш суз»ларнинг ҳаммаси ёйлар орасида
ёзиладир. Кириш сузларнинг ики томонида ики ёй урни-
да икки «,» белгиси қуймоқ ҳам буладир:

*Бу зот Америка, Олмонийё (Германия), Англия, Япония, Фи-
рансия, Билгия ва шунинг каби ҳар давлатларни ёдлаб билар
эди.*

(А. Қ.)

*Бизда ўзларини уламо атаганлар (Бизда ҳақиқий уламо йўқдир)
бутун тараққий ишларига қарши турдилар.*

Кириш сүзларининг ики томонида, ёйлар жойига чизиклар қўйилса-да буладир:

*Бу кичкина, уксуз, оппоқ бибаклар –
Уча, уча етмай қолган тилаклар –
Эскан елнинг қўллариға узини
Ташлаб қўяр борлигини унитар.*

(Фитрат)

9. (–) **чизик**. Ики-уч кишининг бир-бирига гапиришларини ёзганда ҳар бирининг гапидан бурун чизик ёзиладир:

*Яна халқ чуриллашиб кетди:
– Баракалла тақсир, баракалла!
– Буш келмадилар тақсирим!
– Ҳали беллари бақувват экан тақсиримнинг!*

(Чулпон)

Яхши-ёмон, ката-кичик, бола-чақа, қўзи-эчки каби бир-бирига қарши бўлган ё бир турли муносабати булган сузлар орасига чизик қўйиладир.

10. (...) **нуқталар**. Гапнинг бир булаги қандай бир сабаб билан айтилмай қолса унинг жойига нуқталар қўйиладир:

*Босқон изин курмай уткан туёқлар
Топтаб-топтаб... Оҳ, айтолмам кетини!*

(Фитрат)

Бир гапни битирган сунг яна мавзуда давом этмакнинг кераклиги сезилиб турганда суз кесилиб қолса, яна нуқталар қўйиладир.

Қани отажонима? – деди ва «гуп» этиб абризға йиқилди...

(Чулпон)

Қисқа гапларни қизиб, қайнаб айтганда ҳам ораларига нуқталар қўйиладир:

*Тошаман... тошаман... кетаман...
Тез кунда тилагим юртига етаман...*

(Боту)

Битди

МУАЛЛИФДАН

Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм

Одамларнинг маданий тоифа эканликлари, яъни табиат ҳукми ила бир қабила ёки бир қавм сувратида жам бўлиб бир-бирларига ёрдам бериб яшашлари маълум. Кимки ана шу табиат қонунининг доирасидан чиқса, яъни жамиятдан четлашса, шубҳасиз, маҳв ва нобуд булгай. Тарихчи олимларнинг фикрига қараганда, одамлар халқ бўлишларидан олдин жамоа бўлиб яшаш зарур эканлигини билмаганлар. Бинобарин, ваҳший ҳайвонларга ухшаб ёлғиз, якка-якка бўлиб яшаганлар. Шу боис улар табиий мушкулотлар остида азоб чекиб, ҳайвонлар ҳужумларидан ҳалок бўлганлар. Вақт утиши билан одамлар жамоа бўлиб яшаш лозимлигини тушундилар. Уларнинг биринчи жамоалари «оила» яъни «аҳли байт» булган. Аҳли байт жамоалари аста-секин ривожланиб қавм ва қабила жамоасига айланган.

Бу муқаддимадан маъно шуки, оиланинг шаклланиши, яъни аҳли байт жамоаси, бошқача айтганда оила бошқаришга асос солиш бани Одам маданиятининг асоси экан.

Бизга маълумки, одамлар қаерда қавм ёки қабила бўлиб яшасалар, тинчликларини сақлаш учун ва бир-бирларининг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш учун бир низом (тартиб) ва қонун жорий этиб, шу қонунлар асосида бахт ва саодатга эришганлар. Акс ҳолда урталарида тартибсизлик руй берган заҳоти низому қоида йуқолиб, дарҳол нобуд бўладилар ёки эътиборсиз ва хор бўладилар. Аслида бу табиий ва зарур бир ҳодисадир, чунки одам табиатан манфаатпараст ва гаразли бўлади. Бир нечта одам жам бўлиб қолса, ҳар бири уз манфаатларига асир бўлиб, бошқаларнинг ҳуқуқига тажовуз қилиб уни поймол қилмоқчи бўлади. Бунинг натижаси нотинчлик ва интизомсизлик бўлиб,

* Таржимон ва изоҳлар муаллифи тарих фанлари доктори **Ш. Воҳидов**. Нашрга тайёрлашда **Х. Рашидова** ва **Г. Музаффар** қизи иштирок этди.

оқибати яна уша нест-нобудликдир. Албатта, бу тажовуз ва босқинчиликнинг олдини олиш учун қонун лозим.

Ушбу рисоланинг асосий мавзуи «оила»дир. Оила эрхотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум буладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовуз олдини олиш учун оила аъзолари уртасида ҳам бир қонун лозим. Утган олимлару ҳақимлар шу масалада саъй-ҳаракат қилиб қонунлар ишлаб чиққанларким, уларнинг умумий ҳайъатини «манзил тадбири» (рузгор тебратиш тадбири) деб атайдилар.

Дунёда иззат ва саодат толиби бўлмаган бирорта қавм йуқ. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизом ва тартибга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларини заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йул қуйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади. Ҳозирги Фаранг (Оврупо) олимлари ҳам ўз халқлари интизоми ва оилаларининг роҳати учун ҳаракат қилиб юзлаб китобларни ёзиб нашр қилмоқдалар. Имоним комилки, оила саодати ва бахти учун қабул қилинган энг мақбул қонун исломий қонунлар бўлади. Лекин оламда энг бадбахт оилалар ҳам биз мусулмонларнинг уртасида бўлади, чунки биз илоҳий қонунларнинг биронтасига риоя қилмаймиз. Бахтсизлигимизнинг сабаби оиладорлик хусусидаги ҳар бир ҳаракатимиз, сароб орзуларимиз ва хато фикрларимизнинг натижаси бўлиб, аксарияти Қуръон ҳукмларига зиддир. Шунинг учун зулм ва тажовуз курмаган оилалар бизда ниҳоятда кам куринади. Ҳозирда тараққий этаётган исломий улкаларда турк, араб, форс олимлари ўз миллатларининг кимлигини англаб етиб, оила низоми ва тинчлиги ҳақида анча китоб ёздилар. Бу китобларда улар диний ва дунёвий ҳукмларга таяниб оилавий масалаларга изоҳ берганлар. Лекин туркистонликлар, ху-

сусан, биз бухороликлар, бу неъматдан маҳрум булдик. Яқинда муҳтарам дўстим ва ҳамфикрим Абдулвоҳид Афанди Мунзим¹ (ҳамиша бухороликлар саодатлари фикрида юрадилар) менга оила бошқариш бобида бир китоб ёзишни ишорат қилди.

Баски, дўстимнинг нияти холис ва мақсади олий экан, мен инкор қилолмай шу рисола туздим. Менинг ниятим бу рисола миллатимиз тили, яъни туркий чигатойида ёзиш бўлса ҳам, аммо муҳтарам дўстимнинг истагини инобатга олдим.

Аллоҳ таоло амири олий Сайид Мир Олимхон иззату иқболи, адли ва тавфиқини зиёда этсин, чунки рисола уларнинг даврларида ёзилди. Аллоҳ таоло Бухоро аҳолисини уларнинг марҳаматлари ва адолатлари соясида бахтиёр этсин.

БИРИНЧИ ҚИСМ

УЙЛАНИШ ВА УЙЛАНМАСЛИК ХУСУСИДА

Баъзи одамлар уйлайдиларки, уйланиш ва фарзанд ортириш кишини Ҳақ хизматидан ва Аллоҳга яқин булишдан четлаштиради. Бинобарин, уйланмаслик инсон камолоти жумласидандир. Олдинги динларнинг тобелари орасида таркидунё қилиб, хотин ва фарзанд орзусидан куз юмган одамлар ҳам мавжуд булган. Лекин бу фикр табиат қонунига зиддигидан ривожланмади ва ҳаётда уз татбиқини топмади. Мен бу жамоа фикрини инкор этиш ҳаёлида эмасман, аммо купчилик бу жамоа фикрларини, яъни таркидунёчиликни ислом ҳукмларига мувофиқ деб билдилар.

Ана шу хато ва шубҳалар хатарини миллат бошига тушмаслиги учун издивож (уйланиш) фойдаларини тушунтириб, шу масалага оид нозил булган оятлар ва айтилган ҳадисларни бу рисола ўқувчиларига баён этаман. Биринчидан, шуни билиш лозимки, одамда икки хил мавжудлик бор. Бири шахсий борлиғ, иккинчиси ижтимоий мавжудлик. Одамнинг шахсий мавжудлиги фалон ва писмадон (нарс)нинг муайян вақтда мавжудлигига ўхшайди ва баён этишга ҳам арзимади. Аммо одамнинг ижтимоий борлиги инсоният борлигини ташкил қилади, дунё охиригача боқий ва аҳамияти ҳам каттадир. Ҳазрати ҳакими мутлақ — Аллоҳ таоло бани Одам борлигининг ана шу

иккала жиҳатини сақлаши учун баъзи бир сабабларни таъин қилган. Масалан, ейиш, ичиш, ухлаш, нафас олиш одамларнинг шахсан мавжудликларини таъминлаш учун сабаб қилган, яъни одамларнинг ҳар бири шу билан тирриkdir. Юқоридагиларнинг биронтасини тарк этса ўлиши аниқ. Лекин одам ўртасида жинсий муносабат бани Одамнинг ижтимоий борлигини таъминлайдиган сабабдир. Агар у тамоман дунёда кутарилса, башарият инқирозга дуч келиши аниқ.

Одамларга шу ҳам маълумки, уйланишнинг кўп қийинчиликлари ва заҳматлари бор. Одамларнинг табиатига эса роҳат ёқади. Агар одамнинг ихтиёри ўз кўлида булса эди, буйдоқлик роҳати ва озодлигини уйланиш азоби ва меҳнатига асло қурбон қилмасди. Бинобарин, ҳазрати ҳакими Қодир эрқагу аёл миждозига шахватни қушиб берган. Улар шахват тақозоси билан бирга булишни истаб уйланадилар. Оқибатда фарзанд соҳиби буладилар. Ана шундай сабабларга кура, башарият насли Илоҳ иродаси билан охиратгача боқий қолади.

Фараз қилайлик, сиз ерингизни бирон-бир деҳқонга бердингиз. Иш асбоб-анжомларини ҳам бериб бугдой экишни буюрасиз. Агарда уша деҳқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб ўз уйида бемалол утирса, бугдой экмаса, бир йил ерингизни ўз ҳолига ташласа, унинг бу ҳаракатини сиз хиёнатдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйланмайдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган куч-қувватидан фойдаланмаса ёки Лут қавмининг амалини қилса², нафсини узи қондирса³, билиб кўйсинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

«Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз булади. Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили — фарзанд. Бас ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажакда узларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан қўрқинг, унинг назарига илинмангиз. Бас, туғилниш ва висол учун берган қувватни бекор қолдирманг ва зое қилманг. Эй, Муҳаммад саодат муждасини (ҳам хабарини) иймонлиларга бергин»⁴.

Анас разийаллоҳу анҳудан⁵ шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Худо ҳаққи мен сизлардан ҳам кўпроқ парҳезкор ва Худодан қўрқадиган одамман, лекин руза тутаман, ифтор қиламан, намоз ўқийман, ухлайман ва

уйланаман. Ким бу суннатдан юз ўтирса, у менинг умматим эмас».

Абу Ҳурайра (р. а.)дан⁶:

«Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизларнинг энг ёмонларингиз хотин олмаган кишидир».

Шундай қилиб Пайғамбар ҳазратлари шу шариф ҳадислари билан хотин олмаганлар ҳақида шундай қаттиқ ҳукм чиқарганликларининг сабаби уларнинг илоҳий қонунларга қарши иш тутганларидандир.

Иккинчидан, олдинроқ айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир уйланиш меҳнатидан қочиб издивожини тарк этмасликлари учун одамларга шаҳватни бериб, уларнинг мижозларига уни сингдирган, токи шаҳват талаби билан улар бир-бирларини хоҳлаб уйлансинлар. Мажбуран уйланмаганлар, албатта, шаҳват талабларини даф қилолмай қуйидаги учта ёмон амалга гирифтор булишлари мумкин: зино⁷, Лут қавми амали, шаҳватини уз-узи қондириши. Зино авлодни йўқ қилади. Чунки аёл қорнида пайдо булган бола отасиз ва мураббийсиз қолиб нобуд булади. Лут қавмининг амали ва шаҳватини уз-узи қондириши, бу уруғни йўқ қилиш демакдир. Зеро, шу иккала ҳаёсиз амал натижасида фарзанд уруғи уз жойи ва мақомига тушмай беҳуда сарф булади. Шу иккала амал ҳам илоҳий қонунларга қарши ва табиат тақозоларига зиддир. Ҳатто, бирор ҳайвон бу амалларни қилмайди. Аллоҳ сақласин, бу жоҳиллар қандай пасттабиат одамларки, ҳайвон ибo қиладиган ишларни қиладилар. Бундан ташқари зино, Лут қавми амали, шаҳватни ўзи қондириши иложсиз касалликларга мубтало қилади. Бу касалликларнинг аксари юқумлидир. Қайси миллатнинг аъзолари ана шу учта балога чалинган булса, эрта ё кеч нест-нобуд бўлиши муқаррардир.

Фараз қилдикки, шу маразлардан биронтасига одам гирифтор булмади, яъни ўзининг шаҳвоний кучини сақлаб, уйланмасдан тақво йулини маҳкам тутиб, ҳеч қандай фаҳш ишларга майл қилмади. Лекин билиб қуйингларки, табиат бундай одамларни ақлий ва жисмоний маразларга чалинтиради. Масалан, соатда саккиз ёки унта чарх бор. Соат устаси шу чархларнинг ҳар бирини бирор хизматни бажариш учун ясаган. Агар бирорта чархни уз вазифасини бажаришидан тўхтатсангиз соатнинг бузилишига шубҳа қолмайди. Яратувчи Аллоҳ одам жисмини ҳам бир маши-

нага ухшагиб ясаган. Унинг ҳар бир узви ва аъзоси бирор вазифа ва хизматни бажариши учун яратилган. Масалан, ана шу уруг ота камарида пайдо булиб, ҳозир булиши учун, у ердан она қорнига утиб усиши учун эркак ва аёл жисмларида қанча аъзоларни яратган. Бас, кимки, шу асбобларни ўз вазифасини бажаришдан тўхтатса, унинг танаси ҳам уша соатга ухшаб вайрон булади ва ишдан чиқади, яъни касал булади. Бу масала аёлларда купроқ маълумдир. Эрга тегишдан воз кечган аёллар савдойилик ва бачадон касалликларига мубтало буладилар.

Банданинг сузларидан маълум булдимки, бу балоларнинг олдини олиш учун фақат уйланиш лозим экан. Қуйида келадиган ояти қарима ва бир ҳадиси шариф шу маънонинг далилидир: «... яъни Аллоҳ таоло қодирдир, сиз эркакларни бир жинсдан яратди ва аёлларни ҳам шундай жинсдан халқ қилди, токи эркак аёл билан бирга тинч булсинлар».

Абдулло ибн Масъуд⁸ ривоят қилади:

«Набий (с. а. в.) марҳамат қилдилар: «Эй ёшлар, ҳар бирларинг никоҳга кучларингиз етса уйланинглар, зеро уйланиш эркакни фаҳш ишлардан сақлайди ва кимни никоҳга кучи етмаса, у руза тутмоғи даркор, чунки руза шаҳватни фаҳшга яқинлаштирмайди».

Учинчидан, ҳар қандай қавм ва миллат қаерда булмасин жону дили билан саодат талаб буладилар. Бунга ҳеч шак-шубҳа йуқдир. Улар доим шон-шавкатлари, эътибор ва иззатларининг зиёда булишини орзу қиладилар, кечаю кундуз шу мақсад сари интиладилар. Албатта, биз мусулмонларда ҳам шундай булиши шарт. Хусусан, биз мусулмонларга Худо буюради: «Аллоҳ ва Расули акрам (с. а. в.)дан кейин иззатга лойиқ фақат муминлар буладилар».

Қайси миллатнинг умумий саъй-ҳаракати ва амали куп бўлса, куч-қудрати ва иззати ҳам шунча салмоқли ва буюк булади. Масалан, бельгияликлар ва инглизларни оламиз. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин куз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак курамизки, инглиз миллати Бельгия халқидан юз баробар купроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиғи шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлари уртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йуқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар

иккала миллатнинг умумий сонидан топса булади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн. ва бельгияликлар эса 7,5 млн.га етади. Шунинг учун ҳам инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали бельгияликларнинг саъй-ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб Оврупо ҳукмдорлари уз миллатларининг сонини купайтиришга ҳаракат қиладилар. Оврупо олими уз халқининг нуфузига путур етса: «Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд булади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун арзанда фарзанд етиштиринглар», — дея дод солади.

Франциянинг Пол Демар⁹ деган олими француз аҳолисининг охири юз йил давомидаги сонини тадқиқ қилиб ҳисоблабди. Унинг хулосасига кўра, фақат охири эллик йил мобайнида француз миллатининг сони инглиз ва олмон аҳолисидан ошмабди. Пол Демар ёзадики, XIX асрнинг бошларида, яъни 1810 йили Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., Олмон аҳолисининг сони 18 млн. эди. Бугунга келиб Олмон аҳолиси 59 млн.га, Англия аҳолиси 62 млн.га етибди, аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни, 80 ёки 90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн., бироқ Франция аҳолиси 11 млн. ошибди. Пол Демар бу ҳисобни кўриб: «Агар аҳвол шундай давом этаверса, нафақат биз ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз, — дея қайгуради. — Бугун биз французларнинг мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган. Бу чуқурга тушиб кетишимизга оз қолибди. Лекин ҳали ҳам кеч эмас, миллат ва ватанни бу ҳалокатдан қутқариш учун ҳимматимиз ва саъй-ҳаракатимиз керак». Оврупо олимлари миллатларининг камайишидан шу даражада кўрқадилар.

Оламнинг энг буюк оқилларидан ҳазрати Пайғамбар уйланишни суннат деб билиб, бизни шунга ташвиқ ва тарғиб этганлар.

Саид Абу Ҳилол¹⁰ (р. а.) ривоят қилишларича: «Набий (с. а. в.): «Уйланинглари ва уз нуфузларингизни зиёда қилингларики, қиёмат куни мен сизларнинг куплигингиз билан фахрланаман», — деганлар.

Аёз ибн Фаним¹¹ дан: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Тугмайдиған қари аёлларга уйланманг. Қиёмат куни мен бошқа умматларга нисбатан сизларнинг куплигингиз билан фахр қиламан».

Туртинчидан, дунё ҳамма учун бир умумий синов майдонидир. Одам ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга булиш учун мажбуран шу майдонга киради, саъй-ҳаракат қилади, ё уз мақсадига эришади ёки шарафсиз ва хор булиб қолади. Қайси миллатнинг намояндалари саъй-ҳаракат эгаси булсалар, қул-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиби буладилар. Қайси қавмнинг намояндалари ҳаракат ва интилишдан маҳрум булса, қул-оёғи дардманд кишига ухшаб заиф ва нозик булади. Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва бола-чақасини тарбиялаб, боқиш учун узини касб-корга уради, ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди. Узини ва оиласининг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун ҳаракат қилади. Шу йул билан мумин одам узини хорлик ва пастлик жарлигидан қутқаради. Қайси миллатнинг намояндалари шу йул билан тинчлик ва тотувликка эришган булсалар, ўша миллат ҳурмат ва хотиржамликда булади.

Бешинчидан, эркак ҳамиша тирикчилик билан бандир. У уз ҳолига қараб ҳаракат қилади ва аксар вақт, ҳаёт қийинчиликларидан қайғуриб тушкунликка гушади. Агарда уйланган булса, кечаси уйига келиб умр йулдоши булмиш хотини ва турмуш самараси булган фарзандлари билан учрашади, суҳбат қилади ва ҳар қандай кулфат ва кундалик ташвишларини унутади. Шунинг учун ҳам Худованди карим хотин ва фарзандларни узининг неъматлари қаторидан билади: «Аллоҳ сизлар учун уз жинсларингиздан жуфтларингизни яратди ва улардан сизларга фарзанд ато қилдиким, улар сизларга мададкордирлар ва сизларга пок ва яхши ризқ берди. Бас, сизлар илоҳий неъматларга куфр келтириб, ёлғонга имон келтирасизми?»

Абдуллоҳ ибн Амру¹² ҳазратларида шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Дунё манфаатдир (яъни дунёдаги ҳар бир нарсанинг бир нафи бордир) ва дунёнинг энг яхши манфаати (неъмат) бу яхшилик қиладиган ва солиҳа аёлдир».

Хулоса шулким, уйланиш одамларнинг зарурий ва табиий амридир ва унда кўп ахлоқий, хусусий ва умумий фойдалар бор. Лекин биз учун шу кифоя. Демак, уйланиш зарур эканини шу муқаддимадан англадик.

НЕЧТА ХОТИНГА УЙЛАНИШ МУМКИН?

Албатта, баъзи ҳурматли уқувчиларимиз дарров биттадан тўрттагача хотин олиш шариат бўйича жойиз деб жавоб берадилар. Бир оз сабр қилинглар, дейман уларга. Бу саволнинг жавоби унчалик ҳам осон эмас.

Юқорида зикр этган эдимки, одамлар аввал оила шаклида жам бўладилар ва бир неча оиладан бир қавм пайдо бўлади. Маълумки, бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли ва бахтли бўлмасалар, уша қавмни бахтиёр ва бахтли дейиш хатодир. Ҳамда оила аъзосидан бирортаси бахтли бўлмаса, уша оилани бахтиёр дейиш ҳам нотўғри бўлади. Модомики, қавм оилалардан ва оила алоҳида одамлардан таркиб топган экан, «оздан купга» дегандек айтиш мумкинки, ҳар қавмнинг саодати шу қавм оилаларининг бахтиёрлигидан ва ҳар бир оиланинг саодати шу оила аъзоларининг бахтиёрлиги ва бахтлилиги билан боғлиқ.

Нечта аёлга уйланиш масаласини шу нуқтаи назардан муҳокама қиламиз. Бир нечта хотинга уйланиш оилаларни бахтли қиладими ёки бахтсиз? Шу оила аъзоларига шодонлик келтирадими ёки бахтсизлик? Агарда биз улкамиздаги икки хотинлик кишиларнинг умумий аҳволини кўзимиз олдига келтирсак, осонлик билан ҳукм чиқарамизки, куп хотинлилик нақадар жабр ва зулм, зулму жафо эса бадбахтлик ва аччиқ ҳаётнинг сабаби экан. Бахтсизлик ва оғир ҳаётга олиб келтирадиган ишни ҳеч қачон қилиш керак эмас.

Куп хотинлилик фикрига оид бўлган масалани икки муқаддимада шарҳлаб бермоқчиман. Аввал сиз фалон қизни никоҳингизга оласиз. Яъни ул бечорага саодат ва бахтиёрлик ваъда қилиб ҳаётининг бойлиги, яъни ёшлигини уз тасарруфингизга оласиз. Икки-уч йил яхши яшайсиз. Уйланишдан мақсад бўлган икки-уч фарзанд вужудга келади. Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йулида сарф бўлгандан сунг сизнинг ҳайвонлик шаҳватингиз уйғониб ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди.

Бошқача қилиб айтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу-ҳавасларингизни адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни қўйиб юбориб, «суфи» номини олиб янги хотин оласиз. Бу ваъдага хилофлик ва хиёнатдир.

Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, уша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вақт утиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу узаро нафрат янада кучаяди. Ваҳоланки, коинотда қайси иккита жинс бирга бўлса, муҳаббат натижаси эканлиги маълум. Шундай экан оила аъзолари орасида муҳаббат кутарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади. Шунинг учун ҳам биринчи ва иккинчи хотин ва уларнинг болалари уртасида кун сайин нафрат ошиб боради, ёқалашиш юзага келади, сиз бахтсиз ва фарзандларингиз хулқи ёмон булади. Сиз ҳар кун тирикчилик юзасидан кучага чиқиб кетасиз ва кечгача ҳаракатда буласиз. Кечқурун дам олиш умидида уйга қайтасиз ва купинча ана шу ёқа ушлашиш ва ҳақоратлар устидан чиқиб қоласиз. Купинча бунга сиз биринчи хотин ва унинг болаларини айблаб (гуноҳсиз бўлсалар ҳам) уларни ёмонлаб, сўкиб, ҳатто инсофсизликка ҳам утишингиз мумкин, охири дарду алам билан ухлашга ётасиз. Аммо қани уйқу?.. Эртаси кун яна паришонлик билан ишга кетасиз. Хотинларингиз эса тинчимайдилар. Бир-бирларига қарши туриб, уй анжомларини сотиб бўлса ҳам дуохон, ёлғиз эшонларга бориб хушнараст кунглингизни узларига иситмоқчи буладилар. Бу дуохонликдан ҳам фойда кўрмайдилар. Янада узаро нафрат ва гина кўпайиб боради. Янги хотин биринчи аёлингиз болаларига, эски хотин янги аёлингиз фарзандларига душманлик қилиб жонларига азоб берадилар. Ҳатто, фурсат топиб, бир-бирларининг болаларини ҳийла билан нобуд қилиш пайига тушадилар. Бу бузғунчилик, уруш ва жанжалларга бардош бермай мажбур бўлиб, икки ишдан бирини танлайсиз ё хотинларни бири-биридан ажратасиз, яъни бирини бошқа уйга кучириб садақа, деб бирор нарса берасиз ёки талоғини бериб, бошқа кишининг соясига юборасиз. Шу баҳона билан фар-

зандларингиз ота меҳридан маҳрум буладилар. Ёмон тарбия олиб бошингизга бало булишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳар иккала йул ҳам барчангиз учун зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас.

Бу муқаддимадан кўп хотинлилик, яъни иккита хотинга уйланиш бевафолик, адоват, вайроналик, фасоду зулм ва инсофсизликка олиб келиши маълум бўлган бўлса керак. Шариат ҳукмига ҳам, ақл ва виждон ҳукмига ҳам бу тугри келмайди. Шундай экан шунча беҳудагарчиликка олиб келадиган кўп хотинлилик тугрими ёки йўқ?

Иккинчи муқаддима. Бу саволга жавоб беришдан олдин бу масалани бошқа йул билан тадқиқ қиламиз. Умид қиламизки, ҳурматли ўқувчиларимиз сабрсизлик қилмаслар. Айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир (Аллоҳ) инсон насли боқий булиши учун уйланишни амр этган. Модомики, уйланиш мақсади фарзанд экан ва фарзанднинг кўплиги миллат аъзоларининг бисёрлигидан дарак берар экан нима учун кўп хотинлилик ман этилади? Яна ёзган эдикки, Тангри таоло одамлар бола-чақани боқиш юки ва уйланишдан қочмасликлари учун «шаҳват» ҳиссини уларнинг табиатига киргизди. Шаҳват тақозоси билан улар бирга булишни истаб турмуш қурадилар. Тиб фанидан маълумки, шаҳват иштиёқи эркакларда кўпроқ. Ҳайз, узлуксиз қон кетиш, бола туғилиш вақтларида эру хотиннинг бирга булиши зарар. Шундай вақтларда эр хотинига яқинлик қилмайди. Лекин у ҳаром йул билан шаҳват ҳиссини йўқ қилиши мумкин. Иккинчи хотини бўлганда, у билан ҳожатини чиқарган буларди ва ҳаромга чалинмасди. Бу масалаларни уз жойида баён қиламиз.

Уйланишнинг асосий мақсади фарзанд экани маълум. Баъзи эркаклар бир хотин билан узоқ йиллар яшаб фарзандлик була олмайдилар. Мажбур булиб бу дунёдан нишонсиз ўтмаслик учун бошқасига уйланадилар. Ёзганларимиздан маълум бўладики, икки хотинлиликнинг ҳам фойдаси булиб, ҳатто, баъзан зарур ҳам экан. Бас, қандай ҳукм чиқариш керак? Салбийми ёки ижобий? Жавоб: биринчи муқаддимада икки хотинлиликнинг зарарли, иккинчи муқаддимада фойдали томонларини баён қилдик. Агарда шу иккала муқаддимани ақл мезонига солсак шундай ҳукм чиқадики, икки хотинлилик (кўп хотинлилик) зарар келтирадиган ҳамма йуллари ёпилса тугридур, яъни

шундай тартиб урнатилсинки, кўп хотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган зарарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қонунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани зарардан адолат билан кам-кустсиз ажратади. Одамларга нимаики фойда келтирса ижозат бериб, зарар келтирадиган нарсаларни ман қилади. Шунинг учун ҳам ислом дини муминларни бу дунё ва охираат саодатига етказди.

Биз бу дунё саодатига етишдикми? Йўқ. Нима учун? Чунки ислом ҳукмларига риоя қилмаймиз, чунки жамиятимиз қонуни ва ҳаётимиз раҳбари булган Қуръонни фақат ўликлар арвоҳига ҳадя қиламиз...

Туғри, ислом дини ҳар хусусда адолат камолини муҳофаза этиб, кўп хотинлилик масаласида ҳам шундай одилликка йўл берган. Кўп хотинлиликнинг зарарларига қарамасдан ислом уни ман этмайди, чунки фойдаси ҳам бор. Зулм хавфи мавжуд бўлмаса, кўп хотинлилик жоиз деб буюради.

Қуръонда келган: «Агар етимлар ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқсангиз, уларни ўз никоҳингизга олманг, балки никоҳлари шаръан туғри бўлган аёлларни биттадан тўрттагача ўз никоҳларингизга олинг ва икки-уч аёл ҳаққига зулм етгудек бўлса, бир хотин сизга кифоя қилади. Агарда бир аёл ҳаққига ҳам адолат қилолмасангиз ўз чўриларингиз билан қаноат қилинг, шу йўл зулмдан йироқдир»¹³. Шу ояти каримадан маълум бўладики, уйланган эркакнинг ҳаёлига иккинчи хотин олиш келган бўлса, адолат қилиш ёки қилолмаслигини билмоғи даркор. Агарда адолат қила олмаслик эҳтимоли кўпроқ бўлса, иккинчи хотинга уйланиш ҳаёлидан воз кечмоғи лозим. Аммо икки хотин уртасида адолат ва инсоф узната олса, уларнинг оғирлигидан чўчимаса, у ҳолда иккита хотинга уйланса зарар қилмайди. Икки-уч хотин олишга шарт шу адолат ва инсофдир. Икки-уч хотинга уйланган эр шу ояти карима ҳукми (ва виждон ҳукми) ила фарз булган адолатни хотинлари уртасида урнатиши лозим¹⁴. Яъни еб-ичиш, кийим-кечак, уй-жой, эркак мажбуриятида ҳам бир хил муносабатда бўлиши керак. Ҳатто, хотинларидан бири кундошига пул бериб, унинг навбатини сотиб олса ёки

эрнинг узи бир хотинига ҳадя бериб, бошқа аёли олдига борса ҳам ислом фақиҳлари қабул қилмай, пулни уз эгаларига қайтаришни лозим билганлар. Адолатнинг бажарилиши вожиб булса, эр буйнида абадий қолади. Набий акрам (с. а. в.) буюрганлар: «Агарда эрнинг икки хотини булса ва уларнинг ораларида адолат қилмаса, қиёматда танаси яримта булгай» («Ал-жомеъ ус-сағир»дан¹⁵).

Шу уринда яна бир савол хотирга келади. Эр-хотинликнинг асоси муҳаббатдир. Иккита хотини бор эркак, албатта, ёш ва гўзал хотинини биринчи ва ёши катта хотинидан кўпроқ севади. Муҳаббатда адолатни урнатиш қийин, ҳамма хотинларини эр бир хил сева олмайди. Аллоҳ таоло эса, аёллар уртасида адл ва инсоф урнатинглар деб буюради¹⁶. Бас, бу ҳолатда нима қилиш лозим? Баён қиламан. Кунглингиз хотиржам бўлсин. Ислом дини табиий ва ижтимоий диндир. Бу ҳукми баён қилгандан сунг уни ҳамма томонлама қамраб олади. Бу саволга Қуръони карим жуда яхши жавоб беради: «Ҳақиқатда инсоф юзасидан ҳамма хотинларингизни бир хил севмоқчи бўласизлар. Лекин муҳаббатда адолат урнатмоқ сизларнинг иқтидорингиз доирасидан чиқади. Шундай экан, кўпроқ севадиган хотинингизга камроқ майл қилинг, токи бошқа хотин хафа булмасин. Севмайдиган хотинни муҳаббат ва ҳурмат чегарасида тутиб турингиз, аслида севмасангиз ҳам зоҳирда шундай муомала қилингки, у ҳам севади деб ўйласин».

Ҳазрати Расулимизнинг феъллари ҳам шундай эди. Маълумки, ҳазрати Пайгамбар Ойша онамиз (р. а.)¹⁷ни бошқа хотинларидан кўпроқ севардилар. Аммо хотинлари уртасида навбатни риоя қилиб, адолат урнатиб айтардилар: «Ё Аллоҳим, иқтидорим борича хотинларим уртасида адолат қилурмен. Аммо сенинг қўлингда бўлиб, ихтиёримда булмаган нарсага мени гирифтор этмагин, яъни ҳаммаларини бир хил сева олмайман, мени афв этгин, чунки дилим менинг қўлимда эмас»¹⁸. Пайгамбарнинг Ойша (р. а.)га булган муҳаббатини билиб, эркаклар уз хотинларига қай даражада адолат қилишлари лозимлигини билиш учун шу ҳадис етарлидир. Имом Бухорий ривоят қиладилар: «Ойша (р. а.) дедилар: «Пайгамбарнинг аҳволлари оғир булганда, улар мени хонамда қолишлари учун бошқа хотинларидан изн сурадилар. Улар рози булдилар».

Ислом дини куп хотинлиликка шундай оғир шартлар билан ижозат берган. Шундай шартларга аҳамият бермай икки-уч хотинга уйланадиган эркаклар билиб қўйсинларки, уларнинг ишлари Қуръон ва ҳадисга хилофдир. Биринчи муқаддимада баён қилинган бало ва зарарлар бошларига тушишини хаёлларидан чиқармасинлар. Бу қийинчиликлардан ташқари яна ҳисоб-китоб куни ҳам олдинда. Шу нарса ҳам маълум булсинки, агар эркак қалбида адолат урнатиш кучини етарли деб билмаса, битта хотинга кифоят қилсин.

УЙЛАНМОҚ ЗАРУР БУЛГАНДА ҚАНДАЙ ХОТИНИНИ ТАҲЛАШ ЛОЗИМ?

Биз уйланмоқчи булсак, онамизга ё булмаса бирон-бир аёлга совчилик мажбуриятини юклаймиз. Совчиларимиз биз қурмаган ва аҳволидан хабаримиз булмаган қизи булган бирор ҳовлига борадилар. Уй эгалари бу совчиларни иззат-ҳурмат қилмасалар, қизларига мингта айб қўйиб бошқа ҳовлига кириб борадилар. Агарда шу хонадонда уларни яхши кутиб олсалар, еб-ичиш орасида қизни минг мадҳу санолар билан мақтаб чиқадиладар. Кузи ола булса — шаҳло кузли, юзида чипқон изи булса — руҳи ҳарир, бурни пачоқ булса — чимчилагандек деб мақтаб, бечора куёвни бу хаёлий ва шоирона ташбеҳлар билан мафтун қиладилар. Куёв ҳам мажбур булиб қизга расмий совчиларни юборади. Қизнинг онаси ва қариндошлари «куёв куришга» келадиладар. Аммо улар куёвни эмас, балки унинг уй-жойини ва мол-мулкини куриш учун келадиладар. Улар йигитнинг уй-жойини ёқтирар экан, катта ҳадя ва сарполарни олгандан сўнг баҳ-баҳ... оламни куёв мақтови билан тулдирадиладар. Куёв бадбашара ва ёмон хулқли булса ҳам уйламасдан: «Бу куёв фариштага ухшайди, худо уни шу қизимиз учун осмондан туширган», — деб мақтаб ҳукм чиқарадиладар. Бечора қизни шу хонадон ва сарполар учун қурбон қиладилар.

Уйланиш учун танланган йул мамлакатимизда, асосан, шундан иборат. Шундай расм-русм яхши натижа берадими? Асло йўқ! Бу маълум қонданинг натижаси шулким, купинча фотиҳадан кейин ва никоҳдан олдин келин ва куёв урталарида жанжал булади. Бу узаро душманлик келин ва куёв муносабатларига таъсир этмасдан қолмай-

ди. Бундай хатардан сунг никоҳ ҳам ўтади. Биринчи кечани чимилдиқ остида ўтказиб, биринчи марта мулоқотда бўладилар. Шу нарса аниқки, эр-хотинликнинг асоси бўлган муҳаббат уларнинг урталарида пайдо бўлмайди. Балки уларнинг урталарида мана шу уч ҳолатдан бири мажбуран содир бўлади. Бир-бирларига меҳр-муҳаббат ҳам, нафрат ҳам туймайдилар, яъни биринчи мулоқотлари икки бегона одамнинг муносабатларига ўхшаб кетади. Маълумки, бу муносабат ҳам ҳалокатлидир. Иккинчиси, келин куёвдан ёки куёв келиндан нафратланадилар. Агарда шу биринчи мулоқот бегона одамларнинг муносабатига ўхшаб кетса, ҳаётлари хавфли бўлади. Бир ҳафта, бир ой ёки бир йилдан сунг уларнинг феъл-атворлари бир-бирларига мос тушмай урталарида нафрат пайдо бўлса, қолган умрлари ниҳоятда азобда ўтиши мумкин. Баъзан эр арзимас баҳона билан, масалан ошга ёғни куп солдинг ёки гуштни куйдирдинг, деб хотинини уриб майиб қилади. Баъзи аёллар ҳам арзимаيدиган сабаб билан эрларини халойиқ ўртасида шарманда қиладилар. Ҳар куни, ҳар ҳафта, ҳеч бўлмаса бир йилда бир марта оилада катта жанжал бўлиши бизнинг мамлакатимизда расм бўлган. Эр-хотин ўртасида ҳурматсизлик шу даражага етгандан кейин хотин ҳам, эр ҳам бир-бирларининг ҳақ-ҳуқуқларига риоя қилиш хотирига келмайди. Хотин эрининг бойлигини атайлаб исроф қилади, эри ҳам хотинининг бошига тушган балоларни била туриб, узини курмаганга солади. Оилаларимиз ўртасидаги бундай ёмон ишлар муҳаббатсизлик натижасидир. Агарда биринчи кечада қиз куёвдан нафратланса иложсиз қолади, чунки у асирадир ва унинг назарида ҳаракатлари девга ўхшаган эри билан яшаши лозим бўлади. Бундай ҳаётнинг олдида иккита ёмон натижа бор. Агарда хотин уз эридан рози ва мамнун бўлмаса ва қалбида муҳаббатни орзу қилса, узининг поклиги ва ифратини эрининг обрусси ва номуси билан бирга бошқа бир эркакнинг оёғи остига ташлайди, узини ва эрини бу дунёю у дунё расво қилади. Ёки бундай хотин минг орзу ва ҳасратлар билан касалликларга чалиниб, оқибатда дунёдан куз юмиши мумкин.

Биринчи мулоқотдан сунг куёв қизни ёқтирмай қолса-чи? Унда гапириб ўтиришнинг фойдаси ҳам йўқ. «Ёмгирдан қутулиб, қорга тутилибди» деганларидек, куёв куйидаги балолардан бирига мубтало бўлади:

1. Шу кечада қизга талоқ бериб, қилган ҳамма меҳнат ва харажатларни йуққа чиқаради ва қизнинг келажагига ғов қуяди.

2. Ёки нима булса булди деб, келинни уйга олиб келиб, қиз ҳаққига ноинсофлик қилади. Бошқа томондан узини ғайри шаръий ишларга асир қилиб, оилавий ҳаётини ҳам, узининг ахлоқий фазилатларини ҳам фисқу фужур ва ношойиста ишлар билан тўлдиради.

3. Ахлоқий фазилатлари ғайри шаръий ишларга тўсқинлик қилса ҳам олти ой ёки бир йилдан кейин бошқа хотинга уйланади. Иккинчи хотинга уйланиш совчилик ва куёвни куриш аввалдагидек булади. Хатолар қайта такрорланади. Бунга қушимча йигит бошига икки хотинлиликнинг балою кулфатлари тушади. Бу ҳақда эса юқорида зикр қилганмиз.

4. Ёки ҳеч бир илож топмай, олган хотини билан ачиқ ҳаёт кечиради, охирги нафасигача уйлангани ва бебахтлигига лаънат ўқиб жон беради. Бу урф-одатнинг ёмон томони шу билан тамом булмайди, купинча куёв ва қиз тажрибасизликдан юқумли касалликларга чалинадилар. Вақт утиши билан бу касаллик бир-бирларига утиб, болаларига ва оила аъзоларига ҳам юқиши мумкин. Бу беморлигу мотамлар ҳаётларини заҳарлайди. Баъзан куёв ёки келин фарзандсизликка олиб келадиган касалликка гирифторм буладилар. Никоҳдан сунг бу касаллик оила аъзоларининг ҳаётларини нурсиз қилиб, уйланишнинг бирдан-бир мақсади булган фарзандни йуққа чиқаради. Шунинг учун ҳам биз туркистонликлар орасида ҳақиқий бахтиёр ва саодатли оилалар жуда кам, балки йуқдир. Агарда ғайрат қилиб аҳволимизни бирма-бир тадқиқ қилсангиз, мен арз қилган бадбахтликларни узингиз курасиз. Аксар оилаларимизнинг аҳволи шундай экан, яъни оилаларимиз орасида интизомсизлик, муҳаббатсизлик ва бахтсизлик сунгги даражага етган экан, миллатимиз ҳам интизом, бирлик ва иттифоқлик юзини курмайди. Шундай экан нима қилиш керак?

Жавоби шундай: уйланиш бир эркак ва бир аёлнинг иттифоқидир. Алалхусус, муҳаббат ва меҳр билан ҳаётда шерик булиш демакдир. Одамлар бир сумлик тижоратлари ёки бир ойлик сафарлари учун шерик ва йўлда ҳамроҳ топиш учун тахминан йигирма нафар таниш ва ошнола-

рини ҳаслан кўз олдиларига келтирадидлар. Уларнинг ҳар бирларининг яхши ва ёмонликларини эслаб мулоҳаза қиладидлар. Улардан бир кишини ажратиб тижорат ёки сафарларига шерик қиладидлар. Эр-хотин мушкулотдан иборат булган ҳаёт сафарига бирга булиб, жисмоний ва руҳий осойишталикка шерик, инсоний вазифаларни бажаришда дастёр, қайғу ва умидсизлик дамларида ғамхўр, саодат ва бахтиёрлик чоғида бир-бирларига ҳамдам булишлари лозим. Шундай экан, улар, албатта, энг аввало, бир-бирларини камоли диққат ва тажриба юзасидан имтиҳон қилишлари зарур. Хотин эркак ҳолидан ва йигит қиз аҳволдан яхшигина хабардор булиб, кейин турмуш қуришлари лозим.

БУЛАЖАК ЭР-ХОТИН БИРИНЧИ НАВБАТДА НИМАЛАРГА АҲАМИЯТ БЕРСИН?

Уйланиш учун турт нарсага эътибор бериш лозим: мол, насаб, ҳусн ва имону эътиқод. Уйланиш орзусида булган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари тақрибан бир хил булиши лозим. Акс ҳолда эр билан хотин бир-бирларига тенг булмай, бири бой ва калонзода булса, иккинчи томонни фақирлик ва зоти пастликда айблаб, ҳаётини мудом азобга қуяди. Хусусан, исломий тарбия доирасидан четда қолган мамлакатимиз халқи бойлик ва калонзодалик билан ортиқча фахрланадидлар. Бундай издивожнинг натижаси, албатта, яхши булмаиди. Жамол (ҳусн) бу кўриниш демакдир, яъни қараётган киши назарига чиройли кўриниб, унинг қалбини узига мойил қилиш демакдир. Қалбда пайдо булган бу мойилликни муҳаббат дейиш мумкин. Ҳаётда дўст, бахт ва бахтсизликда шерик, ғам-қайғу вақтида ҳамдам, хушнуд дамларда бир-бирларига ёр булишни истаган эркак ва аёл шахсий ва ижтимоий вазифаларини биргаликда бажаришлари керак. Уларнинг урталарида ана шу қалбий мойиллик ва муҳаббат булмаса уйланиш уз-узидан зарарга айланади.

Шу нарса маълум булдики, қалбий мойиллик жамол мушоҳадасининг (яъни келин-куёвнинг бир-бирларини кўргандан сунг пайдо булган мойилликнинг) натижасидир. Бас, туйдан олдин келин-куёв бир-бирларини қуришлари зарур. Агарда бани Одам табиати ҳар хил булмаганда ёки ҳусн ва жамол муайян мезонга эга булганда эди, эр-

хотиннинг ҳусн-жамолларини билмоқ ва баҳо бермоқ совчилар орқали буларди. Лекин одам табиати ҳар хил, ҳусн ва жамолнинг ҳам маълум чегараси булмайди. Масалан, сизнинг назарингизда хунук куринган сурат менга ёқиши, дилимни забт этиши мумкин. Аксинча, менга ҳеч қачон манзур булмайдиган сурат, сизни бир қарашда лол ва ҳайрон этиши мумкин. Шу мушкулотни ҳал қилиш учун куёв ва келин фотиҳадан олдин бир-бирларини куриб ёқтиришлари лозим.

Мазкур булган туртинчи сифат шулким, ҳар бир эркак ва аёл диндор бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган гузаллик (жамол) ҳақидаги сузларимиз зоҳирӣй (ташқи) жамолдир. Агарда у ботинӣй (ички) жамол билан, яъни яхши хулқ билан боғлиқ булмаса бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвонӣй шаҳват қулига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи гузаллиги билан, яъни ҳусни ахлоқини қора кузлар ва камон қошлари билан зийнатлайди. Диндорлик бу Худони таниш, билиш ва Ҳақдан кўрқишдир. Шундай қилиб ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан кўрқиш ва Ҳақни билишда, яъни диндорликдадир. Диндорлик, яъни хушахлоқ булмоқ ҳар бобда, хусусан, уйланиш бобида ниҳоятда зарурдир. Чунки юқорида баён қилганимиздек уйланиш бу ҳаётда шерикликнинг аҳду паймонидир. Эр-хотин бирга булиб туриб, ҳаёт йулида биргаликда булмоқ ва бир-бирларига ёрдам бермоқ учун аҳд қиладилар. Бир-бирларининг ҳаққиға зулм жафо ва хиёнатни раво кўрмайдилар. Табиӣйки, эр-хотин агарда диндор, диёнатли ва ахлоқи ҳамидаға эға булсалар, шу аҳду паймонларига бир умр собит қоладилар. Шу нарса аниқки, ваъдаға хилоф қуйилган ҳар бир қадам шу аҳду паймоннинг бузилишиға олиб келиб, бадбахтлик ва тинчсизликни оилалар бошиға келтиради. Бунинг устиға, мен бу ҳақда ҳали ёзаман, фарзанд тарбияси, яъни фарзандни ақлан, ахлоқан ва жисман камолға етиштириш ота-она буйниға тушади. Аввалроқ арз қилган эдикки, уйланишнинг биринчи мақсади фарзанддир. Авлодни тарбиялаш инсониятнинг хизматиدير. Қачонки биз яхши ахлоқ эғаси булган фарзандларни тарбияласак, шундагина буйнимиздаги бу хизмат мажбурияти соқит бўлади. Кимки, бадахлоқ болаларни тарбия этса, инсониятға хизмат эмас, балки душманлик қилган булади. Жамият уларнинг фарзандла-

ридан безор булади. Хуш ва яхши ахлоққа эга булган фарзанд, хушахлоқ иймон соҳиби булган ота-онадан бўлади, агарда ота-она ахлоқсиз булсалар, уларнинг тарбиялари соясида усган фарзанд ҳам бадахлоқ булади. Бинобарин, куёв ва келин хушахлоқ булишлари энг яхши фазилатдир.

Энди яхши ахлоққа эга булган ёки булмаганликни ким текширади? Маҳалла ходимлари бу ишнинг уддасидан чиқадиларми? Ҳеч қачон. Бу ишни қиз ва куёв зиммаларига ташлашдан бошқа илож йўқ. Мол ва насабни ташқаридан тадқиқ қилса булади. Лекин жамол ва ахлоқни би-лиш учун қиз ва йигитнинг мулоқотлари лозим булади. Соғлом ақл эгалари назарида шу ишларнинг зарурлиги ҳар нарсадан ҳам муҳимдир.

Шу жойда яна бир савол туғилади. Бу таклифни ислом шариати қабул қиладими-йўқми?

Ал-Мағират бинни Шаъба¹⁹ «Мишкот ал-малоих»да ривоят қилади: «Мен бир аёлга совчиларимни юбордим. Ҳазрат Пайғамбар эшитиб сўрадилар: «Сен уни кўрдингми?» Мен: «Йўқ», – деб жавоб бердим. Ҳазрат буюрдилар: «Уни кўргин, орангизда бу муҳаббатга сабаб бўлажак».

Саҳл бинни Саъд²⁰ (р.а) нақл қиладилар: «Бир аёл Пайғамбар олдига келиб деди: «Ё, Расулulloҳ нафсимни сенга бахшида этиш учун келдим». Пайғамбар шу хотинни (аввал) кўрдилар». Шундай қилиб иккала ҳадиси шариф никоҳдан олдин келин ва куёвнинг мулоқоти жоизлигига очикдан-очик далолат қилади. Имом Ғаззолий²¹ эса шу мулоқотни мустаҳаб (маъқул) дейдилар.

Уйланишни орзу қилган эр ва хотин узаро аҳволларини текширгандан сўнг, насаб ва бойликлари мувофиқ келганда, ички ва ташқи жамолларини ёқтириб, уйланишга рози булгандан кейин уларни никоҳ қилиш керак. Улардан бири рози булмаса, никоҳдан воз кечиш лозим, чунки ризосиз никоҳ яхшиликка олиб келмайди.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Бева то амр қилмаса ва қиз розилик бермаса, никоҳ қилманглар». Асҳоб сўрадилар: «Қиз ҳаёдан розилик бера олмайди, қизнинг розилиги қандайдир?» Ҳазрат буюрдиларки: «Қизнинг сукут сақлаши унинг розилигидир».

Саҳоба Хансадан (р. а.) ривоят қиладиларки, Ханса

тул қолганида отаси уни бир кишига никоҳ қилмоқчи бўлди, Ханса уни хоҳламади ва Пайғамбар ҳузурига келди. Пайғамбар ҳам отасининг никоҳини бекор қилдилар.

Саид бин ал-Мусайиб²² (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қизларнинг отаси бор ёки йўқлигидан қатъи назар, никоҳ пайти ўзларидан розиликларини олмоқ зарурдир». Шу ҳадислардан юқорида баён этилган мулоқотнинг шартлиги маълум бўлади. Аёлнинг розилик бериши куёвни куриб ёқтиришига боғлиқ. Аммо курмасдан севиб қолиш қандайлигини мен билмадим.

Энди яна бир масала қолди. Қайтарсак ҳам айтамикки, уйланишнинг буюк мақсади ва фойдаси фарзанддир. Шунинг учун ҳам ҳар бир эркак туғишга қодир бўлган хотинга уйланиши лозим. Туғмас хотинга уйланган эр шур босган ерга экин экмоқчи бўлган деҳқонга ўхшайди. Шу сабабдан ҳам Пайғамбаримиз ўз умматларини туғишга қодир бўлмаган аёлларга уйланишни ман қилганлар.

Саҳоба Муаққал бинни Исор (р. а.) Абу Довуд²³ дан ривоят қилади: «Бир киши Пайғамбар ҳузурига келиб арз қилдики: «Мен бир бой ва насаби тоза аёлни учратдим, лекин туғмайди. Унга уйлансам буладими?» Пайғамбар: «Йўқ», — дедилар. Яна келиб сўраган эди ҳазрат ман қилдилар. Учинчи марта келганда Расули акрам: «Охиратда мен сизларнинг куплигингиз билан ифтихор қилурман», — деб жавоб бердилар». Шундай қилиб, Расули ҳаким буйруқларига биноан, ҳар бир эркак ва аёл бирга бўлишни истаган бўлсалар, бу жиҳатга ҳам аҳамият бермоқлари лозим. Биз Туркистон мусулмонлари Пайғамбаримиз таъкидлаган бўлсалар ҳам шу масалани калта ўйлаймиз, бу буйруқни бажармасак натижасини бу дунё ва охиратда кўрамиз. Масалан, мамлакатимизда бир эркак ва аёл турмуш қурадилар. Жаҳолатимиз сабаб кўп пул сарф қиламиз, никоҳ ҳам бўлиб ўтади. Бир ой, икки ой интизор бўлгандан кейин маълум бўладики, куёвнинг бели боғланган ва иқтидори йўқ. Зудлик билан маҳалланинг ходима хотинлари жам бўлиб, куёвнинг белини душманлар боғлаб қуйганлар, деб фатво берадилар. Шу замонда куёвбола жаноблари ҳам бош яланг, оёқ яланг афсунгар ва фолбинларга қараб югурадилар, бир қисм давлатини уларнинг фириб ва макрлари йўлида сарфлаб, ўзларини расво ва шарманда қиладилар. Бу ҳаёсизликларни баён қилишга

қалам ҳам уялади. Албатта, бу аҳмоқгарчиликларнинг биронтаси фойда бермайди. Мажбур қилиб хотинга талоқ хатини берадилар ва фожиа уз ечимини топади. Ёки аксинча, куёв яна уйланади, никоҳ туй ва бошқа расму русмлар ҳам яхши ўтади. Куёв кучсизлигидан ҳеч нишон ҳам куринмайди. Бир йил, икки йил ўтади, фарзанд йўқ. Маълум буладикки, эр ва хотиндан бири касалдир. Лекин қайси бири дардга мубтало бўлган? Ҳеч ким билмайди. Улар билар-билмас яна икки йил умрларини дуохонлар орқасида юриб сарф қиладилар, бу гал ҳам натижа чиқмагач, ночор қолган эр яна бошқа хотинга уйланади. Агарда бу аёлдан ҳам фарзанд бўлмаса, иллат эр жанобларида бўлгани аниқ булади. Лекин бу ҳақиқат икки хотиннинг ҳаётлари беҳуда зое булганидан сунг маълум булади, яъни туғишга қодир бўлган икки аёл битта эр қулида қурбон буладилар.

Бу дардга илож борми? Шунини билиш керакки, жинсий ожизлик ва ақим бўлмоқ (ақим, яъни насл беришга монелик дегани, бу дардга мубтало бўлган аёл ёки эркакни ақим дейдилар) инсонга хос бўлган дардлардан ҳисобланади. Фол очиш ва дуохонлик бу дардни даволамайди. Жинсий ожизлик ва ақим касаллиги турлича булади. Баъзиларининг иложи бўлмаса ҳам аксарини даволаса булади. Ҳозирги вақтда утқир духтирлар уларни зудлик билан тибобат қиладилар. Шундай экан, уйланмоқчи бўлган ҳар бир йигит ва қиз олдиндан узларини бирон-бир билимдон духтирга курсатишлари лозим. Мабодо биронталари шу дардларнинг бирига мубтало бўлсалар, унда иложини олдиндан қилишлари жоиздир. Шундан сунг никоҳ қилсалар булади. Агарда дардларига илож бўлмаса, уйланишдан воз кечиш лозим булади.

Эр ва хотин уйланиш учун баён этилган бу шартларни бажариш мамлакатимизда мушкул ва халқимиз назарида жуда ажиб ва гаройиб куринади. Лекин начора, бошқа илож йўқдир. Оиласининг саодати ва роҳатини уйлаган одам, бу шартларга риоя этиши шартдир. Агарда тижорат билан шуғулланаётган шериклар ўртасида низо ва нафрат пайдо бўлса, албатта ишларига зарар ва зиён тегади. Биз айтдикки, эр-хотин ҳаёт йулида бир-бирларига умрйулдош буладилар. Умрйулдошлари ўртасида жанжал ва нафрат пайдо бўлса, фақат бахтсизлик ва фалокат келтиради.

Бунинг устига баён қилган шартларимиз ҳазрати Пайғамбарнинг саҳиҳ фармойишларига мувофиқ келади. Юқорида баён этилган шартларни бажариб, кейин маҳрни аниқлаб туй қиламиз.

МАҲР ВА ТҶҲ ҚАНДАЙ БЎЛИШИ ЛОЗИМ

Турмуш қурмоқчи булган эркак ва аёл ҳаётда бир-бирларига шерик булар эканлар, бу шерикликнинг бошланиш расми фотиҳадир. Келин ва куёв узларининг фотиҳа туйларини хурсандчилик билан нишонлашлари керак. Эр никоҳ вақтида албатта хурсанд булади. Алалхусус, келин унинг орзу ва истакларига мувофиқ келса. Аммо келинлар бунақа эмас. Аёл зотининг қалби нозик ва ҳассос булади. Ҳар нарсадан ва ҳар бир ишдан улар тез-тез таъсирланиб қоладилар, ғам-ғусса ва қайғуга қарши сабру саботлари камдир. Бинобарин, ҳатто куёв уларнинг орзу ва таъбларига мувофиқ булса ҳам ота тарбияси соясидан ва она шафқати қучоғидан узоқлашганда маҳзун ва ғамнок булмасликларининг иложи йўқ. Шу ҳолатда куёв баъзан-баъзан хотинига ҳадя ва тухфа бериб, унинг кунглини кутариши лозим. Келиннинг меҳри ва иштиёқини ўзига жалб этиши лозим. Ана шу ҳадяни «маҳр» дейдилар. Худойи тало ояти каримасида буюради: «Хотинларингизга маҳрларини ҳадя каби (яъни чин кунгилдан, мамнун бўлиб) берингиз! Агар узлари сизлар учун у маҳрдан бирон нарса ни ихтиёрий равишда кечсалар, сизлар уни пок ва муборак билиб еяверинглар»²⁴.

Шайх ул-муфассир²⁵ ибни имом Абу Жаъфар Муҳаммад бин Жарири Табарий «Жомеъ ул-баён»²⁶ тафсирида шу ояти каримани уч ривоят билан изоҳ ва тафсир қилган.

Биринчидан, бу ояти карима эркакка булган хитобдир. Оят маъноси қуйидагича: «Эй уйланадиган эркаклар, аёллар маҳрини узларига бериш сизлар учун лозим ва вожибдир. Агарда улар ушал маҳрдан ихтиёрлари билан бирор нарса сизларга берсалар уни олинглар».

Иккинчи ривоят. Жоҳилият даврида баъзи одамлар қизларини ёки етимларни тарбия қилиб эрга бериб, уларнинг маҳрларини узлари олардилар. Шу ояти карима уларга хитоб қилинур.

Учинчидан. Жоҳилият даврида баъзи кишилар ўз син-

гилларини эрга бериб, уларнинг маҳри эвазига у куёвнинг синглиси ёки қизларига уйланардилар. Бу ояти карима уларга хитобдир.

Иккала ҳолатда ояти кариманинг маъноси шундай: «Қизларнинг оталари ва етимларнинг мураббийлари! Қизларни эрга берганда, эрлари берган маҳрларини ўзларига беринглар. Уларнинг розилигисиз уни тасарруф этманг. Агарда ўзлари рози бўлиб бир нарса берсалар, уни қабул қилинглар». Муфассир ҳазратлари маҳр қалимасини «вожиб ва лозим» сузи билан тафсир қилиб, уша учта ривоятни келтириб узи биринчи ривоятни танлайди. Лекин қози Байзавий²⁷ айтадики, «лугатда «назиат» («маҳр») юракдан чиқариб тама қилмай бериладиган ҳадядир». Биз қози Байзавий жанобларининг фикрини қабул қилиб Ибн Жарири Табарий ривоятига келсак ҳам қабул қиламиз. Яъни учала ривоятнинг мазмунидан келиб чиқиб айтмизки, ояти карима ҳамма эркакларга қаратиб айтилган. Ҳар бир киши узига тегишли хулосани олиши керак. Уйланаётган эркакларга ояти карима: «Аёллар маҳри уларнинг ҳадыларидир, қалб истаги билан тама қилмай беринглар», — дея амр қилади. Етимларни ёки қизларини эрга узатаётган кишилар, сингилларини эрга бераётган ва уларнинг маҳри эвазига уйланмоқчи бўлган эркакларга ояти карима хитоб қилади: «Маҳр куёвнинг хотинига берадиган дўстона ҳадясидир. Уларнинг розилигисиз маҳрини олманглар».

Ояти кариманинг маъноси шулким: «Эй ислом аҳли! Сизлардан кимки уйланар экан, хотин маҳрини дил розилиги билан эвазига мукофот кутмай берсин. Кимки қизини эрга берар экан маҳрини узига бериб, унга даъво ва даҳл қилмасин». Энди маълум булдики, маҳр хотин кунглини шод қиладиган ҳадя экан. Бу зарурий ҳадядир. Биз туркистонликлар, ана шу шаръий воситани ҳам суинистёмол қиламиз. Мамлакатимизда маҳр бериш қоидаси куп ташвиш ва оғирликларга олиб келади. Биринчидан, кўп гузал йигитлар яхши ахлоқ ва комил истеъдод соҳиби була туриб, камбағаллик дастидан оғир маҳрларни қизларга бера олмайдилар. Натижада улар уйланмасдан умрлари буйдоқлик ва ёлғизликда ўтади. Ночор бўлиб ғайри шаръий ишларга қўл урадилар-да, дунё ва охиратлари куйиб кетади. Иккинчидан, баъзи камдаромад одамлар нима булса

бўлсин деб, бир неча минг танга пул қарз олиб, той-той пахта ва қоп-қоп гуруч, яна алланималар бериб бирор қизга уйланадилар. Лекин никоҳдан сунг батамом фақир ва қашшоқ булиб ҳовлию жойларини сотиб қарзларига берадилар ва аҳли оилалари билан дарбадару сарсон буладилар.

Учинчидан, баъзи бадбашара, хулқи ёмон ва қари кишилар ёш ва соҳибжамол қизларни катта пул эвазига олиб, уларнинг умрларини мотамга айлантирадилар. Мамлакатимизда бу қонданинг касофати шу билангина тугамайди. Мусофирлигим (Туркияда — Ш. В.) чоғида бир ҳамшаҳарим билан суҳбат қуриб, мамлакатимизда эркакларнинг хотинларига нисбатан қўллайдиган зулмлари ҳақида шикоят қилдим. Ул муҳтарам зот менга: «Хотинларимиз бизга турмуш ўртоғимиз эмас, балки канизак, чуриларимиз булади. Чунки биз уларни беш е ун минг танга бадалига сотиб оламиз», — деди. Диққат қилинг, бир ҳурматли одам уз хотинига нисбатан шундай тушунчада булса, уларнинг ораларида қанақа дўстлик ва муҳаббат булсин? Бундай ҳолат мамлакатимизда жорий булган маҳрни оғир шартлари натижасида расм булиб қолганлигидир.

Келин ва куёв бир-бирларини моли, ҳусну жамоли ва ахлоқларини ёқтириб, уйланишга рози бўлганларидан кейин маҳр уларнинг никоҳларига дахли булмаганлиги ва таъсир қилмаслиги лозим. Куёв нимаики муносиб топса шуни «маҳр» деб келинга бериб никоҳ маросимини бажариши керак.

Имом Бухорий²⁸ ва Имом Муслим²⁹ саҳоба Саҳла бинни Суҳбадан бир хил ривоят қиладилар: «Бир одам Пайғамбар ҳузурда бир аёлга совчи юборди. Ҳазрат сўрадилар: «Унинг маҳри учун бирон мулкнинг борми?» Ул киши: «Йуқ», — деди. Ҳазрат буюрадилар: «Уйингга бориб қара-чи, бирон нарсанг булса керак», — деб. Ул шахс бориб қайтгач: «Нарсам йуқ», — деди. Ҳазрат яна: «Бориб қидириб кўр-чи, биронта темир узук чиқар», — дедилар. Ул киши бориб қайтиб келди-да: «Йуқ экан», — деб жавоб берди. Ҳазрат: «Қуръондан бирор нарса ёд олганмисан?» — деб сўрадилар. «Фалон ва фалон сураларни ёд биламан», — деди. Ҳазрат буюрдилар: «Боргин мен бу аёлни сенга ўша билган сураларинг эвазига бахшида этдим, яъни сенинг берадиган маҳринг шулким, ўша сураларни бу хотинга ҳам ургатасан». Шу ҳадиси шарифдан маълум була-

дики, уйланишга рози булган эркакнинг аёлга берадиган маҳрларини ҳазрат Пайғамбар ҳам эътибордан четда қолдирмаган эканлар. Битта темир узук ёки бир-икки сура таълими кифоя қилибди. Бас шундай экан, «агарда (куёв) минг сўм бермаса қизимни бермайман» дейиш, Пайғамбарни ҳақим умматларига лойиқ эмас.

Маҳр масаласи мамлакатимизда жуда муҳимдир. Юқорида зикр этганимиздек маҳр миқдорининг куплигидан куп эркакларимиз камбағалликдан хогинсиз юрадилар.

Бу иллатни йуқотиш лозим. Ҳукуматимиз ҳам маҳр бобида қонун қабул қилиб, унинг чегарасини аниқлаб, ким ҳукумат қароридан бир қадам четга чиқса, унга жазо тайинлаши керак. Маҳрнинг оғирлиги (куплиги) шаръан ҳам тўғри эмас. Ҳазрати Умар (р. а.)³⁰ дейдилар: «Эй мусулмонлар, ёдингизда булсин. Хотинлар маҳрини куп қилманглар. Агарда куп маҳрнинг бу дунё ва охиратда фойдаси булганда эди, ҳазрат Пайғамбар бу ишларни сизлардан яхшироқ билган буларди. Ул ҳазрат ҳар бир хотин олганларида ва қизларини эрга берганда ун икки уқия³¹ дан ортиқча маҳр тайин қилмаганлар».

Никоҳ эр-хотиннинг ҳаётда шериклик қилишларининг аҳду паймон битими эканлигини, уни шодонлик ва хурсандчилик билан утказиш лозимлигини айтган эдик. Бунинг учун туй қилиш зарурлиги уз-узидан маълум булади. Агарда туй муносабати билан бир қатор диндош ва ватандош ёр-биродарлар бир жойда йнгилиб хурсандчилик қилиб, самимий суҳбат қилсалар, албатта, бир миллат аъзолари ургасида булган муҳаббат ва меҳрибонлик зиёда булади. Баъзилар орасидаги олдинги кек ва кудурат шу баҳонада йуқолади. Бунинг устига, қанча мискин ва муҳтож одамлар шу маврид билан туй неъматларидан баҳраманд буладилар. Шунинг учун ҳам туй фойдали маросимдир. Имом Бухорий ва Имом Муслим саҳоба Анас бин Молик³² дан бир хил ривоят келтирадилар: «Абдурахмон ибн Аввор уйланмоқчи булганини Пайғамбарга хабар берганида шундай деб буюрдилар: «Муборак бўлсин. Битта қуй сарф булса ҳам туй қил. Лекин ҳар бир ишнинг муайян ҳадди ва чегараси булади. Туй фойдали булса ҳам чегарадан утса, зарардан бошқа нарса булмайди».

Бизнинг мамлакатимизда туй куп зарарларга сабаб булган ҳоллари мавжуд. Бухорода шундай одамлар борки,

ун-ун икки йил давомида беш-олти минг сум маблағни зўр бериб йиғадилар. Бир ҳафта ичида ҳаммасини «туй» номи билан nobуд қиладилар, яна қарздор ва камбағал булиб қоладилар. Туй кунлари сарпо кийган, еб-ичган одамлар туй эгасининг аҳволини куриб масхара қиладилар. Ҳатто, келиб аҳволини сурамайдилар ҳам. Агарда бу беандишадан: «Шунча мол-ҳолни нимага беҳудага сарф ва харж қилиб, бу қора кунга тушдингиз? Қайси дин, қайси мазҳаб, қайси ҳукумат ва қандай қонун сизларни бу аҳмоқона ишга мажбур қилди?» — деб сурасангиз, албатта, жавоб бера олмайдилар. Бундай туйлар ислом шариатида йўқ, чунки бу исрофгарчиликдир, исроф эса шариатда ҳаромдир. Ибн Маъсуд (р. а.)³³ ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Туйда биринчи куннинг таоми ҳақ, иккинчи куннинг таоми суннатдир, лекин учинчи куннинг таоми риёдир. Ким риёкорлик қилса, Худо унинг иккиюзламачилигини халойиқ ичида фош қилади». Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом деганларки: «Энг ёмон одам бойларни чақириб, бечораларни маҳрум қилиб, таом берган куёв бўлади». Ҳайрон қоларлиги шуки, бундай туйларнинг ишқибозлари ва исрофгарчилик сабабчилари узларининг беҳуда ва зарарли ишларини биладилар. Ҳатто, улардан баъзилари бу туйларнинг зарарлари ҳақида узлари сузлаб юрадилар. Агарда уларга: «Яхши, бундай туйлардан фойда йўқ экан, унда нима учун бу зарарли ишга машғул буласизлар?» — деб сурасангиз, шубҳасиз иккита жавобдан бирини оласиз. Ё: «Фалон, писмадон ва уларга ухшаганлар шундай туй қилдилар. Мен ҳам улардан кам эмасман-ку. Мен ҳам уларга ухшаб шундай харажат қилишим керак». Яъни «Эшак эшакдан қолса қулоғи кесилар». Ёки: «Ҳақиқатда ҳам бундай туйларнинг зарари бор, лекин замонамизнинг одат ва русумлари шундай. Иложимиз йўқ», — дейдилар. Биринчи жавобни берганлардан маълум буладики, улар туйни бир-бирларидан қолмаслик учун қилар эканлар. Қайси туй шу ният билан қилинса, ҳазрат Пайғамбар уз умматларига бундай туйга боришни ман қилганлар.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Икки одам бир-бирларидан утиш учун туй ва зиёфат қилсалар, биронтасиникига борманглар, уларнинг таомларидан еманглар».

Аммо сураганларимиз иккинчи жавобни берганларга: «Ахир бу исрофгарчилик-ку», — деймиз. Одам ва ҳайвон ўртасидаги фарқ шундаки, одам қилмоқчи булган ишини узининг ақл кучи билан ҳар томонлама уйлаб, оқибатини андиша ва мулоҳаза қилади. Ҳайвонлар бундан мустасно. Энди сиз бир одат ва расмнинг зарари ё фойдасини уйламай, уни урф-одат деб жорий қилсангиз, ҳайвондан қандай фарқингиз қолади?

Маълумки, туйдан кейин келинни никоҳ қилиб эри уйига олиб келади. Шу кундан бошлаб келин-куёв эр-хотин булиб яшашни бошлайдилар. Энди уларнинг қандай яшашлари кераклиги ҳақида озгина суҳбат қуришимиз лозим бўлади.

ЭР-ХОТИННИНГ ҚАНДАЙ ЯШАМОҚЛИКЛАРИ ХУСУСИДА

Мамлакатимиздаги хотинлар ҳар дақиқада қанчадан-қанча таҳқир ва жафоларга дучор булиб яшамоқдалар. Биз туркистонликлар уз хотинларимизни одамият доирасидан ташқарида деб уйлаймиз ва у бечораларга одамга қилгандек муомала қилмаймиз. Куп ҳолатда, ҳайвонларнинг ҳолига юрагимиз ачишади. Аммо аёлларнинг паришон ҳолларига мурувватимиз етмайди. Хотинларимизни марҳаматга сазовор, инсофга лойиқ ва шафқатга ҳақли деб билмаймиз. Бизда хотинларни сукиш фахр ва гурур саналади, уриб майиб қилишни эса эркакчиликнинг фазилати деб биламиз. Аллоҳ аёлни фақат шаҳвоний орзуларимиз ва ҳайвоний эҳтиросларимизни қондириш учун яратган деб уйлаймиз. Гуё, Аллоҳ уларга ҳуқуқ, эътибор ва фикрлаш фазилатини бермагандек. Куча ва бозорларда бизга етган алам ва зарарни уйга қайтиб хотиндан оламиз. Ичимиздаги бу одат эски ва кенг тарқалган булгани учун унинг қабиҳ ва ёмонлиги кузимизга кўринмайди. Ҳатто, бечора хотинларимиз бахт ва саодатларидан батамом ноумид булиб, шундай хулосага келганларки, Аллоҳ одамзотнинг ҳамма фазилатларини эркакларга бериб, аёлларни уларнинг жабру зулмларига асир ва гирифгор қилган, токи Худо даргоҳининг бу шаккоклари ҳар кун аёллари орқали ҳайвоний шаҳватларига ором бериб, қолган вақт бу бечораларни сукиб, таҳқирлаб хизмат буюрсинлар. Ана шу заиф эътиқод хотинларимиз табиатларидан жой олган. Улар ҳақиқат-

да ҳам башарият фазилатларининг аксаридан маҳрум булганлар. Саодат майли ва тараққий орзуси уларнинг қалбидан тамоман чиққан. Шижоат ва жасорат батамом йуқ булиб, табиатларидан танбаллик ва заифлик жой олган. Иззат талаби, шарафи ва ҳуқуқларини ҳимоя этишлари зарурлигини тушунтириб берганда ҳам фаҳламайдилар. Яъни ҳурматсизлик ва иззатсизликни узларининг ҳислатларидан деб биладилар. Иффат ва имонлилигини эрларининг оёғи ва калтагидан ҳимоя қилмайдилар. Яъни ахлоқий тафаккур ва виждоний ҳукм эсларидан чиққан. Муҳокама тафаккурни батамом тарк қилиб, бир машинага ўхшаб эрларининг ишоратига тобе булиб қолганлар. Хулоса қилиб айтганда, бахтсизлигимиз ва қолоқлигимизнинг энг муҳим сабаблари ҳам шундадир.

Маълумки, одам биринчи тарбияни онасининг бағрида олади. Шу нарса муқаррарки, биринчи тарбия (оила тарбияси) тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг таъсири одам табиатига мустаҳкам урнашади. Шахс руҳияти, ахлоқ жавҳари ва одатлари болалигиданоқ шаклланади. Энди узингиз бир уйланг, биз бошланғич тарбияни шу оналаримиздан олар эканмиз, нега биз ҳам бу аҳволга тушмас эканмиз? Бугун қурқоқлик ва бепарволик табиатимизни ураб, сустлик ва танбаллик қонимизга сингиб, ақлимиз кўзини қора парда ёпиб ташлаган. Куриб ва тушуниб туриб бу тубанликка буйин эгар эканмиз, ҳуқуқимизни муҳофаза қила олмаймиз ва саодат тарафига қадам босолмаймиз. Бугун ақлнинг ҳаракатимиз ва амалимизга ҳеч қандай таъсири қолмаган. Ҳозир виждон ва ахлоқ ҳақидаги фикрлар батамом эсимиздан чиқиб кетган, мазлумликнинг энг паст жарига тушиб, золимликнинг энг олий даражасига чиққанмиз. Ким биздан заифроқ бўлса, унга уйламасдан озор берамиз. Биздан кучли бўлган кишининг эса, отининг туёғи нақшига сажда қиламиз. Шакшубҳасиз, булар шундай оналар тарбияларининг натижасидир. Яна такрор ва такрор айтаман: агар роҳат орзуси ва ҳаёт кечирिश фикрида бўлсак, агар «маданий ва бахтли миллатлар бизни ҳам одам қаторида билсин», — дея хоҳласак ва бизлар билан умумбашарий қоидалар асосида муомала қилишларини истасак, агар мусулмонларни хорликдан ва исломни эътиборсизликдан қутқармоқчи бўлсак, битта йули — барча ишларимизни Куръон ҳукмлари асо-

сида туғрилашимиз лозим. Худо курсатмасину, шундай осон ва енгил йулдан ҳам буйин тортсак ҳолимиз на булур?!

Энг аввало, ислоҳ ва адолат билан тартибга солиниши лозим булган қоида, бу эр-хотиннинг муомалалари саналади. Бу муносабатларни қандай ислоҳ қилса булади? Айтганимиздек, Қуръон ҳукмлари асосида.

Қуръони карим эру хотин муносабатини бир асосий қоида сифатида баён қилади. «Эрнинг хотинига нисбатан қандай ҳуқуқи булса, хотиннинг ҳам эрига нисбатан шундай ҳаққи бор», — дейилган Бақара сурасида³⁴. Шу ояти каримадан маълум буладики, Худованди карим аёлларни эрларига қул қилмай, балки эркақларга қанча ҳуқуқ берган булса, шуни аёлларга ҳам ато қилган. Шундай қилиб, биз ҳам шу ояти каримани асос қилиб, оила қуриш давомида эр-хотинга лозим булган ишларни бир-бир зикр қиламиз.

Муҳаббат. Ҳозирги олимлар ва донишмандларимиз билиттифоқ шундай фикрга келганларки, коинотдаги барча зарра ва зурриётлар муҳаббатсиз бирга бўлмайдилар. Одамзот ва ҳайвонлар аъзолари уртасида булган муносабат муҳаббат қоидасига асосланган. Агарда эр-хотинлик меҳр-муҳаббатсизлик асосида булса, албатта, пойдевори заиф булиб, ҳаёти лаззатсиз булади. Зеро бу табиат қонунига хилоф ва хилқат қоидасига зиддир. «Рум» сурасида келтирилганки, бу ҳам Аллоҳ таоло далиллари жумласидандир: «Сизларга ўз жинсларингиздан жуфт яратди, токи сиз ўз жуфтингиз билан ором топингиз. Хотинлар ва эрларингиз уртасида муҳаббат ва меҳрибончилик эҳсон қилди»³⁵.

Шу нарса ҳам маълумки, муҳаббат одамнинг ихтирида эмас. Бизнинг мамлакатимизда эр-хотин ўрталарида муҳаббат пайдо бўлиши учун уйланиш қоидалари кифоя қилмайди. Мен бу масалани ҳам баён қилган эдим. Лекин ҳозирги вақтда уйланиш қоидаси шундай экан, эр-хотиннинг бир-бирларига нисбатан дуслиги ишқу муҳаббат даражасига етмаса ҳам шундай илож топиш лозимки, ақаллан бир-бирларидан нафрат қилмасинлар. Агарда диққат билан уқисангиз бу чоралар нимадан иборатлигини олдинги саҳифалардан билишингиз мумкин эди. Шунга ҳам қаноатланмай бу нозик масалани эҳтиётлик билан тушунтираман. Айтган эдимки, муҳаббат мойиллик бўлиб,

хуснга ишқибозлик натижасидир. Ҳусн ҳам курган одам дилини ўз соҳиби томонига мойил қилиши лозим. Агарда мана шу муқаддимага яхшигина аҳамият берсак маълум бўладики, келин ва куёв бир-бирларини курмасдан никоҳ қилинган булсалар-да, урталарида меҳр ва муҳаббат пайдо бўлиши ҳам мумкин, ҳеч булмаса баъзи восита ва одоб риюяти била нафрат пайдо булмаслиги лозим. Бир-бирларига одобсизлик ва ҳурматсизлик билан суҳбат курмасликлари керак. Ким уз эридан ҳурмат ва меҳр курмаса, унга муҳаббат ва кунгил ҳам қуймайди. Бизнинг мамлакатимизда бу шартларга, купинча эркаклар қарши чиқадилар. Бечора хотинларимизга одобсизлик ва ҳурматсизлик билан мурожаат қиламиз. Курганимизда аҳволини сўрамай дарров ҳақоратлаймиз. Озгина баҳона билан уриб аъзои баданини кукартирамиз. Яна улардан меҳру муҳаббат ҳам кутамиз?!

Шуни яхши билиш лозимки, одам шукур қилувчи ва уч олувчи бир махлуқдир. Одамнинг уч олишга булган майли шукур қилишлигидан купроқдир. Яхшиликни эслаймиз. Лекин яхшиликни қайтариш изидан тушмаймиз. Бироқ ёмонлик эсимиздан чиқмайди. Доим уч олиш учун чора ва тадбир қидирамиз. Шунинг учун ҳурматсизлик ва инсофсизлик курган хотин, ҳеч қачон уз эрини яхши курмайди.

Дарвоқе, мамлакатимизда аёллар шунча зулм курсалар ҳам уз эрларига итоат қилиб буйсунадилар. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари меҳр ва муҳаббатдан эмас, балки чорасизлик ва мазлумликдандир. Бу каби қабиҳ ва хунук ишлар фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки аксар ибтидоий миллатлар ҳам бу балога олдин чалинганлар. Шунинг учун ҳам ислом дини купроқ эркакларга мурожаат қилиб оилада муомала ва муносабат хусусида уларга таълим беради. Масалан, Куръон (Нисо сураси)да шундай оят нозилдир: «Аёлларга яхши муомалада булинглар»³⁶.

Ойша (р. а.)дан ривоят бор: «Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизлардан энг яхшиларингиз уз аҳли аёли билан муомала қилган кишидир. Мен уз аёлларимга сизларга булганимдан ҳам кўра хушмуомаладаман».

Ойша (р. а.) ривоят қилади: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Энг комил муминлар хушхулқ ва оиласи билан

лутф ила муносабат қиладиганлардир. Уз хотинларига танти киши яхшилик қилади ва номарди ёмонлик».

Саҳоба Аёс бин Абдуллоҳдан ҳадис: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аллоҳ бандалари булмиш аёлларни урманглар».

Хотин-қизлар ҳақиға яхшилик қилиш учун таъвиқ ва тарғиботига мана шу ҳадиси шариф кифоя қилади.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиладилар: «Ҳазрати Усмон³⁷ никоҳида булган Пайғамбарнинг бир қизи Бадр уруши³⁸ вақтида касал эди. Шу сабаб билан ҳазрати Усмон газотга бормадилар. Ҳазрати Пайғамбар буни эшитиб дедилар: «Эй Усмон, сенга ҳам Бадр урушига иштирок этганлар қатори ғанимат ва улжа берилади».

Куришиб туриблики, асҳобларнинг сардорларидан булган Усмон хотинининг хасталигидан мусулмонларнинг биринчи газотидан қолди, лекин газотнинг савоби ва ғаниматидан бир ғозий сифатида баҳраманд булди. Хотинлар ҳақиға яхшилик қилишнинг даражаси бундан ҳам юқори буладими?

ОИЛАНИНГ МАИШАТИ ВА ИДОРАСИ

Модомики эр-хотин бир-бирларига ҳаёт шериклари ва йулдоши эканлар бас, улар тирикчиликнинг баъзи ишлари ва масъулиятини уз зиммаларига олиб, шуларни бажаришлари лозим. Маълумки, яшаш учун пул ва пул топиш учун саъй ва амал лозим. Аёллар эркакларга ухшаб ҳаёт мушкулотларига тоб бермай, турмуш таҳлилига қодир эмаслар. Тажрибасизлик ва заиф мижозлари устига аёл зоти баъзи йиллари туққиз ой «ҳомиладорлик» юкини кутариб юради, бола тугилишидан бошлаб тарбияси билан машғул булади. Яна бориб ишлаб пул топиш эса уларга мушкулдир. Ишлаб, саъй-ҳаракат қилиб пул топиш бу эркаклар бурчидир. Эркаклар бор куч-қудратларини ишга солиб, пул топиб бир қисмини аҳлу аёллари эҳтиёжлари учун сарф қилишлари лозим. Пули ва бойлиги бор кишилар бола-чақалари ва аҳли аёлларининг нафақалари хусусида зиқналик қилсалар, ё нафақаларини бериб миннат қилсалар, ёки оила аъзоларининг улмаслиги учун бошқудан садақа бериб, узлари бошқа жойларда айш-ишрат билан машғул булсалар, зулм ва инсофсизлик қилишларига шубҳа йуқдир. Зулм ва инсофсизлик эса исломда куфр

ва ҳаромдир. Бас, эркакларнинг бу ҳаракатлари ҳам ҳаромдир. Биз мусулмонларнинг диний таълимотимиз ҳам шуни таъкидлайди.

Умар (р. а.)дан ривоят бор: «Пайғамбар одатлари бани Назир қабиласининг хурмоларини сотиб олиб аҳли аёлларининг бир йиллик озуқалари сифатида олиб қуйиш эди».

Ибн Масъуд (р. а.) ривоят қилади: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Эр аҳли аёлига савоб нияти билан нафақа берса, ана шу нафақаси эр учун садақа савобини беради».

Суҳбон (р. а.) баён қилади: «Набий алайҳиссалом айтдиларки: «Ўз ҳамжинсларининг мадади учун сарфланган эркакнинг энг яхши харажатлари бу аҳли аёллари учун сарфланган пулдир».

Абдулло ибн Умар (р. а.)дан шундай нақл бор: «Набий алайҳиссалом айтдилар: «Ўз аҳли байтидан нафақани дариг тутган эркак катта гуноҳ қилади».

Бундан ташқари мамлакатимизда шундай кишилар борки, узларининг ёлғон мулоҳаза ва хато фикрларини пеш қилиб, хотин ва бола-чақаларини ташлаб кетадилар, ҳатто, узларидан кейин уларга ҳеч бир нарса қолдирмаслик учун ҳамма мол ва бойликларини вақф қиладилар. Аслида эса уларнинг бу ҳаракатларини ислом дини қабул қилмайди, балки қоралайди. Саъд бин Абу Ваққос³⁹ ҳикоят қиладилар: «Маккада мен касал булдим. Пайғамбар мени куришга келдилар. Мен: «Ё Расулуллоҳ, менинг улимимдан сунг ҳамма бойлигимни худо йулида сарф қилсинлар, деб васият қиламан», — дедим. Ҳазрат қабул қилмадилар. «Унда ярмини васият қилайин», — десам ҳам Ҳазрат қабул қилмадилар. Дедим: «Учдан бир қисмини васият қилсам буладими?» Шунда Ҳазрат буюрдилар: «Садақа қилиш учун бойликнинг учдан бир қисми ҳам купдир. Сен бу сирларни биласан, бойлигингни учдан бирини васият этгин. Эй Саъд! Меросхурларингни таъминлаб кетиш, уларни фақир ва муҳтож этишдан яхшироқдир. Аҳли аёлингга нафақа деб берган ҳар нарса, ҳатто, ўз хотинингнинг оғзига соладиган бир луқма ҳам садақа савобига эгадир».

Мамлакатимиздаги яна бир одатлардан бири шуки қизларимизни илм олиш шарафидан бебаҳра қолдирамиз. Шунинг учун ҳам аёлларимиз на эътиқоддан, на ибодат-

дан ва на дини ислом ахлоқидан хабарлари бордир. Эрга теккандан сунг улар уй ишлари ва бола тарбияси билан машгул булиб, диний қоидаларни билиш учун ҳаракат қилмайдилар. Бинобарин, эр дини ислом асосларини, хусусан, ислом ахлоқини қўлларидан келгунча муносиб муомала билан тушунтириб бериши лозим. Қуръони карим ҳукми бу вазифани эрлар бажариши лозимлигини уқтириб дейди: «Эй мўминлар, ўзларингиз ва аҳлингизни дузах оловидан муҳофизат қилинглар»⁴⁰.

Маълумки, мусулмон то исломий ақидаларни билмаса, дини ислом ахлоқиётига амал қилмаса, ўзини ҳеч бир зарарлардан қутқара олмайди. Хужжат ул-ислом имом Ғаззолий айтадики, аёл диний асосларни билмаса ва эри ҳам унга таълим бермаса, унда дин арконларини билмоғи учун дин уламоларига мурожаат этсин. Агарда эри уни бу ишдан ман этса гуноҳкор булади.

Шундай қилиб китобимизнинг бу фаслидан маълум бўладики, аҳли аёлига нафақа бериш ва ислом асосларидан уларга таълим бериш эрларнинг вазифаларидан экан.

Эркаклар вазифалари қаторида хотинларнинг ҳам вазифа ва бурчлари борми? Албатта, бордир. Бу вазифа нимадан иборат? Болалар тарбияси ва хона идорасидан. Хотин эрининг завжаси, уйнинг идораси ва болалар тарбиячиси, фарзандини меҳр билан устириш мажбуриятининг бир қисми унинг буйнига тушади. Лекин юқорида арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг энг буюк мақсади фарзанддир. Шунинг учун ҳам айтамикки, аёлнинг энг муҳим вазифаси бу фарзанд тарбиясидир. Мен фарзанд тарбияси ҳақида, иншооллоҳ, шу рисоланинг бир қисмида махсус тухталаман. Бу ерда эса оила идораси ва рузғор тебратиш ҳақида баҳс қиламиз. Булар хотиннинг иккинчи вазифаси ҳисобланади.

Модомики, эр хотиннинг еб-ичиш, кийиниш, умуман, ҳамма эҳтиёжини ўз зиммасига олар экан ва эртадан кечгача ҳаётнинг иссиқ-совуғига қарамай, шу вазифасни бажариш пайдан юрар экан, албатта, хотини ҳам эрини уй ташвишларидан тамоман фориг ва хотиржам этиши лозим. Уйни шундай интизом ва тартибда тутиши лозимки, эри курганда шодмон ва хурсанд булсин. Эри хизматдан уйига қайтса, яхши ва хушмуомала қилиб меҳрибонлигини курсатсин, токи бозорнинг огирлик юки эрининг

елкасидан тушсин. Эрининг моллари ва нарсаларини ўзининг мол ва ашёларидан ҳам яхшироқ эҳтиёт ва саранжом қилиши лозим. Ўз эрининг пулларини беҳуда йўлларга: дуохон, фолбин, Биби сешанба маросими ва мушкулкушод учун сарф ва исроф қилмаслиги керак. Чунки буларнинг биттасидан ҳам фойда йўқ. Шунинг учун ҳам ислом шариатида бу нарсалар нотўғри. Ўз эрларига шу тариқа меҳрибонлик курсатиб, ёрдам берадиган хотинларни Куръони карим: «Яхши аёллар уз эрларига итоат қилган хотинлар. Эрларининг молларини ва уз номусларини нобудлик ва бегоналар қулидан ҳимоя қиладиганлар»⁴¹ — деб мадҳ этади.

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Хотинларнинг энг яхшилари истасанг сени шод қиладиганлари, амр қилсанг итоат қиладиганлари ва олдиларидан узоқлашсанг молларингни ва уз нафсларини сақлай оладиганлари булади».

Хотин ҳақиқатда эрининг ҳимоясида булса, албатта эрининг қадрига етиши лозим. Унинг яхшиликларини хотиридан чиқармасдан, арзимас айби учун узидан хафа қилмоғи тўғри эмас. Қайси хотин шундай хатти-ҳаракат қилса, эрининг муҳаббати унга зиёда булиб, умри хурсандликда ўтади, бу дунё ва охирада мамнун булади. Ибн Аббос (р. а.) дедилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: Менга дузах оловини курсатдилар, у ердагиларнинг аксари ношукур аёллар эдилар. Асҳоб сўрадиларки: «Ё Расулulloҳ, бу аёллар худога нисбатан ношукурлик қилдиларми?» Ҳазрат жавоб бердилар: «Улар уз эрларига ношукурлик қилганлар. Агарда уларга бир йил яхшилик курсатсангу, арзимас айб сендан утса, ношукур хотин: «Мен сендан ҳеч бир яхшилик кўрмадим», — деб айтади». Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қайси бир аёл улса, эри ундан рози булгандагина жаннатга тушади».

Эр ҳам хотинга мушкул ва оғир ишларни таклиф қилмаслиги лозим. Аёл тоифасининг заифлиги ва нозиклигини эътиборга олиши ва шунга кура муомала қилиши керак, имкон қадар уй ишларида хотинига ёрдам бериши жоиз.

Ойша (р. а.) дан ривоят қиладилар: «Ойша»дан сўрадилар: «Пайғамбар уйда нима қилардилар?» Ойша жавоб бердилар: «Уйда уз аҳлининг хизматларига машғул булиб, қачон азонни эшитса чиқар эдилар». Имом Бухо-

рий ва Имом Муслим Анас ибн Моликдан бир хил ривоят қиладилар: «Пайғамбар сафарларининг бирида Анжама исмли қора қул аёллари минган туяни ҳайдарди. Ҳазрат буюрдиларки: «Эй Анжама эҳтиёт булгин, секин ҳайдагинки, аёлнинг нозиклиги шишага ўхшайди».

ИФФАТ ВА МУМИНЛИК

Муминлик ва иффат — яъни диёнат ва номус бир оиланинг саодати ва интизоми учунгина эмас, балки бир мамлакатнинг саодати ва барқарорлиги учун ҳам лозим ва зарурдир. Бугунги кунларда Оврупо миллатлари ҳамма табиий кучларни қулга олиб, илм ва санъатларини ҳайратга келтирадиган даражага кутарганлар. Улар ўзларининг буюклиги ва қудратлари ҳимояси учун ажойиб мактаблар, тоғдек қалъалар қуриб, мисли қурилмаган тупу кемалар ясаганлар. Бироқ уларнинг кунгилларига хавф соладиган нарса ана шу иффатсизлик ва нопокликдир. Агарда шу иффатсизлик ва чиркинлик уларда шу тариқада давом этса, бир куни йуқ ва нест-нобуд булишларига шубҳа йуқдир. Агарда ана шу беҳаёлик ва иффатсизлик бир қавмнинг маҳв булишига ва бир давлатнинг нобуд булишига катта таъсир этса, бас оила аъзолари уртасида ҳам носозлик пайдо бўлиб, албатта, оила тинчлик ва интизом доирасидан чиқиб кетади. Иффат ва номуснинг ҳимояси эрга ҳам, хотинга ҳам лозим. Чунки аёл эрига ўз иффатини ҳимоя қилиш учун аҳду паймон қилган. Эр ҳам ана шундай аҳд-ни ўз бўйнига олади.

Қуръони карим ҳам бу вазифани эркак ва аёлларга баробар амр қилади. Ҳатто, аввал эркакларга, кейин аёлларга хитоб қилган: «Эй, Муҳаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар. Бу ҳаракат уларнинг ўзларига покizarоқ, яхшироқ кўринади. Худованди олам қилган ҳар бир ишдан хабардордир. Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сақласинлар»⁴². Шу ояти каримадан маълум бўладики, муминлик ва номус ҳимояси аввалан эркакларга, кейин аёлларга вожиб бўлган. Ўз хотинларини номус муҳофазасига мажбур этиб, ўзларини ҳар доим номус ва иффатларини бегона аёллар олдида оёқ ости қиладиганлар билиб қўйсинларки, бировга зулм қилиб алдасалар, ўзлари ҳам алданиб қоладилар.

ҒАЙРАТ

Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар буйнида фарз экан, бас улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни ҳаромдан қайириш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини ғайрат дейдилар. Лекин куп эркаклар ғайратни фақат ўзларининг ҳуқуқлари деб биладилар. Кечаю кундуз ҳаром ишларининг кетидан югурадилар, хотинлари бу ҳаракатларидан хабардор булиб қолса, уларни уришиб уриб, бечора хотинни жазога лойиқ деб биладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас. Иффат ва муминлик эркак ва аёлларнинг вазифалари булгани каби ғайрат ҳам аёл ва эркакларнинг ҳақлари саналади. Баъзи эрлар рашк ва ғайрат баҳонаси билан хотинларининг аҳволини шу қадар огирлаштирадиларки, бечораларнинг овози ҳам чиқмай қолади. Уларни, умуман, уйдан ташқарига қўймайдилар. Ҳатто, баъзи жоҳиллар «хотинларини арқон билан боғлаб қуйиб», ҳеч бир сабабсиз хотинларига туҳмат қилиб, уларга азоб берадилар. Бу ишларнинг биронтаси дини ислом таълимотига мувофиқ келмайди. Аёлларга нисбатан ҳеч бир далил ва сабабсиз бўхтон қилиш қуйидаги ояти карима ҳукмига биноан ман этилади: «Кимки иффатли ва мўмина аёлларга туҳмат қилса ва у аёл бўхтондан хабари булмаса, туҳматчи учун ҳам бу дунёда, ҳам охиратда жазо бор ва уларга қаттиқ азоб белгилангандир».

Хотинларни ғайрат баҳонаси билан уйдан чиқармаслик ва ҳатто, сўзлашга қўймаслик ҳақиқий зулмдир, агар ғайратни шу даражада хато тушуниш шаръан туғри булганда, ҳазрати Ойша (исломнинг энг буюк фақиҳларидан саналади) ҳижрий 30 йили⁴³ бир гуруҳ лашкарга сардор булиб, ҳазрати Усмон қонини талаб қилиб Маккадан Куфага келмас эди ва ҳазрати Пайғамбар ҳам ҳар бир газотдан олдин уз хотинларининг бири номига қуръа ташлаб, уларни ўзлари билан олиб кетмасдилар. Пайғамбаримизнинг хотинлари билан қандай муносабатда булгани, унинг мурасасоз ва меҳрибончилигини билиш учун қуйидаги ҳадиси саҳиҳани ўқишимиз лозим.

Ойша (р. а.)дан: «Менинг иккита созанда канизагим ҳузуримда ўтириб куй чалардилар. Пайғамбар кириб келиб ётдилар. Абу Бакр келиб ҳолимизни кўриб, жаҳди чиқиб бизни урушдилар. Пайғамбар: «Қўй уларни», — деб

айтдилар. Ҳайит куни эди. Масжидда ҳабашийлар уруш уйинини курсатардилар. Пайғамбар менадан: «Уйинни томоша қилишни истайсанми», – деб сурадилар. Мен: «Ҳа, ё Расуллуллоҳ», – дедим. Пайғамбар мени масжидга олиб бордилар. Ҳабашларни уйинга ташвиқ қилдилар. Мен Пайғамбар орқаларида туриб хоҳлаганимча томоша қилдим».

Ибн Молик ривоятидан: «Ҳазрат Пайғамбар бир гуруҳ аёллар ва гудакларни тўйдан қайтишларида курдилар. Мамнун булиб жойларидан туриб, айтдилар: «Худо ҳаққи, сизлар менинг ҳузуримда одамларнинг энг азизларидан бўласизлар!»

ВИСОЛ

Мен арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанддир. Бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир. Лекин соғлиқни сақлаш қоидаларини билмаган баъзи одамлар висол жараёнини шундай ўтказдиларки, фарзандсизликка олиб келади. Шунинг учун фурсати келганда шу хусусда замонамиз олимлари ва ҳақимларининг фикрларини арз қилмоқчиман.

Ҳақимлар инсон умрини саккиз даврга тақсим қилганлар:

1. Гудаклик даври.
2. Болалик даври.
3. Балоғат даври.
4. Ривожланиш даври.
5. Камолот даври.
6. Ниҳоят даври.
7. Биринчи қарилик даври.
8. Иккинчи қарилик даври.

Гудаклик даври туғилишдан саккиз ёшгача давом этади. Бу даврда одам аъзолари ривожланади ва шаҳвоний ҳис маълум булмайди.

Болалик даври саккиз ёшдан ўн тўрт ёшгачадир. Бу даврнинг сўнгига келиб шаҳвоний ҳис кўрина бошлайди.

Балоғат даври ўн тўрт ёшдан йигирма ёшгача. Бу даврда уруғ ҳосил бўлганидан шаҳвоний ҳис зиёда бўлади. Лекин таносил аъзолари ва нутфа моддаси камол даражасига етмайди. Шунинг учун бу ёшда уйланганда, натижа ё самара бермайди ёки оламга келган фарзанд ногирон, заиф ва камқувват бўлади. Бинобарин, ҳақимлар

эркакларга 23 ва қизларга 18 ёшдан олдин уйланмаслик-ни маслаҳат берадилар. Айтишларича бу ёшдан олдин уйланишда бир неча зарар бор. Биринчидан, эркакнинг ақлу заковати камол даражасига етмаган, маишат ишлари ва оила тебратишда ожизлик қилади. Иккинчидан, бу ёшда ёш эру хотиннинг ақлу иродалари комил бўлмаганидан аксар шахвоний ҳисга берилиб, висолнинг суиистеъмо-лига берилиб, умрларининг асосини нобуд қиладилар. Учинчидан, бу ёшда бадан аъзолари ва уруғ моддаси ҳали етилмагани учун фарзанд кўрмайдилар. Туртинчидан, фар-занд оламга келса ҳам заиф ва камқувват бўлади, узоқ яшамаслиги мумкин. Бешинчидан, бу ёшда аёл ҳомила-дор бўлиб қолса, ёшлиги туфайли кучсизланиб қолади, жисми ривожланишдан тухташи мумкин.

Ривожланиш даври йигирма ёшдан уттиз ёшгачадир. Бу даврда жинсий аъзолари батамом кучга кириб фаоли-ят курсатади. Фарзанд тугилиши учун лозим бўлган уруғ-нинг ҳамма хосият ва сифатлари пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам бу давр инсон тухумининг зироати даври, яъни уйланиш давридир. Шу даврда эру хотиннинг висолга булган иштиёқлари кўпроқ бўлади. Ҳа, кимлар бу даврда эру хотинга ҳафтада уч мартаба бирга бўлишни маслаҳат берадилар. Уч мартадан кўп бўлса, уни висол кўплиги деб ман қиладилар. Ҳақимларнинг ман этиш фикрлари хусу-сида пастда арз қиламиз.

Камолот даври уттиз ёшдан эллик ёшгача давом этади. Бу даврда одамнинг ҳамма аъзолари ва кучлари камолга етади. Ривожланиш даврига қараганда камолот аёмида ви-қору салобат ва вазминлик намоён бўлади. Шу давр ҳақиқа-тан ҳам одамнинг камолот даври бўлиб, инсоннинг ақл-заковати олдинги тартибсизликдан халос бўлади. Умрнинг шу даврига кирган одамларга ҳақимлар ҳафтада икки марта висолни кифоя деб маслаҳат берадилар. Нима учун ҳақим-лар ва табиблар висол кўплигини ман қиладилар? Чунки висол кўплиги одамнинг ақлини ва соғлигини заиф қила-ди, аъзоларининг ҳаракатини бузади, танаси кўп касал-ларга чалинувчан бўлиб қолади. Бунинг устига таносил аъзоларининг қобилияти ҳам заиф бўлади, яъни эркак бора-бора фарзандсизлик иллатига гирифтор бўлади.

Эллик ёшдан бошлаб навбат билан умрнинг ниҳояси, яъни қариликнинг биринчи ва иккинчи даври бошлана-

ди. Бу даврларда одамнинг шаҳвоний кучи тадрижан кам бўлади ва бора-бора барҳам топади. Шу даврда ҳам кўп висол олдингидек ман этилади. Ҳайз ва узлуксиз қон кетиши вақтида ҳам жимо тақиқланади. Чунки баъзи аъзоларда қон қотиб қолади ва ёмон ҳидланади. Агарда шу вақтда эр хотинига яқинлашса, таносил касаллигига дучор булиши мумкин. Зотан Қуръоннинг муқаддас ҳукми ҳам ҳақимлар фикрига тўғри келади. «Эй, Муҳаммад! Сендан ҳайз ҳукмин сўрайдилар. Айтгин, ҳайз зарар ва ранж келтирар. Бас, ҳайз вақтида хотинингиздан четланингиз ва ҳайздан пок булгунларича уларга яқинлашмангиз»⁴⁴. Ислом олимлари касал жинсий аъзоларни ҳам ҳайз билан тенглаштириб, Қуръоннинг шу ҳукмига киритганлар. Ҳақимлар ҳомиладорлик вақтида ҳам жимони ман қилганлар. Бу масалани худо хоҳласа уз жойида баён қиламиз.

МУРОСАЮ МАДОРА

Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб шодлик ва ғамни бирга баҳам курадилар, ҳаётини қийинчиликларни биргалликда енгадилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, бу иккала ҳаёт шериклари иккинчи томонни бир хато ҳаракати ёки қаттиқ муомаласи билан хафа қилади. Бу ҳолатда агарда қарши томон уч олиш фикрига тушиб уша тариқада ҳаракат ва муомала қилмоқчи бўлса, бу қаршилиқ ҳақоратга ва жанжалга айланишига шубҳа қолмайди. Оқибат бу иккала йулдош бир-бирларидан ажралиб кетадилар, шу баҳона уларнинг саодат биноси бахтсизлик ва норозилик билан ерга яксон бўлади. Бундай ҳодиса, биз туркистонликлар уртасида ахлоқий фазилат ва исломий тарбиядан маҳрум бўлганимиз сабабли жуда кўп содир бўлади. Дарвоқе, бизнинг мамлакатимизда одат бўлгани сабабли, бу уруш ва жанжаллар эру хотинни ажралишга олиб келади. Лекин бу ҳол ҳар бир оила аҳлини ғамгин этиши ва турмушларини нотинч этишига шубҳа йўқдир. Шу тариқа қайси хонадонда ҳафтада бир неча марта бундай жанжал ва хафаликка олиб келадиган воқеалар бўлса, саодат ва бахт, албатта, бу уйда бўлмайди. Эр-хотин бир-бирини хафа қилиб қаттиқ муомала қилса, бир томон ўзини эшитмаганга олсин ва жаҳлини ичига ютсин. Бошқа кўни эса ширин сўз ва ҳалимлик билан қаллиғига: «Кеча қилган

ҳаракатинг номуносиб эди, бундай ҳаракатларни бошқа қилмагин», — деб тушунтирсин. Ана шу яхши муомалани муросаю мадора дейдилар. Ислом дини, хусусан, эркакларни муросаю мадорага даъват қилади: «Эй аҳли ислом кишилари! Ўз хотинларингиз билан яхши муомала қилинг. Агар уларга нисбатан меҳрингиз булмаса ҳам (сабр қилинг ва яхши муомалани тарк қилманг). Зеро, Аллоҳ таоло сизлар ёмон кўрган нарсада куп яхшиликларни қилиб қўйган булиши мумкин»⁴⁵.

Ибн Умар (р. а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аёллар ҳақида васиятимни қабул қилинглар ва улар билан муроса қилинглар (чунки аёл эркакнинг қовурғасидан яратилган), яъни уларнинг хулқи ҳам қовурға суягига ухшаб эгилган. Туғриламоқчи булсанг синиб кетади. Ўз ҳолига қуисанг, шу эгрилигида қолади. Бас, аёллар ҳақида қилган васиятимни қабул қилиб, улар билан муросаю мадора қилинглар». Абу Ҳурайра (р. а.)дан ривоят: «Аёлларнинг хулқи табиатан ён қовурғага ухшаб эгри булади. Агарда уларнинг хулқини куч ва зўрлик билан туғриламоқчи булсанг синдирасан (яъни сендан ажраллади) ва шу ҳолатларидан фойдаланмоқчи булсанг фойда курасан».

Фойда. «Худо момо Ҳавони одамнинг чап қовурғасидан ясаган», — деган суз яҳудий хурофотидан келиб чиққан. Исломнинг аксар олимлари ҳам шу бемаъни ривоятга қул-оёқлари билан ёпишиб олганлар. Ҳар хил китоблар саҳифаларида ёзиб қўйганлар. Баъзан тафсир арбоблари ҳам Куръоннинг баъзи оятларини шу ҳикоя орқали шарҳ берганлар. Агарда уларга эътироз қилсак, юқоридаги ҳадисларни келтирадилар. Биринчи ҳадисда, яъни Абдуллоҳ бин Умар ривоятида, «аёл ён суягидан яратилган» деган. Аммо озгина диққат қилсак курамизки, Абдуллоҳ бин Умар ҳадиси уларга далил була олмайди. Чунки иккинчи ҳадис Абу Ҳурайра ҳадиси булиб, Пайғамбар тилидан айтилган, яъни «аёл қовурға суягига ухшайди» деган. Биринчи ҳадис ҳам, пайғамбар сузлари ҳам ташбеҳ ва муболағадир. Пайғамбарнинг мақсадлари шулким, аёллар табиатида нотуғри хулқ шундай жойлашганки, қийшиқ ён қовурғага ухшайди. Масалан, «Худо фалончининг қалбини тошдан яратган», — деб айтганимиздек, бу каби муболағалар, ухшатишлар ҳаётимизда куп учрайди.

ТАЛОҚ

Иккита тижоратчи бир-бирларига шерик булиб ишга кирсалар, дуст булиб ғараз ва тамасиз иш тутсалар дустликлари ва ширкатлари боқий қолади. Аммо урталарида ёмон феъл голиблик қилса, узаро нафратлари купаяди ва бир-бирларидан кунгиллари қолади. Бу ҳолатда уларнинг ягона бир иули – шерикликдан воз кечишлари булади.

Юқорида арз қилган эдикки, эр-хотин ҳам ҳаётда бир-бирларининг шериклари булиб, никоҳ уларнинг аҳд-паймонларидир. Ҳаёт йулдошлари орасида нафрат ва кунгилсизлик найдо булиб, муҳаббат ва меҳр иули беркилиб қолса, албатта улар ажралиб кетишдан бошқа чоралари қолмайди. Ана шу битимга чек қуишни шарият тилида «талоқ» деб айтадилар.

Ҳақиқатда ҳам баъзан эру хотин урталарида нафрат ва безорилик тўхтамайдиган даражага етади. Бу суратда талоқ булмаса эру хотиннинг умри ғам ва қайғуга сарф булиб қолади. Шунинг учун ҳам ислом динида талоқни ана шундай кунлардан халос булиш учун қўлайдилар. Мамлакатимизда талоқ фожиавий бир ҳолатга тушиб, у ҳақда гапириш ҳам қийиндир. Масалан, бир киши булган ва булмаган нарсаларни сарф қилиб, минг мушкулотлар билан уйланади. Ҳаётда эса бу иккала шерикнинг табиатлари мувофиқ келиб яхшилик ва шодмонлик билан яшайдилар. Бир неча йил утиб икки-уч фарзанднинг соҳиби ҳам буладилар. Ҳаёт бошидаги қийинчиликлардан утиб, эр икки-уч танга қўлга киритади, хотин ҳам уй ишларида уста булиб қолади. Ёшлик даврларини ҳам вафо йулида сарф қилдилар. Хуллас, бечора ҳаёт ҳамроҳларига роҳат ва тинчлик даври келиб, ёшлик айёмининг саъй ва ҳаракатлари самарасини кўрмоқ кунлари яқинлашади. Шу вақтда жаҳл устида мастлик ҳолатда, ҳатто, баъзан ҳазил қилиб эр тилдан шу «талоқ» сузи чиқиб кетади. Тамом! Қилган-қилмаган иши бир иул! Хотини ва бола-чақалари ёрилган қалблари ила ёш тула кузлари билан уйдан чиқиб кетадилар. Ҳаётлари куйиб кетади. Қилган саъй-ҳаракатлари нобуд булади. Узи ёлғиз қолиб кетади, фарзандлари етим қолиб, умрийулдоши дарбадар юради... Эр: «Ёмон иш қилганим йўқ», – деб уйлайди. Дунёда зарари булган ишни, одамлар ҳаётига вайроналик келтирадиган амални нозил булган

китоблар ва ҳақ дин қабул қилмайди. Ваҳоланки, ҳақ дин бани Одам саодатининг сабабларини туғри ва очиқ баён қилган диндир. Одамларни ҳалокат жарлигига соладиган дин ҳақ дин ва бахтсизликка ҳидоят қиладиган китоб самовий китоб бўлмайди!

Худо ҳаққи айтинг! Шу ҳақда сизнинг фикрингиз қандай? Сиз ҳам ислом динининг ҳақлиги ва Куръони карим осмоний китоб эканлигига имонларингиз комилми ёки йуқ? Худо курсатмасин, имонингиз комил булмаса, уни камолга етказинг ва агар ишонсангиз, дарров менинг даъватимни қабул қилинг! Ҳа, ислом дини талоққа рухсат берган, лекин зарур булган ҳолатларда ижозат берган. Бошқа ҳолатларда бу ҳукмдан фойдаланиш туғри эмас, гуноҳдир. Хотиннинг нияти яхши булса-ю, нодонлик ва тажрибасизлик ёки қайсарлиги билан уй ишларида, бола тарбиясида, эрига булган муносабатларида бир хатога йул қўйса, унга афв кузи билан қараш, марҳамат курсатиб, муроса қилиб яшаш лозим ва зарурдир. Бу сўзларни мен юқорида айтиб ўтган эдим. Аммо хотин ўз ниятларидан қайтса, эрига адоват ва хусумат курсатса (ёмонлик ва душманлик қилса), билиб ва куриб туриб эрининг ҳаётини бузса ул ҳолда эр муносиб равишда хотинига насиҳат қилиб, туғри йулга даъват этиши лозимдур. Аёлларнинг кўнгиллари юмшоқ ва эҳтиросли бўлади. Кўпинча маъқул сўзлар ва дўстона угитлардан аёллар таъсирланиб ёмон ишлардан ва амаллардан қайтадилар. Агарда ваъз ва насиҳат ҳам фойда бермаса, унда эр икки-уч кеча ундан узоқлашиб ўрнини алоҳида қилсин, яъни у билан ётмасин. Бу ҳаракат ҳам аёлларнинг табиатларига таъсир этиш учун яхши воситадир. Бу восита ҳам фойда бермаса, у вақтда хотинни уриши ҳам жойиздир, фақат ҳеч жойини кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан жазо берсин.

Пайғамбар (с.а.в.) дан ҳадисдирки: «Агарда хотинларингиз шаърий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар, уларни мажруҳ қилмасдан ва кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан уринглар» («Тафсири Табарий»дан).

Бу билан ҳам булмаса, шариат ҳакими икки томондан бир вакил тайинлайди. Улар келиб аҳволни текширадилар ва ислоҳи учун ҳаракат қиладилар. Вазият ўзгармаса талоққа ижозат бор, зарар қилмайди. «Ул хотинларингизким, сизларни ҳақир деб биладилар, сизларга адоватлари

бор, хиёнат ва итоатсизлик қиладилар ва уларнинг бу ҳаракатларини билганингизда ваъз ва насиҳат қилиб Худони эсларига солинглар ва бу номуносиб ишлардан ман қилинглар. Агарда шунга ҳам буйсунмасалар, уринларингизни алоҳида қилинг. Бу билан ҳам булмаса, уларни (кўп озор бермаслик шарти билан) уринглар. Шундан кейин улар бемаъни ҳаракатлардан қайтсалар, бошқа баҳона қидирмасдан ҳаддингиздан ошманглар, яъни сўзларингизни қабул қилсалар улардан узоқлашманглар, урманглар. Эркак булганингиздан мағрур булиб, асоссиз гумонларга бориб, аёлларга зулм ва жафо қилманглар. Аллоҳ ҳамма мавжудотлардан олий ва буюқдир, сизлардан уларнинг учини олади. Эй муминлар, агарда эр-хотиннинг ишларини мушқул ҳолатга тушганини курсангиз, эр ва хотин томонидан биттадан ишбилармон вакилни тайин қилиб, эр-хотин ишларини текшириш учун юборинглар. Агарда бу икки вакил чин қалбдан эр-хотин ишларини ислоҳ қилмоқчи булсалар, худо уларга мадад беради. Аллоҳ билгувчи ва хабардор зотдир. Аммо бу вакилларнинг бошларида фитна ва бузғунчилик булса жазоларини курадилар»⁴⁶.

Фойда. Шу оятни ёзиб таржима ва изоҳи билан машгул булиб утирганимда бир дўстим мулоқот учун келди. Мен шу мавзуда суҳбат қурмоқни орзиқиб кутар эдим. Шу масалани унинг ҳузурда баён қилиб, оятни уқиб бердим. У кулиб айтди: «Эй Абдурауф, хотинларни уриш ва ҳақоратлаш биз бухороликларни умумий одатларимиздир. Лекин бугунгача бу ярамас ҳаракатимиз шариятга мувофиқ эканини билмасдик. Шукурким, бугун сен бу иш мумкин эканини тушунтирдинг. Иншооллоҳ, бундан кейин хотинларимизни кўпроқ ва яхшироқ урамиз». Дедим: «Азизим! Масалани туғри тушунтира олмадим шекилли! Ислам дини аёлларни уришни ман қилади, балки эркакларга хотинларингизга марҳамат ва мурсою мадора қилиб, ҳурмат қилинглар деб амр қилган. Юқорида мен бу масалани баён қилган эдим. Лекин сента баён қилган бу масала алоҳидадир. Фараз қилайликки, бир ёмон хислатли ва бадахлоқ аёл бор. Бечора эр хотинининг унга адовати борлигини билиб, унинг ҳаловатини бузаётганини тушунтиради. Хотин қулоқ солмайди. Икки-уч кун хотинидан узоқлашади. Хотин шундан ҳам хулоса чиқара олмайди. Шунда сиз ҳам биласизки, эрнинг хотинига талоқ бериш-

дан бошқа иложи қолмайди. Бироқ ислом дини талоқни ман қилмоқчи бўлиб, эрга: «Талоқ беришга шошилмагин», – деб амр қилади. Хотиннинг аъзоларини майиб қилмай ва лат бермай уни озгина ургин, зора ёмон ишдан тавба қилса ва муносабати ўзгарса.

Менинг изоҳимдан билдингки, Қуръон ҳукми маслаҳат юзасидан бўлиб, аҳли ислом оилалари учун, хусусан, мусулмон аёлларига буюк марҳаматдир».

Мен бу шахсий суҳбатни шу учун ёздимки, бошқалар ҳам менинг баёнотимни шу дўстимга ўхшаб тушуниб, хотинларини уриш учун баҳона қилиб олмасинлар.

Энди асл мақсадимга қайтаман. Шундай қилиб, ислом дини эр-хотинга ҳар хил баҳона билан ажрамасликлари учун шундай чораларни кўрсатади. Шу чора-тадбирлар фойда бермагандагина талоққа рухсат беради. Бироқ, бу амр талоққа эътибор назари билан қараб, ажрашган эр-хотин кунгилларига таскин беради. «Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва карами билан уларни бир-биридан беҳожат қилади»⁴⁷. Аммо заруратсиз, балки нафс ҳавосининг тақозоси билан талоқ берилса, албатта, гуноҳ ва ҳаромдир, албатта, гуноҳкор жазосини олади.

Ибн Умар (р. а.)дан ривоят: «Набий (с.а.в.) деганларки: «Аллоҳ олдида энг ёмон ҳалол бу талоқдир».

Саҳоба Муҳарриб (р.а.) дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ уз олдида талоқдан ҳам ёмон булган нарсани ҳалол қилмаган».

Саҳоба Суҳбон (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Қайси хотин безарурат ва эҳтиёжсиз эридан талоқ талаб қилса, жаннат ва Аллоҳ раҳмати унга тегмайди».

Ибн Ҳурайра (р.а.) ҳадис келтиради: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Ҳеч бир мумин уз хотинидан нафрат қилиши туғри эмас, зеро хотинининг баъзи одат ва атвори унинг назарида ёмон кўринса ҳам, баъзи одатларидан рози бўлади. Бас, унинг ёмонликларини яхшиликларига бахшида этсин».

Эр-хотин муносабатларини батафсил ёзсам суз чузилиб кетади. Бу ерда фақат лозим булган нарсаларнигина ёздим. Бундан ортиқчасини бу рисола кўтармайди. Шу китоб ҳақида уйлаб юрганимда, ёзиш учун махсус режа

тузган эдим. Уйланишдан олдинги масалалардан бошлаб лозим нарсаларни тартиб билан ёзмоқчи эдим. Китобнинг бошидан шу тартиб билан таҳрир қилиб келдим. Китоб бобларининг номи ҳам шунга муносиб. Лекин талоқ масаласи режамга туғри келмади, танлаган ихтиёримга халал берди. Аслида уйламасдан айтилган сўз фақат ҳаётнинг низомини эмас, балки менинг иш тартибим ва китобим режасини бузгани ҳам ажабланарли ҳол эмас. Чунки талоқ натижаси вайроналикдир. Ҳеч бир оилага бу амри машъум тушмаслигини Худодан тилаймиз. Ҳар бир эру хотинга Аллоҳ керакли даражада ақлу инсоф ато этсин, токи улар умрларини яхшилик, муҳаббат ва муроса билан роҳатда ўтказсинлар. Мен китобим асосига шу умидли орзуларни қўйганим ва талоқни булмағур нарса деб суҳбатимни муросаю мадорадан бошлаганман.

Олдин арз қилган баёнотимдан маълум булдики, эр-хотин муносабатларининг бир одоби муроса экан. Бу иккала ҳаёт йулдошлари ва ҳамроҳлари муҳаббат ва муроса билан яшаб, хотин ҳомиладор булганигача рўзгорларини яхшилик ва шодонлик билан кечирадилар. Хотин ҳомиладор бўлгандан кейин эр-хотиннинг мушкулотлари яна оғирроқ булади. Чунки ҳомиладан олдин эр-хотин бир-бирларининг олдидаги вазифалари тирикчиликларининг таъмини ва қалбларининг таскинидан иборат эди, холос. Аммо шу дақиқадан бошлаб улар ота ва она буладилар. Уларнинг зиммаларига бола ҳаётини таъмин этиш бурчи тушади. Уларнинг бирлик ва иттифоқларининг дарахти ҳосил берди. Энди улар ҳаётнинг натижа ва мушкулотларини бирга қўрадилар. Шу борада улар қанча шукур қилсалар ҳам камдир. Лекин қуруқ шукур қилишнинг илм ва ҳикмат олдида эътибори булмайди. Оламга келган гўдак ҳаёт шарбатидан энди баҳраманд була туриб, йўлдан қайтмаслигини ота-оналар таъмин қилишлари лозим. Биз ҳам энди ота-онанинг вазифалари ҳақида баҳс қиламиз.

ҲОМИЛАДОРЛИК ДАВРИ

Шу рисоланинг бошида арз қилган эдимки, тараққий қилган маданий миллатлар доимо эътибор ва шўҳратларининг ривожини ўйлаб, бу учун аҳоли сонининг кўпайишини асосий сабаб деб биладилар. Қайси қавмнинг сони йилдан йилга камаяверса, бора-бора дунёда ном-нишони

қолмаслигига шубҳа йўқдир. Шундай экан, қайси қавм йуқ булишни хоҳламаса аҳоли сонининг купайиши учун ҳаракат қилиши ва бу муддао ҳосил бўлиши учун аввал она қорнидаги болани сақлашга, гудакларни эса турли касалликларга чалинишига йул қўймаслиги лозим. Зотан, ислом дини назарида никоҳнинг биринчи мақсади ҳам одам наслининг купайишидадир. Бинобарин, мусулмонлар ҳамма куч-қувватларини авлодларининг ҳимоясига қаратишлари керак. Чунки ҳеч бир ота-она фарзандини била туриб нобуд булишини хоҳламайди. Она қорнида бола пайдо булгандан сунг унинг ҳаёт-мамоти ота-онага боғлиқ. Шунинг учун ҳам улар боланинг нобуд булишига олиб келадиган ишларни қилмасликлари шарт. Масалан, ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан туртинчи ойигача куп оналар бола туширадилар. Бунинг сабаблари қурқув, камқувватлик, оғир ишларни бажариш, бирга булиш ва куп қайгуриш булади. Шу оғироёқлик вақтида аёлларни хонада ёлғиз қолдириш, оғир ишларни буюриш, умуман, туғри эмас. Ҳомиладор булган хотинларни ёлғиз қолдирадиган ёки оғир ишларни буюриб, уларга ёрдам бермайдиган эркаклар уз фарзандларининг жонига қасд қилган буладилар. Ҳомиладорликнинг иккинчи ойидан бошлаб эр хотинига яқинлашмаслиги лозим. Бу масалада ҳайвонлар бизлардан яхшироқ. Уларнинг эҳтиётликлари бизлардан купроқ. Улар ҳомиладорлик вақтида уз жуфтларига яқинлашмайдилар. Лекин биз одамлар, шаҳватпарастлик даражасида ҳайвонлардан утиб кетамиз. Сабрсизлигимиз шу даражага етганки ҳомиладорлик вақтида ҳам хотинларимизга тинчлик йуқ. Ярим соатлик бемаъни лаззатимиз учун азиз фарзандимизни ҳам аямаймиз. Икки ойликдан турт ойгача жимо вақтида бола тушириш хавфи куп бўлади, турт ойдан кейин бу хатар камроқ булса ҳам йуқолмайди. Туртинчи ойдан бола анча катта булади. Висол вақтида бола майиб булиши мумкин. Бас, иккинчи ойлигидан хотинга яқинлашмасликни маслаҳат берамиз. Агарда эркаклар шаҳватлари туфайли бу қоидага риоя қилмасдан уз фарзандларини нобуд қилмоқчи булсалар ҳам хотинлари бунга йул бермасликлари лозим.

Ҳомиладор аёллар шу вақтда жуда нозик буладилар. Ҳар хил баҳоналар билан хафаланиб гамгин буладилар. Бу қайгуриш ҳаддан зиёд булса, бола туширишга сабаб була-

ди. Шунинг учун ҳам ҳомиладорлик вақтида эркаклар уз хотинларини аяб-ардоқлаб, раъйларига қарашлари лозим, ҳеч бир баҳона билан уларни хафа қилишлари мумкин эмас. Камқувватлик ҳам бола йуқотишга сабаб булади. Бунинг олдини олиш учун она кунроқ баҳаво жойларда булиб, тез ҳазм буладиган кучли, масалан, сут, парранда гушти, тухум истеъмол қилишлари зарур. Палов, қуруқ нон каби бадҳазм овқатлардан парҳез қилишлари лозим. Касал булган ҳолда уткир духтирларга мурожаат қилиб, узларини даво қилишлари зарур. Бола туғилиш вақти ота-она учун ажойиб ва масъулиятли вақтдир. Шу ҳолат уларга оталик ва оналик лаззатини беради. Ота-она ҳаётларининг мевасидан баҳраманд бўлиш иштиёқида интизор турадилар. Ана шу вақтда ёш ота-оналарга бир оз маслаҳат беришни узимнинг бурчим деб биламан.

Арз қиламанки, бола туғилиши вақти ота-она умидворликларининг охири дақиқалари булиб, улардан ҳушёрлик ва эҳтиётлик талаб қилинади. Токи интизорликнинг охири дақиқалари қайғунинг биринчи домига айланмасин. Албатта, ҳар бир ота-она бу қора кунлардан қўрқадилар ва бу хусусда баъзи чора-тадбирларни ҳам курадилар. Бироқ бу эҳтиётликлар ва тадбирлар илму ҳикматдан узоқ булганида фойда бермайди. Шунинг учун ҳам оламга келган аксар гудаклар тез нобуд буладилар. Мамлакатимизда ота-оналар болаларининг соғлигини ҳимоя қилиш учун қуйидаги ишларни қиладилар:

Биринчидан, бола туғилиш олдидан хотинларни бирон мазор зиёратига юбориб, кушойиш тилайдилар. Мазорлардан ҳожат тилаш, ёрдам сўраш ҳаромдир.

Иккинчидан, болани бирон мазорга назр қиладилар. Бунинг ҳам фойдаси йўқ, чунки назр ҳам туғри эмас.

Абу Ҳурайра (р.а.)дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Назр қилманглар. Назрингиз сизларни илоҳий қонунларнинг биронтасидан бениёз ва халос қилмайди».

Учинчидан, фалон ва писмадон дуохондан дуо олиб эзиб истеъмол қиладилар.

Ота-онанинг фарзандлари ҳақида қиладиган тадбирлари шулардан иборат. Менинг вазифам халққа хизмат қилишдир. Шунинг учун баъзи илмий ва тиббий тадбирларни баён қилишни шарт деб билдим.

Шуни билиш керакки, бола туғилишининг вақти оғир

ва хатарли соат саналади. Куп ҳолатларда ҳаётининг самарасини кўрмоқ учун очилган волиданинг интизорлик кўзи олдида бола нобуд бўлади. Ота эса умидворликнинг охириги соатларида ҳам фарзанди, ҳам рафиқасидан маҳрум бўлиши мумкин. Бола оламга келиш соатларида эр бошини маҳалла кампирларининг жоҳилона машваратлари билан банд этмасдан, шаҳарнинг энг жоҳилларидан бўлган дояларига ишонмасдан, тезлик билан ўткир духтирларнинг биронтасини доялик учун даъват этсин. Шаҳар доялари дедиму, бир ҳодиса хотирамга келди. Кеча менга илтифоти бўлган шаҳримиз аъёнларининг уйида меҳмон эдим. Суҳбат чоғида ул муҳтарам зот бир воқеани баён қилди. Агарда биз бухороликларни ибрат олувчи кузларимиз бўлса, бу ҳикоятдан, албатта, бирор фойда оламиз. Худованди карим шу яқинларда ул зоти муҳтарамга бир фарзанд ато қилган экан. Бу шахс уйида булмаганида хотинини дард тутибди. Икки-уч аёл жам бўлиб, узаро маслаҳатлашиб фалон «момодоя»ни оли келибдилар. Уша нодон кампир ҳомиланинг вазиятини енгиллатиш ўрнига анча номаъқул ишларни қилиб, 20 танга ва ҳам бир либослик бузни олиб кетибди. Эри қайтиб келиб, хотинининг аҳволини кўриб, духтир олиб келибди. Духтир беморни текшириб шундай дебди: «Қайси бир нодон аралашиб боланинг жойлашишини узгартирибди. Йулдоши буйнига уралиб бола улибди. Онасининг ҳаёти ҳам хатарда». Духтир дори бериб кетибди. Дори истеъмолидан сўнг жонсиз бола оламга келибди, лекин...Онаси эса бемор. Ана шундай қилиб нодон аёллар маҳалла кампирлари орқали фарзандларини улдирадилар.

Биз мақсадимизга қайтсак. Духтир назорати остида она уз юкидан озод бўлгандан сўнг соғ ва саломат бола дунёга қадам қуяди. Духтир фармойиши билан она болани чумилтириб, йўргак қилиб, жону дили билан унинг тарбиясига машғул бўлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ФАРЗАНД ТАРБИЯСИ

Бола отасининг пушти камаридан она раҳмига утмагунча, эр-хотин бир-бирларига фақат ҳаёт шериклари бўладилар. Шу муддатда уларнинг ишлари бир-бирлари-

нинг оғирлигини енгиллаштиришдан иборат бўлиб, бошқа вазифалари бўлмайди. Бироқ бола она раҳмидан жой олган заҳоти, эр-хотин болани нобуд бўлишига олиб келадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатлардан воз кечишлари лозим. Бу вазифа унча мушкул эмас. Оиладаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейинги фарзанд тарбиясидир. Фарзанд тарбияси аслида икки калимадан иборат. Шунинг учун ҳам назарингизда жуда майда муаммодек кўринади. Лекин доно одамлар биладиларки, бани Одамнинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўз – «бола тарбияси»дан иборат бирикмага боғлиқ. Бу халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юкени тортиб эътибордан қолиши, узгаларга тобе, қул ва асир бўлиши, болаликдан уз отаналаридан олган тарбияларига боғлиқ.

Бир ҳаким айтган экан: «Бани Одам болаларининг тарбиясини менга қолдирсалар, одамларнинг аҳволини бутунлай узгартириб юборар эдим».

Жаҳон халқларининг аҳволини бугун мулоҳаза қилсангиз, шу ҳакимнинг сўзлари тасдиқланади. Ҳозирда 40 миллион инглиз 400 миллион ҳиндий ва африкаликлар устидан ҳокимдир. Чин ҳукумати 400 миллион аҳолиси билан 40 миллион японнинг ҳийла ва найранги ўйинчогига айланган. 60 миллион олмонлар иккита заиф давлат (Австрия ва Туркия)ни еналарига олиб, аҳолиси 750 миллионга тенг келадиган етти давлат билан уруш қиляпти. Кишининг назарида ажиб ва ғаройиб кўринадиган бу воқеалар тарбия таъсиридандир, зеро болаларнинг тарбияси бу фарзандни жисмонан, фикран ва ахлоқан тарбия қилиб, камолга етиштириш демакдир. Яъни уларни уришиш ва тиришиш саҳросига, яъни ҳаёт-мамот майдонига кучли бадан, соғлом фикр ва яхши ахлоқ билан қуроқлантириб юбориш демакдир. Маълумки, инглизлар ҳинд ва мисрликлардан, японлар Чин халқидан жисмонан, фикран ва ахлоқан анча комилдирлар. Уларнинг бу камолотлари тарбия натижасидир.

Энди келинглари, кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан, туркистонликлар уз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жа-

воб бўла олади, яъни «йўқ!» Мен буни шундай исбот қиламан. Биз туркистонликлар болаларимиздан кура молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўиларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши курамиз деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва азиз. Лекин бахтимизга қарши шунини эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўиларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан ҳайрон булманг, сабр қилинг, даъвоимни исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга етиштиришдир. Назаримизда қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, қўзи ёки хутик сотиб олиб уйга келтирасиз. Диққат билан уларга қараб, бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват ва йурга қиласиз, яъни уларни тарбиялаб, камолга етиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласизки, болангиз ҳам камолга етишган. Эътироз қилишингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча ҳаракат қилсак, фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиламиз деб.

Бу даъвоингиз маълум булса-да, аммо тўғри эмас. Далил шулким, кимнинг уйида моли булса, текширса курадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал булмаган, аммо фарзанди ҳеч булмаса, уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум буладики, у киши молининг касал булмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сузингиз тўғри булса ҳам менинг даъвоимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг соғлигига эътибор бериш ҳам фарзанд тарбияси билан шуғулланишни билдирмайди. Ҳақиқатан агар одам қўй ва эшакка ухшаб камол топиши соғлиқ, билакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганда эди, биз ҳам фарзанд соғлиғи учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси деб атардик. Тану тушли ва соғлом болани камолга етишган деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат булмай, балки жисмонан, ақлан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз ман-

фаатини уйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир булиб усиши лозим. Зотан, бу мантиқий олишувларга нима ҳожат бор? Агарда кузингизни хурофот ва манманлик пардаси тўсмаган булса, Бухоро ва Бухоро аҳлига назар ташланг! Ҳамма нарса кундек равшандир. Урнингиздан турингда, ҳикмат камарини белингизга боғлаб, ақл ва ҳикмат мезони билан жисмоний, фикрий ва ахлоқий аҳволларингизни текширинг. Аксар бунга ҳафсаламиз етмайди. Шундай булса менга ҳамроҳлик қилсангиз, мен шу хусусда ҳам сизга ёрдам бераман.

Бисмиллоҳ! Уйдан чиқиб катта йул билан Девонбеги ҳовузининг лабига бориб, бошқа йул билан уйга қайтиб келдик. Бу саёҳатимиз бир соат давом этди. Ана шу саёҳатимиз давомида диққат қилган булсангиз, йул-йулакай уттиз-қирқта сил касал, йигирма-уттизта тепакал, унун битта кўр. соқов, шунча оқсоқ, камида турт-беш шол ва песни учратдик. Қолганлар сизнингча соғ-саломат эдилар, яъни ҳар қандай хасталикдан озод эдилар. Лекин менинг назаримда улар ҳам ҳар хил касалликларга чалинган эдилар. Ранглари учган, қоматлари эгик. Таналари нотавон, икки юз қадам йулни оҳ-воҳ билан босардилар. Узоққа бормайлик, иккаламиз ҳам бир соатлик саёҳатимиз чоғида анча чарчадик. Ҳозир аъзои баданларимиз оғримоқда. Хуллас, халқимизнинг соғлиғи шу даражада.

Энди уларнинг фикрии аҳволларини тадқиқ этайлик. Бухоро аҳолиси турли тоифа ва гуруҳлардан иборат. Баъзилари мулла, баъзилари сипоҳи. Бир гуруҳ тижоратчи, бир тоифа косиблар ва туда деҳқонлардан иборат. Ана шу гуруҳларнинг фикрий аҳволини бирма-бир тадқиқ қилишимизга туғри келади. Бошида бу тоифалар орасида муллаларнинг фикрий тарбиялари яхшидек кўринади, яъни уларнинг ақлий қобилиятлари бошқаларникидан уткирроқ ва фикрлари бошқаларникидан соғломроқдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири йигирма-уттиз йил умрларини мадрасаларда таҳсил билан утказадилар, лекин уқиганларини сизларга тушунтириб бера олмайдилар. Мабодо бирор нарсани тушунтирмоқчи булсалар ҳам арабча сузлардан нутқларини шундай тўлдириб ташлайдиларки, омма бу нутқни тушунмайди. Уларнинг сузларини рад этсангиз, дарров таҳқир ва ҳақоратга утадилар, жоҳил ва кофирликда айблайдилар. Бу жанобларнинг ишлари муддао-

ларини исботлашдан нарига утмайди. ваҳоланки, умрларининг ярми мантиқ илмини урганишда утади.

Маълумки, даъвони исботлаш учун ақл ва мантиқдан бошқа восита йуқ. Уларнинг қўлларидан келганда эди, уз муддаоларини ақл ва мантиқ ёрдамида тушунтириб берардилар. Лекин бу иш қўлларидан келмайди, яъни улар ақлли тарбия қила олмайдилар. Ақл ва мантиқ урнига эса жоҳилликда айблаб, таҳқир ва сукишни ишга соладилар. Бу жамоанинг казо-казолари дунёвий ва маиший ишлардан ҳеч хабарлари йуқдир. Улар бу жаҳолатни фазилат деб биладилар.

Авом тоифасининг хоҳ тижоратчи булсин, хоҳ сипоҳи, ё косиб, деҳқон бўлсин уз касб-корлари ҳақида маслақлари ҳақида бир фикр ва маълумотлари йуқ. Қилаётган ишларидан мақсад нималигини билмайдилар. Қайси восита ва усуллар фойда келтиришини тушунмайдилар. Аксарлари ҳали ҳам Япония императорини Бухоро амирининг амакиваччаси деб биладилар. Мавқеини йуқотган Чин давлатини жаҳонгир бир давлат деб биладилар. Ўтмиш ва ҳозирни солиштириб, хароб булган булса, сабабини излаб топиб бартараф қилиш, обод ва ривож топган бўлса, негизини яна равожлантириш биронтасининг қулидан келмайди, мияларига бундай фикрнинг ўзи келмайди.

Рус ва фаранг (Оврупо) мамлакатада ҳар бир сипоҳ уз амал ва мансабига мувофиқ илм соҳибидир ва фойдасини ҳам билади. Ўзининг мартаба ва даражасини илмининг натижаси ва иқтидоридан деб билади. Шу ҳам аниқки, агар уз мулки ва давлатига хиёнат этса, мансаби ва унвонидан маҳрум булади. Сабаби у уз мансаби ва мартабасини илмининг баракати ва иқтидори туфайли қулга киритгандир. Шундай қилиб ривожланган мамлакатларнинг сипоҳлари шу ишонч ва шу фикр билан иш куриб, холисона амал қилиб тараққий топадилар ва узлари хоҳлаган вақтда вазифаларини тарк этадилар.

Аmmo бизнинг сипоҳиларимиз-чи? Улар бирон нарса ни билмайдилар, уз мансаб ва мартабаларига ишонч ва эътиборлари йуқ. Зотан ҳукуматимизнинг мансаб ва унвонларида бир муайян шарт (ва тартиб) ҳам йуқдир. Бу жамоа қайси мансабга кутарилсалар ва қайси мансабдан тушсалар илму иқтидорларининг бунга дахли йуқ, балки

ҳаммасини тасодифдан, омадан ва тақдирдан деб биладилар. Бинобарин, уларнинг аксари бир-икки дуохону жодугарлар билан ҳамкорлик қилиб, уларга сифиниб юрадилар. Улардан энг катталари ва казо-казолари ҳам мансаб умидида бир даста чиркин, пашша босган эзиб ички қоғозни ичадилар. Қайсиларининг уйларига кирсангиз, устун ва айвонларида дуолар осилганини курасиз.

Муболағасиз айтаманки, Бухоро ҳукуматининг ярим маблағи шундай бемаъни ишларга сарф булади. Мансабни амирдан оладилар, вазирдан меҳрибонлик кўрадилар, нонларини раис беради, пулларини эса дуохонга берадилар, бу ишларининг маъносиз ва бефойдалиги ҳақида, умуман, уйлаб ҳам курмайдилар.

Тижоратчиларимиз ва косибларимиз ҳам қайси бир ишга қўл урмасинлар, унинг фойдаси ва зарарлари ҳақида фикр қилмайдилар. Натижада рақобат майдонида ажнабий савдогар ва ҳунармандлардан мағлуб буладилар. Тижоратчиликнинг энг буюк мартабаларидан, то энг паст дукондорлик даражасигача олиб тадқиқ қилсангиз, курасизки, бир армани, бир яҳудий ёки овруполик ва урус савдогари биздан яхшироқ ишлаб, купроқ фойда олади. Битта яҳудий савдогар қанча туркистонлик савдогарларнинг кузини бойлаб қўяди ёки бир армани дурадгори қанча бухоролик дурадгори қойил қилиб қўяди. Нимага шундай? Чунки улар билагон; муҳокама, мулоҳаза ва тафаккур қиладиганлардир. Булар эса на биладилар, на муҳокама қиладилар ва на уйлашга қодирлар. Ҳамма ишни фалак гардишига, тақдир тақозосига ҳавола этиб, чордана қуриб утира берадилар. Ҳар бир ишни толе ва фалак гардишидан деб билиш заифлик ва нодонликдан булади. Чунки одамзот манфаатга чанқоқдир. Инсон ҳар бир фойдали ишни ўзи бажармоқчи булади, бошқага ишониб топшира олмайди. Аммо бирон ишдан хабар топса, уни бошқага топшириб, у берган фойдани (кам ёки куп) олиб шукур қилади. Шундай қилиб, ҳар бир ишни фалакка ҳавола этиш заифлик ва иш билмаслик сабабидан булади. Алҳосил, ана шу ожизлик ва ишбилмаслигимиздан аксар ишлар ҳам қўлимиздан кетди.

Энди мамлакатимизда миллий саноат ва тижоратдан асар қолмаслиги аниқдир. Лекин тижоратчи ва косибларимиз ҳалигача ҳалокат келтирувчи бу хатарни курмаяп-

тилар. Баъзилари бу аҳволни курсалар ҳам бу хатарни йуқо-тиш учун бирор-бир чора қилмайдилар. Агар биров чора топмоқчи булса ҳам ҳаракатлари бир кунга етади холос. Бунинг ҳаммаси ақлсизлик, фикрий тарбиясизликнинг оқибатидир. Бу халқнинг ахлоқий аҳволларини мен бу ерда ёзмайман, чунки қалам ва қоғоздан уяламан.

Энди айтингчи, шу каби жисмоний, ақлий ва ахлоқий нуқсонларимиз билан қандай хаёллардамиз? Нимани орзу қиламиз?

Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... Ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йул бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак булса, тезроқ авлод тарбияси усуллари-ни билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асо-сида тарбия этишимиз лозим.

Бу ерда бир эски эътироз бор. Уни одамларимиз хоти-раларидан ҳеч ҳам чиқармоқчи эмаслар. Қасрда бир ислоҳ этувчи одамни курсалар, шу эътирозларини баён қиладилар. «Сизларнинг бундай усул ва тарбияларингиз утмиш замонда йуқ эди», — деб айтадилар. Улар ота-боболари-миздан далил келтирадилар.

Ажиб! Уларнинг қадим замонлари қайси давр ва ота-оналари қайси аждод экан. Агар уларнинг қадим замондан мурод ислом тараққий топган давр, ота-боболардан мақсад уша замондаги мусулмонлар булса, жавоб берамизки, уларга беҳуда тухмат қилманг. Ҳеч қачон улар сизларга ухшамаганлар. Улар уз фарзандларига за-мона талабларидан ҳам кўра кўпроқ тарбия берардилар. Бугунги кунда уларнинг мингдан бир ҳисса тарбияси ҳам сизларда йуқ. Ўша замондаги мусулмонларнинг урталарида минглаб ижодкор, юзлаб аллома ва мутафаккир, гуруҳ-гуруҳ аҳли санъат, жамоа-жамоа мулкдорлар ети-шиб чиққанлар. Ҳар бир муаллиф юзтадан ортиқ китоб ёзганки, бугун уларнинг соялари ҳам бизнинг уртамиз-да топилмайди.

Ҳозирги ҳолатингизга назар ташлангу, озгина улар-нинг ҳолатини мулоҳаза қилинг. Улар билан узларингиз-ни солиштирманг! Тарбиянгиз даражасини уларники би-

лан тенглаштирманг! Бундай тенглаштиришдан уялинг! Улар уриниб ва интилиб фидокорлик камоли билан саодатимиз асбобини ҳозир қилиб кетганлар. Биз эса қобилиятсизлигимиздан улардан қолган меросни зое қилдик, қароқчиларга топширдик. Қайси юз билан узимизни уларга тенглаштирамиз?

Аммо «қадим замон» деганда биз юз йил олдин утган ота-боболарни назарда тутган булсак жавоб берамизки, ҳа, юз йил, балки икки юз йил олдин ота-боболаримиз уз фарзандларини шу тариқа тарбият қилардилар. Уша тарбиянинг натижаси сиз билан биз буламизки, жисмонан, ақдан ва ахлоқан камчилик дарёсида фарқ булганимиз ва юқорида шарҳлаб берганимиздек ҳеч қачон саодатга лойиқ ва ҳаётга мустаҳиқ эмасмиз.

Уларнинг тарбиялари яхши булганда эди, бизлар бундай ожизлик ва нобудлик мақомига тушмасдик. Ҳа, бугунги кундаги тарбия усулларимиз юз йил олдинги тарбиядан фарқи йуқ. Лекин бундай тарбия усули бизни ҳаёт мушкулотига ҳозир қилиб қуроллантира олмайди, бизга мадад ва осойишталик саодатини таъминлай олмайди. Чунки, ҳозиргача амалга ошмаган бугунги ҳолатимизни «саодат ва осойишталик даври» деганлар ақлий ва ахлоқий тарбиядан маҳрум қолганлардир.

Саодат ва бахтсизлик, ранж ва роҳатни бир-биридан фарқ қилиш, бирига эришиб иккинчисидан қочиш қулларидан келмайди. Шундай беақллик ва ахлоқсизлик даражасига тушганларга гапириш, уларнинг эътирозига аҳамият бериш беҳуда азоб тортиш демакдир. Агарда оталаримиз фарзандларини замона талабларига мувофиқ тарбия қилганларида эди, бугун шундай қийин аҳволга тушмас эдик. Бу аҳволга тушган эканмиз, унинг сабаби уша тарбиядадир, яъни ота-онамиздан олган тарбиямиз ёки тарбиясизлигимиздир. Шундай экан чорамиз нимада?

Бу саволнинг жавоби маълумдир. Модомики, дунё кураш майдони экан, модомики, миллатимиз бошқа миллатлар билан бирга ҳаётининг ҳимояси ва саодатига эришиш учун курашар экан, бу майдонда ғалабага эришган ва зафар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозим экан. Қандай қурол билан улар ғолиб булиб, саодатга эришган булсалар, биз ҳам ҳаракат қилиб ва интилиб, уз фарзандларимизни шундай қуроллар билан қуролланти-

риб, майдонга туширишимиз керак. Бундан бошқа чора йуқдир ва булмаиди ҳам.

Мен юқорида арз қилдимки, оврүполиклар уз фарзандларини яхши тарбия қилганлар ва шундай шавкат ва даражага етганлар. Яна шуни ҳам айтардимки, фарзандни жисман, ақлан ва ахлоқан камолга етиштириб ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши ахлоқ билан чиқариш зарур. Шунн эътиборга олиб олимлар тарбияни уч қисмдан иборат деб биладилар. Булар: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Лекин бу уч қисмни бир-биридан ажратиб булмаиди. Улар бир-бирларига шундай боғлиқ ва яқинки, бирига зарар тегса, бошқаларида ҳам нуқсон пайдо булади. Бирига фойда тегса, бошқалари ҳам ундан баҳраманд буладилар. Масалан, бировнинг бадани беморлик натижасида заиф булса, аксаран фикри ҳам заиф булади, ҳар ишда чуқур андишага бора олмайди, бирор чора қилмоқчи булса ҳам дарров кунгли совийди. Ахлоқан ҳам узгариб ўз фазилатларини йуқотади, тез ранжийдиган мурасисиз ва айб қидирувчи бўлади. Фикри заиф бўлган одам ўз ишлари устида ўйламайди, зарар ва фойдасини андиша назаридан ўтказа олмайди, ҳиссиётга асир ва шаҳвоний лаззатга тобе бўлиб, жисми заиф ва ахлоқи вайрон бўлади. Ахлоқи бузуқ бўлган одам баданига ва фикрига зарар келтирадиган ишларга қул уради. Бинобарин, унинг жисми ва фикри ҳам тезда ишдан чиқади. Кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса, фарзандларининг жисми, ақли ва ахлоқини бир даражада тарбиялайди. Интизом ва тартибга риоя қилади.

Тарбиянинг ҳар бир қисми туғилишдан етти ёшгача аввал ота-она зиммасига тушади. Саккиз ёшдан йнгирма ёшгача мактаб ва мадраса зиммасига, кейин умрининг охиригача одамнинг уз бошига тушади.

Энди биз тарбиянинг шу уч хили устида имкон қадар суҳбат қиламиз.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Боланинг бадан тарбияси етти ёшгача ота-онанинг вазифаси саналади. Юқорида айтганимиздек, бундай тарбиянинг маъноси гўдакнинг жисмини ҳар хил одатлардан сақлаб, аста-секин камолотга етиштириш демакдир. Бола соғлиғининг қанчалик позик эканини билган мамлакат-

ларда янги туғилган боланинг соғлиғини сақлаш учун илм ва тиббий қоидаларни амалда қўллайдилар. Шундай мамлакатларнинг одамлари боланинг ювинтирилиши, йургакланиши, ейиш-ичиши ва ухлашига катта эътибор берадилар. Лекин бизнинг бу нарсалардан ҳеч хабаримиз йўқ. Ҳатто, бу қоидаларни бажариш учун бизда имконият ҳам топилмайди, чунки унинг асбоблари бизда йўқ. Шундан келиб чиқиб, мен бу ерда соғлиқни сақлаш қоидалари ҳақида мухтасар маълумот бераман.

Бола оламга келган заҳотиёқ киндиги кесилади. Ундан кейин бола тоза тоғорада қайнатилган иссиқ сувда майин совун билан ювилади. Биринчи чумилтириш муддати бирикки дақиқа бўлади. Кейин аста-секин вақт кўпайтириб борилади. Бола чумилиб бўлгач, жуда ҳам майин, патли тоза сочиқ билан баданини артадилар. Сочиқнинг покизалигига ва тоғоранинг тозалигига жуда катта аҳамият бериш керак, чунки ҳар қандай маразнинг онаси уша чирк ва кир саналади. Қайнамаган сув ҳам тоза эмас. Унинг таркибида ҳар хил касалликларнинг тухуми мавжуд. Бинобарин, қайнаган сувдан фойдаланиш лозим. Қайнатилгандан сўнг илиқ ҳолатида ишлатиш яхши. Совуқ сув болани касал қилади, терисини қуритади. Боланинг бадани ҳамisha иссиқ ва қуруқ бўлиши шарт.

Маълумки, сув иссиқликда ва шамолда буғланади ва табиийки, буғланиш жараёнида атрофини салқин қилади. Чумилтиргандан сўнг боланинг бадани ҳул бўлса, намлик қолса шамол текканда болага совуқ тегеди ва тумов бўлиши аниқ. Болани артиб баданини қурутгандан кейин уни йургаклайдилар. Лекин болани қаттиқ боғламайдилар, қўлларини йургак ичида қолдириш ҳам туғри эмас, балки болани сустроқ боғлаш лозим, токи бадани табиий ҳаракатдан қолмасин. Маълумки, нафас олиш жараёнида одамнинг кукраги кутарилиб тушади. Агар шу ҳаракатни ман этсак, нафас олиши қийин бўлади. Шунинг учун болани йургакда қаттиқ боғласак, боланинг нафас олиб чиқариши қийин бўлади, кукраги сиқилади.

Бошқа томондан янги оламга келган бола ниҳолга ухшайди. Қаттиқ боғлашда бирон аъзоси озор топиб, майиб бўлиши мумкин. Йургакни қаттиқ боғлаш гудакнинг қоринини сиқади ва ҳазм аъзоларига уз вазифаларини бажариш учун ҳалал беради. Бинобарин, бечора гудак эмган

сутини ҳазм қила олмай, ичкетар касаллигига мубтало булиши мумкин. Ич кетиш, хусусан, болалар учун хатарлидир. Бугунги кунда тиб илми исботлаганки, одам ҳаётининг асосини қон ва қон ҳаракати ташкил қилади. Агарда қон ҳаракати катта ва кичик томирлар орқали етарли даражада бўлмаса, яшаш учун хавфлидир. Гудакни қаттиқ боғлаш, ана шу қон ҳаракатини қийинлаштиради. Шу сабабдан бола баъзи касалликларга чалинади.

Дунёга энди қадам қуйган бегуноҳ гудакнинг қул-оёғини боғлаш ва шу билан азоб бериш инсофсизликдир. Табиийки, ушбу парваришга гудак тоқат қила олмайди. Ночор кучи борича йиғлайди. Бизнинг подон ва бемаъни аёлларимиз эса боланинг азобидан беҳабар дуохон ва фолбин олдига югурадилар. Дуохон ҳам ҳолатни худодан тилаб тумтароқ қилиб: «Бу болага «Ум ус-сибён» таъсир қилган», — деб айтади. «Ум ус-сибён» гудакка таъсир қилганмиш. Дунёда бундай махлуқ йуқ...

«Ум ус-сибён» арабча суз булиб, маъноси «болалар онаси (париси)» демакдир. Бошқа тарафдан қараса, дуохоннинг сузи тўғри, чунки боланинг йиғлаши онасининг қулидандир. Лекин бу йиғлашнинг иложи дуо ва жоду эмас. Балки йургакни қаттиқ боғламасдан гудак қулларини очиб қуйиш лозим. Бешиклари ҳам зиндонда қолишмайди. Бешикда боланинг қул-оёғини шундай боғлаймизки, бечора гудак қимирлай олмайди. Сунгра устини қалин говрапушлар билан ёпамиз. Хулоса: жигарпорамизни ҳаракат, ёруғлик ва ҳаводан, яъни инсон ҳаёти учун зарур булган учта асосий нарсадан маҳрум қиламиз. Ҳаракат баданга роҳат беради, ҳазм аъзоларига куч бағишлайди. Ҳаракатсиз одамлар куп утириб ишлайдиган шахслар заиф булиб, ҳазм аъзолари ҳам яхши ишламайди. Улар камқон буладилар.

Ер атрофини бир қават ҳаво қатлами ураб олган. Ҳамма ҳайвонот ва усимлик ана шу қатлам ичида яшайди. Ҳавонинг бир қисми муваллид ул-ҳумуз (кислород) дан иборат. У одам ва аксар ҳайвонот учун энг зарур булган нарсадир. Қайси ҳавода шу кислород булмаса у ерда яшаб булмайди. Нафас олганимизда биз ҳавони ичимизга тортамиз. Упка кислородни сарфлайди-да урнига карбон газини чиқарадики, у зарарли бир газдир. Нафас чиқаришимиз билан шу газ ташқарига чиқиб ҳавода аралашиб

кетади. Фараз қилингни, сиз бир хонада ўтирибсиз. Унинг эшиклари ва ҳамма тешикларини беркитдилар. Бошида яхши нафас оласиз. Лекин юқорида айтганимиздек, килороддан нафас олиб карбон гази чиқаргандан сўнг хонада заҳарли газ кўпайиб бир муддатдан кейин уй ҳавоси оғирлашиб, бошингиз оғрийди. Яна кўпроқ қолиб кетсангиз, албатта, бемор бўласиз. Шуни ҳам эътиборга олмасангиз, заҳарли ҳаво сизни ҳалокатга келтиради. Зиё, яъни ёруғлик, қуёш нури ҳам ҳар бир жонзотга зарурдир. Ёруғ жойларда яшайтган одамларнинг ранг-руйлари тоза, куч-қувватлари жойида бўлади. Қоронғи жойларда утирган одамлар кучсиз ва ранглари синиққан. Улар кейинчалик хафақон хасталигига чалиниб нобуд бўладилар.

Шу муқаддимадан маълум бўлдики, одамга ҳаракат, ҳаво ва зиё, ёруғлик керак экан. Улар бўлмаса инсон нобуд бўлар экан. Янги туғилган бола эса катталардан минг маротаба нозикдир ва ҳар хил касалликларга чалиниши осондир. Уларнинг қўл-оёқларини боғлаш, бешиклари устини қалин говрапушлар билан ёпиш, яъни уларни ҳаракат, ҳаво ва нурдан маҳрум этиш, албатта, зарар.

Бешик устини очиб қўйиш ҳам яхшимас, чунки чивин ва пашша гудакка тинчлик бермайди. Бинобарин, оналаримиз бола устини тўр ёки ҳарир билан ёпишлари лозим. Агарда болага қоронғи ёки иссиқлик зарур бўлса, бешикни эмас, уйни қоронғи қилиш ва иситиш лозим. Баъзи нодон оналар болаларини бешикка маҳкам боғлаб, қалин говрапушлар билан ёпиб қўядилар. Бегуноҳ гудакнинг тили йуқ, фарёд чекиб онасини бу ишдан қайтара олмайди. Ухлай олмайди, исиб кетиб терлайди, бадани қичийди. Мажбур — йиғлайди. Она жаноблари ҳам уйқудан қоладилар. Хаёлларига келган ягона бир чоралари кўкнор бўлади. Ҳеч мулоҳаза ва андиша қилмай ҳимматлари етганча янги туғилган болага кўкнор берадилар.

Ахир инсоф қилинг! Кўкнор заҳар-ку! Катта одамниям йиқитади! Гудак онаси қўлидан заҳар ичиб, қандай тирик қолиши мумкин?

Гудакларга кўп зарар етказадиган касалликлардан бири чечакдир. Бу юқумли касаллик башарият бошига тушган энг оғир балолардан ҳисобланади. Касални ё ўлдиради, ё кур қилади, ё юз-чеҳрасини узгартиради. Бу эса, хусусан, қизлар учун катта бахтсизликдир. Бир жойда пайдо бўлса,

сон-саноқсиз гўдакларни йуқ қилади. Чечакка чалинган бола билан қирқ кунгача даволовчидан булак ҳеч ким мулоқотда бўлмаслиги керак. Лекин ҳақимлар бу маразга қарши яхши чора топганлар. Бунинг чораси эмлашдир. Эмлаш усулини исломнинг буюк табиби Абу Бакр Розий (ҳижрий 321 йили вафот қилган)⁴⁸ кашф қилиб башари-ятга ҳада этган. Абу Бакр Розийнинг эмлаш усули қуйида-гича: чечакка чалинган боланинг чечак сувидан, агар аҳво-ли жуда оғир бўлмаса, олиб соғлом боланинг териси ос-тига юборадилар. Эмланган бола касал бўлса ҳам уни ен-гил, зарарсиз утказди. Лекин бу усул ҳам хавфу хатардан бутунлай холи эмас, бу бола ҳам ҳалок бўлиши мумкин.

Милодий 1797 йили Жаннэр⁴⁹ деган инглиз дўхтири янги усулни кашф қилди. Сигирларнинг елини атрофида ҳуснбузарга ухшаб доначалар чиқади. Уни «сигир чечак-лари» дейдилар. Сигир соғадиган одамларга соғиш вақти-да утиб, қўлларига шундай доначалар чиқади. Масаланинг моҳияти шундаки, қўлларига сигирдан доначалар утган шахс бошқа чечакка чалинмайди. Жаннэр бунга аҳамият бериб, тажрибадан утказиб, «кимнинг терисига сигир чечагининг сувидан эмласа, у одам чечакка мубтало бўлмайди», -- деб эълон қилди. Бу усул тезлик билан ҳар томонга машҳур бўлиб кетди ва маъқул тушди. Бу усул-нинг ҳеч қандай зарари йуқ. Уз жигарпоралари соғлигини ўйлаётганлар ҳеч истиҳола қилмасдан боланинг биринчи йилидаёқ чечакка қарши эмлашлари лозим. Шу билан улар кўз қорачиқларини ўлимдан, кўр бўлишдан, ҳеч бўлмаса чўтирликдан халос қилган бўладилар. Шуни ҳам айтиш зарурки, эмлаш бир марта эмас, балки беш йил давоми-да бир мартадан бўлиши керак.

Ҳар бир жонзот яшаши учун кундалик озиқ-овқатга муҳтож. Янги туғилган бола учун энг яхши овқат сутдир. Гўдак биринчи кунлари фақат сутни ҳазм қилади холос. Баъзи нодон кампирларимиз биринчи кунданоқ қанд, ёғ, арпабодийён ва яна қандайдир нарсаларни аралаштириб, чиркин бармоқлари билан болага ялатадилар. Шу сабаб-дан гўдакнинг меъдаси ишдан чиқиб, ичкетар касаллиги-га чалинади. Жигарпорам касал бўлмасин деган ота-она-лар, бундай ношойишта ишлардан ҳазар қилишлари ло-зим ва гўдакларига сутдан бошқа нарса бермасликлари керак.

Болага уч хил сут берилади: она, сути, доя сути, сир сути. Табиат тақозоси билан булган ҳар бир ишдан, яъни илоҳий ирода билан булган юмушдан яхшиси йуқ. Модомики, илоҳий ҳикмат ила она кукрагида сут пайдо булар экан, бола учун она сутидан яхшироқ таом булмайди. Она сутининг таркиби ва сифати гудак мижозига мувофиқдир. Шунинг учун она сутини эмаётган бола тез ва яхши усади. Она сути фақат болага эмас, балки онанинг ўзига ҳам фойдалидир. Эмизиш жараёнида она куп касалликлардан халос булади. Эмизишдан олдин она кукрагини қайнаган сув билан ювиб, кейин болага бериши лозим. Болага бир тартиб ва низом билан сут берилади, акс ҳолда боланинг меъдаси ишдан чиқади. Биринчи ойдан туртинчи ойгача кундузи саккиз марта, кечаси икки марта сут эмизиш керак. Бир кеча-кундузда ун марта сут эмизиш яхши. Куп ейиш катталарнинг ҳам меъдасини бузади-ку, мижозлари нозик бўлган гўдаклар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бола меъеридан ортиқ еб касал бўлмаслиги учун овқатланиш вақти ва овқат миқдорини белгилаш зарурлиги, оналар учун овқатланиш меъери ва миқдорини билиш учун мен қуйидаги жадвални туздим:

Бир суткада берадиган ҳажми	Неча марта	Қанчадан	Сут бериш даври
5 қошиқ	10 марта	ярим қошиқ	биринчи кун
15 қошиқ	10 марта	1,5 қошиқ	иккинчи кун
40 қошиқ	10 марта	4 қошиқ	учинчи кун
55 қошиқ	10 марта	5,5 қошиқ	тўртинчи ва бешинчи кун
60 қошиқ	10 марта	6 қошиқ	олтинчи кундан иккинчи ойгача
70 қошиқ	10 марта	7 қошиқ	иккинчи ойдан туртинчи ойгача
80 қошиқ	8 марта	10 қошиқ	туртинчи ойдан 5,6-чи ойгача
90 қошиқ	6 марта	15 қошиқ	еттинчи ойдан унинчи ойгача

Жадвалда темир қошиқнинг ҳажми назарда тутилади. Шўрва ичадиган, катта ёғоч қошиқ эмас.

Сутни кукракдан соғиб қошиқ билан улчаш ҳам тўғри-мас, балки тахминан олса бўлади. Эмизгандан сунг ҳам она кукрагини қайнаган сув билан ювишлари лозим. Боланинг лабларини ҳам юмшоқ ва покиза сочиқ билан артиш керак.

Юқорида айтганимиздек, ёш гудак учун она сутидан яхши ва мувофиқ овқат йуқ. Лекин она бирор юқумли касалга чалинган булсагина бу ҳукм нотўғридир. Боланинг онаси эмизикли вақтида касал булиб қолса, дарров уткир дўхтирларга кўрсатиш лозим. Бу ишда, умуман, суслик-ка йул қўйиш мумкин эмас. Қайси она шу мавридан касал булса-ю, табиб ҳузурига бормаса, узини ҳам, фарзандини ҳам хатарга қуяди. Лекин дўхтирга бориб, унинг маслаҳатини олиб касали сут орқали боласига утишини билса, дарров фарзанди учун доя топиши зарур бўлади.

Болани дояга бериш икки тартибда бўлади: ё дояни уйга чақирадилар ёки болани доянинг уйига юбордилар. Имкон булса болани бошқа жойга юбормасдан дояни уйга олиб келиш яхшироқдир. Болаларига доя олаётган ота-она унинг қўйидаги сифатларига аҳамият беришлари мақсадга мувофиқ бўлади. Биринчидан, доянинг ёши уттиздан ошмаслиги лозим, чунки уттиздан утган аёлнинг сути кам булиши ва болага етмаслиги, натижада ота-она ҳам қийин аҳволда қолишлари мумкин. Иккинчидан, доя ҳеч қандай юқумли касалликларга гирифтор булмаган булиши керак. Буни билиш учун дояни дўхтирларга кўрсатиш лозим. Учинчидан, доя энди биринчи фарзанд кўрган аёл булмасин, чунки бундай оналар сут эмизиш ва тарбия ишларида анча тажрибасиз ва куп нарсадан беҳабар бўладилар. Бинобарин, болани нодонлик билан тарбия қилиб, гудакка зарар етказишлари мумкин. Тургинчидан, доя яхши хулқ ва ахлоқ эгаси булиши лозим. Бадахлоқ ва поинсоф доялар баъзан бола тарбиясига ва ўсишига салбий таъсир қиладилар. Аммо дояни уйга олиб келишнинг иложи булмаса, болани доя уйига юбордилар.

Бу ҳолатда юқорида баён этган доя сифатларининг охиргисига махсус аҳамият бериш лозим. Агарда шу шартлар билан доя топилмаса, у ҳолатда болани ҳайвон сути билан устирадилар. Лекин бирорта ҳайвоннинг сути она сутига ухшамайди. Шунга қарамасдан олимлар она сутига яқинроқ келадиган баъзи ҳайвонлар сутини баён қилган-

лар. Она сутига яқини аввал эшак сути, кейин сигир, кейин эчки ва қўйнинг сути турар экан. Булардан энг яхшиси эшак сути булса ҳам жуда камёб ва қимматдир. Шу учун ҳам сигир сутини болага муносиб деб қабул қилганлар. Мен ҳам шу рисолада бошқа сутлардан қатъи назар сигир сути ҳақида сўзлайман.

Бошқа ҳайвонларга кура сигир купроқ упка касаллиги, яъни сил касаллигига мубтало булади. Хусусан, шаҳар ичида тор ва қоронғи молхоналарда боқиладиган моллар аксар силга чалинади. Шундай сигирларнинг сутини ичиш одам учун хавфлидир. Бу хатарлардан халос бўлиш учун сутни қайнатиш лозим. Сутни бир тоза идишга солиб ун дақиқа қайнатилади. Кейин бир тоза шишага солиб қўядилар. Эмизиш вақтида эмизгични қайнаган сувда ювиб гудакка берадилар. Бола туйгандан кейин қолган сутни тукиб ташлаб, эмизгични қайнатилган сув билан яна ювиб қўйилади.

Сигирнинг сути она сутига қараганда камшакар ва ҳазм бўлиши қийиндир. Шунинг учун озгина қанд солиб болага бериш лозим, токи она сутидек лаззатли бўлиб гудак огзига ёқсин. Гудак меъдасида сут яхши ҳазм бўлиши учун унга кам-кам сув қўйиш керак. Ҳакимлар сутга сув қўшиш меъерини белгилаганлар. Агарда яна боланинг меъдасига сут оғирлик қилса, сув миқдорини купайтириш керак. Сутга қўшиладиган сув қайнатилган бўлиши лозим. Қайнамаган сувни ичганда сувдаги микроб одам ичига тушиб, ривожланиб, одамни турли касалликларга гирифтор этади. Хусусан, гудаклар ҳар хил хасталикка дарров чалинишлари мумкин. Қайнамаган сувдан эҳтиёт этиш лозим.

Табиблар гудакни эмизишдан қачон чиқариш масаласида бир қарорга келмаганлар. Баъзилар саккиз ойлигида, баъзилари ун ойликда, баъзилари ун саккиз ойлигида эмизишдан ажратишни муносиб кўрадилар. Ҳақиқатан, болани эмизишдан ажратиш ҳақида бир муайян вақт бўлмайди ва бу боланинг соғлиғига қараб ҳузилиши ёки тухташи мумкин. Болани эмизишдан ажратгандан сўнг болага ҳазм қилиниши оғир бўлган нарсалар берилмайди. Балки сигир сути ва тухумнинг сариғи, шунга ухшаш енгил таомлар берадилар. Токи меъдаси бузилиб бола қийналмасин. Бола икки ёшга тулмагунча, шу қоидага риоя

этиш мақсадга мувофиқдир. Бола йиғласа дарров қулига бир бурда нон ёки ҳолва бериш ҳам туғри эмас.

Боланинг меъдаси касал булиши мумкин. Бола учун ҳаракат ва тоза ҳавода булиш фойдалидир. Бунни юқорида ҳам айтдик. Болаларни тоза ва ҳавоси яхши жойларда олиб юриш лозимдир. Лекин ёзда чақалоқ ун беш кунлик булмагунча, қишда эса эллик кунлик булмагунча уйдан чиқармаслик зарур. Янги туғилган бола ҳаводан тез таъсирланади. Тозалик ҳам одамнинг энг муҳим вазифаларидандир.

Темир йули қурилмагунча одамлар дунёнинг кўп ишларидан беҳабар эдилар. Ўз мамлакатларидан булак бошқа шаҳар ва миллатни кўрмагандилар. Ҳатто, баъзилар дунё фақат уларнинг юртларидан иборат деб уйлардилар. Худога шукур, жаҳолат ва нодонлик даври ўтди. Йуллар яқинлашди. Энди орамиздан одамлар ҳар томонга бориб келаяптилар. Улар озода шаҳар, кўча, уйларни, одамларни куриб бундай шаҳарларда касалликлар ҳам кам эканлигини билмоқдалар. Аксинча, қайси шаҳар ифлос ва аҳолисининг табиати ярамас бўлса, у ерда касаллик кўпроқдир. Туркистонимизда, хусусан, ёз пайтларида касалликлар авж олади. Бунинг сабаби ифлосликдир.

Кимки саломат яшашни хоҳласа, узини ва аҳли оиласини доим тоза тутмоғи зарур. Муслмонлар учун поклик диний амрлардан саналади. Шу бобда кўп оят ва ҳадислар мавжуд. Бу масалани биз «Раҳбари нажот»⁵⁰ номли китобимизда муфассал ёзганмиз. Азиз ўқувчиларга иккинчи марта азият бермасдан айтамикки, ифлослик ва бефаросатлик кишини турли касалликларга гирифтор қилади ва ёш болаларга кўпроқ таъсир қилади. Ўша бегуноҳ навниҳолларни, ҳаётимиз меваларини, чирк, ифлослик ва бепарволикдан муҳофаза қилиш бизнинг бурчимиздир.

Боланинг баданини, йўргаку кийимларини сийдик ва ахлатлари билан ифлос қилган бўлса, совун билан ювиб тозалашимиз лозим. Баъзи оналар, фарзандлари кийимига сийган бўлса ювмай, қайта қуришиб яна кийдирадилар. Сийдик ва ахлат заҳардир. Шунинг учун ҳам заҳарни бола баданига кийдириш, албатта, зарарлидир. Бундай ҳолатларда ҳам кийимни, ҳам болани ювиб тозалаш зарурдир. Йўргак, қўлбоғ, боланинг кийимлари доим пок булиб, умуман, чирк ва ифлослик гушмаслиги керак. Баъзи одамлар кийимнинг покизалиги ва тозаллиги унинг қимматига

боғлиқ деб уйлайдилар. Шунинг учун улар фарзандларига қимматбаҳо кийим кийдириб қўядилар. Бунинг натижа-сида болалар бора-бора узбилармон, молнараст ва мағрур бўлиб ўсадилар. Покизалиқдан мақсад бу эмас. Гудак ли-боси қандай матодан бўлмасин, тоза ва пок бўлса булади.

Маълумки, инсон нафас олиш билан тирик. Одам жами аъзолари билан нафас олади. Бундай нафас олишни та-библар ва ҳақимларимиз биладилар. Инсон терисида зар-рачадек тешиқлар мавжуд. Бу тешиқларни «масомат» дей-дилар. Одам ана шу терисининг тешиқларидан ҳам нафас олади. Агарда бу тешиқлар чиркдан ёпилиб қолса, уша жой одамнинг нафаси қайтганига ўхшаб нафас ололмай-ди ва ҳалок булади. Лекин бундай ҳаво йулларининг сиқи-лиши ва улиши доимий бўлмай, балки вақтинча булади. Еган ва ичган нарсаларимизнинг ҳаммаси баданимизда турмайди, балки бир қисми қон ва гуштга айланиб, бир қисми заҳарли ва зарарли бўлганидан чиқиб кетади. Чи-қариш йуллари ҳам ёпилиб қолса, одам ҳалок булади. Биз-нинг табиатимиз зарарли нарсаларни сийдик ва чиқариш йуллари билан даф қилади деб уйламанг. Бу чиқиндилар-нинг бир қисми уша теримизнинг тешиқларидан тер орқа-ли чиқиб кетади. Шунинг учун чангу губор баданимизга ёпишиб қотиб қолса, теримиз нафас ололмай қолади. За-ҳарли нарса булган тер ҳам бадандан чиқмайди. Бу ҳолат одамни тез ишдан чиқариб ҳалок қилади. Хусусан, жуда нозик булган бола нобуд булади. Бу балони даф этиш чо-раси баданни ювмоқликдан иборат. Оналар уз болаларни тез-тез чумилтиришлари, бола баданини ифлос қол-дирмасликлари лозим.

Мамлакатимизда чақалоқнинг бошидан жуда қурқа-дилар. Бундай қурқувда маъно ва асос ҳам йуқ. Янги ту-ғилган боланинг бошига бодом ёғини суртиб кейин тоза-лаб ювиш фойдали, мой боланинг бошидаги қазғоқ ва чиркни йуқ қилади. Фақат болани туқлик пайтида чумил-тирмайдилар. Овқатланишдан бир-икки соат кейин чумил-тириш яхшироқ. Чумилиб булгач, болани шамолламаслиги-га ва тумов булмаслигига ҳаракат қилиш лозим.

Юқорида арз қилган эдимки, тарбия уч хил булади деб: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Боланинг туғилган вақтидан то эмизишдан чиққунича ба-дан тарбиясининг даври булади. Бу даврда ақлий ва ахлоқий

тарбия биринчи даражали эмас. Аммо эмизиш даври тамом булгандан сунг ҳар қандай тарбиянинг даври бошланади. Ота-она эмизишдан чиққан даврдан бошлаб ҳам бадан, ҳам ақл, ҳам ахлоқ тарбияси билан машғул буладилар.

Бу қисмда боланинг туғилишидан сутдан ажратишгача булган даврда лозим булган қоидаларни бақадри ҳол ёздик. Энди эмизиш давридан чиққандан кейинги давр ҳақида суҳбат қиламиз.

Эмизиш давридан кейин бола саккиз ёшга киргунга қадар унинг тарбияси ота-онанинг вазифалари ҳисобланади. Шу даврда ота-она аҳамият берадиган жиҳатлар бу – овқатланиш, ухлаш, поклик, ҳаракат, муҳокама ва ахлоқ саналади.

Овқатланиш. Юқорида айтганимиздек, бола сутдан ажрагач, унга тез ҳазм буладиган овқат берамиз. Икки ёшга тулмагунча унга гушт бермаймиз. Айтишингиз мумкин:

- Ажабо! Шунча эҳтиёт ва таъкидлашнинг боиси нима?
- Гудакнинг ҳар хил касалликдан муҳофаза этиш.
- Агар биз сенинг насиҳатларингга қулоқ солсак, болаларимиз касалликлардан халос буладиларми ёки йуқ?
- Ҳам ҳа, ҳам йуқ.

Бу саволнинг жавоби ҳам ижобий, ҳам салбийдир. Яъни шунча эҳтиёткорликдан сунг болангиз касалликлардан бир даражада халос булади, лекин бошқа бир ишлар туфайли касаликка дуч келади.

– Жуда яхши, фарзандимизни касал қиладиган ишлар нима экан? – деб сурарсиз.

– Энг асосий сабаблардан бири, сизларга айтсам бу овқатдир.

– Ажабо, ҳозир айтдингки, овқат одамнинг тирик қолиши учун лозим, энди касалликнинг сабаби дейсан. Сенинг қайси сузларингни қабул қилайлик?

– Менинг айтганларимга диққат билан қулоқ солинг. Ақлу ҳикматга нимаики мувофиқ булмаса, уни қуйиб, фойдали томонни қабул қилинг. Ҳақиқатда ҳам овқат одам учун зарур, овқат емаслик улимга олиб келади. Лекин овқатланишда тарбия ва махсус интизом булмаса, бунинг оқибати ёмон булади. Зотан ҳамма нарсада шундай. Коинотда фақат зарари булган нарса йуқ. Нимада бир фойда булса-ю, билмасдан уни истеъмол қилсангиз, албатта зарар курасиз. Овқат ҳам шу тарздаги нарсалардан булади.

Овқатланиш зарур, фойдаси кўпдир. Яхши истеъмол қилиш шарти билан булса ҳеч зарари бўлмайди. Овқатланишнинг яхши тартиби қандай?

Болангизни овқатлантиришда икки жиҳатни эсингиздан чиқарманг. Аввал интизом ва иккинчиси кифоя. Худованди карим одам жисмини бир улкан фабрикага ухшатиб яратган, ҳар бир иш учун бир қанча машина ва филдиракларни ясаган. Масалан, баҳсимизнинг мавзуси булган овқатланишни оламиз. Болангиз бир луқмани идишдан олиб оғзига солиши билан биринчидан тишлари хизматни бошлаб луқмани майдалаб ташлайди. Луқмани чайнаш жараёнида оғиздаги безлардан биридан сув чиқиб, луқмага аралашади ва кимё қоидаларига биноан уни ҳал булишига ёрдам беради. Бу дорини луоб ёки тупук дейсизлар. Тил бу луқмани йиғиб олиб ошқозонга юборади. Ошқозонда ҳам унинг деворларидан бошқача сув чиқиб аралашади. Бу сувни тиббий тилда ошқозон ишқори дейдилар. Бу сув таомни кимё қоидасига биноан батамом узгартиради. Кейин ошқозондан таом ичакларга утади. Баданга керак булмаган бир қисм таом чиқиш йуллари билан бадандан чиқиб кетади. Баданга зарур булган бир қисм таом қонга утади. Нафас йуллари билан кирган ҳавога аралашиб ҳароратни ташкил қилади. Тоза булиб ингичка томирлар билан гуштлар таркибига утади ва гуштга айланади. Шу тафсилот сизларга овқатнинг фойдаси ҳақида маълумот берди, яъни овқат кўп узғариш ва ҳазм булиши натижасида қонга аралашиб яшашга лозим булган энергияни ҳосил қилади ва ҳам гуштга айланади. Таомнинг майдаланишига тиш, тил, сулак безлари, сулак, балғам, ошқозон, меъда ва ичак иштирок этиб, хизмат қилар экан. Шуларнинг ҳаммаси ҳазм асбоблари деб айтилади.

Тартиб ва интизомсиз овқат ейиш, бир овқат ҳазм булмай кетидан бошқа овқатни истеъмол қилиш ҳазм асбобларининг ҳаракат тартибини бузади. Бир овқат ҳазм булмасдан бу асбоблар устига кетма-кет вазифалар тушади. Шу сабабдан ҳазм асбоблари интизом ва тинчлик юзини кўрмай, бора-бора чарчаб қоладилар ва вазифа ҳамда хизматларини ҳал қилолмай ожиз қоладилар. Бинобарин, фарзандингиз аста-секин овқатланишдан қолади, таомни ҳазм қилолмай иштаҳасиз бўлади. Кўнгли ҳеч нарса тусамайди. Зурлаб овқат берсангиз ҳазм қилолмайди. Бориб-бориб кам

ейишдан баданидаги ёғни сарфлайди-да, куч-қуввати ка-
майиб касал бўлади. Бундай хасталикнинг олдини олиш
учун овқатланишдаги интизом ва тартиб лозимдир.

Болангиз истеъмол қиладиган бир суткалик овқатни
тўртга бўлинглар: бир қисмини эрталаб унга беринг, яъни
қуёш чиққандан сўнг жигарпорангизга бир бурда нон би-
лан сут ёки чой беринг. Икки бўлагини кундуз куни бе-
ринг. Кундузги овқат кечки овқатдан кучли бўлиши ло-
зим, яъни ёғли кабоб, палов ёки бошқа тансиқ таом бўли-
ши яхши. Тунда ҳам енгилгина овқат бериш мумкин. Им-
кон булса суяқ овқат, мева, нон билан чой кифоя қила-
ди. Шу ерда шуни ҳам айтайки, жигарпорангиз кам ейишга
ҳам, куп ейишга ҳам одат қилмасин. Ҳамма овқатнинг кам
ёки ҳаддан куп бўлишига йул берманг, булга диққат
қилинг, овқат кифоя қиладиган даражада булсин. Оврупо
табиблари бир хил хулосага келганлар: кам ейиш одамни
кучсиз қилса, куп ейиш кишини заиф ва танбал қилади.
Боланинг таом вақтида, таомдан кейин сув ичишга май-
ли куп булади. Бола қанча сув ичса беринг, лекин унга
зарар етказмасликни ҳам уйланг.

— Ажойиб-ку! Қандай зарар қилади? — дерсиз.

— Ана холос! Яна сўзимни эсингиздан чиқардингиз-
ми? Нотўғри истеъмол қилинган нарса, албатта, зарар
қилади, хусусан сув... Ҳозирги табобат илми ҳар бир ка-
салнинг уруғи мавжудлигини исбот қилган, бу тухумлар-
ни микроскопсиз куриб бўлмайди. Ана шу зарраларни та-
библар тилида «микроб» дейдилар. Бу микробларнинг ак-
сари сувда яшайди. Агарда шундай микробли сувни фар-
зандингизга берсангиз уни касал қилади. Бу масалани мен
«Раҳбари нажот» номли китобимда ёзган эдим. Бу ерда
шуни эслатиб ўтмоқчиманки, бу балонинг иложи сувни
қайнатишдадир. Мен қайта-қайта шуни такрорлайманки,
мамлакатимизнинг сувлари ичишга ярамайди, чунки улар
микроб билан тўла. Қабристон ва ҳожатхоналардан узоқда
булган сувлардан ёки қудуқлардан сув олиб, аввал уни
қайнатиб, кейин истеъмол қилинг. Бу қайнатилган сувни
ҳам эскирттирмасдан ҳар кунгисини шу куни ишлатиш
лозим.

Уйқу. Юқорида айтганимиздек, инсоннинг танаси бир
фабрикага ўхшайди. Ҳар томонида машина ва чархларга
ўхшаган аъзолари бор. Бу аъзоларнинг ҳар бири муайян

вазифа ва хизматларни бажаради. Шунинг учун ҳам бир кеча-кундузда шу аъзолар бир муддат дам олмасалар, секин-аста ишдан чиқади. Улар учун энг яхши истироҳат тури уйқудир. Инсоннинг ақли, мияси, асосан, ухлаганда дам оладилар. Уйқусизлик ва кам ухлаш одамни заиф ва иштаҳасиз қилади. Мияни ҳолсизлантириб жинниликка гирифтор қилади. Фарзандингиз туққиз ёки туққиз ярим соат ухлаши шарт. Шунга диққат қилингики, кечани уйқусизлик ва кундузни уйқу билан ўтказмасин. Бола вақтли ухлаб, барвақт туриши лозим.

Поклик. Дунёда ҳеч бир дин ислом динидек тозалikka амр қилмаган. Ислом тозаликни имоннинг бир қисми деб қарайди. «Ан-назофату мин ал-имони» — «Поклик имондандир» деган оят бунга далилдир. Тиб илмининг одамлари тозалikka даъват этади. Юқорида айтилган микроблар чиркин ва ифлос жойларда жам булиб яшайдилар. Агарда уларни микроскоп орқали курсангиз, айнан ифлос жойда микробларни кўрасиз. Бола кийим-кечакларининг тозалигига аҳамият беринг, ювилмаган ва ифлос идишларда уларга овқат берманг. Касал жойга уларни олиб кирманг. Бола беморнинг пиёла ва косаларидан овқат емасин. Хусусан, қизамиқ, чечак, дифтерия, сил касалликларига чалинган беморлар олдига олиб борманг. Бола касалланса, тезлик билан дўхтирга курсатиб даволанг. Пайғамбар ҳазратлари буюрадиларки: «Ҳафтада бир маротаба ғусул қилиш ҳар бир мусулмон учун фарздур», — деб. Сиз мусулмонсиз, фарзандингизнинг ҳам Аллоҳ томонидан фарз булган амрини бажаришига ҳаракат қилинг, яъни ҳафтада бир марта ҳаммомга юборинг ёки уйда чумилтиринг. Агарда бола ёшлигидан бундай ишларга урганиб қолса, улғайгандан кейин ҳам озодалиги ва поклиги билан одамлар ичида эътибори ошади.

Ҳаракат. Баъзилар фарзандларини зурлик билан, жаҳлу ҳақорат билан уйдан кучага, ҳатто уйнашга ҳам чиқармайдилар. Бола бу амрга итоат қилиб, уйдан чиқмай юрса, «одобли бола» дейдилар. Бундай одамларнинг ҳаракати хатодир. Ҳавоси оғир булган уйларда узоқ вақт булиш, ҳаракат қилмаслик, ҳатто уйнамаслик куп касалликларга сабаб бўлади. Бола дангаса ва ишбилмас булиб ўсади. Хилватга ўрганган бола улғайгандан кейин ҳам хонадан чиқмайди, одамларга қўшила олмайди. Бир жойда камҳара-

кат бўлиб утириш одамни ҳам заифлаштиради. Ваҳоланки, баданнинг роҳати ҳаракат саналади. Диққат қилган булсангиз, саҳрода усган одамлар сизлардан кучли, темирчининг кукраги сизникидан катта ва бақувватдир. Уларнинг аъзолари сизларникидан кўп ҳаракат қилади. Боланинг югур-югуришида, уйнашида ҳеч қандай зарар йўқ. Бир жойда ҳаракат қилмасликда кўпроқ зарар бор. Ҳаракат вақтида танада қон югуради, иштаҳа очилади, баданга қувват кириб қалбни очади. Оврупо мактабларида болаларнинг ҳаракати дарслардан кам эмас. Бинобарин, Оврупо одамлари биз мусулмонлардан анча чаққон ва ишга яроқлироқдирлар.

Шу ергача мен ота-оналарнинг вазифаларига кирган фарзанд бадантарбияси ҳақида мухтасар баён қилдим. Дарҳақиқат, агарда одамзотнинг аксар ҳайвондан фарқи булмаганида, унинг камол топиши фақат бадантарбияси билан чегараланиб қоларди. Мен ҳам бола тарбияси ҳақидаги баҳсни шу ерда тугатардим. Лекин одам ақли ва фикрлаши билан бошқа жонзотлардан ажралиб туради. Одамнинг камол топиши учун бадантарбия билан бир қаторда ақлий ва ахлоқий тарбия ҳам шартдир.

АҚЛИЙ ТАРБИЯ

Ақлий тарбия, яъни одам ақлини тарбиялаш бу одам зеҳни, ақл-идрокини камолга етказишдир. Одам ақлининг камоли нимада? Яхши билмоқ, яхши урганмоқ ва мукамал фикр қилмоқдир. Одам иш қилишдан олдин уни хаёлига келтиради, уйлайди, фикр этиб кейин амал қилади. Ана шу тафаккурни, зеҳн ҳаракатини «муҳокама» дейдилар. Одам ақлининг кучи ва заковати билан то муҳокама этиб қарор қилмаса, бир ишни бошлаб ёки бирор ишни тухтата олмайди.

Бу масалани бир-икки мисол билан тушунтириб бераман. Мана ҳозиргача мен жойимда ўтириб ёзиш билан машғул эдим. Лекин бирдан туриб дастурхон устига келдим. Нима учун? Менинг ичимда бир майл пайдо бўлди. Бу ҳолатнинг «очлик» эканлиги менга олдиндан таниш эди. Миямга «мен очман» деган фикр келди. «Ҳар бир оч одам овқатланиши лозим», — деган қарордан сунг «мен бирон нарса ейишим даркор», — деган хулосага келаман.

Иккинчи мисол. Фалон дўстимнинг уйига бориб суҳ-

бат қилмоқчи бўлдим. Борсам эшиги очиқ. Кириб дустим-ни ухлаган ҳолатда кўрдим. Уни чақирсам турмади. Яқинлашиб қарасам, ранги рўйи оқарган, нафас олмаяпти, қон томири ҳаракатсиз. Олдиндан менга бу ҳолатнинг ўлим ҳолатлиги маълум эди. Мен ҳам шундай хулосага келаман, яъни дустим улган экан.

Учинчи мисол. Ярим кечада уйда китоб мутолааси билан машғул эдингиз. Бирдан «ўғри келди» деб, тулпончани олиб чиқасиз. Шунда том устида бир бегона одамни куриб унга ҳамла қиласиз, у кимса қочиб кетади. Сиз уйда утирган эдингиз. Ҳеч кимни кўрмадингиз-ку, қандай қилиб «ўғри келди» деган қарорга келдингиз? Чунки қулоғингизга томдан бир овоз эшитилди. Сизга одамнинг қадам ташлаш овози маълум эди. Бу товуш шунга ухшаганидан «томда одам юрибди» деган қарор келди. Шунингдек, ярим тунда фақат ўғрининг томда юриши сизга маълум эди. Бинобарин сиз дарров, «бу одам ўғри» деб қуролингизни олиб ташқарига чиқасиз.

Ана шу уч мисол ҳаёлимизда муҳокама бўлди. Шу учала муҳокамани мантиқ асосида қисмларга ажратиб тадқиқ қиламиз. 1. «Мен очман». «Ҳар бир оч қолган одам таом ейиши керак». «Мен овқатланишим лозим». 2. «Бу дустимнинг ранги учган, нафас олмайди, ҳаракати йуқ». «Ким шундай ҳолатда бўлса, у улгандир». «Бу дустим улибди». 3. «Бир одам томда оёқ учида юрибди». «Кимки шундай юрса ўғридир». «Бу одам ўғри экан».

Кураяпсизки, бу уч мисолнинг ҳар бири уч гапдан иборат. Бу гапларнинг ҳар бири ҳукм дейилади. Бир қарорга келишдан олдин биринчи ва иккинчи ҳукм бизга маълум эди. Энди қарорга келишимиз учун онгимиз биринчи ва иккинчи ҳукмни махсус тартибга солиб, кейин учинчи қарорга утади. Ана шу учинчи хулоса бизнинг қароримиздир. Туғри ҳукм чиқариш учун учта шарт мавжуд. Биринчиси – иккита туғри ҳукм, иккинчиси – тартиб, учинчиси иккала маълум ҳукмдан учинчи туғри қарорга ўтиш. Биринчи шарт исбот, иккинчиси фикрнинг туғри келиши ва учинчиси қарор дейилади.

Ташқи маълумот манбалари. Менинг баснотимдан шу маълум бўлдики, исбот, яъни маълум ва туғри ҳукмларни билмоқ демакдир. Одам ўз маълумотларини қаердан ва қайси воситалар билан олади? Энг кўп маълумотларни

одам ташқаридан узининг бешта асосий аъзолари орқали олади. Буларни беш ҳис аъзолари деб айтилади. Улар: кўз, қулоқ, тил, бурун ва тери. Нарсанинг рангларини, ҳажмини, яқин-узоқлигини, яхши-ёмонлигини кўз билан куриб биламиз. Овознинг паст ва баландлиги, йўғон ва майинлигини қулоқ билан, ҳидни бурун, мазани тил орқали, қаттиқ, юмшоқ, иссиқ, совуқни тери аъзоларимиз орқали билиб оламиз.

Лекин бу ҳиссий аъзоларимиз бир қисм маълумотни бизга берса ҳам, ҳар доим туғри ва аниқ маълумот бермайди. Баъзан ҳиссий органларимизнинг бири касаллик натижасида ўз хизматини бажара олмай қолади ёки хато қилади. Масалан, кўз кур булади ёки нарсани инкита курсатади ва ҳоказо. Бинобарин ана шу бешта ҳиссий аъзоларни яхши тарбия этиб, уларни ҳар хил касалликлардан сақлаб камолга етказиш лозим. Бола кўзларини ҳар хил чангу губордан тозалаши, уларни кучли ёруғлардан эҳтиёт қилиши лозим. Баъзан болалар уйин учун кўзларининг милкини тескари қилиб қайилтирадилар, бунга йўл бермаслик керак. Баъзи уйинлар эса боланинг куриш қобилиятини оширади (нишонга олиш ва бошқа уйинлар). Бола қулоғини ҳам ювиб, тозалаб туриши керак. Баъзан шухлик қиламан деб боланинг қулоғига бақариш зарар. Бундай ишларни уларга ман этиш шарт. Боланинг таъм ҳиссининг соғлиги учун тамаки чекишни қатъиян ман этиш зарур. Шундай қилиб, боланинг ҳар бир ҳиссий аъзоларини соғлом сақлаш лозим. Лекин шу аъзоларни камолга етиштириш мактабнинг вазифасидир. Бинобарин, бу рисолада мен бу ҳақда ёзишни муносиб кўрмадим.

Энди яна бир масала қолди. Демак, одам бир қисм маълумотни ташқаридан узининг бешта ҳиссий аъзолари орқали олар экан. Лекин қандай кайфият билан олишимизни билмаймиз. Мен ана шу ҳақда баён қиламан. Худованди карим одам жисмида шундай томирларни яратганки, уларни асаб толаларини деб атайдилар. Бу асаб толалари кўздан, қулоқдан, оғиз ва бурундан, териларимиздан ҳиссиётимизнинг маркази, яъни мияга боради. Бир жойдан овоз чиқса, ҳаво орқали у келиб уша ҳиссиётимизнинг толаларига таъсир қилади. Бу садо таъсири асаб толалари орқали мияга етиб унга ҳам таъсир қилади. Натижада садони эшитамиз. Энди келинг, «чойнак» деган

сузни олиб бу маънони шарҳлаймиз. Масалан, сизга биров «чойнак» деган сузни айтди. Шу овоз қулогингизга чалинганда таъсири мияга ҳам етиб боради. Биринчидан, сиз бу одам «чойнак» деган сузни айтганини билдингиз. Лекин сизнинг билимингиз бу билан чегараланиб қолмайди. Чойнак сузини эшитганданоқ, унинг нималигини ҳам тасаввур қиласиз. Уша заҳоти, «доира шакл дастаси булган ва жумракли нарса, ичига чой солиб ичадиган идиш» кўз олдингизга келади. Бу хулосага қандай келасиз? Уша садодан билдингизми? Йўқ, балки бу маъно сизга бошқа жойдан маълум эди, сиз чойнакни кўрган эдингиз. Сиз шу идишни кўрганда, унинг сурати куз томирлари орқали миянгизга етиб боради. Кўл билан ҳам чойнакни ушласангиз қаттиқлиги ҳақида ҳам миянгизда маълумот бор. Шу сузнинг садоси қулогингизга чалинар экан, унинг сурати, қаттиқлиги, талаффузи бир вақтнинг ўзида миянгизга етиб боради. Учала маълумотни бир вақтнинг ўзида оласиз.

Шундай қилиб, бу маъно учта ҳиссий аъзоларингизга такрор таъсир қиладики, энди биттасини эшитсангиз қолган иккаласи ҳам сизга аён бўлади. Шунинг учун чойнак номини эшитганда унинг шаклу шамойили ҳам кузингиз олдига келади. Лекин одам шу ерда ҳам хато қилади. Масалан, сиз бир дўстингизнинг келишини билиб, уни уйингизда кутиб утирибсиз. Ташқаридан келган ҳар қандай товуш гуёки дўстингизнинг товушидек туюлади. Бир оз ўтмасдан бу садо бошқанинг овози эканини билиб оласиз. Ёки биров кечаси чўлдан ўтаётир. Унинг хаёлига кўпроқ ўгрилар келади. Бу ҳолда дарахтнинг сояси ҳам унинг назарида қуролланган қароқчидек куринади.

Бошқа киши эса, кечаси уйқусидан уйғониб тепасида бир оқ ва жунли нарсани куради-да, уни жин ёки пари деб гумон қилади. Агарда журъатсиз бўлмаса, жойидан туриб, ақлу ҳушини йиғиб, у нарсанинг ғойиб бўлишини куради, яъни ҳеч нарса йўқлиги унга маълум бўлади. Аммо журъатсиз одам бўлса, қўрқиб касал бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ана шу учта ҳодисада баён қилган хато маълумотлар «хатон ҳусн» (яъни суратнинг хато кўриниши)дир. Мен учинчи мисолдаги хатони тушунтирсам-да биринчи ва иккинчи гумонларни узингиз қиёс қилиб билиб оласиз. Киши уйқудан уйғониб бир оқ нарсани кура-

ди. У олдин ҳам баъзан кечалари жин ва парилар одам кузига шу шаклда намоён бўлишини эшитган эди. Уйқудан уйғонган одам девор сояси ёки шаклни, ой шуъласи таъсиридаги суратларни дарров пайқай олмайди. Натижада унинг зеҳнида хато тасаввур пайдо бўлади. Нима нарса эканини билолмай жин ва пари деб қабул қилади. Агарда ақлу ҳушини йиғиб аҳамият берса, ҳеч нарса бўлмаганини кўради. Болангизнинг ақли шундай хатолардан холи бўлиши учун уларнинг диққатлари ва зеҳнларини чуқур ва жиддий бўлишига ўргатинг. Яъни болаларга шундай тарбия берингки, кўрган, эшитган, нарсалари устидан тез хулоса чиқармай, балки бир оз ақл юргизиб ва диққат қилсинлар. Шундай қилиб, ҳиссий аъзоларингиз орқали атрофдан оладиган маълумотларни ташқи маълумотлар дер эканмиз.

Ички маълумотлар. Бизнинг маълумотларимиз фақат ташқаридан бўлмай, балки ичкаридан оладиган маълумотлардан ҳам иборат. Масалан, биз оч қоламиз, ғамгин бўламиз ва ҳоказо. Лекин бу ҳолатларни биз кўриб, эшитмаймиз. Уларни ичдан ҳис ва идрок қиламиз. Ҳар бир ташқи маълумотга бир ички маълумот, яъни идрок лозимдир, бўлмаса ташқи маълумотдан ҳеч қандай фоида бўлмайди. Масалан, сиз овозингизни баланд қилиб менга бир нарса дейсиз. Овоз менинг қулоғимдаги томирларга таъсир қилганда мияга боради. Мен бу садони эшитганимда ўзимни идрок қилиб, борлигимни ҳис қиламан. Аммо ўзимни идрок этмасам сизнинг сўзингиз менга бир пул! Бу масалани бир-икки мисол билан шарҳлаб бераман.

Баъзи котиблар ёзиш вақтида қаламни оғизларида тишлаб олиб бошқа иш билан машғул бўладилар-да, кейин яна ёзмоқчи бўлганда, қалам қидиришга тушадилар, жойларидан туриб ҳамма томонга қараб қаламни тополмай жаҳллари чиқади... Бир вақт оғизларидан қалам ерга тушади... Қалам тишланганда қалам лабларидаги ҳиссий томирларга таъсир қилиб, мияга ҳам етиб борган эди. Лекин бу таъсирни котиб идрок қилмасди. Шунинг учун ҳам қаламнинг таъсирида фоида йўқ эди. Ажабо, нима учун бундай. Чунки қаламни оғзига олганда диққат қилмаган эдилар.

Бозор ўртасидан бирор хаёл билан ўтсангиз, у ердаги ҳамма нарсани кўрасиз. Лекин қайтиб келиб ўйлаб курсан-

гиз, бирон нарса ёки бирор кишини эслолмайсиз. Нимага шундай? Чунки бозордан утаётганда назарингиз диққат-сиз эди, атрофга диққат ва аҳамият бермасдан келгансиз.

Ана шундай ички маълумот «ғайриихтиёрий диққат» деб айтилади, яъни бу маълумот булса ҳам идрок доирасига кирмаган саналади. Маълумот идрок доирасига кириши учун маълумот олиш жараёнида диққат қилиш лозим. Олдинроқ айтганимдек, бола эшитган ва кўрган нарсаларига диққат қилишга аҳамият бериш лозим. Аммо ғайриихтиёрий идрокни батамом йуқ қилиб булмайди.

Бундай хусусият ҳар бир одамда ҳар хил даражада мавжуд булиб унинг феълу атворига катта таъсир қилади. Масалан, сиз бировнинг мурувватсизлиги, инсофсизлиги ва хиёнатлари ҳақида кўп эшитасиз. Бу одам ҳақидаги салбий хабарлар, албатта, хотирингизда бир из қолдиради. Энди унинг номини эшитсангиз ёки узини кўрсангиз, нафратланиб унинг ёмонлиги ҳақида ҳукм чиқарасиз. Кўпинча бундай ҳулосанинг сабабини билмайсиз, чунки у ҳақда эшитган ҳикоялар эсингиздан чиққан булади. Лекин уларнинг таъсири (яъни ғайриихтиёрий идрок) миянгида қолган булиб, шундай ҳукм чиқаришга сабабчи булади.

Бола тарбияси жараёнида шу хусусиятни ҳисобга олиб, эртак орқали булса ҳам уларга доим фидокор одамлар ҳақида, мурувватли шахсларнинг феъллари ҳақида, мумин ва Аллоҳдан кўрқувчи одамлар ҳақида ҳикоя қилиб, яхши амалларнинг фойдасини эслатиб ўтиш лозим. Деву пари, жин ва чулу биёбон алвастилари ҳақидаги қиссаларни болаларга айтманглар. Ёмон хулқ ва ишёқмасликнинг зарарлари ҳақида болаларга айтиб бериш ва зеҳнига буни жойлаш ота-она учун вожибдур. Бундай қисса ва ҳикоялар вақт ўтиши билан эсларидан чиқса, таъсири зеҳнларида қолади ва ҳаётларига катта таъсир курсатади.

Мактаб болаларига ишқий ва майни мақгайдиган китобларни тавсия қилмаслик туғридир. Модомики, ғайриихтиёрий идрок сизнинг ҳаракат ва хулқ-атворингизга таъсир қилар экан, баъзан сизни хато йулга солиб зарар етказиши мумкин.

Бу масалани бир мисол билан тушунтираман. Падари бузрукворингиз пахта тижоратининг зарари ҳақида сиз билан суҳбат қилиб, ҳар замон фалон нодон, писмадон аҳмоқ булиб бор-йўғини пахта савдоси йулида йуқ қилди,

деган. Албатта, отангизнинг сузлари зеҳнингизга таъсир қиларди. Бугунги кунда бу ҳикоялар эсингиздан чиққандир. Мен қатъий далиллар билан бу йили пахта савдоси сизга фойда келтиради десам, рад қилмайсиз ҳам, қабул ҳам қилмайсиз. Бунинг сабабини сурасам айтолмайсиз ва шу фикр билан пахта тижоратидан қолиб, катта даромаддан маҳрум бўласиз. Аммо нафс ва зеҳнингизга бир оз аҳамият бериб тадқиқ қилсангиз, бу ишингизнинг сабаби уша қиблагоҳингизнинг сузларидан келиб чиқишини билиб оласиз. Шу билан гаплар энди қолиб кетганига ишониб, пахта тижоратига утасиз ва фойда ҳам оласиз.

Болани ҳам ёшлигидан узининг шахсияти ва зеҳнига диққат беришга ургатиш керак. Бола қандай иш қилмасин «нима иш қилдинг?», «нима иш қиласан?», «нимага қилдинг?», «нимага қиласан?», «қайси мақсадда қилдинг?», «қайси мақсад учун қиласан?» деб ширин сузлар ва очиқ чеҳра билан сураш уларни нафс тадқиқига ургатади.

Эсда сақлаш ва хотира. Маълумотларимиз хоҳ ташқи, хоҳ ички бўлсин миямизга таъсир қилгандан сунг анча муддат сақланиб қолади. Масалан, мен кеча сизнинг сузларингизни эшитган эдим. Яъни гап қулогим ва кўзим орқали миямга таъсир қилган эди. Бугун сизни кўрмасам ва сузларингизни эшитмасам ҳам, кечаги таъсиридан уни идрок қиламан. Курнадики, миям сизнинг сузларингизни ёдлаб олган экан. Бугун эса мен уларни хотирамга, хаёлимга келтираман. Одамнинг ана шу иккала қобилиятини «эсда сақлаш» ва «хотира» деб атайдилар. Эсда сақлаш ва хотира одам ҳаётида ута зарурдир. Шоҳдан гадогача, олимдан бир мактаб боласигача эсда сақлаш ва хотирага муҳтождирлар ва уларнинг ёрдамида ишларини бажардилар. Агар мен кеча ўқиган китобим, қилган ишларим, қурган нарсаларим, эрталаб қилган муомалаларимни, бир муддат олдин эшитган сузларни ҳозир эслай олмасам аниқки, ҳолим войдир!

Хотиранинг қай даражада муҳим эканини шу баёнимдан билдингиз. Лекин ана шу қобилият — эсда сақлаш ва хотирлаш қобилияти ҳар доим бир хил даражада зоҳир бўлмайди, баъзан нуқсонли бўлади. Баъзи одамларга иш буюриб, минг таъкид қилсангиз ҳам, бажариш икки соат утмасдан хотираларидан кутарилади. Уларнинг шу ҳолатлари хотираларининг нуқсонидандир. Болалар ҳофизала-

ри ва хотираларини ёшлигидан тарбиялаш, уларни камолотга етказиш жуда ҳам зарурдир. Лекин бу вазифа, асосан, мактаб муаллимлари зиммасига тушади. Ота-оналар болаларга кайф берадиган нарсаларни тамоман ман этишлари, болалар турган хоналарни назорат қилишлари лозим. Бундан ташқари одам руҳини тарбиялаш учун кўп имкониятлар мавжуд. Уни ҳам тарбиялаш лозим. Лекин буларнинг ҳаммаси мактаб ва ўқитувчилар вазифаси бўлгани учун бу ерда зикр қилинмади.

Муҳокама. Одам ташқи, ички маълумотларни йигиб олиб, ёд олиб, хотирасига келтиришга қодир булади, яъни бошланғич маълумотга эга булади. Уни биз ҳукм чиқариш учун лозим бўлган биринчи шартнинг соҳиби деб айтаемиз. У хоҳлаган вақтда маълумотини муайян тартибга солиб, янги маълумотни қўлга киритади. Масалани имкон қадар тушунтириб берай. Бир одам тарих илмига жуда майли бор ва тарихий китобларни кўп мутолаа қилади. Шу сабабдан у фалон ва фалон миллат бир муддат саодат ва бахтга эришиб, жаҳолат ва узаро адоват сабабларидан тарқалиб кетганларини кўради. Аммо фалон ва фалон халқ ва миллат илм ва бирлик билан инқироз ва тарқоқликдан нажот топганлар. Шу билимлардан у икки асосий хулосага келади: биринчиси, «қайси миллат жаҳолат ва адоватга мубтало бўлса, улиб нест-нобуд булади». Иккинчиси, «қайси миллат ҳалокат ва тарқоқликдан халос бўлмоқчи бўлса, унга илм ва бирлик лозим». Шундан сўнг у бизнинг миллатимиз аҳволини текшириб кўралики, «миллат жаҳолат ва узаро адоватга мубтало бўлган». Бу ҳукминини юқоридаги хулосалари билан солиштириб, жамлаб: «Миллатимиз жаҳолату нифоққа гирифтор бўлган», – деган қарорга келади. Қайси миллат жаҳолатга мубтало бўлса, тарқоқликка учраб ҳалок булади. Бу иккала ҳукмдан олдин билмаган хулосага келади: «миллатимиз тарқоқ ва ҳалок бўлаётир». Ва бундай ҳукмдан тарихчи жуда хафа бўлиб, агар миллатпарвар бўлса, жасорати етса, миллатига нажот бериш чораларини қидиради. У, «миллатимиз нажотга талабгор», деган хулосага келади.

Бу ҳукминини хулосага қўшиб, «миллатимиз нажотга талабгор», «қайси миллат нажот истаса, унга илм ва бирлик лозим», деган ҳукмга келади. Кўрганнингиздек, икки-та маълум ҳукминини тартиб билан жойлаштириб янги ҳукм

чиқарамиз. Ана шу муҳокама дейилади. Олдинроқ айтганимдек, шу муҳокамани беҳато ва бенуқсон булиши учун учта шарт бажарилиши лозим. Булар: исбот, муҳокама ва қарор. Исбот қандай ҳосил бўлишини ҳали баён этдим, яъни боланинг туғри маълумот олиши ва шу жараёнда ота-онанинг вазифаларини ёздим. Аммо бола улғайгандан сўнг туғри муҳокама ва қарорга эга булиши учун нима қилиш керак, уларни қандай тарбиялаш лозим? Бу муҳим вазифалар, тамоман, мактаб ва ўқитувчилар зиммаларида бўлса-да, ота-оналар ҳам бунга аралашинлари зарур. Ота-она болага бир ишда туғри нул курсатмоқчи бўлсалар ҳам, бир ишни ман қилсалар ҳам далил ва сабаблар билан тушунтирсинлар.

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

Зикр қилинган учта тарбиянинг энг муҳими ахлоқий тарбия ҳисобланади. Ўзингиз хоҳлаганингизча болангизнинг ақлий ва бадан тарбияси билан машғул булишингиз мумкин ва қўлингиздан келгунча уни доно ва бақувват қилинг. Лекин ахлоқий тарбия талаб даражасида бўлмаса, ақли ҳамда жисмоний кучини ўзи ёки атрофдагилар зарарига ишлатади. Бинобарин, боланинг ақлий ва жисмоний тарбияси самарасиз қолмаслиги учун фарзанднинг ахлоқий тарбияси билан жиддий шугулланиб кўп ҳаракат қилиш лозим.

Ахлоқий тарбия — одам ахлоқини камолга етказиш демакдир, яъни одамни шундай тарбия қилиш керакки, феъли ва амали ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойдали ва манфаат келтирадиган бўлсин.

Бошқача айтганда, одамнинг феълу хуви ва ҳаракатида яхши фазилатларни тарбиялаш демакдир.

Ихтиёрий феъл ва ҳаракатлар. Одам томонидан содир буладиган амал ва ҳаракат икки қисмга бўлинади: ихтиёрий ва ғайриихтиёрий. Масалан, ғазабланган ҳолда бировни суксангиз, уриб майиб қилсангиз, кейин жаҳдан тушиб, қилган ёмон ишингизни тушуниб: «Нима қилай? Беихтиёр мен шу ишни қилдим?!» — дейсиз. Лекин бу тариқа ишлар ҳам ихтиёрий булади ва уларни ҳиссиётга асосланган амаллар деб атайдилар. Табиий амаллар деган ғайриихтиёрий амаллар ҳам мавжуд, лекин у бизнинг мавзуимизга алоқаси йўқ.

Ихтиёрий амал ва ҳаракатлар шундай ишларки, уларни қилишга ихтиёримиз ва иқтидоримиз етади, фойда ёки зарарини билиб қиламиз ёки қилмаймиз. Биз қилаётган кўп ишлар ва ҳаракатлар, менинг назаримда, ҳатто, ўша эҳтиросли амаллар ҳам оз бўлса-да ихтиёрдан холи эмас (бунга ҳали мен кейинроқ изоҳ бераман). Ана шу ихтиёрий феълларимиз сабаб баъзиларимиз салоҳиятлилик сифатига, баъзиларимиз бузғунчилик сифатларига эга бўлиб қоламиз. Ҳар томондан бошимизга тушадиган жазо, мукофот, таҳсин ва танбеҳ ихтиёрий ишларимизнинг натижасидир. Фалон одам яхши одам, яъни ўзига ва ўзгага фойда келтирадиган ишларни ихтиёрий равишда қилади. Писмадон эса ёмондир, чунки ўзига ва бошқаларга зарар келтирадиган амалларни қилади. Одамни яхши одам қилиб тарбиялаш, яъни уни яхши ахлоқ эгасига айлантириш ихтиёрий феълларини тuzатиб фойда келтиришга айлантириш демакдир.

Мен энди ихтиёрий амалларни тuzатиш сабаблари ва йулларини тадқиқ этиб баён қиламан. Ҳар қандай ихтиёрий ҳаракатимизни аввал тасаввур қиламиз, фойда ва зарарларини ўйлаб қилиш ёки қилмаслик қарорига келамиз. Агарда фойдаси зараридан кўп бўлса, қилишга, лекин зарари фойдасидан ошса қилмасликка қатъий қарор қиламиз. Демак, иродамиз ва ихтиёримиз беш ҳолатнинг натижасидир: тасаввур, муҳокама солиштириш, қарор ва ижро. Шундай қилиб, одамнинг феъли ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳимизнинг беш ҳолати мавжуд ва биз уларни тарбиялашимиз лозим экан. Буларни қандай тарбиялашимиз керак? Мен буни тушунтираман.

Феълларнинг тамойиллари ва тарбияси. Баъзи одамлар ҳамиша ўзларига ва бошқаларга фойда ва манфаат келтирадиган ишлар (масалан, илм олиш, ёрдам бериш)ни тасаввур қилиб ўйлаб юрадилар. Миялари зарарли ишлардан ҳам холи эмас. Лекин зеҳнларида бу ишлар хусусида муҳокама қилиб, зарарли ва фойдали ишларни солиштириб зарарлигини қилмайдилар. Баъзилар бутунлай аксинча ҳаракат қиладилар. Улар ҳамиша ёмон ва зарарли ишларни тасаввур қилиб, муҳокама жараёнида фойдали ишлар зарарли, зарарли ишлар фойдали бўлиб туюлади-да ва яхши ишларни қилмай ёмон ишни қилишга қарор қиладилар. Ажабо, иккала гуруҳда ҳам тасаввур, муҳокама ва

солиштириш ҳолатлари мавжуд, бироқ негадир бири яхши ишларни, бошқаси ёмон ишларни қилишга қарор қилдилар? Масалан, икки кишидан бири шароб ичади, иккинчиси ичмайди. Шубҳа йўқки, булар шароб ичмоқнинг амалини тасаввур қилиб, муҳокама қилиб, бири ичишга, иккинчиси ичмасликка қарор қилган. Иккаласининг руҳий ҳолатларини ҳис қилсангиз, бири «ёқутранг шароб томчиларини оби ҳаётдан ҳам фойдали ва яхшироқ, одамни бир неча соат бўлса ҳам кулфатлардан қутқаради» дея ишонишини билиб оласиз. Шунинг учун ҳам унинг хотирида май ичмоқ учун майли пайдо бўлади. Аммо иккинчи шахснинг тасаввур этишича, шароб бир заҳарли сувдир, одамзотнинг Ҳақни ақл билан идрок этиши, маърифатга монелик қилади, ҳиссиётга ҳалал бериб танани ишдан чиқаради. Шунинг учун бу одамнинг кўнгли шароб ичмасликка майл қилган. Лекин ана шу майллар тақозоси билан бири ичкиликка, иккинчиси ичмасликка қарор қилади. Шу майл ва истакнинг тасаввурда, муҳокамада қарор қилиб амал этишда катта таъсири мавжуд. Фақат уч ихтиёрий феългина эмас, балки эътирозий феъл ҳам шу майлларнинг купайиши ва ғалаённинг натижасидир. Масалан, одамнинг бир майли худбинликдир. Кимнинг худбинлиги кучли ва юқори даражада бўлса, агар биров унинг номус ва шарафига тажовуз қилса, шу нафс ғалаба қилади-да, ўша тажовузкор кишидан қасд олмоқчи бўлади. Онгининг муҳокамаси ҳам уч олишнинг зарарларини эмас, фойдасини курсатади. Натижада уртада жиноят содир бўлади.

Юқорида, эҳтиросий феъл ҳам бир оз бўлса-да, ихтиёрий холи эмас деб айтган эдим, модомики, майл ихтиёрий феълга таъсир этар экан, эҳтиросий феълга ҳам таъсири ўтадир. Бас, ахлоқий тарбия учун майл ва истакларининг тарбияси билан машғул бўлиш лозим. Олимлар одам руҳининг майлларини уч қисмга бўлганлар: шахсий майл, ижтимоий майл ва олий майл. Шахсий майл ҳам уч қисмдир: бахт майли, фаолият майли, иззат майли.

Бахт майли. Узига тааллуқли бўлган ишлар натижасида одам ё мамнун бўлади, ё ғамгин. Шу мамнуниятни «бахт» ва ғамгинликни «алам» дейдилар. Киши қайси иш натижасидан мамнун бўлса, бахт кўрган бўлади ва шу ишни қайта такрорланишини истайди. Ана шу истак «бахт-

га майл» булади. Бахтли булишга ҳар кимнинг ҳаққи ва майли бор. Қайси ишни бошласак, сабаби шу мамнунлик майли булади. Рухнинг шу ҳолатини яна бир ҳолат қувиб юради. Бу — «аламга нафрат» майли. Ҳар бир одамнинг бахтга майли қанча булса, аламга ҳам нафрати шунча булади. Болаларни шундай тарбия этиш лозимки, бахтга булган интилишлари ҳеч қачон хазон бўлмасин, сунмасин, балки кукарсин. Ота-она болага мамнунлик ва хурсандчилик қилишни ман этмасликлари, балки ахлоққа зид булмаган ишлар билан мамнун ва хурсанд булишини қўллаб-қувватлашлари керак. Боладан бирор яхши иш содир булса уни мақташлари, мақтаб мукофот беришлари яхши. Фарзанд ҳам ишнинг натижасини куриб, шундай бахтли ва мамнунлик ишларини орзу қилади. Агарда фарзанд ёмон иш қилса, шу қилмишнинг қабоҳати ва аламини унга тушунтириш лозим, токи у, бу ишдан нафратланиб узини кейинги сафар тийсин. Лекин баъзан «бахт майли» одамни зарарли ва ҳалокат келтирувчи жарликка олиб келиши ҳам мумкин. Масалан, қимор уйнаш, шароб ичиш, ахлоқсиз ўйинларни қилиш ва кайф берувчи нарсаларни истеъмол этиш уз эгаларига бир қисқа муддат бахт ва баҳра келтирса ҳам. Бориб-бориб куп қайғу аламларга сабаб бўлади. Ота-она болаларига бундай тез «бахт келтирувчи» амаллар йўлини тўсиб, унинг зарарларини яққол мисоллар ва ширин сўзлар билан тушунтириб беришлари зарур. Бугун машаққат, лекин келажакда бахт келтирадиган ишлар (масалан, дарс ва илм мутолааси)ни болаларга буюришлари, бу ишда уларга чидам, ғайрат ва журъат талаб этилишини, эртага бахтга эришгандан сунг, бу бахт кечаги заҳмат ва машаққат натижасида юзага келганлигини тушунтиришлари лозим, шунда болалар бахт сиридан хабардор буладилар.

Фаолият майли. Бу истак болаларда таваллуд топганларидан пайдо булади. Гудак шу чоғдан ҳаракат ва фаолият орзусида булади. Қул-оёқ силкитади, «мени кутариб юргин», деб отасининг елкасига узини ташлайди. Юриб кетгандан сунг хурсанд булиб тўрт томонга югуради ва имкон булса, умуман тинчимайди. Агарда боладаги шу истакка қарши чиқиб, уни «қимирламай утиришга» ургатсангиз, катта булиб ҳафсаласиз, дангаса, ишбилмас бўлиб вояга етади.

Иzzат-нафс. Ҳар бир одам озми-купми ўзини севиб манфаатини уйлайди. Шу ҳолат иззат-нафс дейилади. Бу табиий ҳолат болаларда ҳам мавжуд. Сиз бозордан бирон-та сурат ёки соат сотиб олиб, уни фарзандларингизнинг бирига берасиз. Шунда бошқа болангиз муросасиз йиғисигини бошлайди. Чунки у ҳам узини яхши куради ва сизнинг ҳалянгиздан маҳрум булмасликни хоҳлайди. Иззат-нафсни сундирмай уни ривожлантириш керак. Кимда шу нафс булмаса, яъни уз манфаатини уйламаса, узига ишонмайди, иззат-нафсининг талабида булмайди. Бундай одамдан бирор-бир яхшилик, фойда, фазилат кутиб булмайди. Болаларга «аҳмоқ», «эшак», «жувонмарг», «номаъкул қилибсан», «б... ебсан», «улдираман сени», «сенга гапиришни ким қуйибди?» деб қарғаш, дуппослаш, куча-қуйда болани уриш иззат-нафсига тегиб, уни йуқ қилади. Гудак шундай таҳқир кўриб, яхши-ёмон одамлар олдида ҳақорат эшитиб, узига меҳр ва ишончини йуқотади, нафсонияти хор булиб, беиззат ва эътиборсиз булиб қолади. Бундай одамларни ахлоқ уламолари «эшак ҳалимлиги эгалари» деб атаб, улардан ғайрат, ор-номус, ҳамият кутмайдилар. Бахтга қарши бугун биз бухороликлар шундай ҳолатга тушганмизки, манфаатимизни йуқотсак ҳам пайидан булмаймиз, нимаики булса қаноат қиламиз. Икки-учта одам олдида сузлолмаймиз, даъвоимиз исботида ожиз қоламиз, ғанимлардан бизга етадиган зулму ситамларига тоқат қиламиз, қутулишимиз ва нажотимиз ҳақида уйламаймиз. Буларнинг сабаби, болалигимиздан ота-она, муаллимларимиздан ҳақорат эшитиб, таҳқир курганимиздандир. Бола баъзан ноурин ҳаракат қилса, «Қадр-қимматинг, иззат-нафсинг борми? Хайф сенга, номуносиб иш қилдинг!» — деб насиҳат қилсалар буларди-ку?! Уриб, ҳақорат қилиш шартми?! Оқибат одамнинг иззат-нафси бир зарарли шаклга киради, уз эгасини ёмон ишларга бошлайди. Масалан, баъзи одамлар заиф ва паст хислатларга мубтало буладилар. Бу йулда бошқаларнинг молу жонини, номусини ҳам қурбон қилишга ҳақлиман деб биладилар. Баъзи одамларда интиқом — уч олиш майли, иззат-нафсининг бир булаги булиб сингиб кетганки, афв этиш ва раҳм қилишни унутганлар. Ҳатто, уч олганда ҳам адолат, инсоф доирасидан чиқиб кетадилар. Бир гуруҳ одамларнинг эса, иззат-нафслари такаббурлик ва гурур даражасига шунчалик кутарил-

ганки. бошқалар билан муомалада уларни одам урнида курмайдилар. Булар ҳеч ким билан маслаҳатлашмайдилар, узларини шунга лойиқ деб биладилар. Иззат-нафси бу даражага етказмаслик лозим. Оқибат шундай булмаслиги учун болага хасислик, бахиллик, кибру гурур зарарларини тушунтириш зарур. Бундай хислатларнинг зарарини тасвир ва баён этиб, фазилатнинг донмий хайрли манфатларини тушунтириш, бошқаларнинг иззат-нафсига тегмасликни, одамларга диққат-эйтиборда бўлишни, ишларнинг асл моҳиятини, билимга рағбатли булишни ургатиш керакки, болаларнинг ижтимоий ва олий майлларини тарбия этиш муҳим аҳамият касб этсин. Бу тарбия қанақа булади?

Ижтимоий майллар ҳам уч хил: алоқа майли, узгаларга нисбатан меҳр-муҳаббат майли ва ибрат олиб эйтиборда булиш майли.

Алоқа майли. Одам уз яқинларига қалбан боғланган ва уларнинг уз шодлиги ва қайғуларига шерик булишларини хоҳлайди. Агарда одам ғамгинлик вақтида яна яқинларидан икки-уч кишини узига ҳамдард кўрса, анча тасалли тонади, шодлик ва хурсандчилигида ҳам шериклари булса, шодлиги анча ошади. Узи ҳам бошқаларнинг ғами ва хурсандчилигига шерик булади. Одамда бу ҳолат табиийдир. Гудак ҳали тил чиқармасдан, фикрлаш ва муҳокамага кучи етмай туриб атрофидаги кулги ва хурсандчиликка қушилмоқчи булади. Сабабларини билмай, у ҳам кулиб хурсанд булади. Атрофидаги икки-уч одамни йиғлаганини кўрса, бола ҳам йиғлайди. Шу ҳолат алоқа майли дейилади. Шафқат, марҳамат, кўнгил овлаш, тасалли бериш, бировнинг додига етиш шу майл натижасидир. Бунинг устига кимнинг шу майли кучайиб борса, унинг атвори ва феъли бошқаларга оғир ботмаса, унга таъна қилмасалар, у доимо яхши ишларга қўл уради. Болаларга мазлумлар, ҳеч кими йуқ бечора ва бевалар аҳволини тушунтириш, уларга ёрдам бериш фикрини болалар онгига сингдириш фойдалидир. Бола атрофдагилар аҳволидан ачиниб ғамгин булса-ю, унга эса «сенга нима? узингни уйла» дейиш, ундаги алоқага бўлган майл, интилишга зарба бериш демакдир.

Бошқаларга меҳр-муҳаббат майли. Алоқа майли бориб-бориб атрофдагиларга бўлган меҳр-муҳаббатга айланadi. Одам бошқалар унинг аҳволидан таъсирланиб кетганла-

рини билса, у ҳам атрофдагиларнинг ҳолатларидан таъсирланади. Бу алоқа кейинчалик меҳр-муҳаббатга айланади. Баъзан бу меҳр-муҳаббат шу даражага етадики, одам бошқаларнинг нажоти ва саодатлари учун узининг ҳаёти ва бахгини қурбон қилади. Руҳнинг шу ҳолатини кучайтириш лозим. Болаларда узгаларга муҳаббат аввал онласида, оила аъзоларига нисбатан пайдо бўлади. Яъни гудак аввал ота-онаси, акалари ва опаларига меҳр қуяди. Ота-она унинг бу майлига тусқинлик қилмасликлари керак, яъни бола ота-онаси ва акаларидан нафратланмаслиги лозим. Фарзандни доим сукиш ҳам ота-онага обрӯ ва ҳурмат келтирмайди. Бир фарзандни бошқасидан купроқ севмоқ, эркалатмоқ болалар уртасида адоват уйғотди. Бу эса узаро меҳру муҳаббатни заифлаштиради.

Ибрат олиб эъгиборда бўлиш майли. Одам бировни дуст тутса ва узидан улуғларни ҳурмат қилса, улардан ибрат олиб, узини уларга ухшатмоқчи бўлади, улардек саъй-ҳаракат, юриш-туриш қилмоқчи бўлади. Бу майлни йуқотмай, уни кучайтириб, ундан фойдаланиш лозим. Аждодларимиз ва диний раҳнамоларимиз ҳиммат-ҳамият, адолат, инсоф ва одамгарчиликнинг энг баланд поғоналарига чиққан эдилар. Ана шу маъқул сифатлар билан қанча эътибор, шараф, иззат ва баланд мартабага кутарилганлар. Ота-она шуларни болага муносиб тил билан тушунтириб, болаларини аждодларидан ибрат олишга, ғурурланиб уларга ухшашликни орзу қилиб яшашга даъват этишлари зарур. Ота-она уз фарзандларини яхши курсалар, уларни катта деб билиб, уз қилмишларига аҳамият берсинлар. Фарзанд ҳузурда ахлоққа қарши ишларни қилмасинлар. Акс ҳолда бола кур-курона тақлидга утади. Бундай майлда катта зарар бор. Саодат раҳбари булган ақлу муҳокамани эсидан чиқаради. Гудакни шундай тарбия этиш лозимки, бировнинг ишига билиб-билмасдан тақлид этмасин, балки ҳар бир ишнинг сабаб ва фойдаларини аввал мулоҳаза этиб, мақбул бўлса қилсин, булмаса қилмасин.

Олий майл ҳам уч хил бўлади: билиш истаги, гузалликка майл, фазилатга муҳаббат.

Билиш майли. Оламга одам синчковлик билан назар ташлайди, билимга интилади ва баъзан маъқул нарсаларни билиш учун саъй-ҳаракат қилади. Шу ҳолат «билиш майли» дейилади. Бу майл ривожланиши лозим. Лекин бу

майл баъзиларда гап териш ва сир-асрорни билишда кўри-нади ва бундай одамлар халқ ичида гап пойлаб юрадилар. Хабардор булишнинг бу йули жуда зарарлидир. Аммо баъзи одамларда бу майл ҳақиқатпарастлик ва илм истаги шаклида пайдо булади ва уларни ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билишга ундайди. Хабардор булишнинг бу қисмини «ҳақиқатсеварлик» ва «илмсеварлик» дейдилар. Ота-она боланинг шу майлидан хабардор бўлишлари шарт. Агарда бола гап ташиса, унинг зарарини тушунтириб, ман этишлари зарур. Бу майл ҳақиқатни билмоқ, илм олмоқ шаклида пайдо булса, таҳсин ва мақтовлар билан шу истакни ривожлантирсинлар.

Гузаликка майл. Ҳар бир шахс тарбия, интизом ва тозаликка интилади. Бу майлга куч бериш боланинг парижонҳоллигини йуқ қилади, ифлос юришдан ва интизомсизликдан қутқаради. Шу майл ривожланган бола улғайгандан сунг зиммасига тушган ишни яхши бажариб туртибсиз ва чала қолдирмайди.

Фазилатга муҳаббат. Одам бошқаларнинг ишини яхши-ёмонга ажратиб яхшисига тақлид, ёмонидан нафрат қилади. Шу ҳолатни «фазилатга муҳаббат» дейдилар. Болалар олдила одамларнинг ишларини яхши ёки ёмонга ажратиш, яхши ишларнинг фойдаларини тушунтириш, ёмон ишларнинг зарарларини эслатиш фазилат муҳаббатига куч-қувват беради. Шундай қилиб, майллар мақсадга мувофиқ тарбияланса, фарзандингиз ҳам шу майллар ёрдамида яхши амалларни уйлаб, онгларидаги муҳокама пайтида фойдали ишларни кўпроқ ўйлайдилар ва хайрли иш қилишга қарор қиладилар. Шу билан ирода ва ихтиёрнинг бешта таянчидан учтаси яхшиланиб фойдали шаклга киради.

Ирода ва ихтиёр. Арз этган эдимки, ирода ва ихтиёри-миз беш ҳолат — тасаввур, муҳокама, солиштириш, қарор ва ижронинг натижасидир. Аввалги учта ҳолатни куриб чиққанимиздан сунг охириги иккита ҳолат: қарор ва ижро қолади. Ирода ва ихтиёр шу икки ҳолатда ўз аксини топади. Фарзандингизнинг ахлоқий тарбиясини ниҳояга етказмоқчи бўлсак, ана шу икки ҳолатни тарбия этиб яхшилашимиз даркор. Энди ирода ва ихтиёрнинг асл сифатини ажратиб, унинг камоли ва камчиликларини курсатамиз, токи, муҳтарам ўқувчиларда ирода тарбияси хусусида ҳам фикр ҳосил бўлсин. Одамнинг руҳий майллари

тарбия кўриб камолга етгандан сўнг хайрли ишларни тасаввур, муҳокама қиладилар ва солиштирадидилар. Лекин қарор ва ижросига келганда, ҳаммалари бир хил натижага келмайдилар. Баъзилари жиддий ишларда ҳам тез қарорга келиб, зудлик билан ижрога киришадилар. Уларнинг иродалари тез ва қатъийдир. Баъзи одамлар жуда майда, кундалик ишларда ҳам фикр қилмайдилар. Буларнинг иродалари буш, қатъий эмасдир. Баъзилари фойдали ишни қилишга қарор қилсалар, бажариши қийин булса ҳам уни қиладилар. Булар ташаббусли, жасур ва шиддатли одамлардир. Иродаларида қаттиқ шиддат бор. Бошқа гуруҳдаги одамлар бирор ишнинг фойдасига имонлари комил булса-ю, лекин таҳликали бўлса бажара олмайдилар. Булар қурқоқ, камҳаракат, азмлари буш кишилар буладилар. Яна бир «заиф жамоа» гуруҳи бордир. Булар мушкул ва хавfli ишларни ҳам қилишга қарор берадилар, ижросини ҳам қонуний деб билиб қўл урадилару андак мушкilot ва хавфу хатарга дуч келсалар, дарров уз қарорларидан қайтадилар. Буларнинг саботи йўқ, иродалари заифдир. Бошқа жамоат эса қарор қабул қилгандан сўнг таҳлика ва хавфу хатарга тушсалар ҳам орқага қайтмайдилар. Булар саботли, иродалари қатъийдир. Бас, ироданинг сифатлари олтигадир. Булар: суръат, иккиланиш, шиддат, заифлик, матонат ва матонатсизлик. Ироданинг камоли учта, яъни суръат, шиддат, матонат булса, иккиланиш, заифлик ва матонатсизлик ироданинг нуқсонидир. Боланинг иродасини шу нуқсонлардан сақлаб, камолот аломатларига етказиш ироданинг тарбияси булади. Ота-она фарзандларини тарбия этиб, бир комил инсон қилмоқчи бўлсалар, майл тарбиясидан кейин қуйидагиларга ҳам аҳамият берсинлар:

1. Боланинг бадан ва фикрий тарбиясида ҳеч қандай суеткашликка йўл бермасинлар, чунки қайси инсон соғлом тан ва ақлдан маҳрум булса, азм ва иродаси ҳам нуқсонларга фарқ булган булади.

2. Болаларнинг ҳузурларида ота-она уз азму саботларини заиф, иродаларини нуқсонли қилиб курсатмасинлар, токи гўдак буни кўриб ибрат учун тақлид қилмасин.

3. Болаларга буюк ва ақлли, иродали инсонлар ҳақида эртак ва афсоналарни ибрат учун кўпроқ айтиб бериш лозим.

4. Фарзанд ўз ирода ва азмига қараб ҳаракат қилиши зарур. Агарда бола ҳар қандай ишни ота-онасининг зури билан қилса, иродаси заиф ва нуқсонли булади. Улғайгандан кейин ҳам бола ўзича ирода билан бирон ишни бажара олмайди. Ҳақиқатан, боланинг ҳаракат ва феълидан хабардор булиб туриб, беҳуда ишлардан қайтариш керак. Лекин буни боланинг азму иродасига зарар етказмасдан қилиш дуруст, яъни ширин сўзлар ва пандлар биланки, ҳақорат ва уриш билан эмас.

Ота-она вазифасига кирган ахлоқ тарбияси ҳақида нимаики булса ёздим. Аммо юқорида ёзганимдек ақлий ва ахлоқий тарбиянинг энг муҳим ва энг мушкул вазифалари мактаб ва муаллимлар зиммаларига тушади. Лекин бу рисолада улар ҳақида тўлиқ ёзиб булмайди.

МАКТАБ

Шундай қилиб, ёзганларим асосида куз қорачиғингизни тарбия қиласиз ва иншооллоҳ, шу оқилона тарбиятингиз соясида фарзандингиз уткир ақл ва соғлом баданга соҳиб булиб, яхши камол топиб, етти ёшни ҳам тулдиради. Лекин бу билан вазифам ва бурчим тамом булди деб уйламанг. Жигарбандингиз саккиз ёшга киргандан сунг буйнингизга яна бир катта вазифа тушади. Бироқ бизнинг мамлакатимизда бу вазифани бажариш мушкулдир. «Бу қандай вазифа экан?» – дерсиз. Бу – болани мактабга бериш. «Бир товоқ ис чиқариб, бир лаган ҳолвайтар олиб, боламнинг қулидан етаклаб фалон маҳалланинг мактабига олиб бориб қуяман, мавриди келганда бир-бир ҳолвайтар қиламан, йилида тўрт марта «байрам пули», ҳафтада бир марта пайшанбалик бериб туриш қийинми?» – дейишингиз мумкин. Албатта, бу ерда ҳеч қандай қийинчилик йўқ, «буйра пули» ва «кўмир пули» бериш ҳам муаммо эмас.

Менга буларнинг дахли йўқ. Хоҳдасангиз йилида тўрт минг марта «байрам пули», ҳар ҳафтада етмиш марта пайшанбалик беринг, менинг нима ишим бор?!

Лекин асли мақсад фарзандингиз тарбиясидир. Бу эса анча мураккаб иш! Тушунтириброқ баён қиламан. Сиз жигарбандингизни таваллуд топиши билан эмизишдан ажратгунгача, кейин саккиз ёшгача мен айтганимдек тарбия этасиз. Энди, саккиз ёшга тулгач, мактабга бериб,

шундай муаллимга топшироқчи буласизки, у болангизни узингизга ухшаб, яъни мен айтган йул билан тарбия этсин, ҳатто, сиздан ҳам купроқ заҳмат чексин. Энди юртимиздаги мактабларни куз олдингизга келтириб, инсоф юзасидан мулоҳаза қилинг. Бу мактаблар жигарбандингизнинг тозалиги, бадан ва ақлий тарбияси ҳамда ахлоқи ҳақида мен ёзганимдек ҳаракат қиладиларми-йўқми? Бу мактаблар мен айтган вазифаларнинг биронтасини бажара оладими? Индамайсиз?

Модомики, саволларимга жавоб бера олмайсизми, мактабларимиз аҳволини қалам кучи билан тасвирлаб бераман, балки шундан кейин саволларимга жавоб берарсиз. Жигарбандингизни етти йил тарбиялаб, қулидан ушлаб мактабга олиб борасиз. Мактаб дегани қандай жой? Бир қоронғи, ҳавоси оғир булган жой. Овруполиклар ва русларнинг отхоналари бундай бинолардан покизароқ ва ҳавоси тозароқдир. Томи йўқ, деворлари фақат шувуқланган. Утирган ўттизтача боланинг орасида кал ҳам, кур ҳам, мажруҳу сил касал ҳам бор. Жигарпорангизни шу (одам утириш учун) лойиқ булмаган жойга олиб кириб муаллимга топширасиз. Хуш, бу муаллим қаерда таҳсил курган? Таълим услуги қанақа? Болалар тарбиясидан хабари борми? Болаларга ургатмоқчи булган нарсаларни ўзи биладими? Шу саволларнинг жавоби сизга жуда зарур булса ҳам, хаёлингизга уларни келтирмайсиз, яъни муаллим аҳволини текширмайсиз. Шундай қилиб, дилбандингиз шу хонада, жоҳил бир муаллим қулида эртадан кечгача қолиб, алифбе, абжад ва ҳафтиякни навбат билан ўқийди. Кейинчалик Қуръон ва «Чоркитоб»га ўтади. Таҳсил услугига кура болалар иккита вазифа оладилар. Лекин «Чоркитоб» маъносини на шогирд, на муаллим тушунади. Қуръон қироатида ҳам шундай. Қироат қоидаларига шогирд ҳам, ўқитувчи ҳам риоя қилмайдилар. Икки соат давомида бола сабоғини олиб, олти-етти соатида ухлайдилар, суҳбат қилдилар, пашша тутадилар ва уятли ишлар билан машғул буладиларки, баён этишга уяламан. Сизлар эса уни биласизлар. «Чоркитоб» хатмидан кейин ошиқона ва орифона мазмундаги Ҳофиз, Бедил, Навоий асарлари, ҳатто, Юсуф ва Зулайҳодек китобларни ўқиб, мазмунини тушунмайдилар. Шунча вақтларини беҳуда утказишлари устига нодон муаллимларидан калтак ҳам еб турадилар. Бал-

ки сиз, «калтаклаб туришнинг нима зарари бор», дерсиз? «Ахир калтак зарбидан айиқ мулла булган!» деб айтурсиз?! Баъзан бу мисолингизга мен ҳам қўшиламан, ҳақиқатда, айиқ калтак зарбидан мулла булади. Лекин одам эса айиққа айланади! Чуп зарбидан боладаги ҳамма инсоний фазилат йуқолади. Бинобарин мактабларда калтак ва «фалақ»қа⁵¹ йул бериш нодонлик ва андишасизлик даражасини курсатади.

Сузларимга ҳайрон булманг. Бу янги фикр (яъни қондан жадид) эмас. Балки олдинги олимлар ҳам бу фикрни таъкидлаганлар. Ислом олими ва араб файласуфи Абдурахмон ибн Халдун (832 йили таваллуд топган)⁵² узининг машхур «Муқаддима» асариди шу ҳақда ёзган. Хотиржам булишингиз учун бу мусулмон олимнинг сўзини араб тилидан таржима қилиб келтиришни раво курдим. Ибн Халдун ёзди: «Таълим ва тарбия жараёнида сиз боланинг ҳаракатларини қатъий чегараламанг, уларга жаҳл ва зулм қилманг. Қайси шогирд зулм ва қаҳр билан тарбия топса, хотираси тарқоқ булиб, шодлиги ва сурури йуқолади, хотира парижонлиги ва ғамгин қалби туфайли билим миясига ҳам кирмайди. Ғамгин, ҳафсаласиз одам, заиф, суст булади. Ўз муаллимидан зарар ва жабр қурган шогирд ёлғончи, риёкор, ҳийлагар ва фикри бузуқ булади. Чунки муаллимидан қурқиб, юрагида аланга қолмайди. Натижада мактабдан қочади. Халос булиш учун минг баҳона топади. Баъзан мактабга келса ҳам, уқитувчи назаридан узининг ёмонлигини яшириш учун иккиюзламачилик қилади. Турғисини айтмасдан қилмишини яшириш учун ёлғон ишлатади. Бориб-бориб у ёлғони, найранглари, риёкорлиги табиатига сингиб, болани ахлоқий фазилатлардан маҳрум этади. Уз устозидан лат еган, зулм қурган шогирд қурқоқ ва журъатсиз булади, мазлумликка урганиб, узини ҳимоя қила олмайди, одамнинг олий фазилатларидан бири булган ҳиммат таянчидан маҳрум булади!» Ана шу пурмаъно сузлар аллома Ибн Халдун фармойишларидан булади. Бунга қушимча қилишни мен хоҳламайман.

Тарбиянинг қандай булиши, мактабларимизнинг ҳозирги аҳволи қандайлигини маълум қилганимдан сунг, сизлардан сурай: «Айтингчи, шундай мактабларда болангиз нима фойда олади? Сиз қандай манфаатдан умид қиласиз?»

Шу ерда бола тарбияси ҳақидаги баҳсга нуқта қуймоқчи эдим, аммо мамлакатимиз учун муҳим булган масала ҳаёлимга келди ва уни ҳам айтиб утишни муносиб курдим. Сезган булсангиз, шу жойгача айтганларим умумий тарзда булиб, фарзандингиз хоҳ угил, хоҳ қиз булсин шу тарика тарбият қилиб, мактабга қуйинглар дедик. Бироқ бизларнинг одатимиз бошқача, биз қизларни угил болалар қатори тарбия қилмаймиз, уларга илм олиш зарур деб қарамаймиз. Бинобарин, қизларга илм бериш зарурлиги ҳақида ёзиб, бу масалани ҳам сизларга тушунтириб бермоқчиман.

ҚИЗЛАР ҲАМ ИЛМ ОЛИШЛАРИ КЕРАКМИ?

Бу саволнинг жавоби жуда қисқа ва осондир. Бахтимизга қарши биз туркистонликлар, хусусан, биз бухороликлар бу маънони тушунишга ҳаракат қилмаймиз. Маълумки, одамзот диний ва дунёвий меҳнатлар юки остида қолиб кетган ва умр давомида, асосан, дунёвий ишларни бажариб юришга мажбур бўлади. Дунёвий иш масалан, одамнинг еб-ичиши, кийиниши, уй қуриши, уйланиши, болалик булиши, унинг тарбияси, уй-рузғорини тартибга келтириши ва ҳоказолардир. Бу ишларни бажариш учун пул керак бўлади. Пул ишлаш учун одам бирор касбу кор билан машғул бўлади, шу аснода бошқалар билан муомалага киришади, муомала вақтида алоқа, кенгаш, суҳбат, баҳсга киришиб, гоҳ жанжал қилади, гоҳ сулҳ тузиб муроасага келади. Шундай қилиб, одам боласи қизми ёки угилми, балоғат ёшига етиб, шу муносабатлар доирасига киргани сари, юқоридаги муомалаларни қилишга мажбур бўлади. Фақат бир одам бу ишларни бажара олмайди. Шунинг учун одамлар бу ишларни узаро, бирлашиб бажарадилар. Дунёнинг баъзи бир ишларини аҳли аёл бажарса, баъзиларини эркак ўз зиммасига олади. Шунинг учун у кучага чиқади, касб урганади, одамлар билан муомалага киришади. Кучада бажариладиган ишларни эркак узи қилади. Бир қисм ишлар ва мажбуриятлар, уй ишлари (озиқ-овқат сарфи ва иқтисоди, болаларни боқиш ва тарбиялаш) аёл буйнига тушади. Шу муқаддимадан маълум буладики, эркак дунёвий ишларнинг бир қисмини бажаришга қанчалик масъул бўлса, аёл ҳам бир қисм ишларни

бажариши шунчалик зарур экан. Бошқача қилиб айтганда, дунёвий ишларни бажаришда эркак ва аёл урталарида, умуман, фарқ бўлмайди.

Энди масаланинг диний томонларини тадқиқ қилиб, аёл ва эркак аҳволларини таҳлил қиламиз. Биз мусулмонларнинг диний вазифаларимизни Қуръони карим баён қилади. Агарда Қуръони каримга мурожаат қилсангиз кура-сизки, икки-учта хусусий ҳукмлардан ташқари барча ишда аёлу эркакка бир хил хитоб қилинган. Яъни диний ҳукмларни баён қилиб аёлу эркак фарқини ажратмайди, балки ҳаммани «аюҳаллазини» ва «аюҳан-нос» хитоби остида бирлаштиради. Масалан, «Эй, имон келтиринглар, Аллоҳдан қурқингиз!», «Эй одамлар, уз парвардигорингизга сизнинглар!» ва ҳоказо. Бас, маълум буладики, диний мажбуриятлар ҳамма мусулмонларга бир хил ва тенгдир. Эркакга аёл бу ҳукмларни бир хил қабул қилиб адо этишлари лозим экан. Энди, мактабга бориб илм олиш нима учун лозим экан? Биз аввал савод ва ҳисобни, кейин диний илмларни урганамиз. Илоҳий амрлардан маҳрум ва беҳабар қолмаслигимиз лозим. Ундан кейин олий илмлардан бирини, яъни табобат, ҳикмат, ҳандаси (геометрия), тижорат, тарбия, зироат, ҳуқуқ ёки диний илмларни чуқур ва яхши ўрганиб табиб, тижоратчи, деҳқон, мураббий, муфти ёки руҳоний (мулла) буламиз. Яъни шу илмлардан бирининг соясида бирор касбни ихтиёр этиб ҳаёт кечирамиз. Демак, илм диний-дунёвий ишларни бажариш учун зарур экан. Энди менинг сўзларимга диққат қилиб уни қабул қилган булсангиз, аёлларнинг илм олишлари зарурлиги ҳақида далиллар келтириб исботлайман. Модомики, илм олиш ҳар бир одам учун диний ва дунёвий мажбуриятларига кирар экан, аёллар ҳам илм ўрганишлари шартдир. Менинг бу далилим шундай қатъий ва мантиқан тўғрики, ақл ва инсоф арбоблари ҳеч қачон унга қарши чиқиш учун жасорат қилолмайдилар. Хотун-қизлар илм олишларининг яхши томонларини ҳам ёзиб сизга кўрсатайин. Биринчидан, эркак аҳли аёлини боқиш учун ҳар кун эртадан кечгача хизматга боради. Таниган-танимаганлар билан мулоқот қилади, кун давомида бир неча марта ғамга ботади. У уйига қайтганда уйининг саранжомлигини, болаларининг тинчлигини, озиқ-овқати тежовлигини, овқати муҳайё булишини орзу қилади. Хотини

очиқ кунгил билан уни кутиб олиб, одамлар муомаласи, ишхонасининг ранжу кулфатидан орттирган қайғу аламини кунглидан кутаришини кутади. Зотан, юқорида айтганимдек, аёлнинг вазифаларидан бири шудир. Илмли ва тарбия курган аёллар бу ишларни ортиғи билан бажариб, эрларини мамнун қиладилар. Аммо тарбия курмаган, билимсиз аёлларга уйланган эркаклар бундай илоҳий неъматдан ажраб қоладилар. Купинча эр уйга қайтиб дарвозаларидан кирмасдан, ичкарида дол-вой ва жанжал овозини эшитадилар. «Ажабо, нима бўлди экан?» — дея ваҳима билан ичкарига кирсалар, хотини бола-чақа ёки қушни аёллар билан жанжаллашаётганини курадилар. Баъзан уйини ифлос, болаларини касал, гуштни эса мушук олиб кетган, ошхонада бирор таом йуқ, уй-ҳовлини бесаранжом куради. Бунинг устига яна хотинларини қидириб тополмайдилар ҳам. Биласизми хотин уйни шу аҳволда ташлаб қаерга кетган? Дуохон эшон уйига кетган! Купчилик эрлар ишдан чарчаб қайтсалар, тарбиясиз ва жоҳил хотинлари ёқаларидан ушлаб: «Нимага фаранг румол, зарли паранжи олиб келмадинг?» — деб жанжал курадилар.

Иккинчидан ислом оламининг ҳозирги аҳволини бир неча бор сизларга баён қилиб айтган эдимки, бу улкан олам ҳалокатга яқин келган. Агарда ишбилармон мусулмонлар ҳиммат камарини белларига боғлаб, миллатлари аҳволини ислоҳ этмасалар, аҳли исломнинг шу қолган шарафу эътибори исломни ва мусулмончилиқни нобуд қилади. Ислоом олами аҳволини ислоҳ этишда битта йул бор. Бу ҳам ислом миллатининг умумий ахлоқини ислоҳ этиш. Барчага маълумки, мамлакатимиз ҳоли хароб, истиқболимиз ҳам хатарда. Тутган йулимиз нобудликка олиб боришини ҳар бир киши тушунса керак. Бугун ё эрта биз ўтиб кетамиз. Лекин орамизда ҳолимизни ислоҳ қилиш учун ҳиммат камарини боғлаган одам йуқдир. Бу майлику-я, «ҳозир аҳволимизни ислоҳ этса булади» деган одам топилмаслиғи аниқ! Нимага? Чунки, биз аҳли мусулмон қалб қуввати, истиқбол умиди, маданият жасорати, фидоқорлик ҳисси ва диний ғайратдан, миллат иззати ва ғуруридан батамом маҳрум булганмиз. На саботимиз ва азми-миз, на имонимиз ва умидимиз бор. Хуллас, миллий азму жасоратимиз, диний ахлоқимиз бутунлай хароб булган.

Ажиб, жуда ажиб! Бу дарднинг чораси нимада? Бу

дарднинг иложи булганда ҳам давоси унча осон эмас, анча фурсат, вақт талаб қилади. Бунинг чораси биз фарзандларимизни яхши хулқ эгалари этиб тарбиялашимиз лозим, яъни шундай қилишимиз лозимки, фарзандларимиз имонли, фидокор, ғайратли булиб улғайиб, уз болаларини ислом тараққиётига мувофиқ тарбиялаб, дин ва диндошларини ҳалоқат ва харобалик жарлигидан қутқарсинлар.

Бу матлабга эришиш учун хотинларимиз ва қизларимиз – миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етазишлари зарур. Акс ҳолда хотинларимиз эркаклардан ҳам қурқоқроқ, заифроқ ва ғайратсиз булганларидан болаларимиз ҳам уларга ухшаб кетадилар. Мана шу ояти карима ҳам шу маънога ишора қилади: «Покиза ердан тоза ва фойдали усимлик осон усади ва покиза булмаган ердан хор-хасдан бошқа нарса чиқмайди»⁵³.

Учинчидан, мен юқорида болаларни тарбиялаш ва устириш ҳақида бир қанча қоидаларни ездим. Ва агарда она соғлиқни сақлаш ва болалар тарбиясидан хабардор булмаса, бу қоидаларни бажара олмайди. Бу жоҳиллик ва нодонликнинг натижасида мамлакатимиз болаларининг ярмидан купроғи нобуд буладилар, қолганлари эса ахлоқи ёмон ва ишёқмас буладилар. Баъзи эҳтиёткор замондошларимиз айтадиларки: «Аёлларга хату савод бериш дурустмас, зеро аёллар саводли булиб номаҳрам ва бегоналарга хату хабар ёзиб, муносабат урнатадилар...» Агарда сиз «Аллазина»⁵⁴ ояти карима башоратидан беҳабар булсангиз, агар сиз бизнинг ҳайвонлардан ажратиб турадиган фикрлаш ва ақлу идрок фазилагимиздан бебаҳра булсангиз ва Аллоҳнинг энг буюк неъматларидан булган ақлга ношукурлик қилсангиз, уни ишлатмасангиз, албатта, бу далил ва муддаони қабул қиласиз.

Аммо бу масалани бошқа муаммолар қатори соғлом ақл назаридан утказсангиз, осонлик билан бу эҳтиёткор жамоанинг далиллари қанча заифлигини тушунасиз. Менинг далилларимга эса улар, умуман, тоб беролмайдилар. Шунга қарамасдан мен бу ерда ҳар бир масалани баҳоли қудрат, қулимдан келганича тадқиқ қилиб ва шу мавзунини арзимаган ва занф булса ҳам жавобсиз қолдирмайман. Бу масаланинг жавоби икки хил булади: бири таслимий, иккинчиси маънавий. Биринчи жавоб шундай:

ҳа, биз сизнинг далилларингизга таслим бўлиб айтаемизки, хату савод чиқарган баъзи хотинлар, қизлар уз билимларини суистеъмол қилиб, бегоналар билан яширин мактублар орқали муносабат урнатадилар. Лекин бу далил даъволарингиз исботига кифоя бўлмайди. Иккинчи жавоб: юқорида мен аёлларни ҳам илм олишлари зарарлигини қатъий далиллар билан исботлаб бердим. Дунёда шундай буюк ва савобли ишлар борки, ичи қора одамлар доим уларни суистеъмол қиладилар, Лекин уларнинг ишлари уша амалларнинг савобига, умуман, халал етказмайди. Масалан, фикҳ илми олий ва буюк бир илmdir, уни урганиш ҳам зарур, ҳам савобдир. Лекин баъзи жоҳил муфтийлар ва золим қозилар бу илмни пора олиш ва хонадонларни бузиш йулида қурбон қиладилар. Аммо уларнинг бу ишлари фикҳ илми шарофатига ва урганилиши лозимлигига, умуман, зарар етказа олмайди. Келинг, мавзудан узоқлашмайлик. Сиз хату саводни эркакларга зарур эканини қабул қиласиз. Аммо эркаклар ҳам уз хату савод ва билимларини зулм ва фиққ йулида ишлатишлари мумкин. Лекин ҳалигача мен эркакларни хату савод ва билим олишдан ман этиш лозимлигини эшитмадим. Шундай қилиб аёлларнинг ҳам хату савод чиқаришларини шунга қиёсласа бўлади.

Одамнинг феъл ва ҳаракатлари икки қисмга бўлинади. Биринчи қисм, шундай феъл ва ҳаракатларким, бир шахс ёки бир неча одамга (яъни миллатнинг бир жамоасига) фойда ва манфаат келтиради. Шу феълу ҳаракат «савоб иш» дейилади. Самовий дин шундай ишларни уз тобеларига курсатиб амр қилади. Худованди карим шундай ишларни ихтиёр этганларга бу дунёда ва охиратда улуғ ажр ваъдасини бериб каромат қилгандир. Иккинчи қисм, бир шахс ски бир неча одамга зарар ва зиён келтирадиган иш ва ҳаракатлар, уларни «гуноҳ» дейдилар. Худованди таоло бундай ишларни қилганларга бу дунёда ва охиратда азобу уқубат ваъда бергандир. Демак, гуноҳ қилмаслик учун иккита асосий шарт лозим экан, биринчидан, Худодан қурқиш ва фойдани зарардан фарқ этиш.

Энди курамиз бу иккала асосий шарт олимларда борми ёки жоҳиллардами? Биринчи шарт, яъни Худодан қурқиш жоҳилларда мавжуд эмас, олим эса Аллоҳнинг ягоналиги, адолатлилиги, дустлиги ва жамолини илму

ақли билан билиб тасдиқлайди. Худонинг ҳукмларига ишониб ундан кўрқади. Аммо, буларнинг ҳаммасини билмаганлар кимдан кўрқадилар? Нимага кўрқишлари лозим? Қуръони карим ҳам тасдиқлайди: «Олим булган бандалар Худодан кўрқадилар».

Иккинчи шарт, фойдани зарардан фарқ этиш ҳам шубҳасиз олимларда мавжуд. Зеро, тамоман жоҳил булган одам унг қулини чап қулидан фарқ қилолмаса, фойдаси ва зарарини қаердан билсин? Модомики, гуноҳ қилмаслик учун икки шарт лозим экан ва бу иккала шарт олимларда мавжуд экан, бас аёлларни «агарда хату савод чиқариб илм олсалар гуноҳ қиладилар» дейиш, хато ва қабул қилиб бўлмайдиган хулосадир.

Шу жойгача ота-она тарбиялари ҳақида бақадри ҳол қулимдан келганича ездим. Энди фарзанднинг ота-онасига нисбатан бирор вазифа ёки бурчи бормикан ёки йуқ?

ОТА-ОНАНИНГ ҲАҚ-ҲУҚУҚЛАРИ

Аҳд-паймон қоидасига биноан ҳар бир ҳақ-ҳуқуқнинг вазифаси ва ҳар бир вазифанинг бурчи мавжуд. Оламнинг интизоми ва тартиби шуни тақозо этади, шу булиниш булмаганда оламда биронта низом ҳам қолмайди. Шунга қиёсан, ота-она фарзандларига нисбатан шунча вазифаларни бажариб кулфат тортар эканлар, эвазига фарзандларининг буйнига ҳақлари ҳам тушади. Масаланинг асли моҳияти шундаки, ота-онанинг фарзандлари устига тушадиган ҳуқуқлари нималардан иборат? Ҳадди ва меъёри борми унинг?

Қадим замонларда, яъни исломдан олдин одамлар орасида ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари аниқ эмас эди. Бинобарин, аксар одамлар адолат ҳаддидан ошиб, ваҳшат ва жаҳолат доирасига кирардилар. Масалан, ота ўз болаларини узининг молу мулкига тенг биларди ва хоҳлаган пайтида уз фарзандини ўлдириши мумкин эди. Ислом тарихидан хабардор булганлар билардиларки, ислом дини пайдо бўлишидан олдин араблар уғил бола туғилишига хурсанд булиб, қиз оламга келса, тирик ерга кумардилар. Пайғамбаримизнинг боболари Абдулмутталиб Замзам қудугининг қазилиши муносабати билан хурсандчилигига фарзандларидан энг суюклиси Абдуллоҳ (Пайғамбар отаси)ни қурбон қилмоқчи булган. Ана шундай одатлар ибтидо-

ий одамлар ўртасида мавжуд булиб, уша замонда яхши одатлар тусига кирган эди. Ислом дини шундай бераҳмлиқ ва хароблик келтирадиган нарсаларни башарият оламига раво курмай, фарзанд улдиришни манъ этди. Куръонда: «Ўз болаларингизни фақирлик хавфидан улдирмангиз», — деб айтилган⁵⁵. Анъом сурасида эса: «Уларким фарзандларини улдирибдилар, албатта зарар курадилар», — деб ҳукм қилинган⁵⁶.

Энди фарзанднинг вазифаси Куръонда ушбу тарзда тайин этилган: «Худога ибодат қилинг, ўзгани унга шерик қилманг ва ота-она ҳақларига меҳрибонлик ва яхшилик қилинг»⁵⁷.

Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) ривоят қиладилар: Набий (с. а. в.) айтганлар: «Сизларни энг оғир гуноҳдан хабардор қилишимни хоҳлайсизларми?» (Саҳобалар) «Ҳа, эй худо пайғамбари», — дея жавоб бердилар. Пайғамбар буюрдилар: «Энг оғир гуноҳ бу Аллоҳга шак келтириш ва ота-онага озор бериш» (Бухорий ва Муслимдан). Шу оят ва ҳадисдан маълум буладики, ота-она ҳаққига яхшилик қилиш ва уларга озор бермаслик ҳар бир мусулмон учун вожиб экан. Лекин сўзни шу ерда тухтатиб, баҳсга нуқта қуйишга ҳали эрта. Зеро одам табиатан золимдир, инсофсизлик сари майли бордир. Пайғамбар айтадилар: «Зулм одамларнинг табиий одатларидандир. Одамзот бир фурсат топса ёки бировни қул остида курса, «инсон ҳақиқатда исён қилгувчидир» (деган ояти карима) мазмунига кўра, торгиниш йўлидан чиқади, адолат ва мурувват майдони пайҳон қилади». Биз одамнинг золимона табиатига қараб, шу биргина оят ва ҳадисга аҳамият бермай, фарзандни қул-оёғини боғлаб, бутунлай ота-онага топширсак, шубҳасиз, олам низомининг асоси булган адолат ва инсоф биносини бузган буламиз. Ҳа, ҳозирги даврда фарзандлари ҳаққига зулм қилмаган ота-она йуқдир. Ҳатто, аксар фарзандлар ҳам айнан ота-она ризолигини уйлаб, кур-курона узларини қурбон қиладилар.

Энди мамлакатимизда ҳар кун содир буладиган икки-уч воқеани арз қиламан. Фалон одам фойдаси кам булган бир касбга машғул. Дастмойеси кам, оиласининг сарфу харажати эса унинг зиммасидадир. Онаси бу бечорани мажбур қилиб, фалончининг қизига фалон маҳр бериб никоҳ қизига олишини хоҳлаб, шунга муносиб дабдабали никоҳ

туй қилишни, қиз уйига шунча пахта ва гуруч, мунча қуй ва аллақанча либослик матолар юборишни талаб қилади. Ваҳоланки, бу бечора аввало, уйланиш қудратига эга эмас. Иккинчидан, онаси таклиф этаётган туй икки минг сумдан арзонига тушмайди. Шу икки минг сум ҳам йигитда йўқдир. У чорасиз қолиб, бу муаммони ҳал этиш учун онасига қайта-қайта уни уйлантириш орзусидан воз кечишини сўрайди. Онаси қабул қилмайди. «Уйланишингни ва туйингни кўрмай ўлиш мен учун бахтсизликдир. Оқ қиламан, оқ сутимга розимасман», – деб ўз фарзандини қийнайди.

Фалон кишининг иккита хотини бор эди. Иккинчи хотинининг иғволари билан олдинги хотинидан ажрашди, болаларини меросдан маҳрум этди. Шунча инсофсизлик билан болаларини ўз уйида ушлаб, улардан овқатлари эвазига ўзи ва хотинига хизмат қилишларини талаб қилади. Бунга буйсунмасалар, уларни «оқ» қилади.

Писмадон кишининг онаси, хотини икки-уч фарзанди бор. Хотини пок ва ёмонликлардан йироқ бўлиб, эрининг муҳаббати ва розилигига муваффақ булган. Лекин қайнона жаноблари касаларига шолғомни келинлари кам солганини пеш қилиб, келин билан уришиб душманлик қиладилар. Фарзанд ҳолини шундай танг қиладики, ўғли хотинини ҳайдаб, болаларини етим қилиб, яна куп пул сарфлаб, фалончининг хунарданд, қули гул қизини никоҳига олиши лозим булади. Уша қиз чиройли булмаса ҳам бир камбағалнинг фарзанди, қайнона хизматини яхши бажо келтиради. Агарда угил онасининг таклифини қабул қилмаса, она «берган сутимга рози эмасман» деб аразлайди. Хулоса қилиб айтганда, ота-она фарзандларини диний ва дунёвий ишларда ҳам, умумий ва хусусий ишларда ҳам уларга тобе бўлишларини ҳамиша орзу қиладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдир!

Ота-онага эҳсон этишга амр қиладиган оят ва ҳадисларни қандай тафсир қилиш керак? Шу савол анча муддат менинг хаёлимдан утар эди. Мен мударрис устозлардан саволларимга жавоб беришларини истадим, лекин улар ҳам қийналиб қониқарли жавоб беролмадилар. Ҳатто, «бу ишларнинг кетидан овора булма, нимаинки китобларда ёзилган булса ушани қабул этгин. Зеро, сен бораётган йул кулфат келтиради» деб, мени ҳақиқат излашдан ман этар-

дилар. Мен ҳам отасининг пустинидан қурққан ёш болага ухшаб кулфат номини эшитганим заҳоти жим булиб қолардим. Лекин асли фикрим хотирамда қоларди. Чунки тафаккурни ислом кучи ва қўрқитиш билан хотирадан чиқариб булмайди. Қуръон ва ҳадис мутолаасига мушарраф булдим, наф келтирувчи илмлардан баҳраманд булдим. Ҳақиқат жаҳолат қули билан ёпилган зулмат пардасидан очилди, шу жумладан, ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам яхшигина равшан ва аниқ булди. Энди шуни баён қиламан. «Одамзотга амр қилдикки, отангга яхшилик қил. Агарда улар сенга буюрсалар ва ул иш сенинг ширк ва куфрингга сабаб булса, итоат қилмагин. Сизлар мен томон қайтасизлар, ушанда дунёда нима иш билан машғул булганларингни айтаман»⁵⁸. «Агарда ота-онанг сени мушрик бўлишинг учун ҳаракат қилсалар, уларга итоат этмагин. Шунга қарамасдан бу дунёда улар билан яхши яшагин»⁵⁹. Мана шу иккита ояти карима баён қиладики, ота-она фарзандларини ширк ва куфрга далолат этсалар, фарзандлар уларга итоат қилмасликлари лозим. Агар фарзанд ота-онасини хато йулида курса, уларни тўғри йулга чақириш мумкинми? Бу саволга қуйидаги ояти карима жавоб беради. Қуръонда рост сузлагувчи ва пайғамбар булган Иброҳим ҳикояти зикр этилган⁶⁰. У отасига деди: «Эй ота, курмайдиган, эшитмайдиган, сенга наф бермайдиган бу бутларга нима учун сиғинасан? Эй ота, менда шундай илм ҳосил булганки, у сенда йуқ. Бас, менга эргашгин, мен сенга тўғри йулни курсатайин. Эй ота, шайтонга ибодат қилмагин, у ҳазрати Раҳмонга исён қилибдир. Эй ота, Аллоҳ томонидан сенга азоб тегишидан қурқаман, унда шайтонга дўст ва ҳамроҳ буласан». Иброҳимнинг отаси дедики: «Эй Иброҳим, агарда бу фикрингдан қайтмасанг, сени дуоибад қиламан, йуқол кўзимдан, қаҳримга гирифтор булма». Иброҳим деди: «У (Аллоҳ)нинг менинг ҳаққимга лутфу марҳамати бордир». Шубҳасиз, Қуръони карим Худонинг тўғри йулидир. Унинг оятлари қайси мавзуда булмасин, ҳаммаси бандаларга йул курсатиш учун нозил булгандир. Жумладан, ҳазрати Иброҳим қиссалари булган оятлар ҳам бизларга бир нечта маъноларни тушунтиради. Биринчидан, агарда ота хато йулга кирган бўлса, фарзанд отасига эътироз қилиб, уни хато йулидан қайтариши тўғридир. Лекин фарзанд ота хато-

сини илиқ сўзлар билан ва равшан далиллар билан тушунтирмоғи лозим. Масалан, Иброҳим деганки, «Эй ота, шайтонга сиғинмагин».

Иккинчидан, агарда ўғил отаси билмаган нарсани билиб олса ва шу маънони отасига тушунтирмоғи лозим бўлса, ўзига эргаштириш учун уни даъват қилсин.

Учинчидан, агарда ота фарзандининг бу ҳаракатларидан хафа бўлиб ман этса, ўғли отасининг тўсқинлик қилишларига эътибор қилмасин. Лекин отасига дағал муносабатда бўлмасин, балки мулойим ва ширин сўзлар билан норозилигини билдирсин. Агар фарзанд зиммасига тушган ҳақ ва шаръий бўлган дин ривожига ҳаракат қилиш, мулку миллат учун хизмат этиш, илм олиш каби ишлардан бирига бел боғламоқчи бўлса ва унинг ишидан ота-онасига бирор зарар етадиган бўлса, шу ишларга ота-онам қарши деб воз кечиши тўғрими? Бу саволга ҳам жавобини қуйидаги оятти каримадан оламиз. «Эй муминлар, ҳар бир ишнинг ижросида адолат қилинг, холисанлиллоҳ шаҳодат беринглар. Ҳатто, бу амалингиз узингизга, ота-онангиз ёки уруғ-қариндошларингизга зарар келтирса ҳам»⁶¹. Бу оят шуни далолат қиладики, мумин одамлар адолат ижроси ва ҳақ изҳори учун доим ҳаракат қилишлари лозим. Бу йулда узларига ёки ота-оналарига зарар тегишидан андиша қилмасликлари лозим.

Ажабо, агарда ота-она бизларни адолат урнатишда ҳар бир мусулмон учун бажарилиши шаръий бўлган ҳақ сузни айтишни ман этсалар, уни қабул қилайликми? Бу саволга қуйидаги ҳадисдан жавоб оламиз. Али (к. в.)⁶² ривоят қиладики, «Набий (с. а. в.) деганлар: «Яқинларинг ношаръий ишга буюрса қилишинг нотўғридир, шаръий ишларга буюрса қилишинг тўғридир».

Жуда яхши, бу масала тамом булди, лекин яна бир муаммо қолди. Масалан, бир одамга отаси ширкка сабаб бўладиган бир ишни буюради, фалон одам эса дин ривожига ва ҳақ йулини ихтиёр этган, отаси уни бу ишдан ман этади. Писмадон одамга эса онаси хотинини талоқ беришга мажбур қилади. Хулоса: баъзи ота-оналар фарзандларига шаръан тўғри бўлмаган зарарли ишларни таклиф қилдилар. Фарзандлар эса, шу оятти карима фойдасига амал қилиб, бу таклифларни ширин ва оқилона сўзлар билан рад этиб, уз ишлари билан машғул бўлсинлар. Агар бола-

лардан бир хато содир бўлса, ота-она бу хатодан хафа бўлиб, кечирим ва узрларини қабул қилмайдилар. Ушбу ҳолатда фарзанд гуноҳкор бўладими? Бу саволга қуйидаги оятлар жавоб беради: «Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг узига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг сўзларини қайтарма! Уларга доимо яхши сўз айт! Улар учун меҳрибонлик билан хорлик қанотини паст тут — хоксор бул ва «Парвардигорим, мени (улар) гудаклик чоғимдан тарбиялаб ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгин» деб ҳақларига дуо қил»⁶³. Аллоҳ таоло бу ояти каримада, аввало, ота-она ҳақларини бизга тушунтирган.

ЕТИМЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Сағир (ота-онасиз) болаларни етим дейдилар. Ҳамма биладикки, бир боланинг отаси булмаса, шарият ҳукми билан қозилар бу гудакни биронта қариндошларига беришади. Агарда ул шахс ишончли одам булса, боланинг пулини ҳам унга берадилар, акс ҳолда ўша одам уз ҳисобидан етимни таъмин қилади. Етимларнинг бу масалалари баҳсимиз доирасидан чиқади. Бу рисолада мен фақат етимлар тарбиясининг ахлоқий жиҳатларини баён этаман. Маълумки, етим тарбиясини буйнига олмоқ, унинг жисмоний ва руҳий камолотига ҳаракат этмоқ, етимга, умуман ва ҳеч қандай зарар етказмасдан, озор бермасдан уз болалари қаторида қабул қилиб, отасизлигини эслатмаслик инсонийлик нуқтаи назаридан ҳар бир кимсага шартдир. Инсон раҳмдил ва мурувватли бўлиши лозим. Раҳмдил ва мурувватли одам етимлар ҳаққига яхшилик қилади. Лекин ҳақиқатни яшириш инсонгарчилик шаънидан эмас, шу боис баланд овоз билан айтаманки, мамлакатимизда етимларнинг ҳақ-ҳуқуқлари бажарилмайди. Купларимиз бирор етим тарбиясини уз зиммамизга олсак, унинг пулини зурвонлик билан бирор ҳожатимизга сарф қиламиз. Шу ният билан етимнинг пулини олиш Худога асло хуш келмайди. «Етим молига яқинлашманг. Агарда етим учун энг яхши восита бўлмаса»⁶⁴, — дейилади Қуръонда. Яъни етим молига қўл чузаётган булсангиз, ниятингиз тижорат қилиб етим бойлигини купайтириш булса майли, фақат етим бало-

гатга етгунча. Етим пулларини қўлга олиб, бир хазина толган одамга ухшаб, ундан фойдаланамиз ва довдираб сарф қиламиз, асл эгасини хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Улар балогатга етгач, минг ҳисоб-китоб билан ҳақларини зурға оладилар. Худо ҳомийлар ва васийларга бундай ишларни қилмасликни буюрган.

«Етим молини болалигида узларига сарф қилинглар, улғайгандан сунг узларига (меросларини) топширинг. Улар молини сарф қилган булсангиз, етимлар моли сизга ҳаром булади, ундан харж қилманг, уларнинг молини узлаштирманг. Бундай ишларингизни ҳар бири катта гуноҳдир»⁶⁵.

Аллоҳнинг шундай танбеҳини инобатга олмай, уз қилмишларини давом эттираётган васийларга Худо буюради: «Ким етимлар молини еркан, улар олов ейишларига шубҳа йўқдир ва яқинда жаҳаннам (дузах)га тушадилар»⁶⁶. Баъзи одамлар борки (кам булса ҳам), ҳақиқатан, Худодан кўрқиб, буюрган амрларига итоат қилиб, на етимлар молига ва на узларига яқин келадилар. Улар етимнинг моли уларга фалокат ва бахтсизлик келтиради, деб уйлайдилар. Етимлар тарбияси ва молларининг ҳимоясини уз зиммаларига олмайдилар. Мен уларнинг бу ҳаракатларини етимлар ҳолига зарар, деб биламан. Чунки шундай инсоф эгалари етимларнинг моллари ва ўзларини ҳимояларига олмасалар, улар беинсофлар қулида қолиб кетадилар, бинобарин, мен уларга: «Агарда ҳақиқатан ҳам етимларга нисбатан ниятларингиз пок булса, адолат фикрида булсангиз ҳеч хавфсираманг. Етимлар молларининг ҳимояси ва тарбияларини уз зиммангизга олинг. Уларнинг моллари ва пойқадамлари жуда шарофатли ва муборақдир», – дейман. Шайх ул-муфассир Муҳаммад ибн Жариф Табарий ибн Аббосдан ривоят қилади: «Ва ло тақрабу мол ал-ятима⁶⁷...» ва «иналлазина якуна амвола ал-ятима»⁶⁸ оятлари нозил булганда етимларга жавобгар ва васий булганлар кўрқиб қолдилар. Етимлар овқатини узларининг овқатларидан ажратдилар. Ҳатто, уларнинг таомларини алоҳида қозонда пишириб, алоҳида лаганга солиб едирдилар, қолган овқатларини эртасига қолдирдилар. Эртаси агар етимлар истеъмол қилмасалар, олиб кетгунча сақлаб, кейин тукиб ташладилар. Бу масала араблар учун мушкул булди. Воқеани пайғамбарга арз қилдилар. Қуйидаги оят нозил булди: «Эй Муҳаммад! Сендан етимлар

масаласини сурайдилар. Айтгин уларга, етимларнинг манфаати йулида ҳаракат этиш уларга ҳам, сизларга ҳам яхшидир. Агарда уларни уз уйларингизга олиб келсангиз, улар биродарингиз буладилар. Улардан қочманг, ҳақларига яхшилик қилинг. Худо бузғунчи ва солиҳни билади. Агарда етимларга нисбатан ниятингиз ёмон бўлса, сизларга азоб, аксинча бўлса, савоб беради. Агарда Худо хоҳласа эди, сизларни қийин аҳволга соларди, яъни етимлар билан сизларнинг муомалангизни осон қилмас эди. Аллоҳ азиз ва ҳақимдир»⁶⁹.

Етимни уйга олиб келсангиз фарзандингиз билан бир хил кўринг, фарзандингизга тенг муомалада бўлингиз, бу ҳам инсофдан ва ҳам шариятда лозимдир.

Имом Бухорий Саҳл ибн Саъд ва Имом Муслим Абу Ҳурайрадан ривоят қиладилар: «Пайғамбаримиз (с. а. в.) икки бармоқларини бирлаштириб айтадилар: «Кимки етимлар саодатини уз зиммасига олса, иккаламиз ана шу икки бармоқдек у билан бир-биримизга яқин буламиз». Набий (с. а. в.) айтган эканлар: «Қайси хонада бирор-бир етим ҳурматли ва азиз бўлса, уша оилани Худо севади, аммо етимга хизматкордек муомала қилиб, уни уриб, сукиб хорзор қилганлар илоҳий амру фармонга қарши иш тутадилар».

«Бас, энди инсон қачон Парвардигори уни имтиҳон қилиб, азиз қилиб қўйса ва унга неъмат ато этса, дарҳол: «Парвардигорим мени азиз қилди», — дер. Энди қачон (Парвардигори) уни имтиҳон қилиб, ризқини танг қилиб қўйса, дарҳол: «Парвардигорим мени хор қилди», — дер. Йўқ (камбағаллигингиз шунданки), сизлар етимни иззат-икром қилмассизлар! Мискин бечорага таом беришга ҳам бир-бирларингизни тарғиб қилмассизлар», — дейилган Вал-Фажр сурасида⁷⁰. «Сен динни, яъни илоҳий ҳукмларни ёлғонга чиқарганларни курганмисан? Ул шахс етимни ғазаб билан олдидан ҳайдаган ва бошқаларни мискинларга таом беришга даъват этмаётган кишидир», — дейилади Моъун сурасида⁷¹.

ХИЗМАТКОРЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Бир оиладаги охириги муносабатлардан бири уй эгаларининг хизматкорлар билан булган муносабатлари булади. Худо расулидан хизматкорларга нисбатан булган амрларини ёзиб, мен бу рисоламга нуқта қўяман. Имом Бухо-

рий ва Имом Муслим Абу Зар Ғаффарийдан¹² ишончли ривоят қиладилар: «Абу Зар айтади: «Бир куни ғуломининг онасини сукдим. Пайғамбар эшитиб, менга шундай хитоб қилдилар: «Эй, Абу Зар! Сен ғуломининг онасини сукдингми? Сенда жоҳилиятдан қолган асар бор экан. Қулларингиз ва хизматкорларингиз биродарларингиз буладилар (чунки улар ҳам одам) ва Худо уларни сизга тобе этган. Кимки уз диндошига хизмат этса, хужайини узи еганидан унга едириши, узи кийинадиган кийимдан унга бериши лозимдир. Хизматкорларга оғир хизмат буюрсангиз, узларингиз ҳам уларга мадад беринг».

Абу Ҳурайра (р. а.) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с. а. в.) дедилар: «Қачон хизматкор олсангиз, у билан бирга овқатланинг, булмаса узингиз ейдиган таомдан унга беринг».

Т а м о м.

«ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ»

Мақола 1919 йилда «Чигатой гурунги» дастури йўналишида ёзилган бўлиб, дастлаб «Иштирокиюн» газетасида (1919 й., 24, 25, 26 октябрь) эълон қилинган. Қайта нашрлар («Туркистон», 1993, 1 июль: «Мулоқот», 1996, 4-сон) айрим қисқартиришлар билан амалга оширилган. Ушбу китобда мақоланинг илк наشري асос қилиб олинди.

¹ **Наврас** — успирин.

² **Ияручилик** — тақлидчилик.

³ **Сингирлар** — пайлар; асаб толалари.

⁴ **Жоҳилият шоирлари** — исломгача утган араб шоирлари.

⁵ **Ифрот** — чегарадан чиқиш, ҳаддан ошиш.

⁶ Мақоланинг I қисми шу ерда тугайди (қайта нашрларда қисқартириш туфайли қисмлар уртасидаги айирма бузилган).

⁷ **Рамида** — ҳурккан, чучиган.

⁸ Немис генерали, усмонли турклар орасида узоқ ишлаган Фундиргоревиц назарда тутилган. Унинг шарқшунос сифатида ҳам ишлари бор.

⁹ Таассуфки, Фитратнинг ушбу мавзудаги бошқа мақолалари нашр қилинмаган.

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»

Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» қўлланмаси 1926 йил ислоҳ қилинган араб алифбоси асосидаги узбек ёзувида чоп этилган. Муаллиф тил ва услубини тула сақлаш ниятида қўлланма аслича қолдирилди. Айрим уринлардагина (сузнинг маъносига кескин таъсир этиши мумкин бўлган ҳолларда) жузъий узгартиришлар киритилди.

¹ **Тобоқчилик** — кулолчилик.

² «**Ироқ**» куйи — шашмақом тизимидаги олти мақомнинг номидир. У куйидаги шўбачаларни уз ичига олади: Мухаййири сафти; Талқин; Қашқарча; Соқинома; Уфор; Ироқ катта уфори.

³ **Муға ҳаракатлари** — имо, қош ва кўз ҳаракатлари, мимика: Муқом қилмоқ шу суздан олинган.

⁴ Сенинг ақиданг: бушлиғу ёрга яқинлашмоқ.

⁵ Матндаги тартиб, сонларни ифода этувчи араб ҳарфлари билан берилган. «Ж» ҳарфи 3 рақамини билдиради.

⁶ «аммор уйёни ахбор ав ноқилони осор андоқ ривоят қилур-ларким» — анъанавий Шарқ насрида (асосан, форсларда) ҳикоя қилишнинг бошланмаси. «Хабар берувчиларнинг ундаши билан асар ривоят қилувчилари (айтувчилари) шундай айтадиларки...» — деб таржима қилиш мумкин.

⁷ **Хусрав** — форсигуӣ турк шоири Амир Хисрав Деҳлавий.

⁸ **Таржӣ** — қайтариш, такрорлаш, қайтариқ.

⁹ Фитрат «Навойӣ» эмас, балки «Навойи» тарзида беради.

¹⁰ «**Мажолис**» — Алишер Навоӣнинг «Мажолис ун-нафоис» асари назарда тутилган.

¹¹ **Сочим-тизим** — назм ва наср.

¹² «Ҳижрий туртинчи аср» — милодий X—XI асрлар.

¹³ «Ҳижрий тўққизинчи аср» — милодий XIV асрдир.

¹⁴ Бу мисра Навоӣ асарларининг кейинги нашрларида «Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургисин» деб берилган. (Қиёслаш учун қаранг: Алишер Навоӣ. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. Тошкент, 1959, 610-бет; Алишер Навоӣ. Мукамал асарлар тўплами. 4-жилд. Тошкент, 1989, 437-бет). Бироқ Фитратда ушбу байтдан кейинги

*«Китоба сунъи қилки сувраи шамс тафсири,
Фалак тоқи ҳавошисида зарҳалдин рақам чекти»*

байти тушиб қолган.

¹⁵ Келтирилган бу наср парчаси Навоӣнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан олинган. Қаранг: Навоӣ. Асарлар. XV жилдлик. 13-жилд, 23-бет.

¹⁶ Бобурнинг бу ғазали кейинги нашрлар (қиёслаш учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 120-бет)да айрим узга-ришларга учраган.

¹⁷ Фитрат келтирган

Ким: «Сенга Лаълидин айру тушкани жон қолдуму?»

мисраси кейинги нашрда (Амирий. Девон, Тошкент, «Фан», 1972.) шундай берилган:

«Ким менго лаълидин айру тушгали жон қолдуму?»

¹⁸ Шеър «Маориф ва уқитғувчи» журналининг 1925 йил, 5—6-сонларида босилган.

¹⁹ Бу насрий парча Чулпоннинг «Қор қўнида лола» ҳикояси-дан олингандир.

²⁰ **Урнаклар** — намуналар.

²¹ Бу парча ҳам Чулпоннинг «Қор қўнида лола» ҳикоясидан олинган.

²² Бизнингча, Фитратнинг бу фикрида бир оз янглиш бор. Чунки, ҳар қандай икки мисрани ҳам байт деб булмайди, асар-

да уларнинг узаро фикрий боғлиқлиги, қофияси (шаклан) ва ритмикаси булади. Ботунинг бу шеъри «учлик» тарзида ёзилган, шунинг учун ҳам Фитрат домланинг «Олти мисрада уч байт бор» дейиши умуман туғри булса ҳам бу шеърга нисбатан туғри айтилмаган.

²³ **Босим** — урғу.

²⁴ «**Мадд**» — чузиқлик.

²⁵ **Эл сўзи** — мақол ёки ҳикматли сузлар шундай ном билан аталади. Уз навбатида халқ оғзаки адабиётига ҳам эл адабиёти, омма адабиёти номлари берилган.

²⁶ Муаллифи номаълум асарларга Фитрат шундай белги қўйган.

²⁷ (Ф.) белгиси остида Фитратнинг уз шеърлари берилган. Айрим парчаларда ҳеч қандай белги учрамайди. Бизнингча имзосиз келтирилган бу сатрлар айрим назарий тушунчаларнинг ифодаси учун шу уринда мисол тариқасида уйлаб топилган.

²⁸ (Ф.) белгисини биз қўйдик. Парча Фитратнинг «Миррих юлдузига» шеърдан олинган.

²⁹ «Адабиёт қоидалари» китобининг ниҳоясида янглиш ёзилган сузларнинг жадвали берилган бўлиб, унга кура, бу сўз «мафозийлун» деб туғрилган. Биз бу уринда муқояса учун (бундан кейин ҳам) ҳар икки сузни келтиришни лозим кўрдик.

³⁰ Бу парча Бобурнинг «Гаҳи соғин не булди зорларни...» деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. Ғазалнинг тула матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 51-бет.

³¹ Бобур «Яна икки баҳрким, арид ва амиқдур, тавил доира-сидан ҳосил бўлур, ул айри машҳурдир. Бу баҳрлар билан жамъ бўлур, йигирма бир бўлгай» деб, яна ҳам чуқурроқ тушунтиради. Қаранг: Бобур, Мухтасар. Тошкент, 1971, 24-бет.

³² Хусайн Бойқаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 17-бет.

³³ Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 58-бет.

³⁴ Ғазалнинг тула матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар, 18-бет.

³⁵ Бу парча Бобурнинг «Олғали кунглумни ул юз била ул гису» деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. 2-мисрадаги «юз тутсам» сузи кейинги нашрларда «юзлансам» деб берилган. Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. 122-бет.

³⁶ Рубойининг кейинги нашрларида 3-мисрадаги «ҳеч» сўзи «оҳ» деб узгартирилган. Бобур. Танланган асарлар, 130-бет; Бобур. Рубойлар. Тошкент, 1961, 6-бет.

³⁷ Бу парчанинг тула матни ушбу манбада келтирилган: Бобур. Танланган асарлар. 66-бет.

³⁸ Қаранг: Амирий. Девон. Тошкент, 1972, 303-бет.

³⁹ Бобурнинг ушбу ғазали Фитратда тула ҳолда келтирилма-

ган. «Орзу...» деб бошланувчи 4-байти тушиб қолган. *Қаранг:* Бобур. Танланган асарлар. 55-бет.

⁴² Бу сўзлар радиф эмас, қофиядир. Радиф «яна» сўзидир.

⁴³ Навоийдан келтирилган бу газалнинг давомини ушбу манбадан куриш мумкин: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-жилд, Тошкент, 1990, 307-бет.

⁴⁴ *Қаранг:* Бобур. Танланган асарлар. 148-бет.

⁴⁵ **Тажнис** – ҳамжинс қилиш, шаклдош сузларни қуллаш.

⁴⁶ Мусаддасни ушбу манбадан тула уқиш мумкин: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 5-жилд, 453-бет.

⁴⁷ Бу мухаммаснинг давомини шу манбада уқинг: Хусаин Бойқаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 149-бет.

⁴⁸ **Таржиъбанд** – муайян байтнинг бир хилда такрорланишидир.

⁴⁹ *Қаранг:* Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 3-жилд, 513-бет.

⁵⁰ **Матлуб** – талаб қилинган.

⁵¹ Элбек. Гузал ёзғичлар. Туркистон давлат нашриёти, Тошкент, 1924, 75-бет.

⁵² **Қараш белгиси** – қаратқич келишигининг қўшимчаси.

⁵³ **Очиқлик** – аниқлик маъносида.

⁵⁴ Парча Фитратнинг «Қор» шеърдан олинган. Шеър илк бор «Учқун» журналининг 1923 йил 2-сонида эълон қилинган.

⁵⁵ Фитрат томонидан нозиклик билан кузатилган бу «турт унсур» узбек адабиётшунослигида кўп қўлланилган бўлса ҳам муаллифларнинг ҳеч бири унинг Фитрат асаридан олинганини қайд этмаган.

⁵⁶ Қараш истиораси форсий тилда изофанинг вазифаларидан бири – қаратқич билан қаралмишни узаро боғлашдир. Тилшуносликдаги вазифасига кўра сифатловчи-аниқловчидир.

⁵⁷ **Таъриз** – намойиш этиш, кўрсатишдир.

⁵⁸ Бу мисра «Шайбонийнома»нинг бизга маълум нашрида шундай берилган:

Отларнинг семизин сайладилар.

Қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Тошкент, 1980, нашрга тайёрловчи Э. Шодиев, 289–290-бетлар.

⁵⁹ Бу парча «Бибихоним мадрасаси» шеърдан олинган. Асар дастлаб «Маориф ва ўқитғувчи»нинг 1925 йил, 4-сонида босилган.

⁶⁰ Бу матлаънинг давоми учун *қаранг:* Бобур. Танланган асарлар. 46-бет.

⁶¹ **Лаффу нашр** – сўзма-сўз таржимаси: ураб ёймоқ.

⁶² Амир Умархондан келтирилган парча жузъий узгартириш билан берилган. Солиштириш учун *қаранг:* Амирий. Девон, 149-бет.

⁶¹ Амирий «Девон»нинг дебочасидан олинган бу парча кейинги нашрда хато босилган. яъни «... муфлислар ғами» бирикмаси тушиб қолган (*қаранг*: Амирий. Девон, 19-бет). Ҳолбуки, Фитрат сажъга мисол тариқасида «ғами» ва «кафи» сузларини келтирмоқда.

⁶² Алишер Навоийнинг «Муфрадот» асари назарда тутил-япти.

⁶³ В. Маҳмуднинг бу ва матндаги кейинги сузлари унинг «Навойгача булган турк адабиёти» мақоласидан олинган. Мақола «В. М.» имзоси билан «Маориф ва ўқитғувчи» журнаlining 1926 йил 1-сонида босилган.

⁶⁴ **Зумра** — туда, гуруҳ.

⁶⁵ Шеърый ижод — бу ерда назм маъносида эмас, умуман, поэтик ижод маъносида ишлатилган. Фитрат «назм» урнига «тизим» ишлатаётганини унутманг.

⁶⁶ «Воқеадаги хаёлдан» эмас, «хаёлдаги воқеадан» деса туғрироқ бўлади.

⁶⁷ Ёй ишорати аталган ишоратлар орасида — қавс ичида демоқчи.

⁶⁸ **Бирлик** — яхлитлик, бадий бутунлик маъносида қўлланилган.

⁶⁹ **Туб тилак** — асардаги асосий ёки бош ғоя.

⁷⁰ **Ҳафт манзар** — «Сабъаи сайёр».

⁷¹ **Искандарнома** — «Садди Искандарий».

⁷² Арастунинг «Шеър санъати» асари назарда тутилган.

«УҚУВ»

«Ўқув» Фитратнинг илк дарслиги бўлиб, 1917 йили Бокуда нашр этилган. Китоб муқовасида «Туркистон мактабларинда қабул улса икинжи бўлаки дахи чиқар», деб ёзиб қуйилган.

«Ўқув» китобидан айрим лавҳалар «Ватан» газетасида қайта нашр (нашрга тайёрловчи У. Журақулов) этилган. Ушбу нашрда илк таянч нусха асосида солиштирилиб тузатилди.

¹ **Қопчиқ** — пул сақлаш учун чармдан тикилган идиш.

² **Ўрам** — куча.

³ **Ожурганмоқ** — ачинмоқ, раҳми келмоқ.

⁴ **Оқча** — пул.

⁵ **Бурж бермоқ** — фойдасиз қарз бермоқ.

⁶ **Сотун олмоқ** — сотиб олмоқ.

⁷ **Ғуза** — пилла дейилмоқчи.

⁸ **Тамрин** — савол ва топшириқлар.

⁹ **Товушқон** — қуён.

¹⁰ **Кент** — шаҳар, қишлоқ.

¹¹ **Денилган** — деб танилган, деган.

- 12 **Оғоч** — дарахт.
- 13 **Ёғмур** — ёмғир.
- 14 **Дахи** — ҳам, яна.
- 15 **Сурмоқ** — ер ҳайдамоқ.
- 16 **Экинчи** — деҳқон.
- 17 **Имом Ғаззолий** — «Хужжат ул-ислом» нисбаси билан маш-хур мутасаввуф. 1111 йилда вафот этган.
- 18 **Қизуб кетмоқ** — қизишмоқ, жаҳли чиқмоқ.
- 19 **Хурус** — хуроз.
- 20 **Ёзиқ** — гуноҳ.
- 21 **Явошгина** — секингина.
- 22 **Лунда** — думалоқ.
- 23 **Баҳри муҳит** — океан.
- 24 **Наҳр** — дарё.
- 25 **Қуноқ** — меҳмон.
- 26 **Экинчилик мактаби** — қишлоқ хужалиги укув юрти.
- 27 **Ер ёғи** — нефть.
- 28 **Йуқсук** — заиф, аянчлик.
- 29 **Учук тусли** — ранги оқариб кетган.
- 30 **Офарин** — «аъло» баҳо.
- 31 **Пуртқиз** — Португалия.
- 32 **Лизбун** — Лиссабон.
- 33 **Белжиқо** — Бельгия.
- 34 **Фламанк** — Голландия.
- 35 **Данимарқо** — Дания.
- 36 **Купеҳоф** — Копенгаген.
- 37 **Исвич** — Швеция.
- 38 **Исвичра** — Швейцария.
- 39 **Бикраш** — Бухарест (Руминия пойтахти).
- 40 **Гупалак** — капалак, парвона.
- 41 **Ёзғуч** — қалам.
- 42 **Осиг** — фойда.
- 43 **Чут** — ҳисоб.
- 44 **Олдай** — илгарилаб, олдин.
- 45 **Синоғ** — синов, имтиҳон.
- 46 **Кучлик чекмоқ** — урунмоқ, қийналмоқ.
- 47 **Булмамоқ** — булмаслик.
- 48 **Орқалош** — уртоқ.
- 49 **Ангал** — шайдо.
- 50 **Гузламоқ** — тупламоқ; кутмоқ.
- 51 **Пинйамоқ** — мудрамоқ.
- 52 **Усоқди** — зерикди; уялди.
- 53 **Чорак** — оғирлик улчови, бир чорак 2,5 кг.
- 54 **Ужуз** — арзон.

- ⁵⁵ **Юкчи** — ҳаммол.
⁵⁶ **Кишиликсиз** — бахил; хасис.
⁵⁷ **Хуркмоқ** — сесканмоқ.
⁵⁸ **Ёй** — ёз.
⁵⁹ **Кулага** — соя.
⁶⁰ **Умуз** — тизза.
⁶¹ **Боқир** — руҳ (металл).
⁶² **Ура** — у ер.
⁶³ **Билгу** — билим, илм.
⁶⁴ **Кулумб** — Христофор Колумб.
⁶⁵ **Ҳайъат илми** — астрономия.
⁶⁶ **Қилғирлик** — ужар, қайсар.

«ЭНГ ЭСКИ ТУРК АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИ»

Фитратнинг «Энг эски турк адабиёти намуналари» мажмуаси 1927 йили (Самарқанд — Тошкент) ислоҳ қилинган араб ёзувида чоп қилинган. Бунда Фитрат Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит-турк»идаги манзум ва мансур парчаларни шунчаки йиғибгина нашр этмаган, балки уларни мазмун жиҳатдан узаро боғлаган, адабий тур ва жанрларга кура таснифини ҳам берган эди. Ушбу тупламда асарнинг тула матни эмас, балки Фитратнинг суз бошиси берилиши лозим кўрилди.

¹ **Кума** — туркум, гуруҳ.

² Бу ҳақда қаранг: Radloff W. Phonetik der nordischen turk sprehen. — Leipzig; 1882. — Pp. 8—19.

³ **Кул** — шохобча.

⁴ **Хоқоний туркчаси** — Турк хоқонлиги давридаги туркий тил назарда тутилган.

⁵ **Ал-Муқтадий Биамириллоҳ** — аббосий халифаларидан.

⁶ **Нажиб Осимбекнинг** бу ҳақдаги махсус асарини топа олмадик. Бироқ унинг фикрлари «Девону луғатит-турк»нинг Истанбул нашрида акс этган. Кейинчалик олимнинг бу фикридан ушбу манбала ҳам фойдаланилган: Atalay B. Divanu Lugatit Turk tercimesi. I—III cild. Ankara: 1939—41.

⁷ **Ибриқ** — куза; чойнак.

⁸ **Ёй** — қавс.

⁹ Фитрат айрим намуналарга ўзи исм бермай матндаги номни сақлаган. Шундай номланишлар куштирноқ билан берилди.

«ТИЛИМИЗ» — I

Ушбу мақола 1919 йили ёзилган бўлиб, Фитратнинг кейинроқ тилшунослик соҳасида яратилган тадқиқот ва қўлланмалари учун узига хос дебоча вазифасини ҳам ўтаган.

«Тилимиз» дастлаб «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 12 июль (132) сониди эълон қилинган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида (1990 йил 4 май), «Ёшлик» журналі (1990, 5 сон, 65–67-бетлар)да ва «Фитна санъати» номли адабий тўплам-да (Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993) қайта нашр қилинган.

¹ Худ – яна; уша.

² Бу уринда Фитрат «советлар ҳукумати»ни ёқламоқчи эмас, аксинча, турк тилининг ташқи таъсирлар асоратига тушиши совет даврида бошланмади демоқчи. Бунга қадар тилимиз араб ва форс тилларининг асоратида яшаганлиги маълум.

³ **Касрати калимат** – тилнинг луғат қатлами, унинг бойлиги.

⁴ **Вусъати иштиқоқ** – суз ясалиши.

⁵ **Мукаммалияти қавойид** – тил грамматик қоидаларининг мукаммалиги.

⁶ **Ундирилган** – ясалган.

⁷ **Булиши** – феълнинг булишлилиги.

⁸ **Ҳоли** – равишдош.

⁹ **Келажаги** – феълнинг замон категорияси назарда тутилган.

¹⁰ **Шарт** – феълнинг шарт майли.

¹¹ **Қузгави** – феъл нисбати, орттирма нисбат назарда тутилган.

¹² **Уфт** – ҳолатни ифодаловчи феъллар.

¹³ **Вақт** – феълларда ифодаланадиган давомийлик назарда тутилган. Масалан, утган замон давом феъли каби.

¹⁴ **Сабаб** – сабаб феъллари, яъни сабаб ҳоллари урнида келган феъл шакллари назарда тутилган.

¹⁵ **Исм** – араб грамматикасида айни шу номли суз туркуми остида нафақат отлар, балки сифат, олмош ва сонлар ҳам назарда тугилади. Бу ерда «отлашган» сузлар, яъни от урнида келган феъл шакллари назарда тутилган. Масалан, ҳаракат номи каби.

¹⁶ **Сифат ёзилган** – сифат урнида келиб, унинг қушимчаларини қабул қилиши назарда тутилган.

¹⁷ **Суз толуғи** – негиз маъноси.

¹⁸ **Сарф** – морфология.

¹⁹ Бу ерда юқорида урганганимиз каби истисно ҳолатлар назарда тутилган. Айни шу нуқтаи назарда ҳам турк тилининг бойлиги, тугаллиги исботланган.

²⁰ Эронда дастлаб Уммавийлар истилосидан кейин, асосан араб тили расмий тилга айланган эди. Шу давр назарда тутилган.

²¹ **Эмкайдим** – қийналдим, ранж чекдим.

²² **Қумруқлар** – забт этилиш, исканжага олиниш маъносида.

²³ **Жавҳарий** – тула номи: Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммар ал-

Форобий. Х асрнинг филолог олими. Бу ерда Фитрат улуғ тилшунос олимнинг «Тож ал-луғат ва сихҳат ал-арабий» асарини назарда тутган. Бу ҳақда қаранг: Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т., «Фан», 1994, 56-бет.

²⁴ **Ваҳдати вужуд** — Аллоҳнинг ягоналиги ҳақида таълимот.

²⁵ «Ики турк улуси» деганда усмонли (Туркия) турклари ва Озарбойжон турклари назарда тугилади.

²⁶ Бу уринда Усмонли султонлигида форс тилининг нуфузи юқори бўлиб, сарой мажлислари ва айрим номалари ҳам форсча битилишига ишора. Бу ҳақда қаранг: Абдураҳмон Гузал. Девон шеърляти. Анқара, 1989 (Туркия туркчасида).

²⁷ **Қабо** — тумтоқ.

²⁸ **Даққи** — купол.

²⁹ **Қумуч** — ёлғон, асоссиз.

«ТИЛИМИЗ» — II

Фитратнинг юқоридаги «Тилимиз» мақоласи босилгандан кейин «Иштирокиюн» таҳририятига қатор хатлар, саволлар ёғилган. Айрим «тилшунос»лар мақолани нотўғри талқин қила бошлаганлар. Шу вақтда айни сарлавҳа билан «Иштирокиюн»-нинг 1919 йил 23 августида (144 сон) ушбу мақола эълон қилинган.

¹ «Тилимиз» — I мақоласига берилган изоҳ қисмига қаранг.

² **Тонуқ** — далил, ҳужжат.

³ Сўзни ўқиб булмади.

⁴ **Франса** — Франция.

⁵ **Булундиги** — булгани ҳолда.

⁶ **Мунтафий** — учган, сўнган.

⁷ **Сойиллиғ** — сўровчи, тиланчи.

⁸ **Қилағонлари** — қилган ишлари, қилгуликлари.

⁹ **Сила** — яхшилик. Бу ерда: яхшилик билан.

¹⁰ **Турум** — ўрин.

¹¹ **Лаблундай** — лунда қилиб ёки қоғозга ураб.

¹² **Хуён ху** — туппа-тўғриси, индаллоси.

¹³ **Инмади** — ўрнашмади, кўнмади. Бу ерда: тушмади.

«ТИЛИМИЗНИНГ АДАБИЙЛИГИ...»

Ушбу шартли ном остида эълон қилинаётган бу мақола Фитратнинг 1921 йилги Тил ва имло қурултойида сузлаган нутқидир. Ушбу қурултой 1921 йилнинг январь ойида утказилган бўлиб, Фитрат ушбу нутқидан ташқари имло масалаларининг муҳокамасида ҳам сўзга чиққан. Бу нутқ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетининг 1997 йил 24 январь сонисида «Тилимизнинг адабийлиги... узидадир» сарлавҳаси билан қайта нашр этилган.

Сарлавҳанинг асосий қисмини биз ҳам сақладик. Нутқнинг асл манбаси: 1921 йил Тил ва имло қурилтойининг чиқарган қарорлари. Т., 1922, 35–40-бетлар.

¹ **Фазлий** — бу ва бошқа уринларда «Ф» товуши туркий тиллар учун ёт ҳисоблангани учун у «П» товуши билан алмаштирилиб нашрга тайёрланган. Биз аслидагидай «ф» шаклини сақладик.

² **Луғати Чигатой** — тула номи: «Луғати чигатойи ва туркийи усмоний». Луғат Шайх Сулаймон Бухорий (1820–1880) томонидан тузилган.

³ **Луғати Навоий** — «Луғати Амир Навоий» назарда тутилган булиши мумкин. У УзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 9954 рақами билан сақланади. Бундан ташқари «Дар баёни луғати Навоий» — уша ерда 3324 рақами билан, «Ҳалли луғати чигатойи Ҳамсайи Навоий» — 5197 рақами билан, «Ҳалли луғати Ҳамсайи Навоий» — 6803 рақами билан сақланадиган луғатлар ҳам бор.

⁴ **Луғати Хоразмшоҳий** — «Муқаддимат ул-адаб» («Адаб илмлари муқаддимаси») номи билан машҳур. Асар Алоуддавла Абдулмузаффар Отсиз (Хоразм шоҳи)га бағишланган булиб, 1137 йили Замахшарий томонидан ёзиб тугалланган.

⁵ **Ингичлари** — қонуниятлари, хусусиятлари.

⁶ **Заҳириддин Форёбий** — Заҳириддин Абу Фазл Форёбий (1156–1201). Эрон манбаларида Нишопур яқинидаги Фарёбдан деб курсатилади. Озарбойжонда яшаган бу шоирни Фитрат «туркистонли» деб атайди.

⁷ **Ёғиқли** — ёвлашди, қарши чиқди.

⁸ **Маориф шүросининг бир мажлиси** — Туркистон жумҳурияти Халқ Маориф Комиссарлиги ўзбек маорифчиларининг 1918 йил августда булиб ўтган Биринчи қурултойи назарда тутилади.

«МУҚАДДИМАТ УЛ-АДАБ»

Фитратнинг бу мақоласи машҳур тилшунос олим Замахшарийнинг шу номдаги асарини Бухорода топилиши муносабати билан ёзилган. Асарнинг номланишини ҳозирги ўзбек тилига «Адабиётга кириш» (У. Уватов) ва «Нафис адабиёт муқаддимаси» (Ҳ. Ҳомидов) деб таржима қилинган. Фитратнинг аниқлашича, бу тарихий манба «Луғати Хоразмшоҳий» номи билан машҳур бўлган турт тилли луғатдир. Шундан келиб чиққан ҳолда уни «Адаб илмлари муқаддимаси» деб таржима этсак, китобнинг табиатига ва муаллифнинг илмий мақсадига яқин келган бўлаемиз. Мақола «Маориф ва ўқитғучи» журналининг 1925 йил 7–8-сонларида (38–40-бетлар) илк бор эълон қилинган.

¹ **Ҳижрий 538 да...** — милодий 1144 йил. Абу-л-Қосим бинни Умар аз-Замахшарий 1074 йилда Хоразмда туғилган. Макка, Бағдод, Дамашқ шаҳарларида бўлиб, арабшунос олим ва файласуфлар билан мубоҳасалар қилган. «Ал-Кашшоф» («Ошкор қилувчи»), «Ал-фойиқ фи ғариб ил-ҳадис» («Ҳадисдаги нотаниш сузларни ўзлаштирувчи») каби илмий филологик асарлари муаллифи. Бадиий адабиёт соҳасида «Навобиғ ул-калим» («Ҳикматли сўзлар»), «Мақомоти Замахшарий», «Атвоқ уз-заҳаб фи мавоъиз ва-л-хуттом» («Насихатларнинг олтин мунчоқлари») каби асарлари шуҳрат топган. Бу ҳақда *қаранг*: А. Рустамов, Маҳмуд Замахшарий. Т., «Фан», 1971.

² **Котиб Чалабий** — турк олими ва адиби (1609—1657), машҳур изоҳли луғат «Кашф уз-зунун» муаллифи. Изоҳли луғат тарзида араб тилида ёзилган бу китобда илм дунёсидаги 15 мингдан ортиқ китобларга шарҳ ва аннотациялар берилган.

³ **Исмлар** — араб грамматикасида «исм» номи остида феълдан бошқа сўз туркумларининг ҳаммаси умумлаштирилади.

⁴ **Ҳарфлар** — ёрдамчи сўзлар.

⁵ **Исм узғаришлари** — от, сифат, сон, олмошларнинг турланиши, ясалиши ва бошқа хусусиятлари.

⁶ **Феъл узғаришлари** — феълнинг замонда тусланиши ва шахсон ҳамда бошқа қўшимчалар ёрдамида ўзгариши.

⁷ Бу ўринда Фитрат «Муқаддимат ул-адаб»нинг Париж, Лейпциг, Вена, Лейден, Қозон, Норвегия, Миср ва Ҳиндистондаги нашрлари асосида олмон олими Ватзастайн томонидан 1850 йилда танқидий матни босиб чиқарилганини эслатмоқчи.

⁸ Фитрат бу уринда Хўжа Исҳоқ Афандини котиб сифатида тилга олган. Туркиядаги манбаларда эса асар 1706 йили ушбу муаллиф томонидан усмонли турк тилига таржима қилингани айтилади.

⁹ **Ҳижрий 705** — 1305—1306 йиллар.

¹⁰ **Ҳижрий 898** — 1492 милодий санага туғри келади.

¹¹ Байтнинг мазмуни: бу нусха Абдуллохоннинг беги Қулбобо Қукалтош томонидан вақф қилиб топширилган.

¹² Бу уринда Фитрат С. Айнӣ томонидан 1921 йилда Самарқандда чиқадиган «Меҳнаткашлар товуши» газетида эълон қилинган мақолани назарда тутлади.

¹³ **Ондан тубан** — ундан кейин, қуйроқда.

¹⁴ Фитратнинг синглиси Маҳбуба Раҳим қизининг хотирлашича, у бир неча йилда бу нотаниш тилни ўрганиб, 30-йилларнинг ўрталарида «Эски мўғул тили луғати»ни тузган. Бу асар бизгача етиб келмаган.

¹⁵ «Оро» дир — ҳижрий-қамарий йил ҳисобидаги 11-ойнинг номи Зулқаъда бўлиб, у туркий халқлар орасида шу кунгача «Ора ойи» ёки қисқача «Оройи» деб юритилади.

¹⁶ Мағера — гор. Бу сўз Фитратнинг асарларида ҳам, жумладан «Ҳинд ихтилочилари»да кенг қулланилган.

¹⁷ Мақоланинг сунгида «Муқаддимат ул-адаб» асарининг бир муқоваси илова қилинган. Айна саҳифанинг фотонусхаси «Ўзбек Совет энциклопедияси»нинг «Замахшарий» мақоласида берилган. Қаранг: ЎзСЭ, 4-том, Т., 1973, 427-бет.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОИДАЛАРИ ТЎҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Биринчи китоб: Сарф»

Фитратнинг олти марта қайта нашр этилган (1924–1930) тил дарслиги «Ўзбек тили қоидалари тўғрусида бир тажриба. Биринчи китоб: Сарф» дастлаб ислоҳ қилинган араб ёзувида, сунгра эса лотин ёзувида чоп этилган. Табiiйки, биринчи ва олтинчи нашрлар ўртасида анчагина фарқлар мавжуд. Лотин ёзувидаги сунгги 1930 йил нашрини асос қилиб олган ҳолда аввалги нашрлар билан солиштирилиб қайта нашрга тайёрланди.

Асарни нашрга тайёрлашда бугунги матбаа белгиларидан фойдаланилди. Ўринсиз қуштирноқлар, ажратишлар урнига курсив ва ажратмаларнинг бошқа турларидан фойдаланилди. Ингичкалик ва йўғонлик хусусиятлари акс этган сўзларга «а-а» тарзида фарқлаш қабул қилинди. Тилшуносликка оид истилоҳ ва атамалар муаллиф талқинича қолдирилди. Муаллиф изоҳлари саҳифа остида берилади.

¹ Қаранглиқ — туссиз, нурсиз.

² Таниқли тилшунос олим Ашурали Зоҳирийнинг «Имлога оид» китоби назарда тутилган.

³ Иккинчи Тил ва имло қурултойи 1921 йилда Тошкентда, Учинчи қурултой эса 1926 йили Бокуда чақирилган эди.

⁴ Чузғи — унли товуш. Бу ерда чузғи уринлари — артикуляция урни.

⁵ Мир Ҳайдар — Ҳайдар Хоразмий назарда тутилган.

⁶ Қулхоний — Умархоннинг ўғли Хон тахаллуси билан машҳур бўлган Муҳаммад Алихон назарда тутилган.

⁷ Текли — туғри, аниқ.

⁸ Таълиф — ижод қилинган, яратилган.

⁹ Тажвид — сузларни араб фонетикасига мос равишда уқиш ёки талаффуз қилиш илми.

¹⁰ Нучуклик — отнинг белгиси, қандай, қанақа.

¹¹ Турлий — турлик.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ҚОНДАЛАРИ ТУҒРУСИДА БИР ТАЖРИБА

Икинчи китоб: Наҳв»

Фитратнинг бу асари беш марта қайта нашр этилган бўлиб, биринчи наشري 1924 йилда амалга оширилган. Нисбатан тула булган учинчи босма (Самарқанд – Тошкент. Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1927) асосида нашрга тайёрланди. Маълумки, асарнинг сунгги бешинчи наشري лотин ёзувида чоп этилган эди. Баъзи маълумот ва сузларни аниқлаштириш учун шу сунгги наشري билан ҳам қиёслаб чиқилди.

¹ Тилшунос олим ва журналист Шорасул Зуннун ва унинг 1927 йилда нашр этилган тилшуносликка доир китоби назарда тутилади.

² Фитратнинг тилшуносликдаги «кичик тажрибалари», бизнингча, 1918 йили Қаям Рамазон ва Шокиржон Раҳимий билан ҳаммуаллифликда тартиб берилган «Она тили» дарслиги, 1926 йилги «Муқаддимат ул-алаб», «Ўзбекча тил сабоқлиги» мақолалари ва 1927 йилдаги «Имло конференцияси муносабати ила» чиқишидир.

³ **Муҳаррир** – биз билган «редактор» маъносида эмас, Фитрат даврида бу суз «муаллиф» маъносида қўлланилган.

⁴ **Туриш белгилари** – ҳозирги истилоҳга кура «тиниш белгилари».

⁵ **Турткул** – туртбурчак.

⁶ **Ҳ. Б.** – Ҳаниф Бурнаш назарда тутилади.

⁷ **Мантиқларча** – бугунги кунда мантиқчиларча. Бундан кейин қавс ичида асосий матнда булмаган, бироқ бугунги имло талабидан келиб чиққан ҳолда нашрга тайёрловчи томонидан қўшилган сўз, ибора ва қўшимчалар берилади.

⁸ **Маҳмул** – тушунарсиз.

⁹ **Қать** – кесиш.

¹⁰ **(Амирий)** – Бу мисраъ асли Навоий ғазалидан олинган, Амирий унга тахмис боғлаган. Фитрат мисолни Амирий девонидан олгани учун (Амирий) деб берган булиши мумкин.

¹¹ **Печу тоб** – «печ»: ўралиш, эшилиш; «тоб»: қайрилма.

¹² **Келишканлик** – бу категория замонавий тилшуносликда «мослашув» деб юритилади.

¹³ **Аниқланган** – ҳозирги истилоҳга кура «аниқланмиш».

¹⁴ **Олмош изи** – эгалик қўшимчаси.

¹⁵ **Эксик гап** – атов гап.

¹⁶ Матнда 5 дан 9 гача тартиб рақами қўйилмаган, матбаа хатоси булса керак деган гумон билан тартиб рақами урнига қўйилди.

¹⁷ **Муътариза** — киритма.

¹⁸ Матнда 6 ва 7 рақамлар қуйилмаганлиги учун қуйилди.

¹⁹ **Нисф** — ярим.

²⁰ **Маънои фарз амри илоҳий** — фарзнинг маъноси илоҳий амр демакдир.

ОИЛА ЁКИ ОИЛА БОШҚАРИШ ТАРТИБЛАРИ

¹ Маорифпарвар, шоир ва журналист, 1877 йили Бухорода туғилган. 1934 йили 5 март куни оламдан ўтган.

² Лут қавмининг амали... Лут пайғамбар ва қавмининг тафсилоти Қуръонда келтирилган. Лут алайҳиссалом ҳукм ва илм соҳиби булиб, уз қавми томонидан тан олинмаган пайғамбар эди. Лут қавми баччабозлик билан шуғулланганлар. Лут уларни бу амалдан қайтармоқчи булганда, уни сургун қилмоқчи булдилар. Аллоҳ уларни шу гуноҳлари учун йуқ қилган. Муфассал қаранг: Қуръони карим, Аъроф сураси, 78–80-, 82–84-; Худ сураси, 70–73-, 82–84-; Ҳижр сураси, 57–77-; Шураро сураси, 160–173-; Ва-з-зориёт сураси, 33–38-оятлар ва бошқалар.

³ Нафсини узи қондирса... Ҳозирги тиб илмида онанизм.

⁴ Қуръони карим, Бақара сураси, 223-оят.

⁵ Анас разийаллоҳу анҳу... Анас ибн Молик. Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан, лақаби Абу Ҳамза. Тахминан 710 йили 100 ёшда вафот этган.

⁶ Абу Ҳурайра разийаллоҳу анҳу... Тўлиқ исми Абдурахмон ибн Саҳр Аздий. Саҳоба, 676 йилда 78 ёшида вафот этган.

⁷ Зино. Шариат ҳукми буйича никоҳсиз, номаҳрам аёл билан жинсий алоқада бўлиш. Исломда зино оғир гуноҳлардан ҳисобланади.

⁸ Абдулло ибн Масъуд. Саҳоба, 652 йили вафот этган.

⁹ Пол Демар — француз социологи ва иқтисодчиси.

¹⁰ Саид Абу Ҳилол. Пайғамбар саҳобаларидан.

¹¹ Аёз ибн Фаним. Пайғамбар саҳобаларидан.

¹² Абдуллоҳ ибн Амру. Саҳобалардан.

¹³ Қуръони карим, Нисо сураси, 3-оят.

¹⁴ «Тафсироти аҳмадия», Бомбай, 1876, 226-бет.

¹⁵ «Ал-жомиъ ус-сағир». Муҳаммад ат-Термизий (892 йили вафот этган)нинг «Ал-жомиъ ал-кабир» номли ҳадислар тупламининг мухтасар нусхаси.

¹⁶ «Бадосъ ус-саносъ фи тартиби-ш-шаросъ», 2-ж., 333-бет. Фиқҳ илмига оид асар.

¹⁷ Оиша разийаллоҳу анҳо бинти Абу Бакр. Муҳаммад пайғамбарнинг хотинлари. 676 йили 65 ёшда вафот этган.

¹⁸ «Тафсири Табарий», 5-ж., 182-бет. Асарнинг асл номи «Жомий ул-баён ан таъвал ал-Қуръон» бўлиб, муаллифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жаррир ат-Табарийдир. У 923 йили Бағдодда вафот этган. Арабча матни 1903 йили Қоҳирада нашр этилган. Сомоний амири Солиҳ Мансур бинни Нуҳ фармони билан араб тилидаги матни Бухорода форс тилига угирилди. «Тафсири Табарий» шу таржима орқали Марказий Осиёда шухрат топган. Муфассал қаранг: И. А. Стори. Персидская литература. Библиографический обзор. Переработано и дополнено Ю. Э. Брегель, — М., 1972, II том, 99–102-бетлар.

¹⁹ Ал-Мағират ибн Шаъба. Саҳобалардан, 660 йилда вафот этган.

²⁰ Саҳл бинни Саъд. Асл номи Саҳл ибн Саъд ас-Собидий, хижрий 88 йили 96 ёшда вафот этган.

²¹ Имом Ғаззолий. Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Тусий. 1058–1111 йилларда яшаган. Буюк ислом олими, файласуф ва фақиҳ, Шофийий мазҳабида бўлган.

²² Саид ибн ал-Мусиб ибн Мусаййаб. Машҳур фақиҳ. 712 йил вафот этган.

²³ Абу Довуд. Тулиқ номи Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас ас-Сижистоний. Машҳур муҳаддис, 817–888 йиллари яшаган.

²⁴ Қуръони карим, Нисо сураси, 4-оят.

²⁵ Шайхул ул-муфассир — тафсирчилар пири.

²⁶ 18-изоҳга қаранг.

²⁷ Қози Байзавий. Носируддин Абу Саъд Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байзавий. Шерозда қози бўлган, 1286 йили Шерозда вафот этган. Замахшарийнинг «Кашшоф» асарига асосланиб ёзилган «Анвар ут-танзил ва асрор ут-таъвил» номли асари мавжуд.

²⁸ Имом Бухорий Муҳаммад ибн Исмоил Абу Абдуллоҳ ал-Жуъфи. 810–870 йилларда яшаган. Машҳур муҳаддис. «Жомий ус-Саҳиҳ» асарининг муаллифи.

²⁹ Имом Муслим. Тулиқ номи Муслим ибн ал-Ҳажжож Абдул Ҳусайн ал-Кушайри ан-Нисобурий. 817 йилларда яшаган. Буюк муҳаддис олим. «Ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тупламининг муаллифи.

³⁰ Ҳазрати Умар. Умар ибн ал-Хаттоб. Хулафои рошидининг иккинчиси. 634–644 йилларда халифа бўлган.

³¹ Уқия — 12 дирҳамга тенг пул бирлиги (14 дирҳам — 3,12 гр. кумуш танга).

³² Анас ибн Молик. 5-изоҳга қаранг.

³³ Ибн Маъсуд, яъни Абдуллоҳ ибн Маъсуд. 8-изоҳга қаранг.

³⁴ Қуръони карим. Бақара сураси, 228-оят.

³⁵ Қуръони карим. Рум сураси, 21-оят.

³⁶ Қуръони карим, Нисо сураси, 128-оят.

³⁷ Ҳазрати Усмон. Усмон ибн Аффон. Муҳаммад пайғамбарнинг чаҳорёрларидан. Улардан кейинги халифалардан. 655 йили вафот этган.

³⁸ Бадр уруши (жанги). Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам раҳбарликларига Мадина мусулмонларининг Макка мушриклари билан 624 йили март ойида қилган жанги.

³⁹ Саъд бин Абу Ваққос. Саҳоба, лашкарбоши. 670 йилда вафот этган.

⁴⁰ Қуръони карим, Анъом сураси, 128-оят, Худ сураси, 106–107-оятларнинг мазмуни келтирилган.

⁴¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 34-оят.

⁴² Қуръони карим, Нур сураси 30–31-оятлар.

⁴³ Милодий 652/53 йил.

⁴⁴ Қуръони карим, Бақара сураси, 222-оят.

⁴⁵ Қуръони карим, Нисо сураси, 19-оят.

⁴⁶ Қуръони карим, Нисо сураси, 34–35-оятлар. Фитрат шарҳида келган.

⁴⁷ Қуръони карим, Нисо сураси, 130-оят.

⁴⁸ Абу Бакр Розий. Шарқнинг буюк табиби ва файласуфи.

⁴⁹ Жаннэр. 1796 йили Е. Жаннэр чечакка қарши сигирнинг вирусидан фойдаланган.

⁵⁰ «Раҳбари нажот» («Нажот раҳбари»). Фитратнинг бу асари Бухорода ҳижрий 1332 йили шаъбон ойи, милодий 1914 йили июнь ойида нашр этилган.

⁵¹ Фалақ —уртасига ҳалқасимон тасма утказилган ёғоч. Эски мактабларда болаларни жазолаш қуроли.

⁵² Абдураҳмон ибн Халдун. Сайёҳ ва файласуф. Араб тилида ижод қилган. Асар ва муаллиф ҳақида кенгроқ маълумот учун «Ўзбекистонда ижтимоий фикр» журналининг 1998 йил 1-сонига қаранг.

⁵³ Қуръони карим, Аъроф сураси, 58-оят.

⁵⁴ Оятнинг тула маъноси: «Ким сузни эшитса ва яхши қабул қилса, улар Ҳақ томонга йул топганлардандирлар», — Фитрат.

⁵⁵ Қуръони карим, Анъом сураси, 151-оят.

⁵⁶ Қуръони карим, Анъом сураси, 140-оят.

⁵⁷ Қуръони карим, Ал-исро сураси, 24–25-оятлар.

⁵⁸ Қуръони карим, Анкабут сураси, 8-оят.

⁵⁹ Қуръони карим, Луқмон сураси 15-оят.

⁶⁰ Қуръони карим, Марям сураси, 42–49-оятлар.

⁶¹ Қуръони карим, Нисо сураси, 135-оят.

⁶² Али карамуллоҳ ваҳҳаху. Али ибн Абу Толиб. Туртинчи халифаи рошидин. Расулудлоҳнинг амакиваччалари, қизлари Фотиманинг эри 656–661 йилларда халифалик қилган. 661 йили ўлдирилган.

⁶³ Қуръони карим, Ал-исро сураси, 23–25-оятлар.

⁶⁴ Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.

⁶⁵ Қуръони карим, Нисо сураси, 6–7-оятлар.

⁶⁶ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.

⁶⁷ Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.

⁶⁸ Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.

⁶⁹ Қуръони карим, Бақара сураси, 219–220-оятлар.

⁷⁰ Қуръони карим, Вал-фажр сураси, 15–18-оятлар.

⁷¹ Қуръони карим, Моъун сураси, 1-оят.

■ Абу Зар Ғаффарий. Исломнинг илк тарғиботчиларидан. 635 йили вафот этган.

МУНДАРИЖА

Адабиётшунослик

Шеър ва шоирлик.....	5
Адабиёт қоидалари	11
Уқув	88
Энг эски турк адабиёти намуналари	117

Тилшунослик

Тилимиз — I	124
Тилимиз — II	128
Тилимизнинг адабийлиги.....	131
Муқаддимат ул-адаб	135
Ўзбек тили қоидалари туғрусида бир тажриба <i>Биринчи китоб: Сарф</i>	140
Ўзбек тили қоидалари туғрусида бир тажриба <i>Икинчи китоб: Наҳв</i>	175
Оила ёки оила бошқариш тартиблари	214
<i>Изоҳлар</i>	317

Адабий-бадиий нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

IV жилд

Тошкент «Маънавият» 2006

Муҳаррир *З. Абдурашидов*

Рассом *Г. Шоабдурахимова*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусаҳҳиҳ *О. Бозорова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Теришга 19. 10. 2005 й. да берилди. Босишга 10. 08. 2006 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/32, Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 15,96. Шартли қр.-отт. 16,38. Нашр т. 14,78. 5000 нусха. Буюртма № 2822. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 21–06.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида чоп этилди. 700083. Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-уй. 2006.

Ф 71

Фитрат, Абдурауф.

Танланган асарлар: Ж. IV. Дарслик ва укув қулланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар/ Абдурауф Фитрат; [Таҳрир ҳайъати: Т. Мирзаев, Н. Каримов, Д. Алимова ва бошқ.; Масъул муҳаррир Б. Қосимов; Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев.] – Т.: «Маънавият», 2006. – 336 б. – (Истиқлол қаҳрамонлари.)

ББК 83.3(5Ў)

Manavijat

